

UNIVERSITAT JAUME I

FACULTAT DE CIÈNCIES HUMANES I SOCIALS

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA, GEOGRAFIA I ART

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

**UN SOMNI TRUNCAT PER LES BOMBES.
SEGONA REPÚBLICA I GUERRA CIVIL A
L'ALCALATÉN**

TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER: DRA. ROSA MONLLEÓ PERIS

REALITZADA PER: ALFREDO FORNAS PALLARÉS

CASTELLÓ DE LA PLANA, GENER DE 2016

**UN SOMNI TRUNCAT PER LES BOMBES.
SEGONA REPÚBLICA I GUERRA CIVIL A
L'ALCALATÉN**

«Les revolucions no es fan: arriben. Una revolució és un desenvolupament tan natural com el d'un roure. Prové del passat i les seues arrels arriben a temps molt remots»

Wendell Phillips

«La Guerra Civil pudo ser absurda y equivocada, pero el pelotón al que uno pertenecía, o en el que se vio atrapado, fue algo absoluto. Lo trágico de una guerra civil, además del bárbaro derramamiento de sangre, es que obliga, que fuerza físicamente a una opción y a ceder parte del propio ideario en beneficio de principios más elementales, inmediatos y extremistas. El verano de 1936 fue como el filo de una navaja, sobre el que no se puede permanecer sentado. Hay que dejarse caer de un lado o del otro»

Julio García de Cortázar

ÍNDIX

UN SOMNI TRENCAT PER LES BOMBES. SEGONA REPÚBLICA I GUERRA CIVIL A L'ALCALATÉN

ABREVIATURES UTILITZADES—————13

INTRODUCCIÓ—————15

1. Temàtiques i cronologia—————18

2. Fonts i arxius consultats—————23

3. Estat de la qüestió—————31

4. Metodologia—————34

CAPÍTOL I. LA SEGONA REPÚBLICA A L'ALCALATÉN. LLUITA POLÍTICA, REFORMES I CONSCIENCIACIÓ OBRERA—————41

1 Temps d'esperança: el Bienni Reformista i les polítiques del canvi—————50

1.1. Activitat política i resultats electorals—————53

1.2. El recolzament a l'educació—————75

1.3. Les dones i el sufragi femení universal—————
105

1.4. La qüestió religiosa vista des de l'àmbit rural—————
109

1.5. Obres i infraestructures realitzades durant el Bienni Reformista—————121

1.6. Estudi estadístic de les professions als pobles de L'Alcalatén—————125

2. El Bienni Conservador. Una involució política—————136

2.1. Activitat política i resultats electorals—————138

2.2. Vagues i la no-revolució d'octubre a L'Alcalatén—————142

2.3. Obres i infraestructures realitzades durant el Bienni Conservador—————151

3. El Front Popular. El triomf de la coalició d'esquerres i l'últim període de pau—————157

3.1.	Activitat política i resultats electorals	160
3.2	Festa de l'1 de maig de 1936	181

CAPÍTOL II. LES OPERACIONS MILITARS A L'ALCALATÉN DURANT LA GUERRA CIVIL **187**

1.	La Guerra Civil Espanyola i la seua contextualització	197
2.	La Batalla de Llevant: la derrota oblidada de Franco	209
3.	Crònica detallada de les operacions militars a L'Alcalatén: estudi topogràfic dels camps de combat	216
3.1.	Aproximació del front, bombardejos i fortificacions	217
3.2.	Operacions Militars de l'1 al 5 de juny de 1938	222
3.2.1.	Operacions programades pels rebels el 5 de juny.	230
3.3.	Operacions Militars del 6 de juny de 1938	239
3.3.1	Activitat militar prevista pel Destacamento de Enlace	241
3.3.2.	Infraestructures a la rereguarda Destacamento de Enlace	244
3.3.3.	Activitat prevista pel CE de Galicia	246
3.3.	Operacions Militars del 7 al 10 de juny de 1938. Ocupació de Xodos, Atzeneta, Les Useres, Costur i ofensiva cap a Llucaena	251
3.4.	Operacions Militars de l'11 al 15 de juny de 1938. Ocupació de Llucaena, Figueroles i L'Alcora	305
3.5.	Operacions Militars del 16 al 19 de juny de 1938. Els combats del sud-est de L'Alcora	336
3.5.1	Infraestructures i rereguarda del Destacamento de Enlace	351
3.6.	Últims trons a L'Alcalatén. La defensa del vèrtex Cantera front als italians	355

CAPÍTOL III. REVOLUCIÓ A LA REREGUARDA REPUBLICANA DURANT LA GUERRA CIVIL **367**

1.	Les comissions gestores i els consells municipals	370
2.	Col·lectivitats, revolució i organització de la rereguarda	382

2.1.	El Comité antifeixista de L'Alcora i «La Col»	387
2.2.	Els hospitals de Llucaena i L'Alcora	405
CAPÍTOL IV. ELS REFUGIATS DE LA GUERRA CIVIL A L'ALCALATÉN		413
1.	Procedència dels refugiats	417
2.	Organització dels refugiats poble a poble	425
2.1.	L'Alcora	428
2.2.	Llucaena	432
2.3.	Les Useres	435
2.4.	Xodos	439
2.5.	Costur	440
2.6.	Figueroles	442
3.	Legislació i institucions per als Refugiats	446
4.	La Infància evacuada i les colònies escolars	457
5.	L'evacuació dels pobles de L'Alcalatén per l'arribada del front	461
CONCLUSIONS		465
BIBLIOGRAFIA		475

ABREVIATURES UTILITZADES

CNT	—	Confederación Nacional del Trabajo
CT/CTC	—	Comunión Tradicionalista Carlista
DRA	—	Derecha Regional Agraria
FAI	—	Federación Anarquista Ibérica
IR	—	Izquierda Republicana
PRR	—	Partido Republicano Radical
PRRS	—	Partido Republicano Radical Socialista
PSOE	—	Partido Socialista Obrero Español
UGT	—	Unión General de Trabajadores
UR	—	Unión Republicana
AGMAV	—	Archivo General Militar de Ávila
AHEA	—	Archivo Histórico del Ejército del Aire
CDMH	—	Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca
AM Figueroles	—	Arxiu Municipal de Figueroles
AM L'Alcora	—	Arxiu Municipal de L'Alcora
AM Costur	—	Arxiu Municipal de Costur
AM Les Useres	—	Arxiu Municipal de Les Useres
AM Xodos	—	Arxiu Municipal de Xodos
AM Lluçena	—	Arxiu Municipal de Lluçena
BOP	—	Boletín Oficial de la Provincia
BM	—	Brigada Mixta
CE de Galicia	—	Cuerpo de Ejército de Galicia
XXI CE	—	XXI Cuerpo de Ejército
XXII CE	—	XXII Cuerpo de Ejército

INTRODUCCIÓ

INTRODUCCIÓ

L'objectiu general d'esta tesi doctoral és fer un estudi científic sobre els municipis de l'Alcalatén durant els períodes històrics de la Segona República i la Guerra Civil Espanyola. Actualment la comarca inclou també Atzeneta, Vistabella i Benafigos, històricament del Maestrat i en els quals no aprofundiré amb tanta cura. Per tant, centraré la investigació només als termes municipals de L'Alcora, Llucena, Les Useres, Costur, Figueroles i Xodos.

Pel que respecta a cronologia els períodes històrics inclosos a la tesi són la Segona República i la Guerra Civil, és a dir, que em centraré només en la dècada dels anys 30.

La raó que mou tota esta investigació és, per una banda, la importància d'este període històric als pobles investigats, ja que van ser anys de modernitat, de canvi, però, al mateix temps anys convulsos, de revolució, de guerra. Per altra banda hi ha un buit historiogràfic, que necessitava ser cobert, ja que els estudis d'este període a la zona no en són molts i els que hi ha aborden la investigació des d'un punt de vista local o sobre temàtiques molt concretes. Hem d'afegir el fet de tindre encara alguns testimonis vius de l'època investigada que ens aporten altres punts de vista i moltes dades que no queden enregistrades a cap arxiu.

També cal afegir la motivació de la meua relació directa amb la L'Alcalatén ja que, a pesar d'estar domiciliat a Castelló, passe molt de temps a Figueroles, el meu arbre genealògic es pot fer en diverses generacions sense eixir de la comarca i, en definitiva, em senc d'allí. El vincle amb la comarca m'ha portat també a formar part de la Coordinadora d'Associacions Culturals de L'Alcalatén, encarregada de promoure la història i la cultura a la comarca.

Potser no haguera començat esta tasca sense haver realitzat previament el Treball d'Investigació, publicat l'any 2015 amb el títol *Figueroles, un espai en temps de canvi. D'una societat tradicional a la modernitat*. Esta publicació, tot i

que abasta una franja temporal molt més dilatada, centra bona part del seu contingut precisament a la Segona República, Guerra Civil i Postguerra. La realització d'este treball em va servir per plantejar-me una sèrie d'hipòtesis que espere resoldre al llarg de la tesi.

Temàtiques i Cronologia

La tesi consta de dos grans blocs com són la Segona República i la Guerra Civil. Dins de la Segona República m'he marcat diversos objectius específics. En primer lloc l'objectiu és fer una aproximació històrica a la societat de l'època en estos entorns rurals. Com va afectar este període a la vida de la gent i a la seua situació social, així com el canvi de mentalitat amb les reformes que es van implantar.

L'estudi inclou una acurada investigació per entendre les polítiques i activitats més destacades que van dur a terme els respectius ajuntaments de cada localitat, així com els partits polítics, sindicats i associacions. No es tracta només d'enumerar estes activitats tal com apareixen a les fonts, sinó d'analitzar-les i tractar de donar una o diverses possibles explicacions sobre les raons que les mouen, interrelacionar informació i basar-nos en altres investigacions en cas de ser necessari. Això implica estudiar els actes de propaganda electoral, així com els resultats dels comicis, les manifestacions, les vagues, les polítiques, etc., sempre tractant d'utilitzar tota la informació disponible, que poques vegades és tota la necessària. Per suplir-ho, farà falta molta bibliografia general i específica per fer estudis comparatius i, també, serà necessari plantejar-me hipòtesis i tractar de donar una resposta raonada.

Dins del bloc de la Guerra Civil Espanyola també m'he plantejat diversos objectius. Per una banda investigar les polítiques municipals durant l'època revolucionària, des del cop d'estat de Franco fins l'arribada del front. Però no només investigar els ajuntaments sinó també l'actuació dels diferents comitès

revolucionaris i col·lectivitzacions si es van fer, sempre enfocant la investigació des del punt de vista social, ja que sempre ens hem de preguntar com va afectar a la gent, si va millorar la seua situació, si estaven d'acord amb el que s'estava portant a terme, si es van implicar de forma massiva o van ser arrossegats per una minoria exaltada, en fi, ja aprofundiré més quan plantege les hipòtesis concretes. M'interessa especialment investigar el que va passar a L'Alcora, ja que, segons la història oral, el procés revolucionari va ser especialment violent i tinc interès en fer una valoració objectiva positiva del seu funcionament per entendre les raons de la forta política repressora que va dur a terme a la comarca al període franquista.

No obstant, no aprofundiré en esta tesi sobre la repressió a càrrec dels incontrolats republicans per establir l'ordre a la comarca, ja que seria incomplet fer l'estudi sense contrastar les xifres amb les de la repressió franquista. Queda aplaçada esta part per a futures immediates investigacions.

Per tancar esta part, la tesi inclourà un acurat estudi sobre els refugiats a la comarca. M'interessa saber principalment la seua procedència, la data d'arribada, el lloc i les condicions amb que vivien, la seua relació amb la gent dels pobles, el nombre total, etc. Tot contextualitzat amb un estudi general de les lleis i les institucions que s'encarregaren d'organitzar-los.

Altre bloc dins de l'estudi de la Guerra Civil serà l'aspecte estratègic-militar dels combats que van tindre lloc a la comarca de L'Alcalatén. Una tasca faraònica, ja que la intenció és la de reconstruir els combats a partir de tota la informació generada que és actualment accessible. És també una part cara d'investigar, ja que esta documentació no ix debades, ja que als arxius estatals cada còpia del document té un preu variable i amés suposa un desplaçament i una estada fora de casa. Potser per això no s'ha investigat molt a la comarca.

La meua intenció serà contextualitzar estes operacions militars dins la Batalla de Llevant i la Guerra Civil Espanyola, a través de la bibliografia existent, i explicar dia a dia on es van produir els combats, mitjançant un estudi topogràfic,

i amb quin resultat. Pense que és molt important situar els combats al mapa com a posada en valor i conservació del patrimoni històric. Esta serà la part més descriptiva, tot i que intentaré afegir testimonis orals per tindre diversos punts de vista.

La investigació aspira a resoldre una sèrie d'hipòtesis relacionades amb la història dels municipis investigats durant este període tan convuls i, al mateix temps, tan important per entendre certs comportaments actuals. Els testimonis de l'època estan molt polaritzats i això dóna peu molts interrogants que a continuació plantejaré.

Per una banda, segons diferents estudis com els de Santos Julià o Vicent Grau, podem afirmar que la Segona República, a pesar de la crisi, va ser una època d'avanços socials i prosperitat a Castelló. Però no sabem si açò es va acomplir al món rural. És a dir, es donaven les condicions que justificà Franco per donar el cop d'Estat als pobles de L'Alcalatén?

També ens preguntem si va tindre importància la Revolució d'Octubre de 1934 a la comarca? Es van donar les condicions necessàries com per que es portaren a terme episodis de violència? Caldrà analitzar la quantitat de vots del Partit Socialista i els afiliats a les diferents societats obreres i, també, la situació laboral dels treballadors; el nombre d'aturats i el nombre de vagues prèvies i fixar-nos en les notícies de premsa, les actes municipals, la correspondència i els testimonis orals. Van ser capaços els sindicats de aconseguir mobilitzar a la classe treballadora per demanar millors condicions laborals?

Altra pregunta que aspire a respondre al llarg de la tesi és si va haver una participació i un interès de la gent en la vida política. És a dir, si la política als pobles interessava a uns pocs o es va viure amb intensitat per una majoria. Si este interès en la política era a causa d'interessos personals o d'una conscienciació de la classe treballadora. Tanmateix a banda de la participació crec que és molt important tractar d'esbrinar la intensitat amb que es van viure les diferents corrents polítiques; si va haver una important polarització de la societat pel que

respecta a la ideologia política. Ja sabem que la premsa de l'època tenia una funció propagandística important a l'hora de defensar uns interessos electorals, per tant caldria veure si esta propaganda afectava el sentit crític de la població o simplement alterava els ànims d'uns i altres fins el punt de viure's episodis violents.

Altra hipòtesi és que la religió catòlica va ser el principal instrument propagandístic en favor dels sectors conservadors a l'hora de demanar el vot de cara a les eleccions de 1933 i 1936. A través de la premsa i, especialment, de les cròniques dels mítings que es van fer a la comarca comprovaré si és cert que el seu sistema propagandístic girava entorn a salvar la religió catòlica. Tanmateix, tot i que és més difícil, buscaré si es donen casos de propaganda política per part del clergat o, el que és el mateix, si l'Església va prendre part a la política activa. Una vegada tinga les dades tractaré de relacionar-les amb els resultats electorals per comprovar si realment va ser efectiva esta estratègia política de presentar-se com els salvadors de la religió i la civilització cristiana.

Un punt que m'interessa és l'educació. Els canvis educatius que es van donar a la Segona República i, sobretot, el canvi d'actitud respecte a la importància d'alfabetitzar la societat i de trencar amb l'esclavisme de la ignorància. Una forma de mesurar la inversió en l'educació durant esta època és la construcció d'escoles, ja que em consta que als masos de Lluçena se'n van realitzar diverses per cobrir l'alfabetització dels masovers més allunyats de Lluçena. També tindrè en compte altres fonts com els articles de premsa, els inventaris de material escolar, les fonts orals o l'abundant bibliografia especialitzada. Acompanyaré esta part de la investigació amb gràfiques sobre l'alfabetització a cada municipi.

Un procés que es dona entre les eleccions de 1933 i 1936 a Castelló és la transferència de vots des del PRR cap a l'esquerra, ja que este partit aglutinava votants majoritàriament de centre-esquerra i quan es va desplomar electoralment estos votants van recolzar la candidatura del Front Popular, compost per PSOE, IR,

UR, PC, EV, POUM, PS i altres partits d'àmbit regional. Vull comprovar si també s'acompleix este fet a L'Alcalatén i si la transferència de vots va estar acompanyada de canvis de partit per part d'algun polític.

Sabem que a L'Alcora es va viure amb especial intensitat el procés revolucionari posterior al cop d'estat militar. Va ser un important nucli d'organització llibertària, però també un important focus repressor. Es va donar algun tipus de col·lectivitat? Cóm va afectar a la vida de la gent? El Comitè de l'Alcora va ser alguna cosa més que un grup de joves amb fusell que matava als veïns que pensaven diferent, que és el missatge que més ha perdurat i que corre el risc d'enquistar-se per sempre. Ens proposem esbrinar tot el que puguem sobre el funcionament del comitè antifeixista de l'Alcora. Si la pràctica de la violència, que indubtablement es va donar, es va construir entorn a un projecte de futur amb una base ideològica sòlida i en benefici de la societat. També vorem si es va donar algun procés similar a la resta de municipis investigats i si es va organitzar a través de L'Alcora.

També a la rereguarda republicana analitzarem l'actuació dels ajuntaments/comissions gestores i tractarem de demostrar que van actuar amb normalitat, de manera justa i treballant per al seu municipi, o no, si les fonts demostren el contrari. Posarem atenció a la correspondència amb les associacions locals i amb el Governador per fer-nos una idea global, sempre contrastant amb les entrevistes orals.

En relació als refugiats, que és un tema molt poc estudiat, la hipòtesi des de la que partim és que van estar equitativament distribuïts entre els diferents pobles estudiats, amb unes condicions acceptables de salubritat i ben organitzats per les diferents institucions. Prèviament havia realitzat estudis previs sobre els refugiats a Figueroles, a Castelló i al País Valencià i volem comprovar si a la resta de pobles de L'Alcalatén es van donar les mateixes casuístiques. Partim de la idea que la zona de procedència majoritària va ser Madrid i Màlaga, tal com ocorre a la resta de la província. També intentarem trencar alguns tòpics, ja que habitualment

s'ha presentat la Segona República com un període caòtic i les lleis que es publiquen per organitzar als refugiats indiquen tot el contrari.

De les operacions militars durant la Guerra Civil a L'Alcalatén partim de dos hipòtesis per confirmar. La primera és que el front de Guerra va passar ràpid però amb intensitat. Gràcies a estudis més generals com els d' Edelmir Galdón, Manuel Salvador o Martínez Bande, sabem els dies que va durar el pas del front per la comarca de L'Alcalatén, però cal aprofundir més per saber les estratègies sobre el mapa i assolir la màxima precisió possible, sempre amb la limitació de les fonts existents.

La segona hipòtesis a demostrar és la bona organització de l'exèrcit republicà a l'hora de defensar el territori, o si, per contra, va ser una defensa deficient. La historiografia franquista ha donat una visió negativa de desorganització de l'exèrcit republicà, així que tractarem de llegir entre línies els diaris d'operacions i els butlletins d'informació per extreure conclusions al respecte, tot i que també ens haurem de recolzar en la història oral, a partir de testimonis que hagen viscut la guerra a mitjans de 1938. Buscarem, basant-nos ara en l'abundant bibliografia però també en la documentació d'arxiu, quines van ser les causes reals de la desfeta de l'Exèrcit Republicà a L'Alcalatén.

Fonts i arxius consultats

Una volta plantejats els objectius i formulades les principals hipòtesis vaig a exposar les fonts directes que he utilitzat: fonts escrites, fonts orals i fonts gràfiques.

Les fonts escrites són les més abundants i es poden dividir també en dos tipus: la bibliografia existent i la consulta als arxius de documents directes.

La bibliografia és necessària per contextualitzar l'estudi i també anem a fer diferència entre dos tipologies: la bibliografia que ens aporta dades directes sobre

la investigació i la que aporta dades del context històric o geogràfic a nivell general. Del primer tipus en parlaré quan aborde l'estat de la qüestió però és, en definitiva, tot allò que s'ha publicat ja sobre la comarca durant estos anys, així com les publicacions basades en experiències pròpies viscudes pels autors. La bibliografia general ens és totalment necessària per complementar, contrastar, situar i, en definitiva, entendre i explicar d'una manera científica el context sobre el que s'ubica la tesi i emmarcar-lo, per a que no siga localista, amb el que va passar a Castelló, el País Valencià i Espanya.

Als arxius trobem documentació generada en el moment dels fets. A voltes esta documentació és seriada, com en el cas de la premsa o els butlletins i a voltes és única. Este fet té un risc i és que molt sovintment la informació que es busca s'ha perdut, s'ha destruït o s'ha deteriorat i ja no existeix a cap altre lloc. Esta pèrdua és un buit que mai podrà ser cobert totalment a l'hora d'edificar la història. Als propers paràgrafs detallaré tota la informació d'arxiu que hem utilitzat per realitzar la investigació.

Als arxius municipals disposem d'informació molt valuosa que no sempre ha superat la batalla contra el pas del temps. La principal font són les actes municipals, a partir de les quals podem estudiar totes les decisions preses des dels ajuntaments. A municipis com Figueroles i Xodos disposem dels llibres d'Actes de la República i la Guerra Civil en la seua totalitat, a Lluçena no se'n conserva cap fins després de la guerra, mateix cas que a Les Useres, tot i que ací em van donar a entendre que estaven, però a casa d'un particular que suposadament se les va endur. A l'arxiu de L'Alcora faltava el llibre d'actes de la guerra, que l'hem trobat de casualitat a l'Arxiu de Salamanca. A Costur ens falta el llibre d'Actes de 1936 fins que va ser ocupada. En fi, cada arxiu és un món. A Lluçena a pesar de no comptar amb el llibre d'actes, es conserva pràcticament tota la correspondència, que ens aporta altres dades molt valuoses. On no tenim la correspondència podem buscar els llibres de registre d'entrades i d'eixides, on apareix un resum de tota la burocràcia que entrava i eixia de la casa capitular. Tanmateix hi ha altra informació que ens pot servir de reforç, com els diferents

padrons, diaris d'ingressos i despeses, cadastres o el Registre Civil.

L'Arxiu de la Diputació de Castelló guarda documentació important com les actes, que estan també disponibles a través de la xarxa, però sobretot m'ha servit per consultar els censos electorals. Estos censos tenen algunes errates i el problema de figurar en ells només la població amb edat de votar, no obstant, l'absència de padrons els converteix en una bona font per realitzar estadístiques com l'índex d'alfabetització, la distribució dels oficis, etc. També trobem a l'Arxiu de la Diputació una hemeroteca d'àmbit provincial, un arxiu fotogràfic de cada poble i una biblioteca especialitzada en llibres dels pobles de Castelló, però, sobretot, allí podem consultar el *Boletín Oficial de La Provincia de Castellón*.

L'Arxiu Municipal de Castelló guarda algunes guies comercials que ens aporten dades i estadístiques sobre els pobles i els seus serveis. Alguna informació és molt general, però gràcies a elles podem saber dades com els comerços que hi havia a un municipi en un moment donat, la població, els oficis, les autoritats locals, les empreses, els horaris d'autobusos, etc. No obstant el que fa imprescindible consultar este arxiu és la seua completa hemeroteca. Allí es pot consultar la premsa de Castelló més important del període que estem investigant: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, República, Libertad, La Provincia Nueva*, etc. Amés, tots estos diaris estan digitalitzats i es poden consultar a través de la xarxa. Estos no són els únics diaris que hem consultat, ja que també he utilitzat premsa anarquista com el diari *Agitación* de Vinaròs o la que podem trobar a la xarxa: *ABC, La Vanguardia* o *Siglo Futuro*, digitalitzat a la hemeroteca de la Biblioteca Nacional.

L'Arxiu Històric Provincial de Castelló és un món a banda. A pesar de la campanya que hem impulsat des del Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I, este arxiu segueix ubicat al soterrani de la biblioteca pública municipal i en unes condicions d'humitat i risc d'inundació gens recomanables. Tanmateix no disposa de personal, sinó que és atès pel de la biblioteca. De tota la documentació dels seus fons, destaquen els protocols

notarials, els expedients de Responsabilitats Polítiques, sumaris judicials, però a nosaltres per al present treball el que hem fet servir és el fons de Govern Civil, on figuren dades de les diferents associacions que es van formar al període de la Guerra Civil.

El Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I conté un ampli recull d'entrevistes orals, moltes d'elles transcrites. Estes entrevistes estan catalogades amb descriptors onomàstics i topogràfics amb la qual cosa ens permeten trobar informació d'una època o temàtica a un lloc concret. També compta amb una selecta hemeroteca, amb un fons fotogràfic que consta de dos parts: fotografies cedides al Centre i amb tots els drets per ser utilitzades a qualsevol publicació i fotografies que ha adquirit el Centre, però sense permisos per publicar. Tanmateix disposa de molta documentació adquirida des dels arxius estatals: *Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca*, *Archivo General Militar de Avila* i *Archivo Histórico del Ejército del Aire*. A més a més, el centre guarda una altra joia documental, en format digital, de gran interès per investigar la Postguerra: una còpia dels expedients dels judicis sumaríssims amb que es va «jutjar» a les persones desafectes al règim de Franco.

Al *Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca* ens vam poder desplaçar en tres ocasions diversos membres del Grup d'Estudis d'Història Local i Fons Orals de la Universitat Jaume I, gràcies a diversos projectes demanats pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I, gràcies a la llavor de la directora Rosa Monlleó Peris i a l'aportació econòmica de l'Arxiu Municipal de Vila-real, la Fundació Caixa Vinaròs i la pròpia Universitat Jaume I. Entre diversos membres del Grup d'Estudis d'Història Local i Fons Orals vam realitzar un buidat de documentació corresponent als pobles de Castelló, així com també de fonts fotogràfiques i premsa.

En total es van adquirir per al Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica més de 35.000 documents, la major part procedent dels fons *P. S. Castellón*. Este fons conté la documentació espoliada als ajuntaments i institucions dels pobles de Castelló una volta van caure a mans dels revoltats, amb l'objectiu de buscar filiacions polítiques a l'hora de fer la repressió. És per això que els noms apareixen subratllats. A pesar de la finalitat repressora, molta d'esta documentació s'haguera perdut al seu lloc d'origen i realment hi ha informació molt valuosa per investigar la Segona República, especialment durant l'època posterior al cop d'Estat. Allí hem trobat correspondència de la comarca de l'Alcora, el llibre d'Actes d'esta mateixa localitat durant la Guerra Civil, llistats i fitxes de refugiats o correspondència dels diversos municipis.

Al *Archivo General Militar de Ávila* també vam estar personalment en dos ocasions. La primera volta l'any 2013, gràcies als projectes abans esmentats, però vam tornar l'any 2014 per consultar la part que ens va quedar pendent, esta volta amb el Grup de la Batalla de Llevant de la Universitat Jaume I. Es tracta de l'arxiu més important per investigar la Guerra Civil Espanyola des del punt de vista militar. És un arxiu organitzat a través d'un sistema informàtic que funciona de manera prou eficient i bona part del seu fons està digitalitzat. Esta part digitalitzada, a diferència dels altres arxius a nivell estatal citats, la pots adquirir el mateix dia.

Bé, el que ens importa és que este arxiu custòdia la documentació de les diferents unitats militars que van participar a la guerra, tant d'un bàndol com de l'altre, tot i que cal dir que es conserva més documentació del bàndol revoltat. Els diaris d'operacions ens aporten informació dia a dia sobre els canvis al front, les posicions que ocupen les diferents unitats i els focus de combat sobre una unitat en concret. Malauradament només comptem amb els diaris d'operacions d'algunes unitats i de manera parcial. Al mateix temps els diaris d'operacions existents no sempre aporten la informació que necessitem i són habituals les errates a la toponímia, tal com explicaré quan parle de metodologia.

També hem emprat els parts d'operacions, les ordres d'operacions i els telegrams. Les ordres d'operacions marquen l'activitat prevista de cara a un període de temps posterior i les podem contrastar amb el que realment va passar després per veure si tot havia eixit segons estava planificat. Els parts d'operacions ens aporten informació detallada sobre una acció puntual d'una unitat concreta, on consten les posicions ocupades, la munició consumida, les baixes, els presoners, els cadàvers trobats, els ascensos, etc. No obstant, només existeixen a l'arxiu alguns parts d'operacions molt puntuals. Els telegrams complementen els anteriors, ja que aporten informació molt concreta per entendre la situació del front en els menors caràcters possibles. Això és un avantatge, però també un inconvenient.

Altra font emprada són els butlletins d'informació, que ens aporten dades sobre l'actualitat al front en el moment de la seua publicació. Per últim, allí es conserva un interessant arxiu fotogràfic i mapes militars diversos. En total hem treballat amb uns 4.000 documents, dels quals no tots han sigut utilitzats per la tesi i molts altres han sigut utilitzats, però posteriorment descartats per donar-nos informacions contradictòries.

En l'apartat de les operacions militars, l'altre gran arxiu estatal que hem consultat és el *Archivo Histórico del Ejército del Aire* a Villaviciosa de Odón, que conté la documentació generada per les forces aèries durant la Guerra Civil. Realment l'arxiu només conté la documentació del bàndol rebel, però és una informació necessària per conèixer els bombardejos de la *Legion Kondor* i l'*Aviazione Legionaria* sobre l'avantguarda i la rereguarda republicana. També a Àvila hi ha documentació on consta l'acció de l'aviació, com els butlletins d'informació, però sempre cal contrastar les dades. L'arxiu està situat en un castell restaurat i és el menys informatitzat de tots els arxius estatals visitats, ja que encara funciona amb fitxes de cartró. Allí vam consultar diferents butlletins d'informació.

El *Archivo General Militar de Madrid* és l'encarregat de custodiar els expedients sumaríssims dels encausats judicialment per l'aparell repressor franquista a la província de Castelló. No obstant, al Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica existeix una còpia digitalitzada i no m'ha sigut necessari desplaçar-me fins Madrid per consultar este arxiu.

També a Madrid es troba el *Archivo Histórico Nacional de España*, on ens vam desplaçar l'any 2014 a consultar la documentació sobre l'arxiu de Vicente Rojo i la secció d'ordre públic del *Ministerio de Gobernación*. També ens hem basat en dades del *Institut Nacional de Estadística*, que apareixen penjades a la xarxa i també a través de la xarxa hem consultat la Causa General, que tot i no haver centrat la tesi en la repressió ens dona, ens aporta algunes dades sobre els mesos posteriors al cop d'Estat als pobles de la rereguarda republicana.

A banda de les fonts escrites, com hem dit prèviament, també hem utilitzat fonts orals, ja que són un complement indispensable per contrastar les fonts escrites i ens aporten informació que mai trobarem escrita enlloc, i que en pocs anys, s'haurà oblidat per sempre. La font oral és la primera i més antiga forma de fer història, la única novetat és que ara podem gravar la veu i la imatge, fer anàlisis, interpretar i guardar per la posteritat (Ferrando, 2006).

Moltes voltes la informació pot ser un simple detall que complementa amb més informació el que ja sabíem, però en ocasions és molt més que això. Sempre hi ha qui dubta de la fiabilitat de la informació que es dona a les entrevistes orals i fa bé de dubtar, ja que estes entrevistes ens mostren una versió dels fets que ve marcada per la ideologia i les circumstàncies de l'entrevistat però, són sempre objectives les fonts escrites? Evidentment no, i menys encara durant la Dictadura Franquista.

Les fonts orals ens donen diversos avantatges. Per una banda, com hem comentat, ens aporten informació nova al que estem investigant. En segon lloc ens donen una visió més propera i quotidiana d'uns fets que a través de les fonts escrites es poden vore deshumanitzats. També ens donen nous punts de vista i

afavoreixen una història més crítica i objectiva. Per últim donen veu a col·lectius i classes socials que no tenien protagonisme a la història escrita i passen a ser subjectes actius.

Cap historiador pot estar en contra de la Memòria Històrica. Durant anys de Franquisme s'ha donat una visió simplista maniquea sobre els anys de la República i la Guerra Civil. En arribar la democràcia el fet de parlar d'esta època resulta que estava mal vist, ja que es va fomentar l'oblit i el discurs del «todos fuimos culpables». Per sort, va haver persones que es van dedicar a recuperar la part oblidada de la nostra memòria pel seu compte i, molt lentament, ens hem anat aproximant a la realitat del que hauria de ser. S'ha investigat a les universitats, s'han creat associacions memorialistes i s'ha tractat de recuperar el temps perdut, però el temps transcorregut havia deixat a molts testimonis sense veu. Encara ara segueix havent sectors de població que relacionen la Memòria Històrica amb interessos polítics; eixa gent és la mateixa que creu en la història com a instrument de poder, com a instrument de control sobre la població, per als que l'objectivitat i la científicitat de la història són simples paraules buides, mancades de significat.

En tercer lloc hem emprat també fonts gràfiques en la mesura en que ens ha sigut possible. Una fotografia té el poder de captar la nostra atenció i ens transporta visualment a l'època de la que estem parlant. No és només una qüestió estètica i un reforç de la comunicació del missatge, sinó que la fotografia en sí és un document històric de primer ordre. Ens poden explicar com era un edifici enderrocat amb molt de detall, podem fins i tot tindre els plànols, però fins que no el veiem en una fotografia no podem saber com era. Podem estar parlant de les bondats d'un personatge històric, però si ens trobem amb una fotografia del personatge en qüestió i el mirem als ulls el coneixerem molt millor. Les imatges ens aporten coneixements, ja que reflecteixen la misèria, la moda, els rostres d'una època. En paraules de Rosa Monlleó «en aquests anys la fotografia ja s'havia popularitzat i totes les famílies o amics passaven en algun moment per l'estudi del fotògraf per a plasmar la seua realitat i que transcendira per al record» (Monlleó, 2014).

Estat de la qüestió

Pel que respecta a l'estat de la qüestió hi ha diversos treballs en els que ens hem basat més a l'hora de realitzar la tesi. Per una banda ens ha sigut necessari acudir als autors clàssics de la República i la Guerra Civil a nivell general. Estos autors són, Julian Casanova, Paul Preston, Anthony Beevor, Hugh Thomas, Enrique Moradiellos, Gil Pecharromás, Gabriel Jackson, Ángel Viñas, Josep Fontana, Ramón Tamames o Gabriel Cardona. No haguérem pogut fer una història local científica sense una base de coneixements sòlida i esta només es pot aconseguir llegint llibres i articles de qualitat contrastada.

Els estudis a escala del País Valencià ens donen una visió més propera a les peculiaritats sociopolítiques de la zona. Caldria destacar la llavor d'Albert Girona i Josep Miquel Santacreu, autors contrastats i coordinadors de la col·lecció *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. També he de citar el llibre d'Edelmir Galdón *La ofensiva por Valencia*, que narra els combats de la Guerra Civil durant la Batalla de Llevant. Sobre la Batalla de Llevant s'està publicant molt durant els últims anys, sobretot llibres de caràcter local o biogràfic, però també d'altres més generals, tal com després detallaré.

A les comarques de Castelló la referència per estudiar la Segona República és el llibre de Vicent Grau amb el títol *La Segona República a Castelló, una memòria històrica positiva*. Este llibre està molt ben documentat i ens aporta una sèrie d'hipòtesis molt vàlides per investigar este període històric a L'Alcalatén per comparació amb Castelló, així com també ens aporta dades a nivell de la província. Altra referència és *Castelló al segle XX*, una obra editada per Rosa Monlleó amb articles de gran interès. A l'hora de buscar informació sobre les col·lectivitats, l'obra en la que més ens hem basat és *Conflicto y revolución en las comarcas de Castelló, 1931-1938*, de Manuel Vicent. Però també hem comparat i aprofitat el treball d'altres magnífiques investigacions a càrrec d'e Rosa Monlleó, Adolf Sanmartín, Antoni Lorenzo, Germán Reguillo, Eva Alcón, Lara Cardona, Alejandro Núñez o Vicent Enric Sorribes.

Podria afegir-ne alguna més, però eixes han sigut les principals obres de referència a l'hora de contextualitzar els fets. Altres publicacions m'han aportat una sèrie de dades directes que he utilitzat com a reforç de la investigació de la mateixa manera que ho podria fer un document d'Arxiu. Una d'estes publicacions és l'article d'Odette Moliner sobre les escoles a Lluçena, publicat al llibre *Castelló al segle XX*, que he contrastat amb les fonts directes i que m'ha aportat una informació de gran ajuda sobre el procés burocràtic previ a la construcció d'estes escoles. El llibre de H. E. Kaminski *Els de Barcelona*, escrit l'any 1937 ens aporta una visió curiosa sobre la revolució a la rereguarda, principalment a Catalunya, però també dedica un capítol a Castelló i altre al funcionament del Comitè de l'Alcora. Esta font no només analitza el funcionament del comitè i aporta dades sobre ell, sinó que amés ho fa amb un esperit crític, preguntant tot allò que no entén sobre l'aplicació del comunisme llibertari i la no circulació de diners a la localitat.

Pel que respecta a la Guerra Civil, tenim diversos testimonis que han deixat enregistrades les seues memòries durant el conflicte i en parlen del seu pas per l'Alcalatén. Són quasi tots del bàndol revoltat. En primer lloc disposem de les memòries de Rafael García Valiño, qui va ser la màxima autoritat militar del *Destacamento de Enlace*, un cos d'exèrcit que va avançar per l'Alcalatén amb l'objectiu d'encerclar als defensors republicans de la costa. Els diaris de Policarpo Cia, capellà del *Tercio de Montejurra*, Carmelo Revilla, del *Tercio de Lácar* o Javier Nagore, de *Radio Requeté*, ens aporten algunes dades més, sempre del punt de vista dels carlins del Destacamento de Enlace. El testimoni de Sandro Piazzoni ens presenta la visió de la Brigada Mixta *Flechas Negras*, especialment a la seua operació sobre el vèrtex Cantera a Lluçena, tot i que comet errades molt greus a les dates. Des del punt de vista republicà nomenes gaudim del llibre de Francisco Ciutat, que ens aporta la seua visió dels esdeveniments amb una actitud crítica.

Abans havia citat el llibre d'Edelmir Galdón com a font de referència sobre la Batalla de Llevant, així com el de Martínez Bande i Manuel Salvador, que van ser investigacions anteriors al treball de Galdón. Tanmateix hem de citar els

treballs per part dels membres del Grup de la Batalla de Llevant de la Universitat Jaume I, així com de les associacions locals de Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal, Amics de Mainhart d'Alcalà de Xivert, Les Muntanyes de la Guerra de La Vall d'Uixó o el projecte *Frente de Viver*, molt actives en la investigació sobre la Guerra Civil. Un article emprat com a font directa és el de Josep Lluís Viciano Agramunt, «Amagaments en cavitats a la guerra de 1936/39», que fa un inventariat de diverses coves de la zona emprades durant la Guerra Civil amb diverses funcions, sempre basant-se en la història oral però també amb l'estudi de l'espai.

Dins de les publicacions a càrrec dels membres del Grup de la Batalla de Llevant, les obres que més m'han aportat han sigut, per una banda, la segona part de la tesi doctoral de Vicent Grau, *Guerra Civil i Revolució a Castelló*, encara pendent de publicació, i, per altra banda, el llibre que ha publicat Clemente Gonzalez fa pocs mesos, *Entre Peñagolosa y Espadán, secretos de un campo de batalla*, que és un gran treball de les diferents unitats militars que participaren a L'Alcalatén i m'ha servit per afegir algunes dades que desconeixia.

No puc deixar de citar publicacions de caràcter local que s'han fet a la comarca. A Lluçena destaca la llavor de Joaquim Escrig Fortanete, amb el seu llibre *Lluçena: una historia de L'Alcalatén*, un llibre molt interessant però que no aprofundeix a l'època de la Guerra Civil. A pesar d'això, l'estudi d'este període va crear certa polèmica a Lluçena i el propi autor m'ha deixat una crítica que va rebre per part d'una persona que va perdre a son pare a mans dels Inseparables i que m'aporta més dades, des d'un altre punt de vista, clar està, però fidedignes.

A Figueroles qui més ha investigat la història del municipi és Amadeu Porcar i Hueso, qui després de tants anys d'investigació té un autèntic arxiu a sa casa. No obstant Amadeu no ha publicat res sobre el període de la República i la Guerra Civil. Este buit l'ha cobert el llibre *Figueroles en la Història Contemporània: d'una societat tradicional a la Modernitat*, que és la publicació del meu Treball d'Investigació.

De Costur no conec cap publicació de caràcter local sobre la Guerra Civil, tot i que l'Associació Cultural La Fontanella sí ha posat en valor les restes de trinxeres de la Guerra Civil. A Les Useres el cronista local José Rubio Miguel em consta que està preparant ara mateix una publicació sobre la República i la Guerra Civil a la localitat, però encara no ha vist la llum. A Xodos Artur Aparici, juntament amb Joaquim Escrig estaven preparant també una publicació sobre la història del Municipi, però no conec res més investigat.

Per últim, a L'Alcora cal destacar la llavor del cronista José Manuel Puchol Ten i d'altres historiadors com Vicente Sancho Grangel, però no tinc constància cap investigació centrada a la Guerra Civil a banda del capítol de Patrici Calvo «La Repressió oblidada» al llibre *La Repressió Franquista al País Valencià*, que tracta breument la República i la Guerra Civil a l'Alcora.

Metodologia

Ja he anticipat puntualment quina anava a ser la metodologia de treball, però ara em centraré en este apartat. En primer lloc cal dir que he tingut en compte les aportacions epistemològiques del materialisme històric, l'Escola dels Annals i, especialment, les noves corrents historiogràfiques, que arribaren a Espanya fa tres dècades. Estes corrents historiogràfiques es relacionen amb la microhistòria, la tercera generació dels Annals i l'escola marxista anglesa i donen tanta importància als aspectes econòmics i polítics com als ideològics i culturals.

A partir d'estes tendències hem utilitzat el *mètode analític* per realitzar una crítica externa dels documents que m'he anat trobant i amb els que he treballat; el *mètode dialèctic*, per estudiar les relacions entre les idees del subjecte i els esdeveniments, ja que cap fet és aïllat; el *mètode sintètic* per fer un estudi global que ens apropa a la realitat a partir de la unificació de fets aïllats per formular hipòtesis i comprovar-les; el *mètode estructural* per integrar els sectors econòmics amb els polítics, socials i culturals i, per últim, el *mètode comparatiu*, que ens ha

ajudat a establir semblances i diferències entre el que ocorre als pobles de l'Alcalatén i el que ocorre a altres llocs com Castelló, altres indrets del País Valencià i Espanya. Tot açò sense oblidar les aportacions de la cultura de gènere.

La investigació pretén ser científica i honesta, una història que done respostes tan aproximades a la realitat com les fonts ho puguen permetre. Serà una suma d'històries locals entrelaçades però evitant caure en els vicis de les cròniques locals, de caracter positivista i amb poc valor crític i interpretatiu. Per evitar-ho és necessari estar al dia de les diferents corrents historiogràfiques i aplicar-les a nivell local. Este procés és el que permet realitzar estudis cada volta més científics d'una època en concret. Per altra banda, com afirmen, per fer una història total necessitem realitzar anàlisis comparatives, que aquests només són possibles a partir de complets estudis locals. Les grans històries de la Segona República i la Guerra Civil podrien haver-se realitzat correctament sense les publicacions de diferents investigacions locals.

A nivell històric, la Segona República i la Guerra Civil són dos èpoques claus per la repercussió que van tindre i per la vigència que encara tenen les seues conseqüències. És una època molt controvertida, de la qual s'ha publicat molt, però no sempre de manera científica, i menys encara a nivell local. És una època que encara hui en dia genera polèmiques i sobre la que molts han evitat parlar-ne, especialment als pobles, per no ser marcats socialment. Fins i tot els propis historiadors i cronistes d'àmbit local.

La polaritat ideològica d'aleshores ha continuat a bona part de la historiografia posterior i encara es segueixen publicant llibres d'història destinats a un públic amb una ideologia concreta, amb dades poc contrastades i mentides per omisió. La història és la que va ser, són uns fets que no haurien de generar cap polèmica a l'hora d'investigar-los, tot i que a voltes ens falten dades, així que és no hem de seleccionar només els fets que ens interessin i callar els que ens trenquen la nostra hipòtesi; això no seria correcte i estaria més prop de la política que de la història. Però la història no és només la descripció dels fets, és també la

seua interpretació i és molt difícil separar esta interpretació de la ideologia pròpia.

Personalment professe més simpatia per l'ideal pel que lluitava la gent d'esquerres, ja que ells buscaven un món més just i igualitari, tractant de posar en pràctica els seus ideals de societat. Potser a voltes els camperols, jornalers, etc., van actuar amb violència, però també era violenta la situació que vivien, amb una societat injusta d'explotadors, explotats i aturats. Molts volien trencar amb el que estava establert, uns per ideologia, altres per influència i altres per pura necessitat a causa de la misèria que es patia. El fet d'estudiar els esdeveniments des d'una perspectiva actual ens pot portar a confusió. Sobre la guerra faré pròpies les paraules de Jackson: «he hecho un esfuerzo por ver a los nacionales tal como se veían ellos mismos, y por escribir de ellos con respeto. En historia no se trata de buenos y malos, aunque en ese asunto quizá tengamos que reconocer la inevitabilidad de las discrepancias en materia de interpretación».

A l'Alcora es va crear durant la Guerra Civil una col·lectivitat que per molts era un somni, un somni que va ser truncat per les bombes. Però prèviament a este somni havia hagut una repressió terrible a càrrec del Comitè i *Los Inseparables*, que, al cap i a la fi, va ser inútil perquè van perdre la Guerra. És molt difícil jutjar estos fets, perquè segons el punt de vista que agafem, els actes agafen un color diferent: revolució o crim.

En definitiva, he tractat de deixar guardada la meua ideologia en una caixeta a pany i clau per explicar els fets des d'un punt de vista objectiu i eixa ha sigut una dificultat afegida que m'ha portat en alguns moments del text a reflexionar, tractant d'oferir diferents visions d'un mateix fet, ja que sense estes reflexions, que a voltes sembla que no vagen a ninguna part, em donava la sensació de quedar el text incomplet. Crec que per la història el més important no són els fets en sí, sinó el missatge que es dona a partir d'ells, la lliçó que se'n treu, ja que la història és la nostra memòria i és una responsabilitat recuperar-la correctament.

La necessitat d'investigar este període és urgent i imprescindible, ja que encara està present a la memòria viva de molts majors i molta informació es

perdrà si no s'investiga ara a fons. De fet, tal com es van perdent estos testimonis ens adonem del que s'ha perdut, i que la informació mai tornarà a estar disponible per cap investigador, per això de la importància de la història oral en este treball. És cert que la memòria històrica és la reconstrucció selectiva del passat i que normalment està condicionada per la ideologia i les circumstàncies, però és una font més que es pot contrastar amb la resta amb l'objectiu de buscar la màxima fidelitat amb els fets.

També les font escrites solen estar plenes de contaminació ideològica i no es sol plantejar el mateix debat, però no només de contaminació ideològica sinó també d'errades greus, tot depèn de la font. Este problema me l'he trobat constantment a les fonts militars que he emprat a l'hora d'investigar les operacions militars a L'Alcalatén. És cert que es tractava de documents que es realitzaven en unes circumstàncies d'urgència i hem de ser comprensius amb la llavor dels que van realitzar estos documents, però he de fer referència a este problema amb el que m'he trobat.

Per una banda trobem errades pel que respecta a les dades, ja que segons la font un mateix fet podia variar un o dos dies de diferència i si parlem del que va escriure Piazzoni podríem parlar de setmanes. La solució sempre ha sigut buscar les fonts que semblaven més fiables, comparar, prendre una decisió i descartar. Moltes voltes no era ni tan sols una errata el que dificultava la ubicació temporal dels fets, sinó l'hora de creació del document. Un telegrama, per exemple, del 8 de juny pot dir que «el enemigo ha ocupado la Loma», però eixe telegrama pot ser de les 7 del matí i la posició haver-se ocupat el dia anterior, entre l'anterior telegrama i l'actual. Per sort les fonts eren abundants i entre totes pense que ens hem aproximat prou a la realitat dels fets.

Altre problema ha estat en la toponímia, ja que, per una banda, l'exèrcit rebel tenia plànols a escala poc adient i a l'hora de citar els topònims es referien a ells com a «cota 500, cota 550», «curva cerrada 600», «meseta cota 450», «espolón que va de Lucena al SE de Alcora», etc. És a dir, que tenien plànols amb

corbes de nivell de 50 metres amb toponímia deficient i açò és una dificultat a l'hora d'ubicar els camps de batalla. Fins i tot ells no llegien bé els seus plànols, ja que Valiño va donar per ocupat el vèrtex Cantera quan en realitat havia ocupat l'Hostalet.

En canvi, els republicans tenien una cartografia més completa, amb la qual es refereixen als topònims pel seu nom i a les cotes figura l'altitud exacta. Això m'ha pogut solucionar les deficiències de la part rebel, però només ha sigut en part, ja que els errors en la toponímia són constants, normalment per una castellanització deficient dels termes valencianòfons. Per exemple, m'he trobat topònims com el «Chauquert», en compte del Jauguet, el «Cachet» i el «Corobachet», en lloc del Carxet i el Covarxet, o «Masía de Sanchiz» en compte del Mas de Sant Gil. Altres topònims com la *Sierra de Bueg* o *La Montanera*, són topònims que no apareixen a la cartografia actual i m'ha suposat també una dificultat afegida el poder ubicar-los.

Per últim apareixen citats molts topònims genèrics: La Lloma, El Cabeço, El Tossal, El Bovalar, El Castellà, La Nevera, etc., que es repeteixen constantment. Això ens obliga a analitzar el context, però no sempre és suficient. Amb tot, em va portar molt de temps donar forma coherent a esta part de la investigació.

Arribat a este punt, ja hem parlat dels objectius i les hipòtesis, he assenyalat les fonts d'arxiu utilitzades, la bibliografia, he plantejat algunes de les dificultats amb que m'he trobat i he especificat les tècniques metodològiques, ja només em resta agrair tota la col·laboració que he tingut per dur a terme la investigació que presente a la tesi doctoral.

He d'agrair en primer lloc el recolzament de Rosa Monlleó. En primer lloc com a impulsora d'esta investigació, ja que, possiblement, de no ser pel seu interès en recuperar esta part oblidada de la història no m'haguera plantejat mai d'aventurar-me en una empresa de tal magnitud. Per als que no coneguen a Rosa, és una dona amb molta iniciativa i capaç de transmetre el seu entusiasme a tots els projectes en que treballa. Per altra banda li he d'agrair la direcció d'esta tesi, les

seues correccions basades en la seua experiència i la bibliografia que m'ha facilitat, ja que sense esta aportació la qualitat haguera sigut inferior. Per últim li agraiisc el haver-me donat ànims quan el termini de presentació de la tesi s'estava acurtant i veia pràcticament impossible enllestir-ho tot a temps.

Per extensió he d'agrair l'ajuda del Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals: a Vicent Grau pel seu assessorament a l'hora d'investigar la Guerra Civil; a Carmen Cortés per presentar-me a Rosario Bachero i la seua memòria prodigiosa; a Ivan Medall, company d'investigació i company al Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica, que ha sigut un ferm suport en tot moment.; a Victor Vilanova per la seua ajuda en l'apartat d'Educació; a David Oliver, company de viatges als arxius; a la lluitadora Amparo Valls; a Josep Miralles; a Gerard Llansola; a Eva Alcón; a Manuel Vicent; a Juan Luis Porcar; a Miquel Ortells, a Vicent Enric Sorribes i, en definitiva, a tots els que conformen eixa gran família intel·lectual on he pogut presenciar debats d'un alt nivell i molt enriquidors. No m'oblidge de Beatriz Segarra i la seua vitalitat tan intensa, qui ens va deixar en cos, però no en ànima. També vull mencionar a Alejandro Nuñez, un dels fundadors del Grup, al que no vaig tindre la fortuna de conèixer personalment.

També he de citar els agraïments a la gent del Grup de la Batalla de Llevant, a autèntics erudits de la vessant militar de la Guerra Civil com Carles Mallench, Blas Vicente, Lara Cardona, Clemente González, Vicent Moya, Vicent Ramón Querol o Juan Miguel Palomar.

He d'agrair també el suport de la meua família, que sempre m'ha recolzat i m'ha donat ànims i estabilitat, sense els quals no haguera sigut possible dedicar el temps necessari a la investigació. La meua àvia, que és una autèntica biblioteca sobre la història de Figueroles esta volta no m'ha pogut ajudar tant com en la realització del meu primer projecte d'investigació, però interès no li ha faltat. He de dir també que ma mare s'ha mirat tots i cada un dels llibres que han passat per casa, llegint-ne alguns, i s'ha convertit en una autèntica experta en la República i

la Guerra Civil.

Capítol a banda per una de les persones que més m'han ajudat tant des del punt de vista tècnic com emocional: Beatriz Garcia. No només ha aguantat la meua costum de passar-me 18 hores diàries davant l'ordinador, sinó que, amés ,m'ha ajudat en el que li ha sigut possible i m'ha recolzat en cada moment amb la seua comprensió.

He de citar també a una sèrie de persones que han col·laborat puntualment en l'elaboració del treball. Per una banda a Artur Aparici de Xodos per facilitar-me dos entrevistes orals de gran interès per la investigació. També a Daniel Gozalbo, que em va posar en contacte amb Manuel Gozalbo, que em va aportar un valuós testimoni sobre la Guerra Civil a Costur. A Antonio José García per les fotos de trinxeres que em va facilitar de Costur, així com també a Hugo Betancor, amb qui vaig visitar el camp de batalla del tossal del Rouret i el vèrtex Gozalbo. A Joaquim Escrig per la informació que em va aportar sobre la Guerra Civil a Lluçena. A Alejandro Montesinos per l'entrevista a Lorenzo Sanz Capilla. No puc obviar als companys de l'Associació Cultural L'Arc de Figueroles, ja que la publicació del butlletí del mes de setembre va quedar aplaçada indefinidament per la meua dedicació completa a esta tesi.

Segons deia Gandhi «nuestra recompensa se encuentra en el esfuerzo y no en el resultado. Un esfuerzo total es una victoria completa». Certament l'experiència ha resultat gratificant i espere haver pogut i sabut transmetre tots els coneixements que he adquirit durant este treball.

CAPÍTOL I.

LA SEGONA REPÚBLICA A L'ALCALATÉN. LLUITA POLÍTICA, REFORMES I CONSCIENCIACIÓ OBRERA

CAPÍTOL I. LA SEGONA REPÚBLICA A L'ALCALATÉN. LLUITA POLÍTICA, REFORMES I CONSCIENCIACIÓ OBRERA

De la Segona República pràcticament tots coneixem la data de la seua proclamació, el 14 d'abril de 1931, fruit d'unes eleccions municipals. Suposava una llum després d'un període dictatorial com el que la va precedir, però tenia molts reptes per davant i una greu crisi que superar; una crisi a nivell internacional que va esclatar l'any 1929. L'arribada de la Segona República va estar afavorida per diverses causes coyunturals:

1. La Setmana tràgica de 1909 i els fets de 1917. En definitiva, la crisi del sistema de la Restauració.
2. La Dictadura de Primo de Rivera, que qüestionà la democràcia i que va arribar com a salvapàtries aprofitant-se d'una crisi coyuntural.
3. Pacte de San Sebastián del 17 d'agost de 1930 entre els partits republicans i socialistes.
4. Alçament a Jaca, on es va proclamar la Segona República per part dels capitans Fermín Galán i García Hernández el 12 de desembre de 1930. Van ser afusellats pel govern, fet que va minar encara més el seu prestigi.
5. Formació dels governs de Berenguer i Aznar, que van ser de transició i no van poder tornar a la normalitat constitucional després de Primo de Rivera. Alfonso XIII estava molt desprestigiad.
6. Opinió pública molt polititzada, que es reforçava amb escrits d'intellectuals com Ortega i Gasset, que van emetre un judici a la premsa en oposició al rei.

7. Resultat de les eleccions municipals a les capitals i ciutats importants en favor de la República. El rei va eixir del país i es va instaurar el nou ordre republicà.

En definitiva, aquella data va ser una gran festa i es va viure amb molta il·lusió per un sector important de la població, que va eixir al carrer a celebrar-ho tant als pobles com, sobretot, a les ciutats. A L'Alcora podem saber com va ser esta festa a partir de la història oral:

Anaven tots amb la bandera, hi havia manifestacions, i eixa bandera tenia molts colors, roja, groga i morada..., i les dones anaven vestides de republicanes, amb una llista blanca i un gorro, el gorro frigi. D'ací de La Calderona van pujar unes quantes, totes joves, i després de les festes del Crist, el dimarts de festes feien desfilada, de la plaça Sant Roc, a la plaça del convent, i anaven totes vestides així ja, totes cridaneres, i tirant confeti i això.¹

Però les classes conservadores veien aquella democràcia amb recel. Els cacics fins aleshores havien tingut la situació controlada, tant en la dictadura de Primo de Rivera com durant el turnisme previ, però ara el poble tenia poder real d'escollir als seus dirigents i estos dirigents necessitaven tindre el favor de l'electorat. El primer bienni de la República va estar plagat de reformes que buscaven una societat renovada en tots els aspectes: social, militar, religiós, agrari o regional. Es van abordar molts dels principals problemes que tenia la societat espanyola d'aleshores i es van intentar solucionar tots en poc de temps.

Durante los tres primeros años de su existencia pareció que la República de 1931 trazaba un rumbo nuevo y esperanzador para España. Un alza de los jornales agrícolas alivió inmediatamente la situación de miles de braceros famélicos. Se amplió el programa de obres hidráulicas iniciado por Primo de Rivera, con objeto de evitar las crecidas y extender los regadíos. Se construyeron escuelas de enseñanza primaria y fue mejorada la dotación de las universidades. Se implantó la separación de la Iglesia y el Estado y, por primera vez en España se legalizó el divorcio. Se

¹ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista 293. Rosario Bachero Prats.

emprendió una reforma militar tendente a mejorar la calificación técnica de los ejércitos y a reducir por medio de retiros voluntarios la sobreabundancia de oficiales [...] implantó asimismo la totalidad de las libertades políticas. En los diversos comicios efectuados, el recuento de votos se hizo con más fidelidad que en ninguno de los de la Restauración. La prensa reflejó una variedad de opiniones políticas no igualada en ningún otro periodo de la historia española. (Jackson, 1974:22)

La burgesia, els terratinents, l'Església, l'Exèrcit, etc. van vore els seus privilegis amenaçats i es van posar mans a l'obra per desfer totes estes reformes. Van fer servir tots els mecanismes que estaven al seu abast, en primer lloc la via democràtica amb tot el seu aparell propagandístic i clientelista. El partit de la CEDA era el més important entre els que defenien els interessos de les classes tradicionals i les seues polítiques es van basar en generar por al canvi entre la població. A pesar de la ser la principal branca democràtica del conservadorisme, este partit mai va jurar lleialtat a la República, ja que afirmava que els interessos de la religió catòlica eren perennes i les formes de govern transitòries. No van acceptar la república però sí van entrar en el procés electoral.

L'Església catòlica, o, millor dit, un sector molt important d'ella, va jugar un paper fonamental en l'aparell propagandístic de les dretes. Esta institució s'havia mantingut reaccionària i ara més que mai, ja que la reforma religiosa amenaçava molts dels seus privilegis de manera oberta. La posició de l'Església va fer créixer l'anticlericalisme d'una part de les esquerres, un anticlericalisme que es va desbocar durant la Guerra Civil, com ja vorem. La realitat era que Espanya tenia un percentatge enorme de catòlics practicants de diferents ideologies que anaven a missa a combregar i, molts sermons, parlant simple i clar, portaven una important càrrega política a favor dels partits polítics que defensaven la institució i que basava el seu poder de convicció en la por a anar a l'infern del seu auditori, catòlic i creient.

Crec que sempre hem d'estudiar la societat d'una època com un conjunt d'interessos d'uns i d'altres on, normalment, s'imposen els poderosos. Però, a voltes, es generen els mecanismes mitjançant els quals arriben solucions per

millorar les condicions de tots els individus d'una societat per igual, fins i tot les de les capes més desfavorides. Durant la Segona República convivien diverses corrents ideològiques que s'esforçaven per convertir-se en la força més votada i, així, poder posar en pràctica les seues propostes. Enmig del procés estava la gran majoria dels ciutadans i ciutadanes, que en una democràcia es converteixen en l'instrument per assolir el poder. Estos protagonistes del moment històric algunes voltes eren conscients del que votaven, però el vot depenia molt de la capacitat de convicció de l'aparell propagandístic, per damunt dels propis interesos de l'individu.

La informació sobre la realitat política de la que disposaven estava molt condicionada per la propaganda, és a dir, per fonts que donaven una visió esbiaixada i tendenciosa de la realitat de l'època. La radio, els diaris i els diferents mitjans de comunicació eren, no se si més tendenciosos que els de l'actualitat però de ben segur eren més directes. Segons el seu signe polític mostraven només les virtuts d'uns i els defectes dels altres de manera descarada. Esta situació era especialment acusada durant les campanyes electorals, on les portades dels diaris estaven farcides de mítings exitosos i articles incendiaris sobre altres partits. En definitiva, per aconseguir poder i posar en pràctica un model polític determinat era necessari inculcar una sèrie d'idees en la població i els mitjans de comunicació eren fonamentals.

Raros son los periódicos que en esos días mantienen su equilibrio informativo; el periódico se convierte en apreciable arma electoral en años en que aún la radio está poco generalizada y no existe la televisión. [...] Pese a esa intensa politización de la prensa, las tiradas no se corresponden con la influencia política, ni con la abundancia de medios. (Checa, 1989: 27)

Altres mitjà per crear consciència ideològica eren els actes públics, especialment els mítings. Per ser un bon polític era i és imprescindible una gran capacitat per connectar amb la gent a l'hora de transmetre un missatge durant un

mítíng; la capacitat d'oratória, de convèncer amb paraules a l'auditori. Tots els partits tenien autèntics experts oradors.

El problema dels mítíngs o la premsa, i açò és una afirmació refutada a través de les entrevistes orals, era –i és– que la gent tendia a llegir la premsa i a anar als mítíngs del partit amb que simpatitzava. Açò que pareix una qüestió lògica, i que ho és, també és un problema perquè el seu fruit és una societat cada volta més dicotòmica i polaritzada. Em fa la sensació que més que en l'actualitat, ja que ara és molt més fàcil i discret accedir a informació de tots els signes polítics. Dic «discret» perquè una persona de dretes comprant un diari d'esquerres podria generar rumors i no dic ja si anava a un mítíng del PC per informar-se. Esta casuística no va ser nova a la República però, per la importància que va adquirir el vot, es va accentuar.

No és fàcil canviar la ideologia d'un individu convençut, o, almenys, poder ponderar-la encara que se li oferisca informació contrastada sobre els diferents programes polítics, però vull matisar que, este procés de polarització va afectar només a un sector de la societat minoritari. La gran majoria de la massa electoral es pot demostrar als resultats electorals que no tenia un vot definit. Moltes persones, no llegien la premsa, no escoltaven la radio i no anaven a mítíngs. La seua preocupació era la subsistència, treballar per a viure. A qui votaven? El primer que ens hem de preguntar és si eren catòlics, ja que en este cas l'Església ja els reclamaria el vot. En segon lloc marcava molt l'entorn familiar, ja que un simple dinar familiar es podia convertir en un focus propagandístic perfectament vàlid, així com també la resta d'espais de sociabilitat. En tercer lloc, que podria ser el primer, tindriem els interessos personals o familiars, especialment als pobles, on es feia una política a una menor escala. Per últim, però relacionat amb l'anterior, no ens podem oblidar de la influència del caciquisme, tot i que menor que en la Restauració, les xarxes clientelars o la por a l'exclusió social per simpatitzar amb un partit.

La democràcia analitzada amb una mirada crítica potser pot parèixer desvirtuada, però cal destacar els seus elements positius. Encara que el poble es convertí en objecte d'una lluita propagandística per aconseguir vots, el poder radicava en ell i, si el partit electe no defensava els interessos de la major part de la població perdia poder, al contrari del que passa en una dictadura o en qualsevol règim absolutista. També he d'aclarir que el treball propagandístic podia obeir a voltes a interessos personals però també es realitzava de manera desinteressada, més bé al contrari, ja que els militants d'un partit polític pagaven una quota. Hem de lloar la gran quantitat de persones amb inquietuds polítiques que va treballar desinteressadament per uns objectius comuns que prometien una millor distribució de la riquesa i una societat més justa i igualitària.

Moltes voltes se li donen a la Segona República unes connotacions polítiques que no a tindre. Qualsevol persona a Espanya que afirme ser republicana és considerada d'esquerres. Per qui haja consumit anys i anys de propaganda franquista defensar la República és sinònim de ser «rojo» o «comunista», però la realitat és que va ser simplement un període de democràcia oberta a totes les ideologies, enquadrat en un moment de la història occidental molt concret, on diverses doctrines lluitaven per l'hegemonia. Totes les ideologies tenien la seua representació política independentment de si eren definides com d'esquerres o de dretes, i encara que foren contràries a la democràcia. Ho vorem més detalladament quan parlem de les eleccions, però el ventall era molt ampli: PRR, DRA, PC, PSOE, IR, UR, EV, CT. En definitiva, una república per si mateixa no és ni de dretes ni d'esquerres.

Paul Preston simplifica el conflicte central de la Segona República en una lluita entre el socialisme i la dreta legalista, la CEDA, per imposar les seues respectives maneres d'entendre l'organització social d'Espanya a través del control de l'aparell de l'Estat (Preston, 1987). Era el resultat conjuntural del que estava passant a Europa en una època molt dicotomitzada. Ja hem comentat que la dreta veia la República com un govern transitori, però el punt de vista del PSOE no

era molt diferent, ja que un sector tendia a considerar la República com un règim transitori en el camí cap a una societat plenament socialista (Jackson, 1974: 23).

La Segona República va tenir tres etapes clarament diferenciades: una etapa reformista, un bienni governat per una coalició de centre-dreta i un tercer període marcat pel triomf del Front Popular i l'esclat de la Guerra Civil.

1. Temps d'esperança: el Bienni Reformista i les polítiques del canvi

Els comicis municipals del 12 d'abril de 1931 suposaren un plebiscit entre Monarquia i República, amb victòria republicana després del vot del 70% de la població censal masculina. La República s'imposà en 41 de 50 capitals de província contra el pronòstic dels conservadors. El Rei, que havia recolzat una dictadura i volia tornar al sistema de la Restauració mitjançant Berenguer i Juan Bautista Aznar, va perdre el suport del poble i es va exiliar a París per ordre d'Alcalá Zamora. Des d'allí esperava que la República fóra *una tormenta pasajera*(Casanova, 2009:109-160). No anava mal encaminat, ja que la revolta de Franco va suposar un final prematur al període democràtic i la posterior dictadura va crear una memòria molt negativa de la mateixa. La República no acomplí les expectatives dels que n'esperaven molt d'ella, ni, naturalment, agradava als seus detractors, però, a pesar dels seus defectes va ser un període de modernitat, democràcia i molts avanços socials..., especialment el primer bienni.

El 13 d'abril de 1931 dimití Aznar i a l'endemà es proclamà la Segona República Espanyola. Niceto Alcalá Zamora va ser investit amb el càrrec de President de la República. Curiosament, tal com hem comentat, el mes de desembre de 1930 ja s'havia proclamat la República per error, segons notícies falses de la radio motivades per l'alçament de Jaca, fet que el Governador de Castelló va desmentir enviant un telegrama als diferents Ajuntaments².

El 9 de desembre de 1931, vora dos mesos després de que Manuel Azaña fóra nomenat president per les eleccions de juny, es va aprovar una nova Constitució que portava temps debatent-se. La Constitució definia el país com «una República democrática de trabajadores de todas clases, que se organiza en régimen de libertad y de justicia. Los poderes de todos sus órganos emanan del pueblo». La Constitució declarava que Espanya era un estat no confessional que

2. AM Figueroles. Registre d'Eixida de Documents 16-12-1930.

suprimia el finançament estatal del clero [separació d'Església i Estat], introduïa el matrimoni civil i el divorci, i prohibia l'ensenyança a les Ordres Religioses amb l'impuls d'una reforma educativa dirigida a una educació laica sense privilegis (Puelles, 1980: 337-342 i Capitán, 1999: 613-634).

Alcalà Zamora encarregà a Manuel Azaña que formés Govern, una tasca difícil perquè Lerroux, del PRR, no volia formar Govern amb el PSOE. Azaña havia de triar entre els dos i elegí el PSOE. Va ser el govern més estable de la República, ja que Azaña va ser president fins setembre de 1933. Azaña va ser també Ministre de Guerra, mentre que els socialistes Fernando de los Ríos, Indalecio Prieto i Francisco Largo Caballero ocuparen els ministeris de Justícia, Hisenda i Treball respectivament.

L'aposta més revolucionària d'Azaña, i també la més esperada, era la reforma agrària, que pretenia fer una redistribució de les propietats agràries d'una manera més justa. Era pràcticament una utopia i no es va poder portar a terme, ja que els principals terratinents eren burgesos plenament integrats a l'estructura de la nació i l'oposició haguera segut massa forta. Al País Valencià no era tan necessària esta reforma, ja que abundaven els xicotets i mitjans propietaris front a la situació de les zones latifundistes. El camp valencià als primers anys 30 donava una imatge d'igualitarisme, absència de conflictes socials i dinamisme econòmic. No era una situació idíl·lica, però sí era millor que a altres territoris com Andalusia, on la reforma agrària era una necessitat (Bosch, 2001).

Entre abril i maig de 1931 el ministre de treball Largo Caballero va ampliar la legislació laboral existent als treballadors agrícoles, és a dir, va instituir els jurats mixtos rurals i la jornada de 8 hores. Tanmateix s'estimulava a sindicats i societats obreres a constituir arrendaments col·lectius i es van afegir dos decrets importants, no exempts de polèmica. Un va ser el de *Laboreo Forzoso*, que amenaçava amb cedir les terres a les organitzacions obreres locals en cas de no ser conreades segons els usos i costums de cada regió. L'altre va ser el decret de Termes Municipals, que obligava a contractar primer als treballadors de la

localitat, mentre que els forans només eren contractats quan a una localitat no hi havia atur. Amb estos decrets la República va arribar al camp, però no sense tensions, ja que a molts alcaldes i patrons els va costar aplicar estes mesures i pagar els augments salarials, fet que va ocasionar diferents vagues. (Bosch, 2001)

No poder dur a terme esta reforma va provocar les primeres protestes cap al govern de la República, sempre ajudades per una crisi internacional sense precedents procedent del crack de 1929. Este fet va influir a què l'Executiu s'obsessionés per l'ordre públic i es creà la Guàrdia d'Assalt amb la idea de buscar una força amb menys predisposició a disparar que la Guàrdia Civil i, sobretot, amb menys mala premsa a les classes populars (Casanova, 2009: 109-160).

Els principals focus desestabilitzadors van ser: els catòlics –que es van rearmar contra la laïcitat del Govern–, els grans propietaris i burgesos –que no acceptaven les reformes– i la CNT –que no acceptava cap govern arran la seua ideologia–. De fet, durant la Segona República es va realitzar una persecució cap als anarquistes a tot l'Estat per la seua conducta revolucionària i, moltes voltes, violenta. Als pobles investigats vorem com esta persecució també es va donar a L'Alcora.

L'alçament fracassat del General Sanjurjo el 1932, denominat *La Sanjurjada*, va ser el primer toc d'atenció de l'Exèrcit contra la República. Azaña, per evitar possibles alçaments, havia donat l'opció de prejubil·lar-se als militars no adeptes a la República. Les dretes després de la derrota de 1931 es van preparar molt les eleccions de 1933 per tractar de recuperar el terreny perdut. El 7 de setembre de 1933, el President de la República, Alcalà Zamora, destituí el President del Govern Manuel Azaña per donar-li la confiança a Lerroux i tindre més conformes als sectors més conservadors. S'estaven preparant les eleccions del 19 de novembre i tots els partits estaven de campanya.

1.1. Activitat política i resultats electorals

Com hem comentat abans, la República es va proclamar després d'unes eleccions Municipals. Anem ara a analitzar els resultats a cada municipi en l'escrutini dels vots.

TAULA 1: RESULTATS ELECTORALS ALS COMICIS DEL 12 D'ABRIL DE 1931

	L'Alcora	Llucena	Les Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total
Demòcrates	3	10	9	8			30
Monàrquics					9	7	16
Conservadors	8		1				9
Socialistes	1						1
Indeterminats		2					2

Font: *Diario de Castellón*, 14-4-1931 i *Diario de la Mañana* 14-4-1931. Elaboració pròpia.

Com podem observar més de la meitat dels regidors van escollir l'opció democràtica que va permetre la proclamació de la Segona República. Observem un fet típic de les eleccions municipals als pobles i és que els regidors estan menys repartits que a les eleccions generals, ja que es sol votar més per la llista que pel partit. Així els pobles amb menys habitants tenen tots els regidors d'un mateix partit. En el cas de Figueroles es pot relacionar el triomf monàrquic amb la família Villalonga. A Xodos³ potser per la proximitat de Vistabella, on van arrasar també els conservadors. El cas de l'Alcora crida l'atenció si comparem este resultat amb el període revolucionari anarquista que es va viure cinc anys després, tot i que ja el 1931 els anarquistes promocionaven l'abstenció dels seus militants⁴.

³ AM Xodos i *Diario de la Mañana* 14-4-1931. Alcalde: Ramón Galindo Solsona; Primer Tinent d'Alcalde: Eduardo Tena Ibáñez; Segon Tinent d'Alcalde: Manuel Gonell Vicente; Suplent del Primer Tinent d'Alcalde: José Seguer Solsona; Suplent del Segon Tinent d'Alcalde: Damián Monfort Gasch; Regidors: David Galindo Miralles, Francisco Aparici Morte, David Gonell Seguer i Damian Gasch Monfort. Tots indeterminats monàrquics. El dia 11 d'agost de 1934 va renunciar el Primer Tinent d'Alcalde Eduardo Tena Ibáñez per haver sigut nomenat Jutge municipal. El seu lloc el va ocupar Manuel Gonell Vicente, que era Segon Tinent d'Alcalde i el seu lloc el va ocupar José Seguer Solsona. El 2 de març de 1936 va dimitir Damián Gasch Monfort.

⁴ Les primeres actes que es conserven a L'Alcora daten de 1933: Alcalde: Vicente Chorva Grangel;

També cal destacar un fet curiós i és el cas de l'Alcalde Vicente Chorva, qui fins el 12 d'abril de 1931 era republicà radical. En fer-se càrrec de l'Alcaldia es va declarar de *Acción Republicana* i posteriorment es va fer del *Partit Republicà Radical Socialista*. Este fet li va costar molts enfrontaments amb la resta dels regidors, especialment front a radicals i cedistes⁵. Lluçena, Costur⁶ i Les Useres van ser els tres municipis on va triomfar la República.

Estos resultats contrasten amb el context estatal, ja que la Segona República va ser proclamada pel triomf electoral a les ciutats, on el sufragi era més lliure i pur, ja que als municipis rurals l'opinió pública es trobava interferida pel caciquisme. Així, tot i que a les capitals de província el vot republicà va duplicar al monàrquic, hem de dir que en el global de les eleccions el vot monàrquic va triplicar al republicà (Marcos, 2002). Si ens fixem en la regió valenciana els republicans van guanyar a les principals ciutats valencianes: València, Castelló, Alacant, Gandía, Alcoi, Xàtiva, Elx, Borriana, Sagunt, etc. i en el global de les tres províncies excepte Castelló, on el caciquisme rural va garantir l'èxit

Regidors: Luis Gasch, Manuel Gargallo, Vicente Artero, Ramón Nomdedéu, Ramón Falcó, Vicente Ferrer Navarro [dimití el mes d'abril de 1936], Cristóbal Paús Catalán [qui havia sigut alcalde al 1922], Cristóbal Paús Carnicer, José Peña Catalán, Cristóbal Mezquita i Francisco Villalonga. Potser l'ajuntament de 1931 tingués algún regidor diferent, però no va haver eleccions municipals i no espere que haguera molts canvis.

AM L'Alcora, Actes Municipals, 18-3-1934. Els conservadors eren, segons es pot deduir per les seues decisions: Nomdedéu, Falcó, Peña, Ferrer [PRR], Mezquita, Paús Carnicer, Gasch[PRR], i Paús Catalán[PRR]. L'Alcalde era del Partit Republicà Socialista [PRS], i el recolzaven: Gargallo, futur president de Izquierda Republicana, Villalonga i Artero. No obstant el dia 15 d'abril de 1934 el Governador va inhabilitar provisionalment a L'Alcalde per un vot de censura signat pels membres de L'Ajuntament.

⁵ República, 19-10-1932. El señor Chorva hasta el 12 de abril del año anterior ha sido un verdadero republicano radical, se encargó de la Alcaldía y se declaró de Acción Republicana, no contento con su nueva estación, se hizo radical socialista y para ser alcalde necesitó hacer cierta mezcla con los antiguos caciques liberales (hoy cavernícolas) y a causa de esto es difícil adivinar qué ideal ostenta, pues ser republicano y carlista al mismo tiempo, señor Chorva, equivale a no ser nada. Si efectivamente el señor Chorva pertenece al P.R.R.S. yo puedo asegurar que ha olvidado absolutamente todas las normas de su programa, o las ha falsificado o ha perfeccionado un programa desconocido y diferente de todos los demás que rigen hoy en la actualidad a todos los partidos republicanos. Yo conozco perfectamente su programa (en relación al que debía ostentar) y en él aparecen sublimes principios de justicia; igualdad, fraternidad, administración, ley, etc., y si n embargo a él se le olvidaron para no reaparecer por desgracia un pequeño átomo de aquellos.

⁶ *Diario de la Mañana* 14-4-1931. Els regidors demòcrates de Costur van ser: Joaquín Ribés Pallarés, Emiliano Monserrat Vilar, Luís Pallarés Pallarés, Manuel Gual Ruiz, Daniel Ribés Ribés, Federico Sanahuja Gozalbo, tots del PRR.

monàrquic (Girona, 1992).

A Figueroles i Les Useres es van impugnar les eleccions⁷ i el diumenge 31 de maig de 1931 es van fer unes noves eleccions a estos dos municipis i també a Llucena, així com a 61 altres pobles de Castelló. El resultat va ser el següent: Llucena: 12 republicans; Figueroles: 7 monàrquics⁸ i a Les Useres: 11 republicans i 3 indefinits [sic.]⁹.

Els propers comicis es van fixar per al 28 de juny i a través de la premsa hem fet un seguiment dels principals mítings que es van realitzar als pobles de la comarca, però a la premsa només en tenim constància de dos:

- 30-4-1931 [L'Alcora] - José Castelló Soler. Partit: *Acción Republicana*. Lloc: Centro de Acción Republicana. Segons la crònica, el local es va quedar menut, ja que només va donar cabuda a una quarta part des assistents. Títol de la conferència: *Panorama político español: ayer, hoy y mañana*. Duració: 1:30h.¹⁰
- 7-6-1931 [L'Alcora] – Hilario Ferrer i Prudencio Caja. CNT. Estava presentat per Jaime Añó des del balcó del local per falta d'espai i els dos conferenciants van fer crítica de l'Església, de la política, de la Monarquía i de la UGT i van exposar les propostes llibertàries, que amb el temps es farien més fortes a l'Alcora. Van demanar que la classe obrera s'organitzés¹¹, tot i que el *Sindicato Único de Oficios*

⁷ *Libertad*, 02-05-1931 i *La Provincia Nueva*, 03-05-1931.

⁸ AM Figueroles. Actes Municipals. Ajuntament de Figueroles 1931-1936: Alcalde: Avelino Gil Salvador; Regidor-interventor: José Herrando Sanahuja; Regidor dipositari: Plácido Martínez Ribés; Regidor: Julio Badenes Bonet; Regidor: Ramón Bagan Gregori; Regidor síndic: José Peñarroya Marín.

⁹ *La Provincia Nueva*, 1-6-1931. Les dades no son fiables, ja que a Les Useres l'Ajuntament no tenia 14 regidors. Malauradament no he pogut accedir a les actes municipals, que no es troben a L'Ajuntament sinó a casa d'un particular. .

¹⁰ *Libertad*, 2-5-1931.

¹¹ *Libertad*, 11-6-1931. Alguns fragments: «hablen de religion los religiosos, y los políticos de política; nosotros nos ocuparemos como trabajadores, del trabajo, más no se crea contradictorio si también nosotros nos extendemos en consideraciones de ambas materias, pues de una manera directa nos interesan ambas cosas [...] la religión porque ella encarnaba la funesta casta borbónica [...] la cuestión política, pues si no lo impedimos los trabajadores de España se instauraría una República burguesa reaccionaria enemiga de la clase trabajadora [...] hemos de

Varios no es va crear fins el mes de desembre de 1932 (Kaminski, 1937).

A Lluçena, encara que a les eleccions el PSOE no gaudia de bons resultats electorals, hi havia un fort moviment sindical adscrit a la UGT. La seu estava a la Plaça d'Espanya número 4 i allí realitzaven diversos actes. El *Ateneo Socialista Obrero de Lucena* es va crear el 4 de maig amb la següent junta directiva: President: José Antonio Porcar Agut; Vicepresident: Virgilio Sebastián Sanz; Tresorer: Ernesto Porcar Gallén; Secretari: Herminio C. Vayá López [mestre]; Vocals: Antonio Ros Albiach i Lauro Hernández Negre¹². Un any després ja tenien 82 socis.

Amés estava al mateix local la *Sociedad Obrera del Ramo de Agricultores*, la *Sociedad Textil de Lluçena*, i la *Sociedad Obrera del Ramo de la Construcción*. Esta última va ser fundada el 20 d'agost de 1931 i a l'any següent tenia 92 socis¹³. La *Sociedad Obrera del Ramo de Agricultores* es va constituir el 29 d'agost de

dar lugar a que se instaure la República Federal. [...] Las organizadores obreras han de ser de obreros y para los obreros y la UGT es un engendro de vividores y dirigido por gente que no es obrera [...] Prudencio les hace comprender los embustes de ls curas ladinos y sagaces, de cuyas predicaciones ellos mismos ni creen ni practican. [...] las mujeres tienen las mismas aptitudes que el hombre y que de consiguiente debe tener idénticos derechos que este. [...] Fueron muy aplaudidos

¹² A. M. Lluçena, Correspondència 1931-1932. El mes de maig de 1932 la junta directiva estava formada per: President: Ernesto Porcar Gallén; Vicepresident: Antonio Porcar Agut; Secretari: Herminio C. Vayá López; Vocals: Antonio Rodríguez Bellver, José García Chiva, Miguel Nebot Bartoll i Joaquín Seguer García.

AM Lluçena, Correspondència 1933-1934. El 30 de setembre de 1933 el president era José García Chiva i el secretari Julio Bartoll Ventura.

AM Lluçena, Correspondència 1933-1934. 9-1-1933. Junta Directiva del *Ateneo Socialista*: President: José García Chiva; Vicepresident: Joaquín Seguer García; Tresorer: Miguel Nebot Bartoll; Secretari: Julio Bartoll Ventura; Vicesecretari: Federico Chiva Bartoll; Vocals: Enrique Barreda Edo i Ramiro Puerto Herrando.

¹³ A. M. Lluçena, Correspondència 1931-1932. Sociedad obrera del Ramo de la construcción de Lucena. Junta fundadora: President: Vicente Bartoll Segura; Vicepresident: Decoroso Palanques Franch; Secretari: Fernando Miralles Bachero; Vicesecretari: Joaquín Nebot García; Tesorer: Ramiro Nebot Prades; Vocals: Antígono Tena Puerto i Gonzalo Gozalbo Miralles.

AM Lluçena, Correspondència 1933-1934. El 30 de setembre de 1933 el president era Joaquín Nebot García i el secretari Fernando Miralles.

AM Lluçena, Correspondència 1933-1934. El 10-1-1933 la Junta Directiva de la *Sociedad Obrera del Ramo de Construcción de Lucena* era la següent: Presidente: Joaquín Nebot García, Vicepresidente Miguel C. Domenech; Secretari: Fernando Miralles Bachero; Vice-secretari: Antígono Tena Puerto; Tresorer: Vicente Barreda Miravet; Vocals: Juan Mateo Herrando i Francisco Escrig Badenes.

1931¹⁴. Estes societats ugetistes també van realitzar actes de propaganda i balls a benefici dels obrers de la construcció aturats, tot al seu local social.

Esta hegemonia de les societats obreres ugetistes s'adapta a la hipòtesi d'Aurora Bosch, qui afirma que al camp valencià era hi havia un predomini d'estes societats ugetistes, mentre que les cenetistes eren fortes a les zones urbanes i industrials, com és el cas de L'Alcora. Les societats obreres que es crearen als pobles de L'Alcalatén amb l'arribada de la República estaven formades principalment per gent jove, ja que a les zones rurals no hi havia una tradició d'associacionisme obrer previ com sí passava a les zones urbanes (Bosch, 1992).

Acción Republicana de Llucena estava presidida per Casimiro Isidro. El 24 de maig de 1931 em consta que van organitzar un míting a la Plaça d'Espanya, a càrrec de José Castelló Soler, juntament amb el *Centro de Unión Republicana*, que també tenia la seua seu a la Plaça d'Espanya número 4. *Unión Republicana* també gaudia de relativa activitat i, per exemple, em consta que va organitzar balls de carnestoltes els dies 26, 27, 28 de febrer i 5 de març de 1933, tot al local de la plaça¹⁵.

A les eleccions generals del 28 de juny els 470 diputats de les Corts quedaren conformats de la següent manera: 115 del Partit Socialista [Prieto, Largo Caballero], 94 del Partit Republicà Radical [Lerroux], 59 del Partit Radical Socialista [Marcelino Domingo], 35 d'Esquerra Republicana de Catalunya [Lluís Companys], 30 d'Acció Republicana [Azaña] i representació de 14 partits més. El govern va ser assolit per la *Conjunción Republicano Socialista*¹⁶ i Azaña va ser el nou president del govern.

¹⁴ AM Llucena, Correspondència 1933-1934. El 30 de setembre de 1933 estava presidida per Ramiro Nebot Prades i el Secretari era Vicente Mor Mor.

¹⁵ AM Llucena, Correspondència 1933-1934.

¹⁶ Partido Socialista Obrero Español (PSOE), Partido Republicano Radical (PRR), Partido Republicano Radical Socialista (PRRS), Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Acción Republicana (AR), Derecha Liberal Republicana (DLR), Partido Republicano Democrático Federal (PRDF), Federación Republicana Gallega (FRG), Agrupación al Servicio de la República (ASR),

En estes eleccions es va modificar la llei electoral per districtes i es feren subscripcions per províncies. L'objectiu era minimitzar les pràctiques caciquils i buscar unes eleccions més netes. A la província de Castelló els sis diputats electes pertanyien a la coalició Republicano-Socialista, la meitat dels quals eren del Partit Republicà Radical en conjunció amb el PURA [Partit Radical valencianista fundat per Blasco Ibáñez]. Estos tres diputats eren Fernando Gasset, Álvaro Pascual i Vicente Cantos, que anava com a republicà independent. El PSOE en va traure un diputat [Sapiña], un altre Acció Republicana [José Royo Gómez] i l'últim va caure en mans de la Dreta Liberal Republicana [Vicente Sales Musoles]. (Sorribes i Núñez, 2001)

TAULA 2. RESULTATS ELECTORALS DEL 28 DE JUNY DE 1931 A L'ALCALATÉN

Candidat	Alcora	Llucena	Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total	P. Castelló
Fernando Gasset (PRR)	366	769	348	101	66	128	1778	44.063
Vicente Sales (DLR)	314	98	172	100	28	49	761	41.135
Juan Sapiña (PSOE)	283	228	171	105	0	90	877	38.060
Álvaro P. Leone (PRR)	266	25	172	99	0	69	631	36.651
José Royo (AR)	267	85	173	99	0	1	625	35.947
Vicente Cantos	602	800	349	102	66	104	2023	16.027
Miguel Peña (AR)	50	14	0	1	98	46	209	11.360
Jaime Chicharro (CT)	182	150	39	49	26	68	514	10.867
José Castelló (PRRS)	516	218	227	65	98	0	1124	10.359
Juan Bautista Planelles (CT)	131	21	37	2	24	1	216	8.462
Artur Perucho (FV)	484	4	228	65	98	0	879	7.566
Tomàs Benet (AR)	493	56	226	65	98	0	938	7.525

Font: *Heraldo de Castelló*, 29-06-1931, *Diario de Castellón*, 30-6-31, *Libertad*, 29-6-1931, *La Provincia Nueva*, 29-6-1931 i Sorribes i Núñez, 2001 p. 57. *Elaboració pròpia.*

Els candidats més votats a la comarca van ser Vicente Cantos, que era republicà independent i Fernando Gasset Lacasaña del Partit Republicà Radical. També cal destacar els resultats del republicà socialista José Castelló, que abans havien comentat que havia fet un míting multitudinari, així com els de Perucho i Benet, molt votats especialment a L'Alcora, però també amb presència a Llucena. Els resultats dels partits d'esquerra són significatius tot i no ser els més votats,

especialment si els comparem amb els resultats de 1933. Tant PSOE, AR, PRRS com FV van obtindre una quantitat significativa de vots, especialment a L'Alcora.

El Partit Republicà Radical durant este bienni va anar organitzant-se a la comarca. El 16 d'octubre de 1931 es va constituir a Lluçena el Comitè Republicà Radical, que estava format per: President: Sebastián Prats Edo; Vicepresident: Manuel Beltrán Roig; Tresorer: Joaquim Segura Sanz; Secretari: Vicente Gargallo Aragó; Vicesecretari: Luis Cabedo Padilla; Vocals: Ezequiel Nebot Fortanete i Antonio Nebot Aparici¹⁷.

El 7 de febrer de l'any següent es va crear a Lluçena el comitè del districte del Partit Republicà Radical, que va quedar format per: President: Sebastián Prats; Vicepresident: José Ibáñez Edo; Secretari-tresorer: Marcial Alcón García; Vicesecretari: Pascual Ramos Vilar; Vocals: Alfredo Miguel Tomás, Eduardo Tena Ibáñez i José Archela Chifoni.¹⁸

A Lluçena es va viure durant els primers anys de la república un període de gran intensitat política¹⁹. L'Ajuntament era 100% del PRR i va tindre alguns

¹⁷ *República*, 16-10-1931

¹⁸ *República*, 24-2-1932. Amés hi havia un representant de cada poble: Atzeneta: Juan Juan Collado, Argelita: José Valensà Lecha; Ayódar: Antonio Pérez Monzonís i José Bayo Ballester (un per cada comitè); Castillo de Villamalefa: Sigfredo Llach Ortells i Miguel Oliveros Ibáñez (un per cada comitè); Fanzara: Francisco Castillo Andrés; Cortes: Juan Loras; Costur: Plácido Centelles; Espadilla: Joaquín Alejandro; Figueroles: Sixto Cabedo Porcar; Fuentes de Ayódar: Pascual Puerto Pérez; Ludiente: Daniel Sanz Campos; Toga: Ismael Morte Puerto i Francisco Barberán Puerto (un per comitè); Vistabella: Antonio Porcar Gual; Villahermosa del Río: Sebastián Gimeno; Zucaina: Vicente Guillamón Montón. Es va designar també als representants següents per al Comitè Provincial: Sebastián Prats Edo, Marcial Alcón García, José Ibáñez Pastor, Pascual Ramos Vilar, Alfredo Miguel Tomás i José Archela Chifoni.

¹⁹ *La Provincia Nueva*, 12-09-1931. « Todos los políticos existentes en esta villa, unos voluntaria y otros involuntariamente hanse dividido en cuatro grupos. 1 Cantismo, siguiendo su inveterada costumbre de inclinarse al sol que más calienta su suprema aspiración, ha dado media vuelta a la izquierda y ha quedado en el campo de la República. Más fresco que una lechuga y con toda su impedimenta maquiavélica. Los que se llamaban conservadores, divididos quedan en tres o más grupos. Un buen número de estos, asqueados porque durante la Monarquía fueron atropellados por el desenfrenado poder del Cantismo o porque seguramente sentirán de veras ese ideal, han resuelto enfrentarse para su propia defensa, en unode los partidos existentes dentro de la República. Unos, en el partido Radical Socialista; otros, en las filas del socialismo. Tenga en cuenta el lector, que algunos ex-cantistas forman también parte de estas más republicanos-socialistas. Otro grupo de los conservadores pequeño o grade, es igual, sigue noblemente sin definirse; y necesario es advertir, que estosque fueron conservadores, sufrieron durante la Monarquía las persecuciones más inauitas del poder desentrenado del Cantismo.

conflictes amb les societats ugetistes i l'Ateneu Socialista²⁰. S'acusava a l'Ajuntament de ser un grup cacics monàrquics reconvertits en republicans. Es detalla a este article de *La Provincia Nueva*, però per la seua extensió he seleccionat només uns fragments que es troben al peu de pàgina²¹. No és l'únic article que fa referència a este assumpte:

Pero sin embargo, sin tener nada que agradecer ala Monarquía politicamente, estos, que siendo monárquicos, siempre fueron tratados como esclavos, guardan el máximo respeto a lo pasado y esperan pasar primero por el Jordán para purificar sus yerros si es que los cometieron; pues todavía hay clases que no sienten impaciencias. Estos que fueron perseguidos antes de la Dictadura, en la Dictadura y después de la Dictadura, por el hecho de ser ahora republicanos, no quiere ello decir, que sean enemigos de la República. Son tan defensores como el que más del poder constituido; quizás lo sean con más fe, que esos nuevos republicanos de cartón piedra vulgo cantistas. Somos muchos los que no sabemos hacer tan ridículas carnaladas; sabemos guardar el más elemental respeto hasta para aquellas cosas que nos fueron adversas. Hecha esta importante aclaración para a conocimiento del paciente lector, podrá advertir que cada grupo, se defiende desde su trinchera; aunque para atacar el caciquismo, la fiera más temible de la sociedad, a nadie púedesele preguntar, de que marca es su escopeta. Todas las armas fueron siempre legales y útiles para esta clase de caza. Seguimos pues en pie y arma al brazo, para nuestra propia defensa; queremos pronto esas manoseadas responsabilidades, que esperamos, con la conciencia muy tranquila, pero, por Dios, que se acaben pronto tantas infamias. Repetimos, que nada tememos y menos a esos xarios cuya larga historia caciquil en este municipio les debería investigar la justicia republicana para su castigo y comparación con la actuación de lo demás. La justicia de la Monarquía amparó todos sus desafueros. La de la dictadura, fue tan débil en estos enesteres, que debido a ello, están graznando en la actualidad, ufanos los graos del Cantismo. [...] Queridos lectores: este señor alclade es el monterillo mayor que ha padecido Lucena y uno de los que se le debieran pedir verdaderamente responsabilidades. Los repartos de consumos confeccionados en eu época y en sus varias alcaldías, fueron tan descarados que en cierta ocasión llegaron hasta el Delegado de Hacienda de Castellón más de trescientos ciudadanos a pie entre el polvo de la carretera para protestar de tan grandes iniquidades. Su actuación imperialista, llegó a tal extremo que en cierta época, indignadas las gentes por la anomalía de un reparto de arbitrios municipales (que Diós guarde en el secreto), se amotinaron estas, contra la corporación municipal por este regenerador de Lucina presidida. Algunos conservadores, tan nefastos como ellos dicen, apaciguaron los exaltados ánimos bajo promesa de que aquello no sucedería más. La guardia civil ya patrullaba entonces, por iguales motivos que ahora.

La Provincia Nueva, 16-09-1931. «Cuentan que en otras épocas los gastos de rollos y aguardiente, única propaganda que hizo el cantismo en el distrito, se saldaba con Iso billetes de Banco que la munificencia del prócer candidato entregaba a sus electoreros, con los cuales había para todos, incluso para saldar el debe de las elecciones a concejales».

²⁰ *La Provincia Nueva*, 16-09-1931. Article del Comité Socialista: «Aumenta el odio a los socialistas, cuando nuestros afiliados rebasan el número de 100 cotizando incluso los masoveros y sobre todo, cuando todos juntos como un solo hombre como es una nuestra idea, nos aprestamos a la defensa de nuestros derechos y a la del camarada que le cabe en suerte la persecución. [...]Ánimo señor Lahoz y demás hermanos en el odio común a encabezar la suscripción Pro destitución secretario.

²¹ *La Provincia Nueva*, 22-09-1931. «Al advenimiento de la Dictadura Berenguer y al constituirse los Ayuntamientos por virtud de aquella famosa R.O. seguidamente prostituida por los viejos caciques, puestos de nuevo en el tinglado de la farsa el que moría por asfixia poítica allà en la Villa y Corte, dióle al Ayuntamiento de esta villa los últimos brochazos con su jacarandosa y caciquil gracia. de R.O. pues, fueron nombrados alcalde y primer teniente de alcalde. Un

El día 12 al terminar el escrutinio en plena apoteosis de entusiasmo, se telegrafía al gobernador de la provincia, que el resultado electoral era de doce monárquicos; diez demócratas y dos indefinidos. A las cuarenta y ocho horas, es proclamada en España la República. Pues días después, por un decreto de la República, se constituyen todos los Ayuntamientos del suelo español: y en Lucena, se ciscan en la interpretación del decreto y toma posesión el monarquismo personificado en el ex director general de Registros don Vicente Cantos. Si cabe frescura en la toma de posesión, mayor frescura cabe, cuando sin pudor ni ética, en plena sesión y en medio del asombro del público, convierten su monarquismo en republicanism y se quedan tan satisfechos y orondos, que dejan al público, completamente estupefacto. ¡Vaya veletas!²²

L'actualitat política de Lluçena estava tan present a la premsa de Castelló durant l'any 1931 i el 1932 que fins i tot es feien crítiques en vers. N'he escollit

significado y viejo sátrapa del cantismo, después de ridícula imploración, fué axaltado a la poltrona presidencial. Un cantista de saldo, cosiero, fué el agraciado con el segundo premio de esta lotería política. Este cantista de saldo cosiero, tuvo un éxito feliz, el día de su debut. Con desconocimiento mísero de lo que decía manifestó, que la colonia escolar de Castellón, no interesaba a Lucena y tenía que ser suprimida por tanto. [...] La toma de posesión fue sencillamente de opereta. El cantismo vestido de pontifical asisitó a tan memorable acto. Después de tomar posesión el pater omnipotens del consistorio lucenense, con voz trémula producida por la emoción, entre otras líricas frases, dijo las que siguen, o por lo menos parecidas.

«Señores: Gracias a Dios, que el Gobierno del glorioso Berenguer, sea llegado en el supremo instante, en que España se derrumbaba; viéndose ya confundir entre sus escombros, ese idolatrado tinglado de la farsa; amena, sabrosa e imprescindible cancha de nuestras pretéritas y futuras glorias, (clamorosa ovación). Yo, desde este sitio, he de laborar con gran entusiasmo por el bien de mi pueblo y por la causa suprema del cantismo. Todos conocéis y a tiempo estáis, de hojear mi historia política; y con ello, ya podéis adivinar, mis ruidosos éxitos. (Silencio sepulcral). Compañeros: Nuestro gran don Vicente, políticamente tiene una maestría cañón ¡Viva don Vicente Cantos, rocoso e imprescindible pilar de la Monarquía. ¡Viva...! Por todas estas causas que acabo de relatar, por estos méritos personales de que estoy aureolado, nadie puede discutir mi permanencia en este sitio y en él permaneceré aunque caigan bombas. (Rumores en una parte de la cámara). Y... a propósito de bombas. Ya en el final del atraco de mi discurso, voy a colocar la última bomba esmaltada con los luminosos colores, última novedad de la pirotécnia política. Va, señores: ¡Res...pon...sa...bi...li...da...des! Atronadores aplausos ahogan la frase sacramental del poncio. Todos lloran y se abrazan pareciendo aquel cuadro, el del último cuadro de un drama sentimentalista. Uno del público, con desconcertante voz grita: ¡Viva "Titaliano"! [Tertuliano] [...] Finalizado el acto, la corporación municipal y toda la comitiva, trasladáronse al templo parroquia arciprestal; en donde fué bendecida la vara de la justicia, regalo de los feligreses de la parroquia cantista».

²² *La Provincia Nueva*, 30-04-1931

alguns al peu de pàgina, la major part escrits per part de conservadors i signats la major part d'ells pel pseudònim KIN.²³

El 24 de gener de 1932 va haver una denúncia cap a l'Ajuntament de Lluçena per part de dos membres de la branca de la construcció de l'ateneu socialista: Vicente Bartoll Segura i Ernesto Porcar Gallén²⁴.

²³ *La Provincia Nueva*, 26-09-1931.

*Lucena que está en un monte / de regular eminencia,
tiene rondando a Caronte, / más fiero que Galo Ponte;
creaselo su excelencia.*

*Tiene facha radical; / su cabeza es de upetista;
pelo de somatenista; / y su más terrible mal
es que huele a socialista.*

*Tiene garras, de cosiero; / rabo de conservador;
comprenderá buen señor, / que Caronte viene fiero
por su aspecto aterrador.*

*Quiere tragarse señor / con gula atroz al cantismo.
¿Se necesita cinismo / en la bestia del terror
con vistas al comunismo?*

*Este precioso bebé / lo dió a luz la monarquía.
Si muriera, yo no sé, / que hecatombe pasaría.
Medita; medite usted.*

*Es, listísimo; señor: / Al morir su monarquía,
como buen entendedor, / en República metía
sin reparos su valor.*

*No hay que perderlo de vista; / pues su cabeza upetista
y fachenda radical / con garras de socialista
pensarlo sólo, es fatal.*

Diario de Castellón, 23-6-1932.

*Pero tristeza me da / este líder socialista,
si se arranca a la conquista / y esta por Lucena va.
Hermano: otra vez será. / Convéñzase usted mismo;
que en Lucena el socialismo / como otro ideal cualquiera,
míranlo como quimera / a los ojos del caciquismo.*

²⁴ Els punts de la denúncia eren els següents:

1. No haberse hecho el Repartimiento General de Utilidades, con arreglo a los preceptos del Estatuto Municipal.
2. No nombrarse las comisiones para los diferentes arbitrios dentro de los plazos reglamentarios, porque lo que acumularan los correspondientes a dos anualidades en una sola.
3. No respetarse en las fábricas de la localidad, pertenecientes a D. Olegario Godó [textil] y D Manuel Beltrán [serradora] la jornada legal de trabajo. Trabajarse horas extraordinarias sin la retribución que marcan las leyes vigentes. Las mismas disposiciones se infringen por el contratista de Obras Públicas Municipales D. Pedro Romero en las contratas de la Casa Cuartel y en la Carretera de Lucena a Argelita, a quien se le adjudicó esta última

DOCUMENTS 1 i 2. Segells de l'Ateneu Socialista Obrer de Lluçena. A l'esquerra de 1931 i a la dreta el de 1937. AM de Lluçena, correspondència 1931 i 1937.

A la denúncia protestaven per la deixadesa administrativa en quant a cobrament d'arbitris, repartiment d'utilitats, no respectar-se les condicions laborals a les fàbriques i qüestions sanitàries i d'higiene. Tot amb l'objectiu d'impedir que l'Ajuntament burles les lleis amb perjudici d'altres veïns necessitats. La versió de l'Ajuntament va ser que estes societats volien fer la vida impossible a l'administració municipal. El retard administratiu va ser, segons ells, a causa de la

contrata sin sujeción a formalidades legales. Además este contratista no tiene que llevar cerca de dos años trabajanso, contrato de trabajo con los obreros y con ello se infringe la ley de contrato de trabajo, que es obligatoria en toda entidad pública, y sus concesionarios.

4. Las Leyes de Policía de Abastos no se cumplen, pues son muchas las carnes que se introducen en el pueblo prescindiendo de la inspección y concretamente, como cosa que merece destacarse el del Concejal Antonio García Escrig, que introdujo recientemente ochenta kilos de carne de cerdo sin presentarla a la inspección y requerido el auxilio de los agentes de la autoridad municipal el Sr. Alcalde no hizo el menor caso. Sin duda, tratándose de amigos y correligionarios no hay peligro para la salud pública, cosa que es altamente peligrosa, si se trata de personas no afectas a la política de la predicha autoridad. Tampoco existe relación en cuanto al precio real de las subsistencias con el que se remite oficialmente a la Junta de Abastos provincial. La inspección de las materias que se traen al mercado debe ser nula, pues de haberla no se consentiría que se vendiera lo que debe ser arrojado al sumidero. En los lindes de las últimas casas de la Solana existen una alcantarilla y una balsa, que por recoger las aguas residuales de una barriada son un foco de infección.
5. Ampliamos nuestra denuncia al caso de haber nombrado para Alguacil del Ayuntamiento a un sobrino carnal del Sr Alcalde, que presta sus servicios en Castellón, en la Caja de Previsión Social, y sin que en el tiempo transcurrido haya podido enterarse el vecindario de su toma de posesión, se nos dice, por personas que nos merecen verdadero crédito, que dicho alguacil goza de privilegio por cuanto contraviniendo el Reglamento de Funcionarios Municipales se le concede, sin haber prestado un solo día de servicio, un permiso de no sabemos cuanto tiempo, pero si que excede del que reglamentariamente puede concederle el Ayuntamiento.

marxa del secretari propietari de la plaça Enrique Mor d'Ivernois, que també era de l'agrupació socialista i que també volia fer-los la vida impossible, tant per raons polítiques com personals de Vicente Bartoll Segura²⁵. El Secretari Enrique Mor d'Ivernois fa un escrit a la premsa de Castelló on dona el seu punt de vista i també treu a la llum el passat upetista²⁶ de l'actual Ajuntament del PRR al qual acusa de ser un grup de cacics reconvertits en republicans per propi interès²⁷. No és l'únic article que trobem a la premsa de Castello afirmant que l'Ajuntament de Lluçena és el mateix que hi havia a la dictadura però fingint republicanisme²⁸. També se l'acusa de pràctiques caciquils com las d'afavorir sempre als seus partidaris, no només als repartiments, com ja hem comentat, sinó a l'hora de contractar obrers per realitzar obres públiques. Tanmateix es protesta front al nom de la caserna de

²⁵ A. M. Lluçena, Correspondència 1931-1932. La composició de l'ajuntament de Lluçena el 3 d'octubre de 1932 era la següent: Alcalde: Sigifredo Lahoz Gómez; Primer Tinent d'Alcalde: Ezequiel Nebot Fortanet; Segon Tinent d'Alcalde: Tertuliano Puerto Montins; Procurador Síndic: Primitivo Mor Gozalbo; Regidors: Ezequiel Gellida Gómez, Benedicto García Porcar, Antonio García Escrig, Luis Nebot Aparici, José Aparici Nebot, Antonio Herrando Nebot, Eugenio Aparici Bartoll i Dionisio Fortanet Herrando. Tots del Partit Republicà Radical.

²⁶ Els upetistes eren els militants de Unión Patriótica(1924-1930), partit creat per Miguel Primo de Rivera amb la idea de crear un partit únic del règim, «apolític», però amb l'ideal de religió, pàtria i monarquia que trenca amb tota imatge apolítica. Molts antics militants i cacics dels partits turnistes van integrar este partit.

²⁷ *Provincia Nueva*, 31-8-1931. «El secretario no se ha ausentado jamás del pueblo sin permiso del Alcalde [...] yo puedo probar la condición de upetista del actual alcalde, hermanos y demás familia, uno de los cuales fue alcalde: así como del autor del exabrupto, y todos los asesores y algunos miembros del Comité de Unión Republicana afiliados además al Somatén. [...] Y estos señores que actúan y quieren comerse al secretario pertenecen al partido que durante la Dictadura de Berenguer telegrafió a este desde Castellón por conducto del jefe provincial señor Cantos felicitándole por el asesinato de Galán y García Hernández (así lo publicaba el diario Libertad). Que el 12 de abril al triunfar en las elecciones ponían un telegrama al señor Cantos que decía poco más o menos «se ha salvado la Monarquía: aquí todos somos monárquicos, ni un solo republicano» y viene el 31 de mayo por haberse anulado las elecciones y los mismos concejales a sus parientes del 12 de abril, por el 85 por 100 de electores que no saben leer y escribir triunfan nuevamente y ... ¡Viva Gasset!... y ¡Viva la República!»

²⁸ *La Provincia Nueva*, 21-10-1931. «En este desgraciado pero simpático y pintoresco pueblo, señores, estamos gobernados por unos individuos que durante muchísimos años monárquicos, pasando por somatenistas y upetistas, que todos sin distinción lo han sido, han escrito las páginas más negras y bochornosas del caciquismo [...] Los hay en la villa que han sido republicanos de verdad y todo el mundo los conoce. Todo, antes que estar regido el municipio por momias borbónicas que se revuelven descaradamente en sus tumbas apoyados por ciertos sujetos y sacando el plumaje cacique, como si en España no hubiera ocurrido una revolución. La autoridad de la villa, dicho sea con todos los respetos, está en manos monárquicas, está continuamente disminuída, es objeto de vilipendio y mofa y despreciada por el pueblo, si el 85 por 100 del Censo electoral son analfabetos ¿cómo se puede presumir des representación popular democrática? Si los individuos que actúan son los que han actuado durante la Monarquía.

la Guàrdia Civil que s'està construint amb el nom de «Cuartel del General Sanjurjo», tot i que també apareixen articles a favor per part dels conservadors²⁹.

IMATGE 1. Vista de Lluçena. No consta l'any. Fons fotogràfic Diputació de Castelló.

Es van viure moments de tensió entre els obrers i L'ajuntament del Partit Republicà. Un d'ells es va viure el 15 de març de 1933, quan va començar el cobrament dels repartiments d'utilitats i arbitris dels anys 1931 i 1932. L'alcalde va enviar diversos telegrams al Governador avisant-lo que es temien alteracions de l'ordre públic en forma d'algarada o motí per part de la societat obrera, mentre el Governador demanava a l'Ajuntament que si intervenia la Guàrdia Civil, que actués amb tacte i prudència, intentant explicar a situació. Així queda reflectit a la correspondència.

²⁹ *La Provincia Nueva*, 9-11-1931 «Se ha elevado al Ayuntamiento de esta villa, una instancia solicitando que las obras municipales, caminos, casa cuartel, camino vecina y en las demás obras que se realicen, se de trabajo a obreros que también necesitan del jornal; tanto, como aquellos otros, que gozan de la gracia de un jornal de caciques. Los obreros que piden trabajo son socialistas y radicales-socialistas. Los que gozan del favor oficial y por consiguiente los que no carecen del jornal caciquil, son los canto-gassetistas-lerrouxistas. Todos los obreros que no son de esta última casta, no tienen ni el honor de poder trabajar en las antedichas obras. Si en la nueva Constitución que se está forjando claramente se manifiesta que España es una República de trabajadores de todas clases, ¿porquá en este pueblo que también es España, no se empieza a cumplir este hermoso precepto constitucional? ¿Por que, hasta para sudar un triste jornal tiene que haber castas privilegiadas? ¿Acaso los socialistas y radicales socialistas no pertenecen a la clase de trabajadores? [...] Sigue en la fachada del cuartel en construcción, aquel endoso ridículo de letras [Cuartel del General Sanjurjo], que ya protestadas fueron por el banco de la opinión pública».

Ha venido notándose reunión de personas deudoras de los impuestos municipales en la plaza frente al Ayuntamiento en donde se verificaba la recaudación municipal, que estaba protegida por una pareja de individuos de la Guardia Civil. Más tarde, ha venido aumentándose el número de individuos, que marcharon al local de las Sociedades Obreras, instalado en la misma plaza, en donde han continuado hasta las trece horas, en que se ha destacado una Comisión que se ha presentado en esta Alcaldía formulando por escrito varias peticiones, entre las que figuraba la de aplazar la cobranza de los repartimientos generales e impuesto de inquilinatos, hasta tanto se resuelvan definitivamente las reclamaciones entabladas contra el repartimiento general de 1932.

No es va acceptar esta pròrroga, però es van donar facilitats des de l'Ajuntament i poc a poc se'n va anar la gent. No va haver més incidents i tampoc els dies 16 i 17. El 18 s'havia de procedir a l'embargament i L'Ajuntament va avisar al Governador sobre possibles alteracions de l'ordre públic, però el Governador va proposar un termini de pròrroga, amés de mantindre el seu discurs d'actuar amb tacte i prudència per evitar excitació dels ànims dels obrers. Segons l'escrit que van presentar les societats socialistes hi havia desproporcions en el repartiment de 1932 i donaven diversos exemples³⁰. Demanaven que esta carta s'enviés al Governador i al Delegat d'Hisenda per obrir una investigació.³¹ A la premsa de Castelló apareixen també diversos escrits de protesta front a L'Ajuntament del PRR en relació a este repartiment un d'este és el signat per «X» amb el títol «¿Qué pasa en Lucena»:

Miércoles quince de marzo. En la planta baja de la Casa Consistorial los cobradores del Repartimiento general de utilidades con fecibos del 20 por 100 de apremios. La Guardia Civil patrulla por las calles. Un gran número de vecinos, en actitud pacífica, queriendo ejercitar un derecho, que ha quedado prendido entre las malas de la ley. Un vecino, que en presencia del alcalde y ante otra dignísima

³⁰ Fernando Miralles, un ferrer de la Sociedad Obrera del Ramo de la Construcción havia de pagar 86'20 pessetes, mentre que Primitivo Mor, també ferrer però regidor de l'ajuntament havia de pagar 43 pessetes de quota. Luis García, comerciant de l'Ateneu Socialista havia de pagar 248,69 pessetes, mentre que Enrique Nebot, Jutge Municipal suplent i que treballava del mateix havia de pagar 157,29pts. També es queixaven del que pagava l'alcalde, Sigifredo Lahoz.

³¹ AM Lluçena, Correspondència 1933-1934.

utoridad en la casa Ayuntamiento, pleno de valor, pronuncia estas emocionantes palabras: «Queremos pagar»; pero entiéndase que este alcalde ha ocultado a sabiendas sus utilidades y paga de menos doscientas y pico pesetas. Como este señor otros muchos; y nosotros los pobres ¿hemos de pagar, quitándolo de nuestras bocas, lo que corresponde por ley a estos señores? Ante tamaño atropello, son cursados a Madrid a varios ministros, telegramas con las quejas de estos humildes vecinos. Señor Gobernador: El alcalde que padece Lucena es un antiguo cacique, gran preparador de «repartos».[...] Señor Gobernador; en este último reparto, se ha concentrado en esta villa numerosa fuerza de la Guardia Civil ¿Qué demuestra en las alcaldías de este monterilla la fuerza armada? El que teme, algo debe; seguramente que este cacique, necesita de la fuerza para su razón; cuando la única razón que es la ley soberana, no necesita el amparo de la fuerza para ser razón. Señor Gobernador: Este estupendo alcalde ¿sirve para alcalde de la República aunque tenga la atenuante de cantista y radical?³²

Ja els anys anteriors es va viure una situació semblant quan es va realitzar el cobrament del *reparto de inquilinato* i altres repartiments. Esta situació tensa contra l'alcalde del PRR, Tertuliano Puerto, i el consistori va trascendir a la premsa amb diferents articles en protesta front als desiguals repartiments per a uns i altres. Es van viure situacions d'autèntica tensió com podem vore als articles a peu de pàgina. Per exemple l'agost de 1931 després de la protesta: «Al salir los concejales, el público que ocupaba la planta baja y parte de la calle les abucheó, repartiéndose algunos palos, originándose algunos sustos, teniendo también necesidad de intervenir la benemérita»³³.

³² *Provincia Nueva*, 18-03-1933

³³ *La Provincia Nueva*, 31-08-1931. Article signat per «unos socialistas»: amb el títol «Ante un reartimiento ilegal»: «La administración municipal de la villa está en manos de unos malos caciques, magníficos ejemplares de la incubadora que alimentó el partido liberal histórico [...] Estos caciques pueblerinos están dejando en ridículo la justicia administrativo-republicana. [...] nos es lícito pensar que la civilización occidental no llegó en la medida necesaria para que los ciudadanos conscientes de Lucena desechemos la idea de vivir en un país europeo y menos regidos por igual por las leyes generales de la República. ¿Será que la República fue para España y Lucena no será ya España? [...] Si es así, nosotros como ciudadanos españoles, republicanos socialistas y socialistas protestamos. [...] Cren en su Santón maestro insuperable del trampolín acomodaticio-político-indefinido, tiene el poder exterminador del rayo, para electrocutar a los ponzoñosos socialistas y radicales socialistas, que por desgracia para los caciques empiezan a demostrar al vecindario que cumplen honradamente su palabra de defenderles de los injustos ataques de los escarnecedores de las leyes. [...] imponente aspecto

Les tensions van seguir i les societats obreres per commemorar la festa de l'1 de maig van realitzar una manifestació que va recórrer els principals carrers de Lluçena, amb la senyera tricolor de les escoles de xiquets i amb dos senyeres més de les pròpies societats obreres. L'Ajuntament no va ser avisat d'estos actes i ho va comunicar al Governador, ja que l'acte posava en dubte l'autoritat de la corporació.³⁴

El 7 de gener de 1933 es va formar també el *Comité de la Juventud Radical Autónoma* de L'Alcora: President: Vicente Beltran Ramos; Vicepresident: Jaime Garcés Andrés; Secretari: Andrés Guillamón Granell; Vicesecretari: Manuel Catalán Latorre; Tresorer: Alberto Portillo García; Comptador: Daniel Latorre Pardo; Vocals: Enrique Grangel Gomis, Ricardo Guillamón Nomdedeu, Juan Ferrer Andrés, Agustín Carnicer Gozalbo i Carlos Garcés Andrés.³⁵

del salón de sesiones, pues el público ocupa hasta la escalera y patio, ávido de decir verdades incontrovertibles basadas en hechos documentalmente probados, la torpeza e injusticia y mala fe con que se ha procedido en el repartimiento del arbitrio sobre inquilinatos queda patentizada. [...] ¡Señor alcalde y concejales de Lucena que se dicen republicanos. Ustedes no tienen derecho a burlarse del pueblo».

La Provincia Nueva, 02-09-1931. «Contra el Reparto de Inquilinato - La protesta de un pueblo-alborotos que obligana intervenir a la Guardia Civil. El pueblo cansado de los abusos que comete el actual Ayuntamiento, se presenta en masa a la sesión de hoy y protesta del parcial rearto de inquilinato, teniendo necesidad de intervenir la Guardia Civil, la que apacigua los ánimos. Para el pasado domingo tenía convocado el Ayuntamiento sesión para leer las protestas que han presentado las sociedades *La Peña*, *Acción Republicana Radical Socialista* y *Socialistas*, en defensa de sus socios, por la clarísima parcialidad del reparto de inquilinato en que salen perjudicados sus asociados al no ser adictos del actual Ayuntamiento pro ser casi el mismo que triunfó antes de la proclamación de la República. Al no asistir el suficiente número de concejales esta sesión se aplazó hasta hoy que se ha celebrado. Al leerse la protesta presentado por los socialistas y en vista de las muchas diferencias que se hacen ver, la mayoría del público que asistió a la sesión prorrumpió en «fuera el alcalde y Ayuntamiento» siendo necesaria la intervención de la guardia civil, la que logró apaciguar los ánimos gracias a la cual no se tuvo que lamentar ningún incidente desagradable. Al salir los concejales, el público que ocupaba la planta baja y parte de la calle les abucheó, repartiéndose algunos palos, originándose algunos sustos, teniendo también necesidad de intervenir la benemérita. Es necesario que el gobernador civil intervenga de una manera decisiva, lo exige el bien público de esta villa».

La Provincia Nueva, 21-06-1932. « Que en diferentes periódicos se trate del reparto de inquilinato y del funesto caciquismo cantista ¿qué tiene de particular? ¿Pretenderá el cronista de República y sus representados que para tenerles contentos mientras *La Voz del Obrero* hable de los famosos repartos de Lucena el cronista de *La Provincia Nueva* paro no moldear una misma cuestión tenga que tratar del popular schotis de Las Leandras?»

³⁴ AM Lluçena, Correspondència 1933-1934.

³⁵ *República*, 7-1-1933

Durant este període va començar a organitzar-se la dreta, pensant en les properes eleccions. Així el diumenge 21 de febrer de 1932 es va crear el centre de la Derecha Regional Agraria a l'Alcora. El comitè estava format per: President: Julio Adell Abad; Tresorer: Vicente Guillamón Villalonga; Secretari: Manuel Badenes Pallarés i vocals: Manuel Granell Grangel, Alejandro Sorolla Mallol, Florencio Albero Cros i Manuel Sancho Mezquita³⁶. També es va crear a L'Alcora la *Sociedad de Obreros Católicos*, que a principis de 1933 tenia projectats diversos actes públics de caire social com a «contraofensiva a las propagandas disolventes y marxistas»³⁷

Em consta que es van realitzar els següents actes de propaganda política:

- 6 de març de 1932 [Llucena] – Conferència 6 març 1932 organitzada al Local Café de la Plaça Espanya 4 [UGT] a les obreres de la *Sociedad Textil de Lucena*.³⁸
- 5 d'abril de 1932 [L'Alcora] – Míting tradicionalista carlí a un magatzem que segons la premsa es va omplir. Van assistir comissions de La Foia, Costur, Les Useres, Figueroles, Onda, Ribesalbes, Moró i Llucena. El míting va ser presentat per Manuel Bellido Rubert. En primer lloc va parlar Mauricio Hernández amb el tema «Dios, Patria y Rey». A continuació Manuel Senante Martínez va ser la intervenció de prestigi. Va defensar que des del moment en que el liberalisme va trencar aquell «admirable» estat social a títol de concedir la llibertat a l'obrer, éste es va encontrar completament sol, subjecte a la llei de l'oferta i la demanda i a expenses del capital. Des d'ençà ha vingut la reacció actual «bàrbara».³⁹
- 16-5-1932 [L'Alcora] – Va començar un cicle de conferències sobre Acció Catòlica. Les dos primeres van ser a càrrec de Felipe Pitarque,

³⁶ *La Provincia Nueva*, 24-2-1932

³⁷ *Diario de Castellón*, 25-3-1933.

³⁸ A. M. Llucena, Correspondència 1931-1932

³⁹ *Diario de Castellón*, 8-4-1932. Per als carlins el liberalisme és l'autèntic culpable de tot i la revolució social és qualificada de barbàrie. *El Siglo Futuro*, 6-4-1932.

catedràtic del Seminari de Tortosa. Lloc: Sala del Sindicat de San José. En elles encoratjava treballar pels interessos de l'Església i la pàtria.⁴⁰

- 30-12-1932 [L'Alcora] - Jaime Chicharro. Jornada tradicionalista. En primer lloc, Chicharro va anar a Costur es va constituir la Junta Local, presidida per Ramón Herrero i a Les Useres. En tornar va anar al Cercle Tradicionalista de l'Alcora, on van fer un vi d'honor al saló-teatre. Finalment es van traslladar al Teatro Nuevo, on va tindre lloc la xarrada. El Teatro Nuevo era el local més espaiós de la localitat i es va quedar menut segons la crònica⁴¹. L'acte el va presentar Pedro Cotanda. Chicharro va exposar que feia falta bona voluntat i esforç per salvar els principis fonamentals de la civilització cristiana. També es van unir a l'acte diferents membres de la DRA de la localitat, que tenia els seus orígens en el carlisme de Cristóbal Aicart.⁴²
- 8-1-1933 [L'Alcora] – Mítin de la Juventud Republicana Radical. Centro Republicano Radical. Intervingueren: Salustiano Serrano, Vicente Andrés, Enrique Martí, Francisco Fletcher, Alfonso Gil, Salvador Serrano i Vicente Gea. Exposaren el programa l'ideal del partit. Assistiren representacions dels pobles dels voltants. Dures crítiques a l'Ajuntament de la localitat.⁴³
- 16-3-1933 [Llucena] – Mítin tradicionalista a càrrec de José María Lamamie de Clairac. Més de 1.000 persones segons la premsa.⁴⁴

⁴⁰ *Diario de Castellón*, 18-05-1932

⁴¹ Sempre que es parla d'un mítin el local es queda menut siga del partit que siga. És a dir, que o hi havia un autèntic fervor polític o es feien estes hipèrboles per raons propagandístiques. Segurament hi havia un poc de les dos hipòtesis.

⁴² *Diario de Castellón*, 31-12-1932

⁴³ *República*, 7-1-1933, 10-1-1933 i 18-1-1933. A este últim hi ha un article sobre el mítin que dona una visió molt crítica del funcionament de l'Ajuntament de L'Alcora: Destitucions impropcedents, deixadesa administrativa, abusos de poder, multes a cinc regidors de l'oposició, etc.

⁴⁴ *La Provincia Nueva*, 17-3-1933.

- 24-4-1933 [L'Alcora] - Mítting Tradicionalista. Lloc: Teatro-Cine Nuevo. L'acte va ser autoritzat mitja hora abans de començar, però ja havia sigut suspès 5 vegades. Va presidir l'acte el delegat de la Junta Tradicionalista de Castelló, Rogelio Gutiérrez. Van intervindre: Francisco García Mateu, Josefa Martínez, Amparito Marco i Bautista Sales Martínez. Contingut: Lloa als antics gremis i a la tradició que va fer gran a Espanya; crítica a la Revolució Francesa que va trencar harmonia entre capital i treball. Les lleis de la República són un atemptat contra les dones i contra els drets de les mares. Crítica a la *Ley de Congregaciones religiosas*. Visió catastrofista de la República i crit a la unió dels cristians front a la revolució.⁴⁵
- 8-5-1933 [L'Alcora] – Acte de propaganda catòlic al local del Sindicato Agrícola de L'Alcora. Es va constituir en l'acte la *Asociación Católica de Padres de Familia*. El capellà de L'Alcora Joaquín Cherta va fer la presentació i va defensar l'ensenyament catòlic dels fills. Oradors: Francisco Hernández Conesa, Carlos Lago Masllorens i Juan Almela Albasa. Contingut: Lluita contra la legislació laica. Insten a intensificar l'educació cristiana dins la llar, etc.⁴⁶
- 1-11-1933 [L'Alcora] – Partit Republicà Radical. José Morelló del Pozo i Vicente Cantos Figuerola amb altres correligionaris de la capital van realitzar un acte de propaganda a L'Alcora, al Centre Republicà Radical. A continuació van anar a Les Useres, on van visitar als coreligionaris però sense temps de realitzar cap acte.⁴⁷
- 5-11-1933 [L'Alcora] – Partit Republicà Radical Socialista, Partit Socialista i Acción Republicana. Van participar Gómez Royo, Sapiña i López Doriga. Lloc: Teatro Nuevo. L'únic testimoni que

⁴⁵ *La Provincia Nueva*, 25-4-1933. *El Siglo Futuro*, 27-4-1933.

⁴⁶ *Diario de Castellón*, 9-5-1933

⁴⁷ *República*, 2-11-1933

parla de l'acte és del diari *El Siglo Futuro* i la crònica és tot un exemple de l'objectivitat i imparcialitat de la premsa de l'època.⁴⁸

- 13-11-1933 [Costur, Xodos i Les Useres] – A estos pobles es van realitzar actes per part de la *Unión de Derechas* segons la premsa, però sense més dades.⁴⁹

IMATGE 2. Vista panoràmica de L'Alcora. No consta l'any. Fons fotogràfic Diputació de Castelló.

De ben segur va haver molts altres actes de propaganda electoral sense referència a la premsa de Castelló⁵⁰, però el que queda clar és que els partits de dretes es van mobilitzar en busca d'una victòria electoral, i la van aconseguir en coalició amb el PRR. També se'n degueren fer molts extraoficialment, ja que a

⁴⁸ *El Siglo Futuro*, 7-11-1933. Segons el diari tradicionalista *El Siglo Futuro*, «El salón sólo estuvo la mitad lleno, predominando muchos curiosos y niños que fueron los que, al oír cómo se invitaba a que las mujeres votase a la candidatura de izquierdas, empezaron a gritar y a dirigirles algunas frases, motivándoles su enojo y riéndose de sus tonterías. En fin, que no convencieron a nadie. Las mujeres entraban y saían escandalizadas de sus frases malsonantes y descaradas. Desde la calle la gente comentaba muy desfavorablemente sus discursos y muchos se marchaban hastiados de tanta porquería. No hubo casi ningún aplauso para los oradores y algunos de estos fríos. Un comunista pidió controversia, subiendo a la tribuna, diciéndoles que engañaban a los obreros: el público estalló a carcajadas, conociendo a unos y a otros. Resultó un fracaso, Alcora es profundamente católica y no quiere renunciar a su tradición esplendorosa. Por eso escupe a esa gentuza, que no hará jamás mella en las propagandas disolventes ¿cuando se convencerán estos títeres que no representan a nadie?»

⁴⁹ *La Provincia Nueva*, 13-11-1933.

⁵⁰ AM Figueroles. Eixida de comunicacions 09.11.1933. Per exemple em consta que el 9 de novembre es va fer a Figueroles un míting de Tomás Lucendo i Román García, que van parlar contra l'ensenyament laic i la reforma agrària.

principis de febrer de 1932 es va enviar un comunicat a tots els ajuntaments per prohibir els mítings i les reunions comunistes i de la UGT. De la gran quantitat de Mítings ens va parlar Rosario Bachero, veïna de L'Alcora, que és un testimoni molt valuós perquè, a més a més, també recorda la ubicació dels casinos dels diferents partits polítics de la localitat:

La veritat és que en feien molts i moltes voltes anàvem tots als mítings, i el que li agradava això anava a molts, que els feien als casinos, i allí acudien tots. Entre els dels casinos hi havia baralla entre ells perquè anaven tots a buscar els vots, i aleshores feien tots mítings, i anaven tots rabiosos buscant els vots. I quan plovia i feia fred, i els del *Cosí*, que són els rics, els cacics, que estaven al carrer major, el tio Banyet..., i feien rotllos i se'ls menjaven allí..., i bevien aiguardent..., i anaven a buscar vots per allí, i anaven i els deien que sí o que no, depenia. Aleshores ja estava també el partit de la UGT i tot això, però la CNT estaven apuntats en carnet però no estava legalitzat. Estaven ja abans de la guerra, que hi havia molts comunistes, i eren molts, és com ara que se ho diuen uns a uns altres, i després van tots a les manifestacions, i a mi me dona por, perquè jo ja ho he passat, i ja ho vist, i ara mira el que hi ha. [...] Ací hi havia molts casinos, on estava la plaça la Sang, al carrer Sant Vicent, pujant a l'església, allí estava el partit Republicà, que seria Izquierda Republicana. Després estava al carrer major els de *Cosí*, i a la costera de les monges hi havia un altre casino. Després a la placeta hi havia un altre, que era el del Partit Republicà Radical, i a les escoletes, al costat de l'hostal, allí no sé qui hi hauria, però a les escoletes feien repàs, per als xiquets que anaven a treballar. [...] la CNT tenia el casino a les monges..., a la guerra, abans de la guerra el tenien tots a plaça de la Sang, que estaven tots junts i feien les seues coses.

IMATGE 3. Centre Radical a la Plaça de Loreto de L'Alcora. Fons fotogràfic: Alejandro Montesinos.

Cal dir que el 23 d'abril de 1933 es van fer unes eleccions municipals de caràcter parcial. Al districte de Lluçena es van fer només a Argelita, Ayódar, Fanzara, Fuentes de Ayódar, Ribesalbes, Zucaina, Toga i Atzeneta, que eren els municipis on només s'havia presentat una candidatura l'any 1931 i on, a conseqüència, no s'havien realitzat eleccions. Eren els coneguts com «burgos

podridos». A la resta de pobles, els ajuntaments que es van constituir l'any 1931 van seguir sense canvis. Cal dir que estes van ser les primeres eleccions amb sufragi universal femení.⁵¹

1.2. El recolzament a l'educació

Al llarg de la Segona República es construïren moltes escoles a zones de masos i els mestres pujaren el seu estatus, és a dir, que es va donar molta importància a l'educació. El 30 de maig de 1931, per un decret de Marcelino Domingo, es crearen les Missions Pedagògiques amb l'objectiu de fer arribar el progrés i la cultura a les zones rurals, a més de fomentar la importància de la higiene i la medicina (Vilanova, 2015: 47). El primer de desembre de 1932 es crearen 5.000 biblioteques ambulants d'estes missions pedagògiques, gràcies a les que moltes zones rurals van assistir per primera volta a projeccions cinematogràfiques, sessions de música clàssica o recitals poètics (Marcos, 2002)

L'any 1931 hi havia més de milió i mig de xiquets sense escolaritzar a tot el país i un 30% d'analfabetisme. Va començar una vertadera lluita contra l'analfabetisme, que va suposar una gran inversió econòmica. El major esforç es va encaminar a la creació d'escoles de primària. (Vilanova, 2015: 47). Quedava més d'un milió de xiquets per escolaritzar i es va crear un pla quinquennal per crear 27.151 escoles. L'any 1930 hi havia 453 escoles a la província de Castelló, 1,42 per cada 1.000 habitants i era necessari crear-ne altres 292, que suposaria 2,43 escoles per cada 1.000 habitants. Amés eren poc adients. L'any 1933 ja hi havia 583 escoles a la província, 130 més. (Vilanova, 2015: 98)

Els principis politico-pedagògics de l'escola de la república estaven recollits a la constitució de 1931 i proposaven una escola única, unificada, laica, activa i bilingüe a les zones on es parlaven dos llengües. Es basava en les idees de la *Institución Libre de Enseñanza*, inspirada al seu temps en els ideals del

⁵¹ República, 24-4-1933

Kraussisme⁵². L'escola única havia de ser gratuïta per evitar desigualtats, obligatòria per que fora universal, laica per respecte a la llibertat de creences, políticament neutral per evitar interessos i també havia de ser exclusiva, és a dir, que no existira un sistema pedagògic paral·lel. Com es pot veure era un sistema molt avançat i basat en la igualtat d'oportunitats.

El 24 d'abril de 1931 es va enviar als ajuntaments una circular del Director General de Primera Enseñanza en la que figura com han d'adequar els mestres de l'Escola al nou règim electe.⁵³

- Retirar retrats d'Alfons XII si no ho han fet ja i tots els símbols de la monarquia.
- Substituir la bandera bicolor per la tricolor, a compte dels pressupostos de l'Escola.
- Explicar els mestres als xiquets el significat d'aquell acte com correspon el gest ciutadà realitzat pel poble espanyol. *«referiran a los niños lo que ha ocurrido en España en éstos últimos tiempos hasta el advenimiento de la república».*

No va estar exempt de polèmica, ja que els sectors tradicionals van criticar

⁵² Kraussisme:

1. Passió pel saber, fe en la raó i en la ciència per fer desaparèixer el dogmatisme. Concepció racionalista.
2. Llibertat de coneixement i recerca de la veritat.
3. Paneteïsmes. Religió natural racional. Crítica a l'Església, que pel Concili Vaticà I i el Syllabus demostrava excessiu dogmatisme. Independència de l'Església del conservadurisme polític i social. Re colzament a la secularització.
4. Obertura a Europa.
5. Educació com a forma suprema d'acció. Reforma nacional a través de l'ensenyament. Integració de les classes mitjanes intel·lectuals amb les èlits de la menuda burgesia.
6. Oposició a l'ensenyament memorístic i llibresc, en favor d'un ensenyament laic, actiu i integral. Influència il·lustrada.
7. L'educació integral suposa: xiquets i xiquetes junts a classe, oposició als exàmens i llibres de text, ensenyament intuïtiu, actiu i interpretatiu, educació integral en contacte amb la natura, la educació tècnica i manual, educació física, dibuix, tallers i laboratoris, ensenyament continu des de l'escola fins la universitat i tota la vida.
8. Representació de la projecció política de la democràcia liberal amb el sentit ètic de l'existència, respecte mutu de les idees, tolerància, llibertat de la ciència, lliure exàmen, secularització de la vida i intercanvi amb les idees dels països europeus.

⁵³ A. M. Llucena, Correspondència 1931-1932.

molt les reformes educatives, especialment la prohibició de donar classe a les ordres religioses i també la laïcitat de l'ensenyament. La premsa de dretes de Castelló com el *Diario de Castellón* insistia molt en este aspecte⁵⁴. Alguns buscant l'emotivitat com un que apareix al *Diario de Castellón* del dia 15 de novembre de 1933 sobre la marxa dels pedagogs religiosos i la festa que els van organitzar la Asociación Católica de Padres de Familia de Alcora. Cal dir que estos religiosos ja se n'havien anat l'any 1931 i van tornar l'any 1933, però per poc temps. La data límit que es va fixar per tancar totes les escoles confessionals va ser el 31 de desembre de 1933, una decisió massa precipitada, ja que encara no hi havia llocs escolars de recanvi (Marcos, 2002). Són alguns fragments representatius de l'article del que parlem:

[...]Llora juventud la pérdida de un precioso tesoro, lloremos padres infelices, una ley injusta y cruel, pero defendámonos, que no sean lágrimas de impotencia y cobardía, sino lágrimas de arrepentimiento, lágrimas que sean agua purísima que lave nuestras faltas y borre nuestros pasados errores, lágrimas que sean agua bautismal que nos permita ingresar entre los cruzados de la fe. A las ocho celebrese en el local en que estaban instalados los beneméritos Hermanos –gloriosa fundación de San Juan de La Salle, propiedad de la compañía internacional “La Instrucción Popular – una misa solemne con comunión general [...] el reverendo don Sebastián Giner, que con elocuente palabra y sentida y cálida expresión, relató cómo nuestro Redentor sufrió su calvario del mismo pueblo que colmó de mercedes, emocionando profundamente al auditorio. El 10, domingo, fueron cientos los que se despidieron de los hermanos y el lunes a las 7:40 [...] congregose de una manera espontánea gran número de hombres, mujeres y niños, deseosos de dar el último adiós [...]

Un article al diari tradicionalista *La Provincia Nueva* del dia 21 de setembre era molt més crític i contundent. També ens aporta la dada que es va tractar de seguir donant classes a pesar de tot.

[...] En efecto, la ausencia de los Hermanos de la Doctrina Cristiana deja, en Alcora, doscientos niños en el arroyo, sin educación ni cultura. ¿Qué hacer? No podían conformarse las familias en que sus hijos queridos se criaran como perros, a

⁵⁴ *Diario de Castellón*, 28-7-1931, *Diario de Castellón*, 8-8-1933.

merced de sus instintos y en la mayor ignorancia. Y la Asociación local de Padres de Familia, realizó activas gestiones, que dieron un resultado felicísimo; las clases que daban los Hermanos de la Doctrina Cristiana no se cerrarían, continuarían dándose, a cargo de una entidad creada para fomentar la cultura y educación de la infancia, la Sociedad Anónima Instrucción Popular, quedó encargada de reorganizar las clases gratuitas que se daban en Alcora. [...] Un maestrillo nacional, Francisco Gómez [...] emprende una labor incalificable contra esto, reclamando al Ayuntamiento, a las autoridades docentes de Castellón [...]

Però per posar-ho en pràctica feien falta més escoles i en bones condicions. Segons es va decretar el 1933 estes escoles havien d'estar obertes a l'aire i al sol, havien de ser d'una sola planta, sobre una zona assolellada i amb tota una sèrie de condicions que havien d'acomplir (Moliner, 2006).

Un cas paradigmàtic va ser el de la construcció d'escoles a les zones masoveres de Llucena, un municipi amb 230 masos, amb 1.527 habitants que habitaven el nucli urbà i 2.893 als masos, dels quals 2.119 estaven a més de dos quilòmetres de la població (Escrig, 1999). És un procés administratiu llarg que no es centra exclusivament al Bienni Reformador, però que l'explicaré ací al complet per evitar dividir-lo en fragments.

Ja l'any 1927 l'Ajuntament havia sol·licitat la creació de quatre escoles als masos de: Aldua, Galapo, La Llometa i La Parra, que anaven a sumar-se a les escoles que ja hi havia als masos del Moro i de Bartoll, a més de la Fabra Lloma. Estes escoles no estaven en bones condicions. La petició no va ser atesa pel *Ministerio de Instrucción Pública*, però el 7 d'agost de 1931 es va publicar un decret al BOP sobre la necessitat de reformar les escoles del mas del Moro⁵⁵ i del mas de Bartoll així com de la construcció de quatre noves escoles als masos de: La Costa [en compte de Galapo], Les Pedroses [en compte de l'Aldua], La Parra i La Llometa. (Moliner, 2006)

⁵⁵ A. M. Llucena, Correspondència 1931-1932. Escoles de Mas del Moro en males condicions higièniques i pedagògiques.

IMATGE 4. Escola abandonada al Mas de la Parra. Any 2015. Fotografia realitzada per Alfredo Fornas.

Vull fer un incís per afegir que el 14 de desembre de 1931 es va constituir el Consejo Local de 1ª Enseñanza de Llucena, format per: President: Antonio Ros [Mestre]; Vicepresident: Ezequiel Nebot; Secretària: Elisa Pérez i Consellers: Matilde Vicente, Lauro Hernández i Desiderio Olcina.⁵⁶

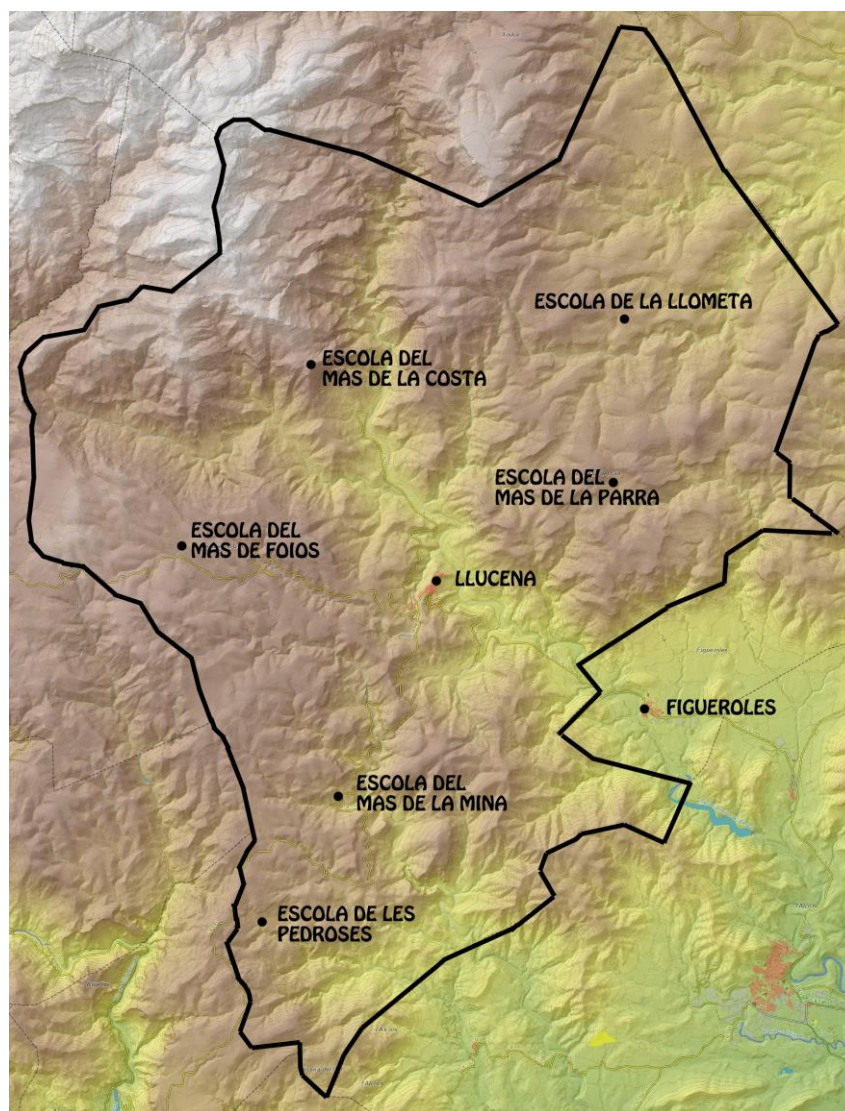
Es van buscar llocs adients per donar classe i a l'estiu de 1934 es van nomenar diversos mestres interins⁵⁷. Finalment el 15 de gener de 1935 el *Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes* va aprovar el projecte de construcció de les cinc noves escoles: mas de la Parra, mas de la Costa, mas de Bartoll, mas del Moro i mas de les Pedroses. Les obres es van començar el mes de maig de 1935 i es van finalitzar el febrer de l'any següent⁵⁸. Totes tenien el mateix

⁵⁶ AM Llucena, Correspondència 1931-1932.

⁵⁷ *República*, 16-6-1934. Eduardo Segarra Izquierdo (Les Pedroses), Vicente Pla Benet (La Costa), Joaquín Cardona Muñoz (La Parra).

⁵⁸ AM Llucena, Correspondència 1935-1936. El pressupost per les cinc escoles en obres era de

disseny excepte la del mas de Bartoll. A banda, es donaven classes a l'escola de la Llometa. Van funcionar fins l'any 1968 (Moliner, 2006).

MAPA 1. Escoles ubicades al terme municipal de Lluçena l'any 1936. Font: AM Lluçena, Correspondència 1938. Elaboració pròpia.

Durant la guerra hi havia sis escoles rurals en funcionament: mas de la Llometa, mas de la Parra, mas de la Costa, mas de Foios, mas de la Mina i mas de les Pedroses. Els mestres que donaven classes eren: Fernando Tomàs Tomàs, Manuel Moragrega Navarro, Fernando Mulet Torres, Herminio C. Vayà López,

115.500 pessetes.

Vicente Espí Mico i Vicente Segarra Álvaro, amb un salari de 4.000 pessetes anuals⁵⁹. El mestre de l'escola del mas de Moro, Vicente Segarra, va ser convidat a traslladar-se a la nova escola de Les Pedroses el 15 de gener de 1937. Al principal nucli de població hi havia dos escoles de xiquets, dos de xiquetes i una mixta, tot i que no estaven en massa bones condicions. L'Assistència era, l'any 1937, del 84% dels xiquets matriculats i del 76% de les xiquetes.⁶⁰

IMATGE 5. Escola al Mas de Bartoll. No consta l'any. Fons fotogràfic: Diputació de Castelló.

Durant el període entre 1936 i 1938 es seguiren fent escoles a banda de les de Lluçena, per exemple a Atzeneta es feren dos escoles unitàries mixtes amb habitatge per als mestres (Vilanova, 2015: 144). A la prems figurava que no van ser dos sino tres les escoles de nova creació al terme d'Atzeneta [Barrot, Foies i Terme]⁶¹.

A l'Alcora es va programar, el 16 de febrer de 1935, la creació d'un Grup Escolar, ja que hi havia excés d'alumnes i no quedaven places d'admissió. Éste havia d'estar format per escoles graduades amb quatre seccions per xiquets, tres

⁵⁹ AM Lluçena, Correspondència 1938. Al menys eixa era la quantitat que corresponia a María Luisa Laplana Rodríguez, mestra del mas de la Parra l'any 1938 i a María Piedad Ortells Agut del mas de Fabra.

⁶⁰ AM Lluçena, Correspondència 1938.

⁶¹ *República*, 8-12-1931.

per xiquetes i dos de pàrvuls [la idea original era la de crear una escola de pàrvuls i una de xiquetes⁶²], amb els seus locals corresponents a dos tallers destinats a treballs manuals per la població escolar dels dos sexes i, a més, un pavelló destinat a Museu. Una obra de gran magnitud que segons el diari *República* del 19 de juliol de 1935 s'havia d'agrair a Vicente Cantos Figuerola, un polític que passarà a la història per les seues grans promeses no acomplides. Un bon article del mestre V. Fabregat a la premsa evidenciava la importància d'este projecte per a l'educació:

No es remota la idea de construir en este pintoresco pueblo un Grupo escolar, que llenara las necesidades tan sentidas de la instrucción primaria, por lo que movidos todos los ciudadanos de un altruismo sin límites, y llenos de optimismo, como un solo resorte se lanzan a la realización de tan feliz idea, y cosa que antaño parecía irrealizable, hoy vamos a verla cristalizada en una realidad y ello es porque solo se llega a comprender esa realidad absoluta tan grandiosa comparada con la

⁶² AM L'Alcora, Actes Municipals, 16-2-1935 i 2-3-1935. Els plànols els va fer l'arquitecte José Gimeno Almela. Els acords de l'Ajuntament el 2 de març són:

1. Sol·licitar al Ministeri d'Instrucció Pública una bestreta o subvenció de 12.000 pessetes per que el poble pugua construir un edifici per a escoles nacionals graduades del districte del Crist de L'Alcora.
2. L'edifici ha de tindre 10 seccions en 9 graus: 4 per a xiquets, 3 per a xiquetes, 2 per a pàrvuls i una sala per a estudis i treballs manuals.
3. Que es designe com a lloc el solar que L'Ajuntament té a la *falda* del tossal de Sant Cristòfol, perquè té bones condicions higièniques, està al centre del poble i té bones vies d'accés.
4. Que es comisione a l'arquitecte José Gimeno Almela per que faça el projecte.
5. Que s'autoritze a l'alcalde per substanciar l'expedient i demane la concessió a la superioritat
6. Que s'interesse a la inspectora de *Primera Enseñanza* de la zona l'informe oportú per unir-lo a l'expedient.

Els punts 1 i 2 es van modificar segons l'acta del 23-3-35. La subvenció demanada finalment seria de 14.400 pessetes i l'edifici tindria 12 seccions en 9 graus: 4 per a xiquets, 3 per a xiquetes, 2 per a pàrvuls, 2 sales per taller i treballs manuals i una classe museu. Amés havia de tindre un departament gran per fer de biblioteca i dos despatxos per als mestres.

AM L'Alcora, Actes Municipals. 26-8-1936 i 27-11-1935. Figura que el grup escolar tindria 5 seccions per xiquetes i 5 per xiquets. Pressupost total: 269.357,43 pessetes, de les quals el *Ministerio de Instrucción Pública* subvencionaria 181.315,65 pessetes. Les 88.041,78 pessetes restants es van demanar al sindicat agrícola San José amb un recàrrec del 10% i a tornar en 12 anys.

AM L'Alcora, Actes Municipals, 24-4-1936. Es va fer la subhasta de les obres del Grup Escolar i se li van adjudicar a Cristóbal Bachero.

AM L'Alcora, Actes Municipals, 30-11-1935. S'acorda crear al convent de Sant Francesc un alberg per transeünts pobres, ja que ocasionen molèsties als posaders de la vila. Hi ha lloc per 20 individus.

debilidad de nuestros medios y tan miserable frente a los limbos sin límites de los desconocido, con el factor tiempo. Y es sin duda también por que no nos hemos hecho cargo muchas veces de lo que esa gran idea representa el aquilatamiento y vida de un pueblo que no quiere ser un frío catálogo, y sí, libre y soberano por la educación e instrucción y al fin poder dejar los enemigos de la razón, para encontrar en la cultura, la prosperidad y grandeza, que es la base de la civilización y del progreso de todo pueblo. [...]

Si como es de esperar, el expediente que obra ya en la Dirección general, lo resuelven pronto y favorablemente, ya que en estas peticiones los hombres de la República saben poner todo su corazón, el pueblo de Alcora está de enhorabuena, pues además de contar con un factor importantísimo para remediar la crisis, en la parte alta y dentro del pueblo, se levantará la Schola romana, el Ludus de los griegos, en una palabra el templo de la educación, donde anidará el espíritu infantil y se cultivará el cuerpo de los hombres el mañana, donde todo promete ser alegría y el trinar de los pájaros se ha de mezclar con los cantos y melodías de la infancia, y en donde todo ciudadano ha de encontrar sin distinción de clase, educación para sus hijos, pues este derecho a la cultura por ser inherente a la personalidad, no puede ningún niño quedar sin él, pues todo niño por ser niño, le tiene, pues nace con él; al extremos que el conservarse y perfeccionarse, les es tan necesario como el pan que le alimenta, ya que sin la educación e instrucción, los pueblos no pueden tener buenos hijos, ni la Patria buenos ciudadanos; más siendo ley de naturaleza, el llegar el hombre a ser persona perfecta ¿cómo cumplir tan alto deber, si se carecía del medio? ¿No tienen los padres, el derecho inalienable, el deber de paternidad de instruir a sus hijos, cómo cumplir este deber que a los padres les está encomendado, si se carecía de locales adecuados? Digno de imitar es el ejemplo que está dando en estos momentos la villa de Alcora, a fin de allanar el camino a tan alta misión, y quisiéramos que encontrara eco en muchos pueblos y que le imitaran, para que al fin pudiera romper por medio de la cultura, las cadenas de la ignorancia y llegar a formar de esos hombres del mañana, una generación digna y honrada, para que de ellas nazcan los excelentes hombres de gobierno de la Nación, los brazos incansables e inteligentes de la agricultura y de la industria, y en una palabra los ciudadanos que han de procurar el engrandecimiento y bienestar de la sociedad.

Y más tarde cuando por el peso de los años veamos nuestros hijos o los hijos de los nuestros, adornados o pulidos por esas santas virtudes enumeradas, bendeciremos a manos llanas, este noble y generoso esfuerzo que en pro de la escuela y prosperidad del pueblo alcorense, estamos realizando, al levantar ese gran

edificio que a través de los tiempos ha de perdurar desafiando las inclemencias del tiempo.⁶³

IMATGE 6. Esplanada on s'havia de construir el grup escolar de l'Alcora. Fons fotogràfic: Rosario Bachero.

No obstant el Grup Escolar no es va acabar de fer per culpa de la guerra. Kaminski ens explica com es donaven classes l'any 1936: «Provisionalment l'escola estava a dos cafès que tenien propietaris reaccionaris, mentrestant s'esperava que les construccions previstes foren finalitzades» (Kaminski, 1937). Rosario Bachero ens va relatar els seus records del moment de la construcció del Grup Escolar:

Allò era un terreny que era tot pla, baix de la barra del calvari, i van eixir, i van començar i varen dir que allí tenien que fer escoles, i se van posar a fer escoles, i van començar a fer els fonaments. Hi havia molt poca cosa feta..., parets i ja està, i va ser quan va venir la guerra, i se va quedar en blanc. I van acabar després. [...] abans hi havia una altra escola i la van enviar allà dalt i es deia el grupo escolar Francisco Franco.

⁶³ *Heraldo de Castellón*, 13-4-35.

Atenent mateix testimoni, Araia i la Foia ja tenien mestres però no escola i anaven a casa del mestre⁶⁴. Les escoles es van fer després. També anaven alguns a rebre classe a l'Alcora, a *La Salle*, també coneguda com els «Hermanos». Estes escoles es van fer l'any 1926 i es van obrir el dia de la Puríssima.⁶⁵ A Les Useres també hi havia una escola al mas de Las Mezquitas per donar cobertura educativa als xiquets masovers de la zona; però no es va fer durant la Segona República, ja que ja estava en funcionament l'any 1925 (Fornas, 2015: 258). També hi havia una escola als Hostals i altra al Pou en Calvo.

No ens podem oblidar de les colònies escolars de Lluçena, que aleshores era un municipi molt turístic, ubicades a l'ermita de Sant Antoni. La primera colònia escolar durant la Segona República va partir de Castelló el 12 de juliol de 1933 a les 15:30 hores, ja que els anys anteriors no es va poder fer per negació, no sense polèmica, de l'Ajuntament de Lluçena⁶⁶, i estava formada per 18 xiquets i 18 xiquetes de la Beneficència amb les mestres Francisca Ferrer i Rosario Salvador i els mestres Manuel i Luciano Monzonís. Les colònies eren mantingudes per l'Ajuntament de Castelló i les places estaven limitades amb preferència als orfes⁶⁷. Des dels anys 10 s'intenta que les capes més pobres puguin donar educació i també esbarjo, sol, excursions, alimentació i salut als xiquets. El dia 11 del mes d'agost els primers 36 xiquets van tornar a Castelló i en van anar 36 de nous per estar un mes allotjats⁶⁸. Entre 1933 i 1935 apareixen a la premsa de Castelló constants cròniques sobre les activitats d'estes colònies escolars de Lluçena⁶⁹.

⁶⁴ AM L'Alcora, Actes Municipals. A principis de 1935 em consta que la Mestra de la Foia tenia una finca arrendada a l'Ajuntament de L'Alcora com a habitatge.

⁶⁵ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 293. Rosario Bachero Prats.

⁶⁶ *La Provincia Nueva*, 9-9-1931. No va haver colònia escolar perquè l'Alcalde va proposar que no es facilités aigua a la Colònia Escolar per manca d'este líquid. Els socialistes van protestar en diversos articles a la premsa.

⁶⁷ *La Provincia Nueva*, 13-7-1933

⁶⁸ *La Provincia Nueva*, 12-8-1933

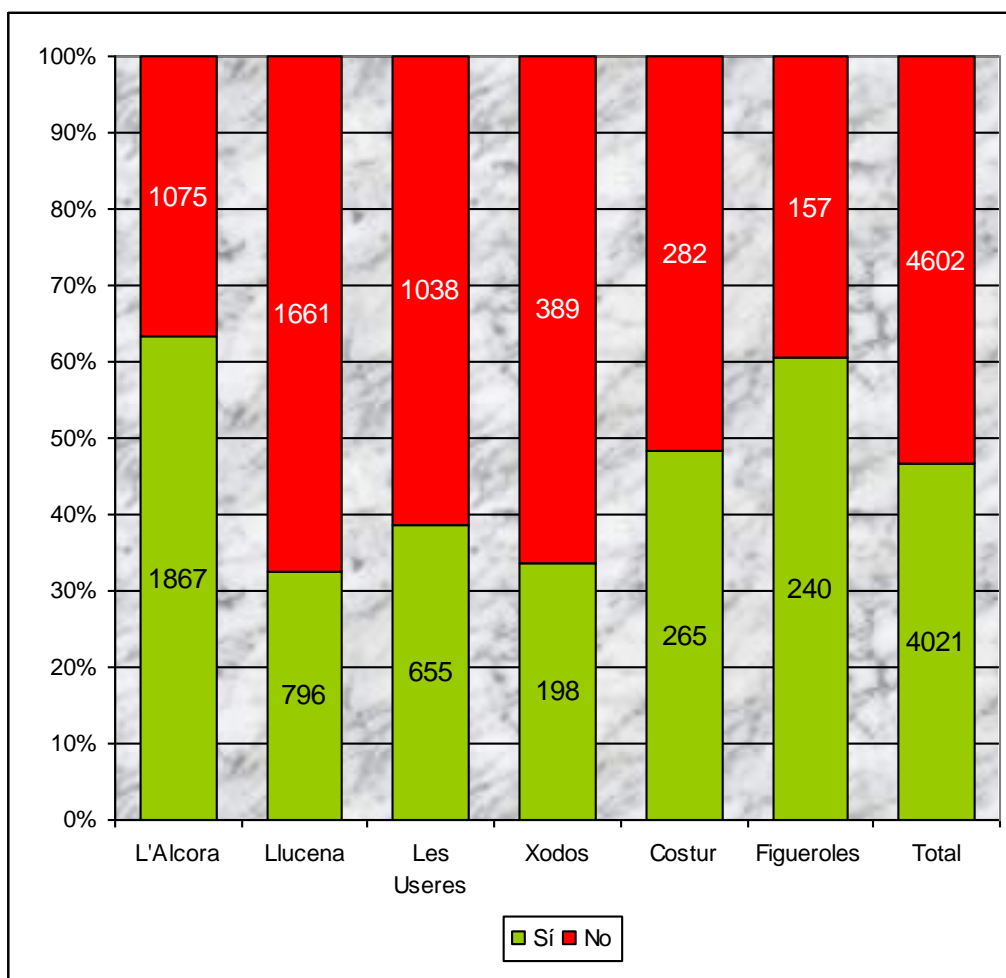
⁶⁹ *República*, 10-8-1933. Este dia trobem l'horari de les colònies explicat pel xiquet David Semper: 7h. Alçar-se, rentar-se i neteja; 7:30h. passeig matinal i gimnàstica; 8h desdejuní; 8:30h. les xiquetes netegen el dormitori i els xiquets fan lectura recreativa; 9:30h. redacció del diari i treballs manuals; 12:30h. esbarjo; 13h. dinar i migdiada; 16h. esbarjo a la placeta; 17h.

La guerra va suposar un canvi en l'educació, que va passar a convertir-se també en un instrument ideològic. Del model reformador es va passar al model revolucionari i l'escola va estar al servei de la ideologia, així com dels valors socials, polítics, econòmics, morals, etc. Era indispensable que tots els docents actius foren afectes a la causa republicana i això va suposar també una època de depuracions al magisteri. (Vilanova, 2003: 64-78)

excursió, berena, cant i jocs a l'aire lliure; 21h. sopar; 21:30h. esbarjo a la placeta; 22h. a dormir.

República, 11-8-1933. La xiqueta Consuelo Bordoy explica el que es menja a les colònies cada dia de la setmana per desdejunar, dinar i sopar. Un menú molt variat i complet. Els dies següents detallen algunes activitats firmant cada dia un xiquet diferent..

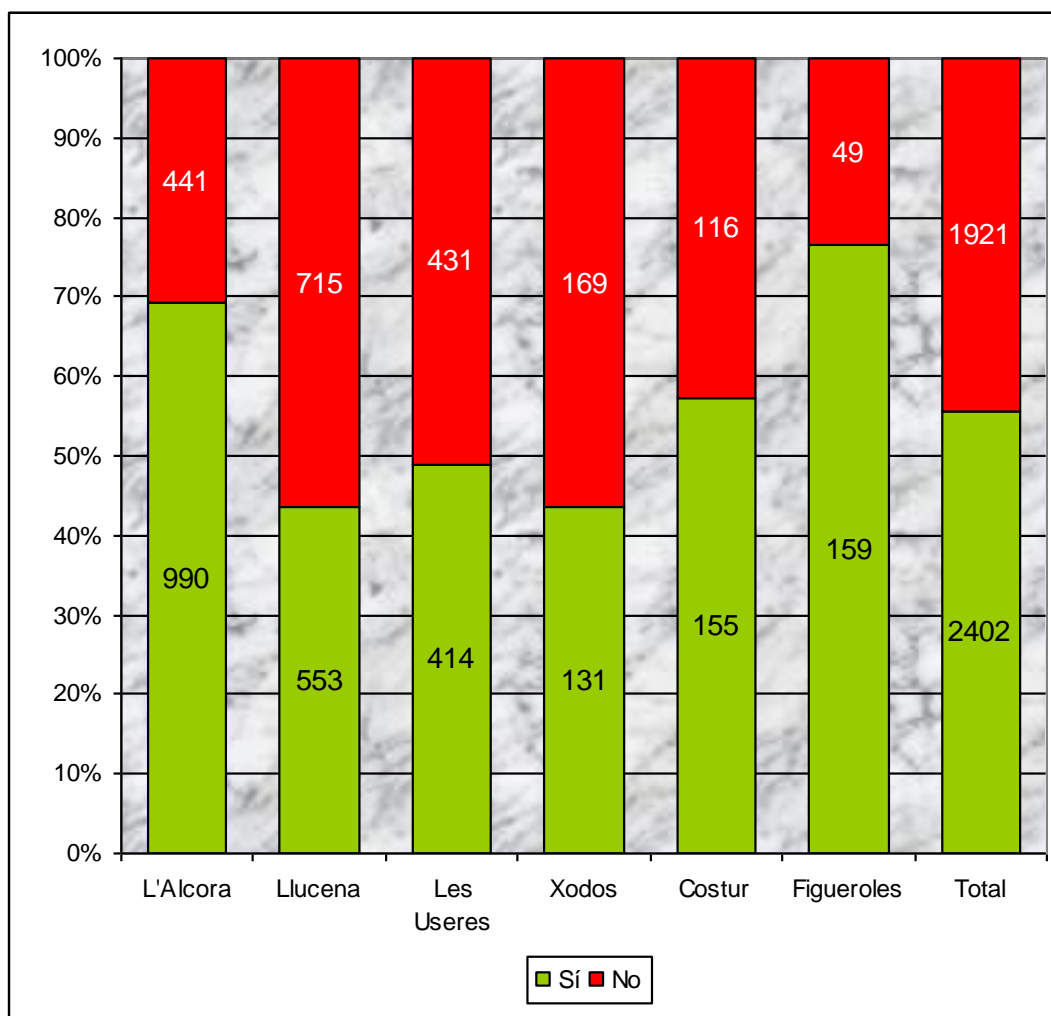
FIGURA 1. ALFABETITZACIÓ ALS POBLES DE L'ALCALATÉN (1935)

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

Atenent a la informació de la gràfica, queda palès un problema d'alfabetització, ja que menys de la meitat de la població censal de la comarca sap llegir i escriure. Potser si tinguérem les dades dels menors de 23 anys es donaria la volta i es sobrepassaria la barrera del 50%, però això ja és especular. No és un analfabetisme homogeni, perquè precisament els municipis amb major percentatge de població masovera són els que patixen unes taxes d'analfabetisme majors. Estes dades justifiquen la inversió que es va fer des del Govern de la República i des de l'Ajuntament de Lluçena per crear les cinc escoles que van cobrir l'alfabetització d'estes zones.

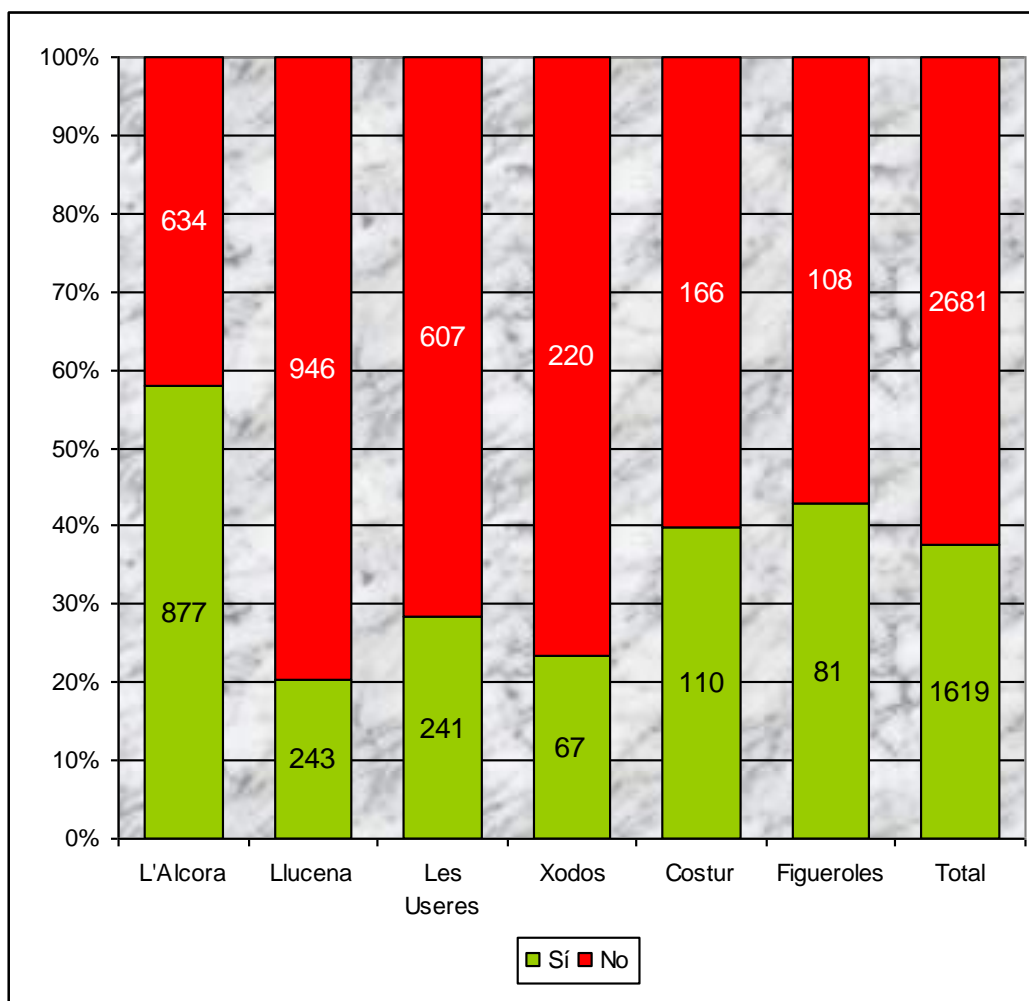
FIGURA 2. ALFABETITZACIÓ MASCULINA ALS POBLES DE L'ALCATÉN L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

Si ens centrem en la població masculina les xifres no són tan exagerades, ja que, com podem observar, més de la meitat dels homes saben llegir i escriure. En algunes localitats com Figueroles o L'Alcora les dades són prou bones. Per contra a Llucena, Xodos i Les Useres predomina l'analfabetisme per la raó que hem esmentat: l'analfabetisme masover. Per exemple, tal com hem calculat, a Llucena el 35% dels censats l'any 1932 residia al nucli principal de població, mentre que la resta, pràcticament dos tercers parts de la població, vivia als masos.

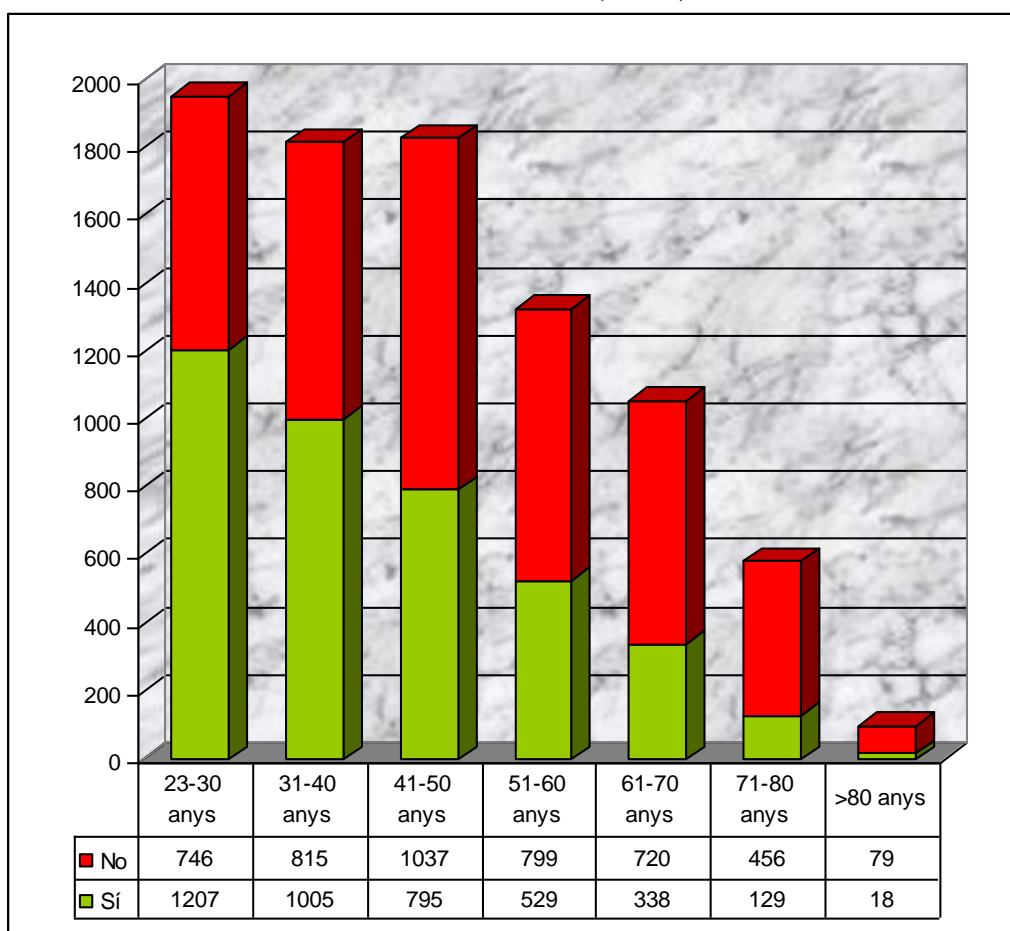
FIGURA 3. ALFABETITZACIÓ FEMENINA ALS POBLES DE L'ALCATÉN L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

L'alfabetisme en femení a l'entorn rural era molt preocupant, tant als pobles com als masos, però especialment ací. No era només problema d'infraestructures sinó també cultural. El paper tradicional de la dona era el de moure's en l'àmbit domèstic i no necessitava estar alfabetitzada. Era el denominat «àngel de la llar». Esta és una de les coses absurdes que s'intenta trencar durant la Segona República. Absurda no només des d'un punt de vista actual, sinó també de l'època, ja que si a la dona li corresponia educar als fills, era important poder transmetre's una educació. Per poder estudiar correctament l'analfabetisme hauriem d'estudiar-lo per grups d'edat.

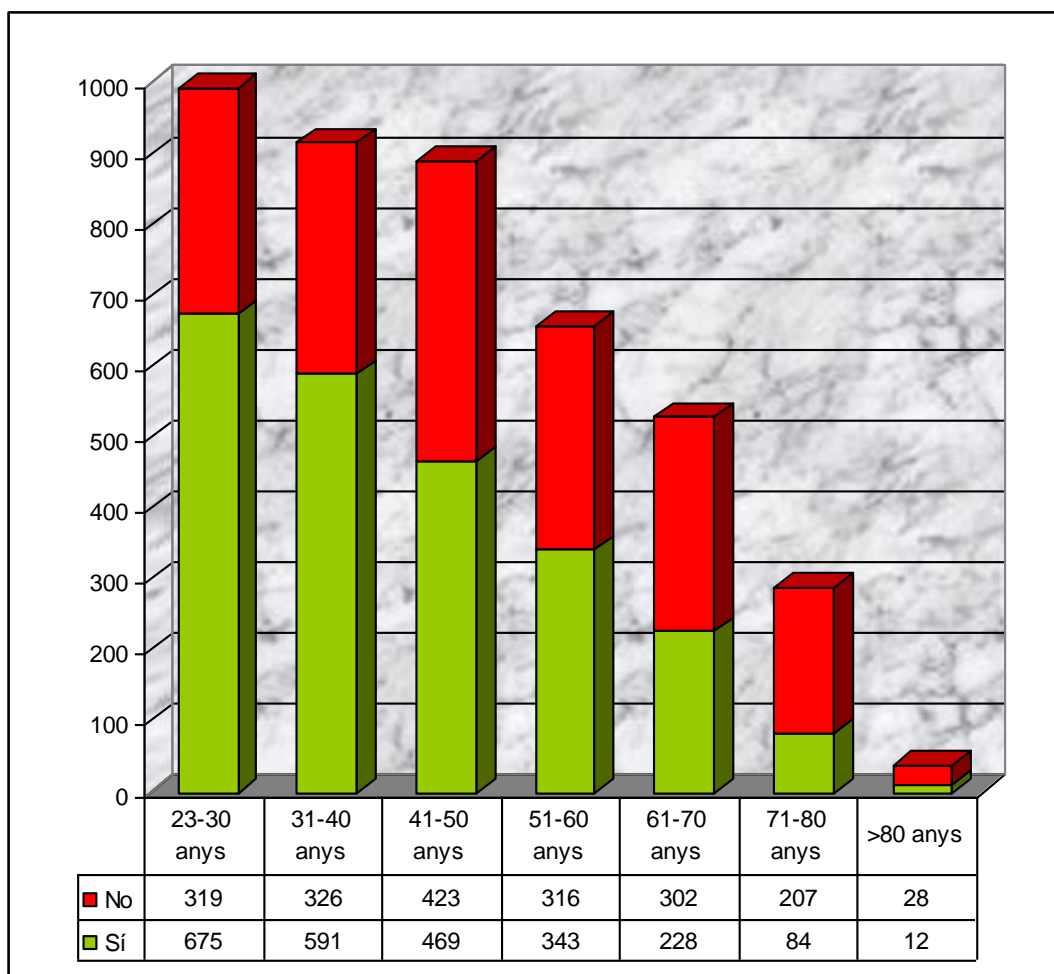
FIGURA 4. ALFABETITZACIÓ PER GRUPS D'EDAT ALS POBLES DE L'ALCATÉN (1935)

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

Esta gràfica ens dona un punt de vista esperançador sobre la lacra de l'analfabetisme. És cert que molts no saben llegir i escriure, però a cada grup generacional millora un poc la situació de manera progressiva. Estem doncs en un moment de canvis importants. Les generacions que han adquirit el dret al vot més recentment té un 62% de taxa d'alfabetisme, una xifra que, si bé té molt de marge de millora, és preferible al 32% d'alfabetisme de la franja d'edat entre 61 i 70 anys. Este fet té una repercussió directa sobre el comicis, ja que com podem comprovar al llarg de la tesi són els grups de població més joves els que més s'integren a les noves corrents polítiques i també són l'impuls principal de la revolució a la rereguarda.

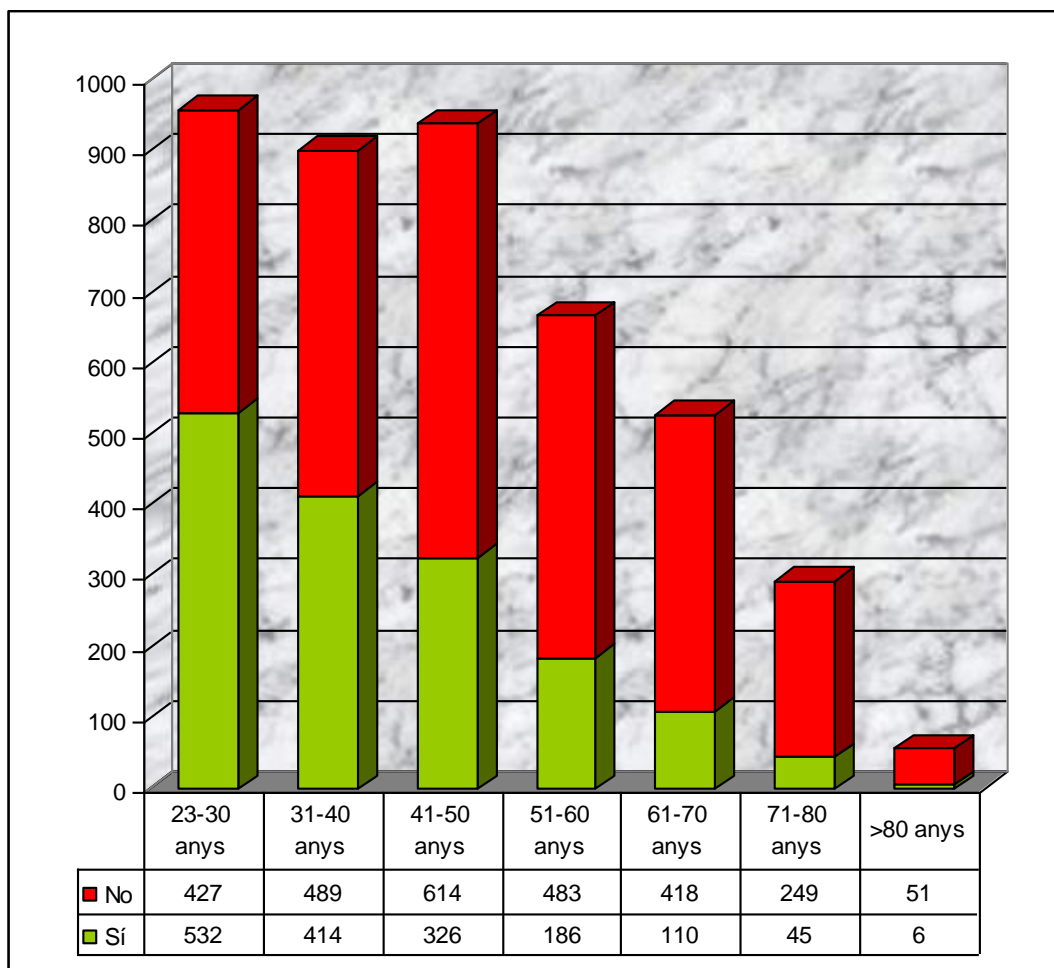
FIGURA 5. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT ALS POBLES DE L'ALCALATÉN L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

Si dividim en dos gràfiques l'alfabetisme masculí i femení podem veure que el procés és similar per a homes i dones, tot i que la població censal masculina porta vora dos dècades d'avantatge. Seria interessant poder comprovar l'alfabetització dels grups d'edat més joves, però no he trobat cap padró municipal per poder realitzar esta comprovació. No obstant, podem donar per segur que la tendència es mantindrà. Cal puntualitzar que saber llegir i escriure no implicava tindre un nivell cultural alt, però sí suficient com per poder assabentar-se de la política electoral a través de mitjans escrits.

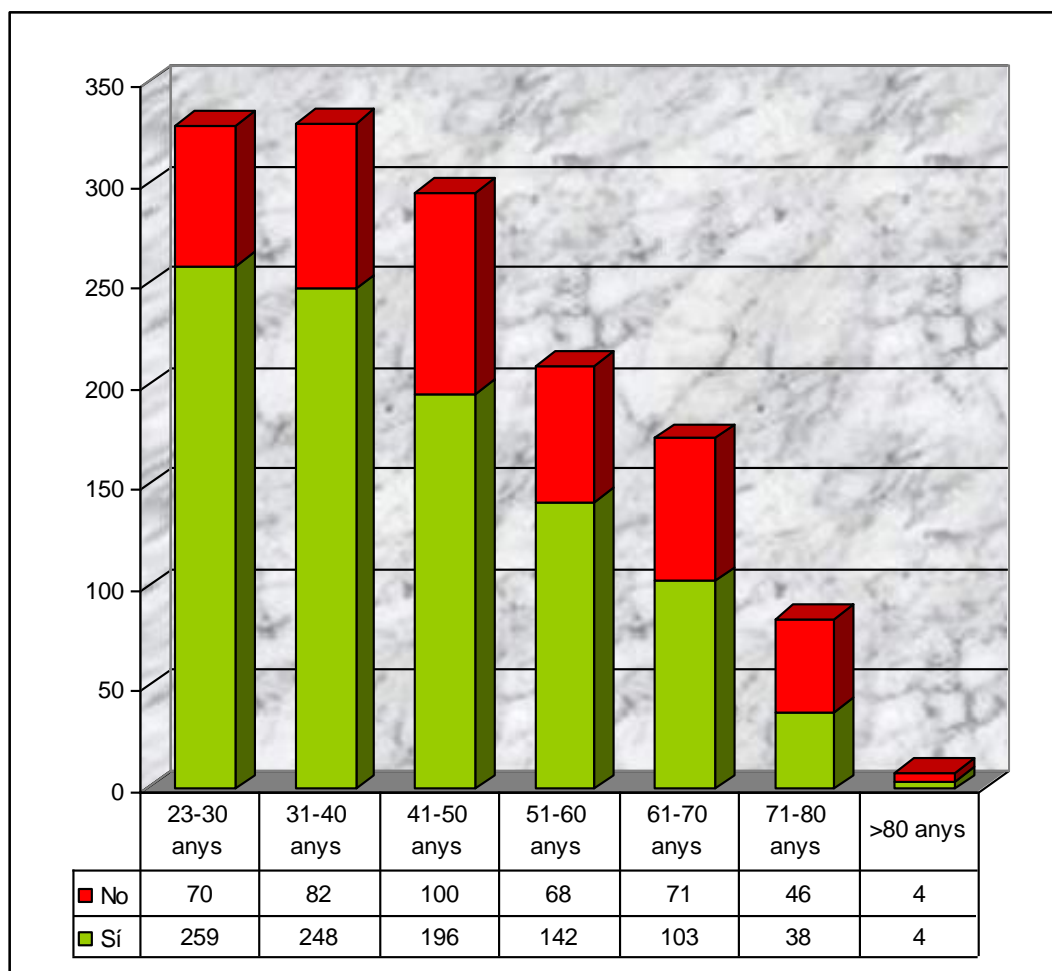
FIGURA 6. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT ALS POBLES DE L'ALCALATÉN L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

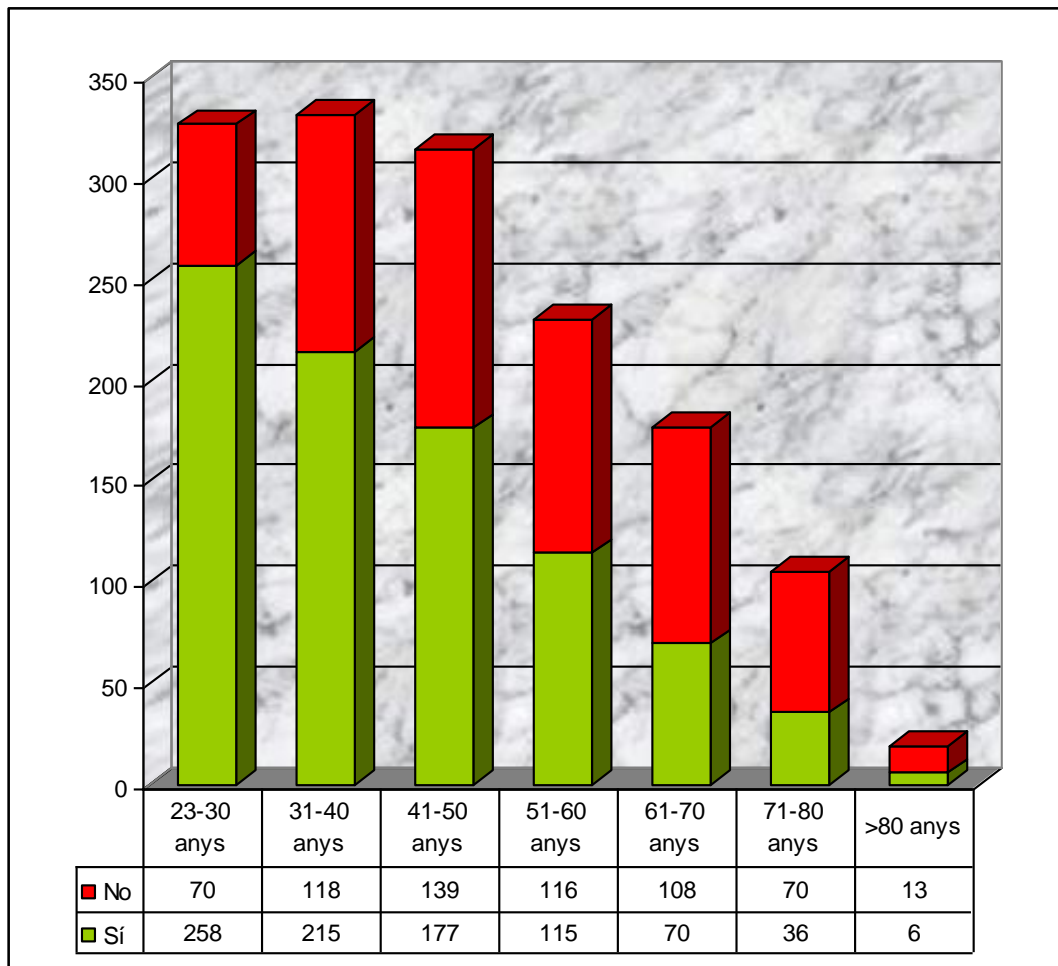
Cada municipi tenia unes característiques pròpies, així que he cregut interessant fer una gràfica individual per cada un, ja que això ens permet entendre millor alguns aspectes de la societat i també ens permet veure les similituds i les diferències.

FIGURA 7. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A L'ALCORA L'ANY 1935

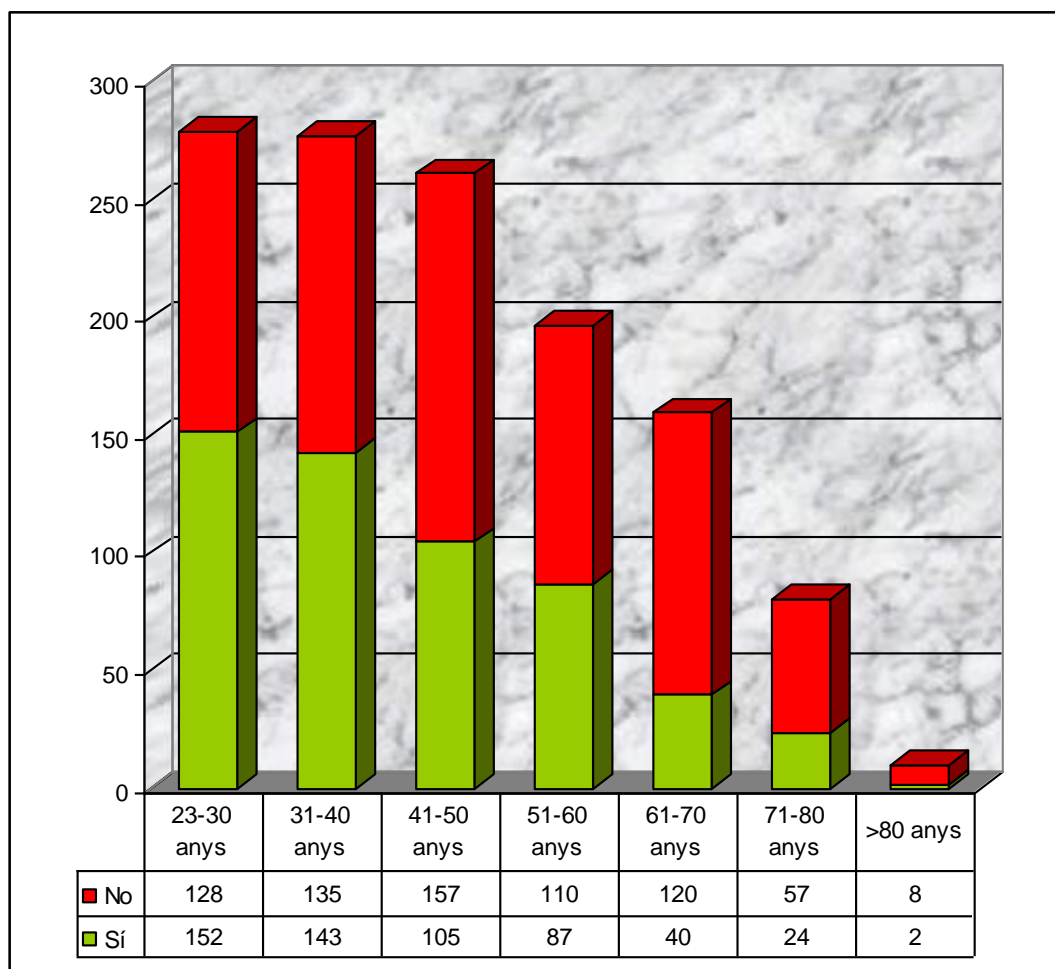
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 8. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A L'ALCORA L'ANY 1935

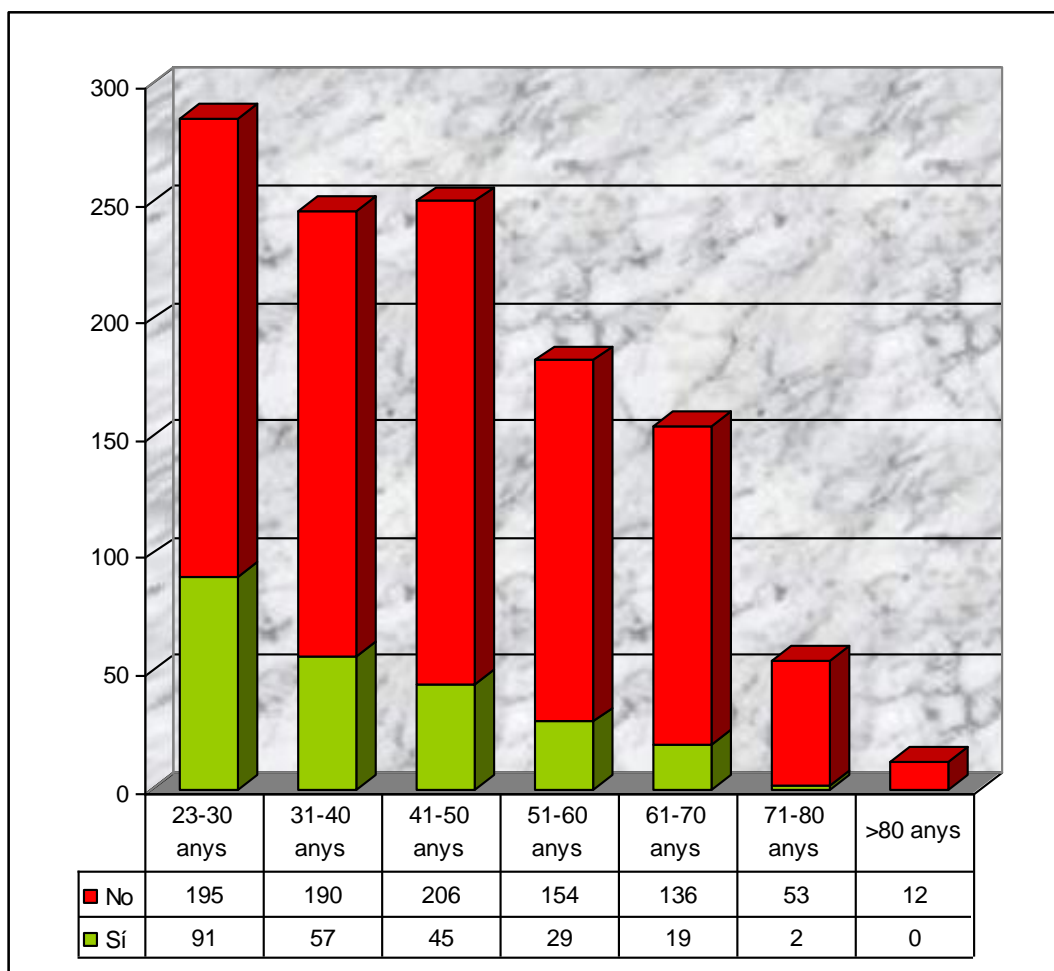
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 9. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A LLUCENA L'ANY 1935

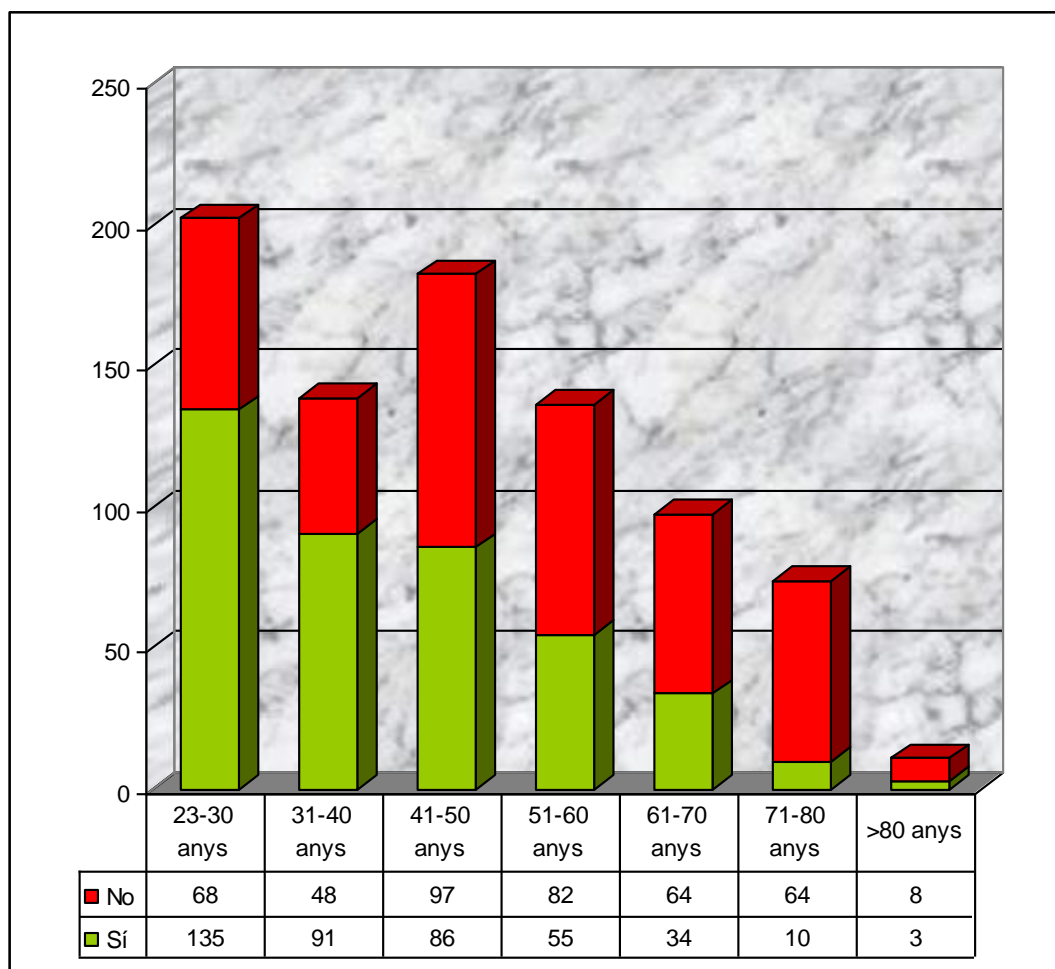
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 10. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A LLUCENA L'ANY 1935

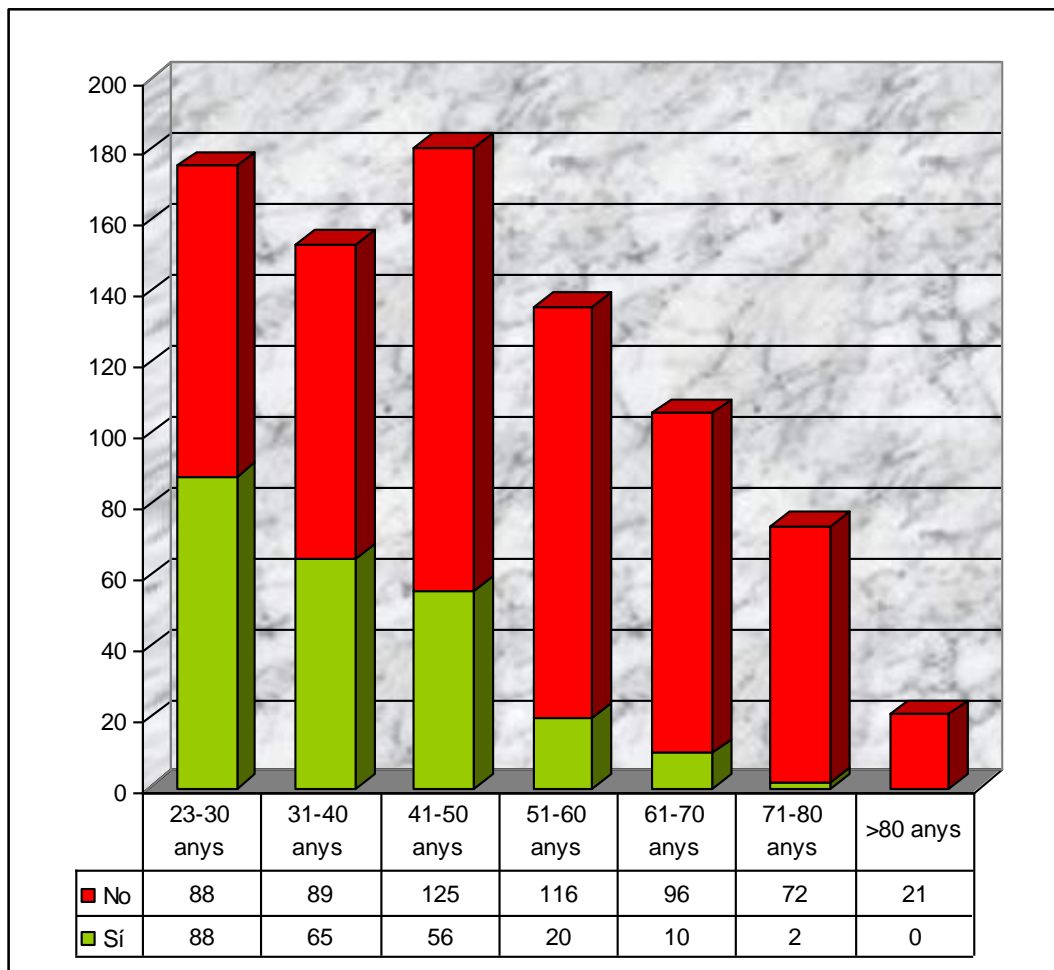
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 11. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A LES USERES L'ANY 1935

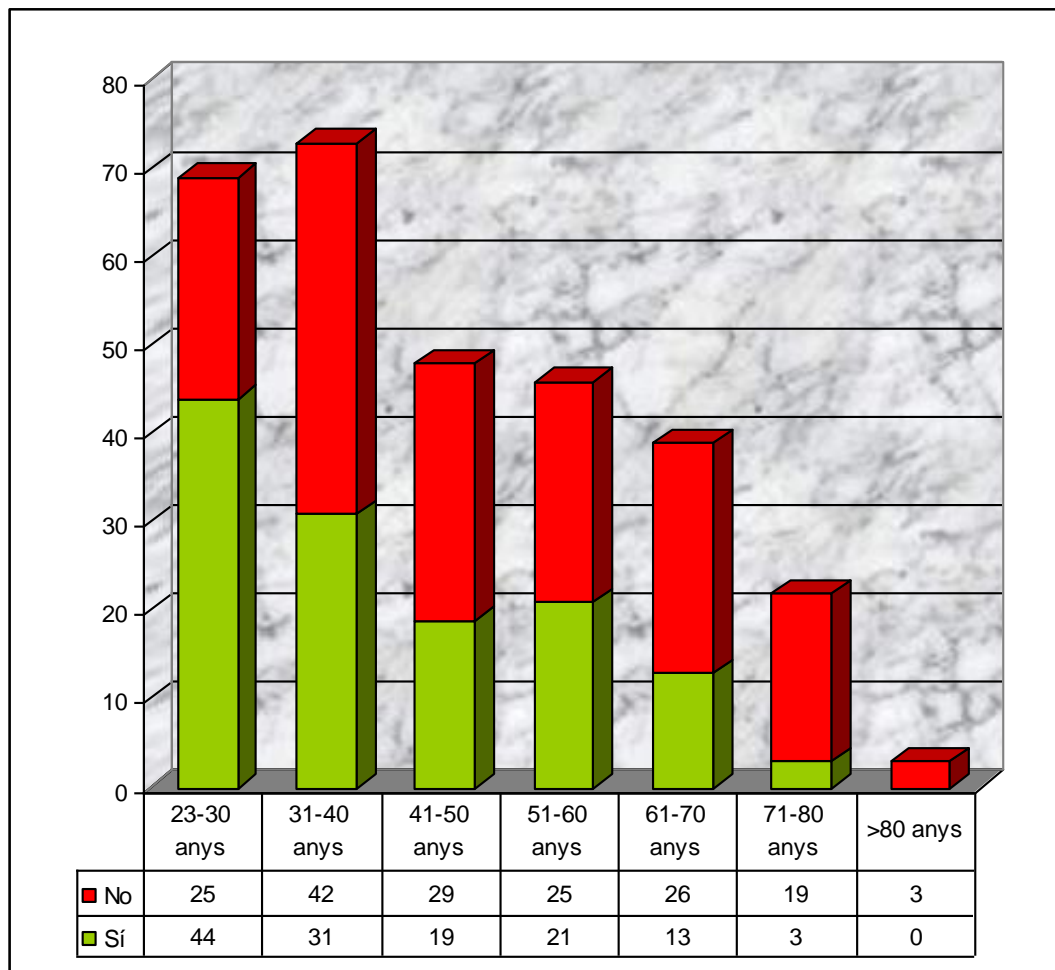
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 12. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A LES USERES L'ANY 1935

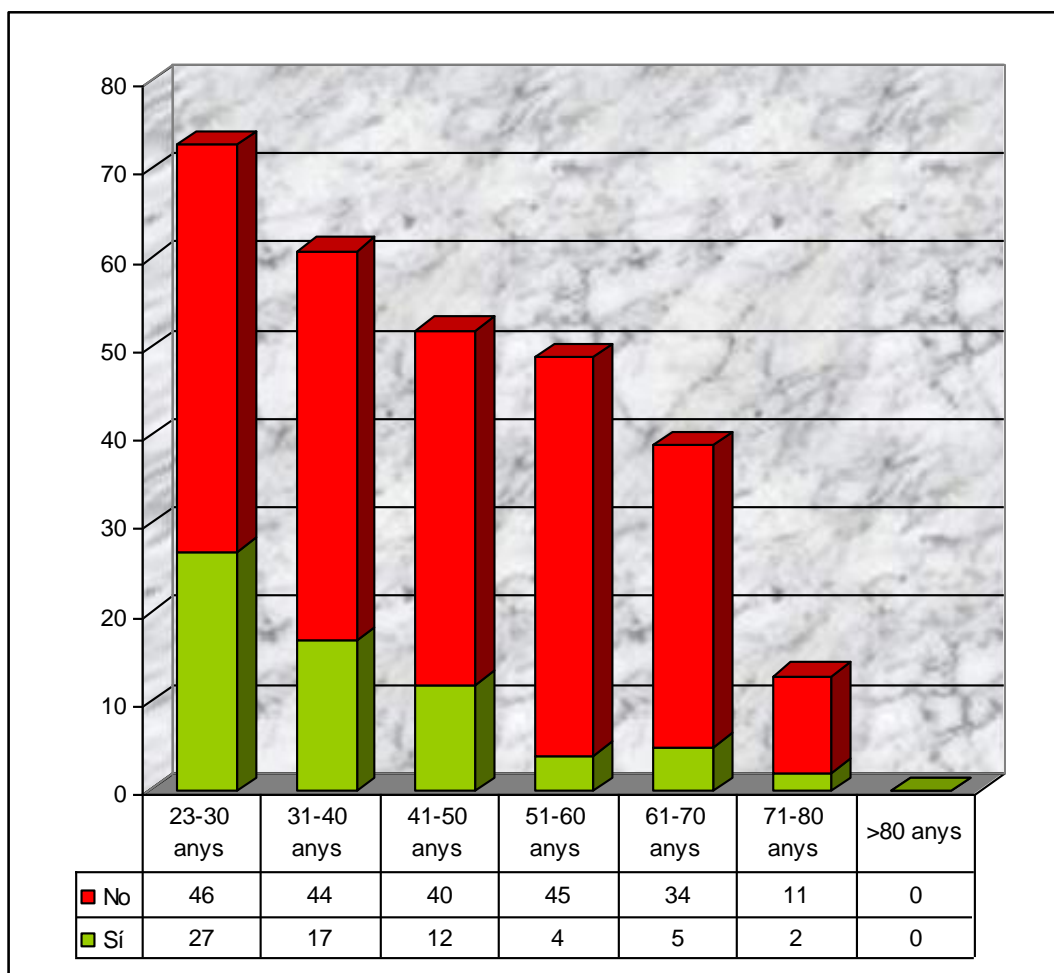
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 13. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A XODOS L'ANY 1935

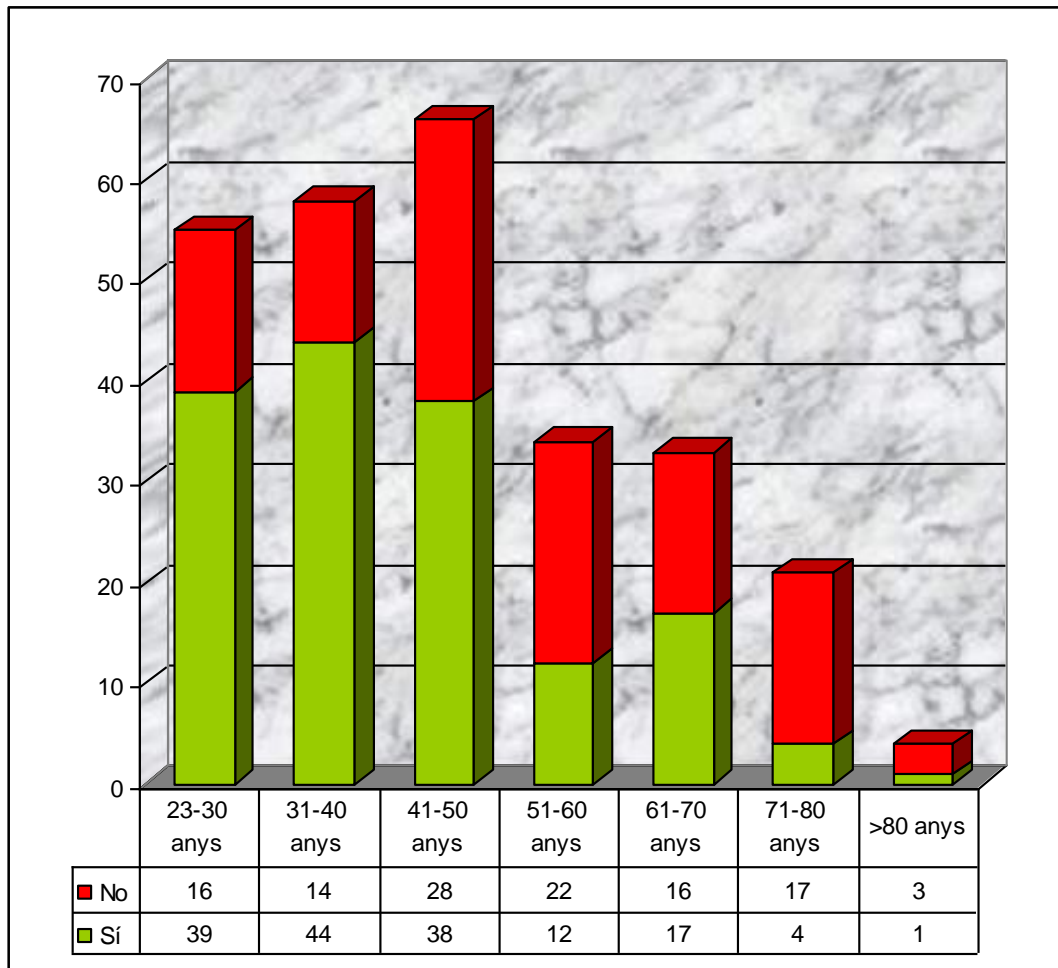
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 14. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A XODOS L'ANY 1935

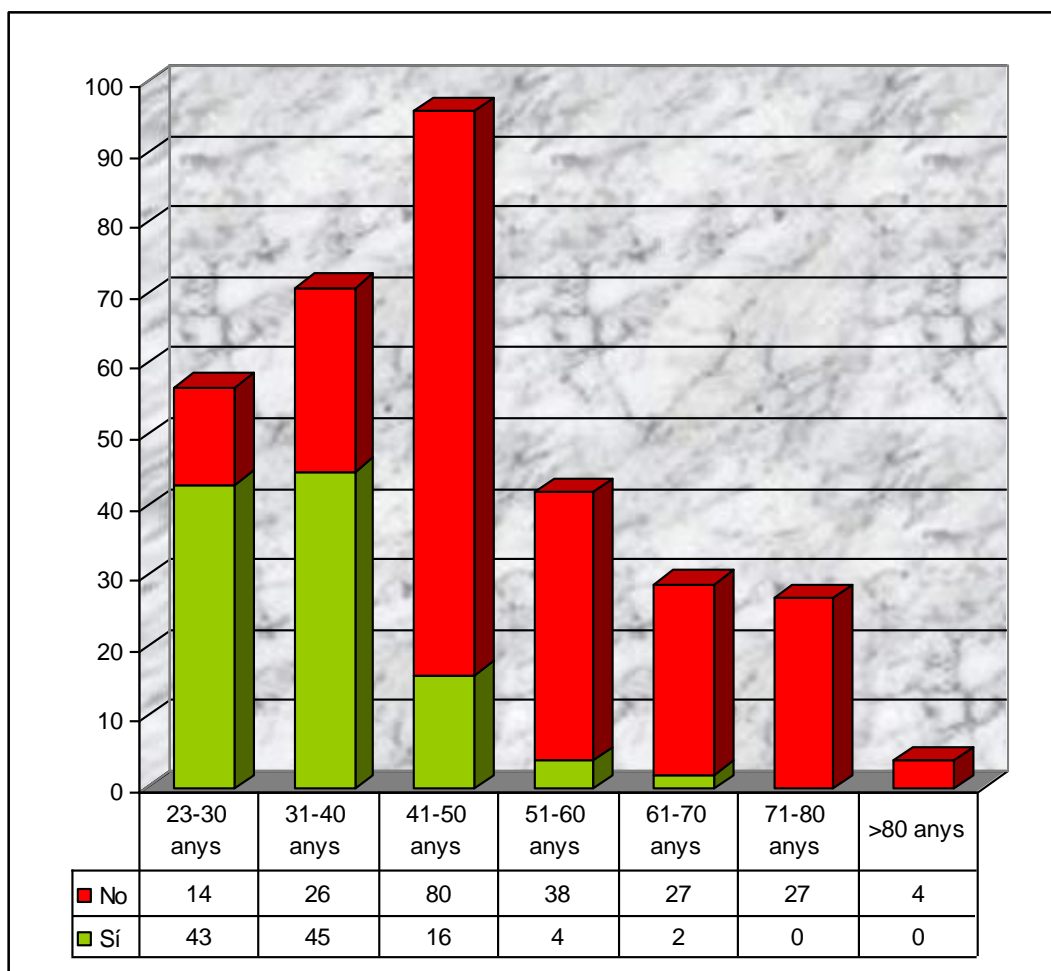
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 15. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A COSTUR L'ANY 1935

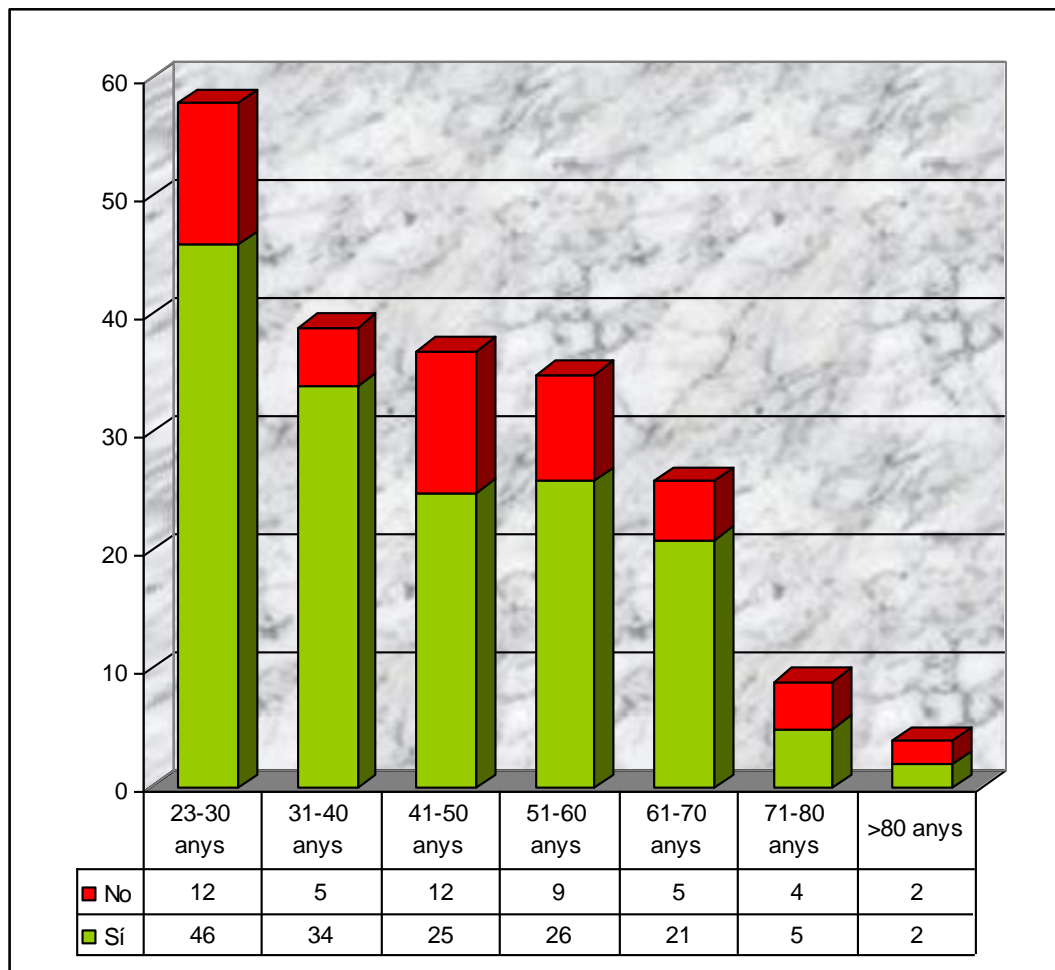
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 16. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A COSTUR L'ANY 1935

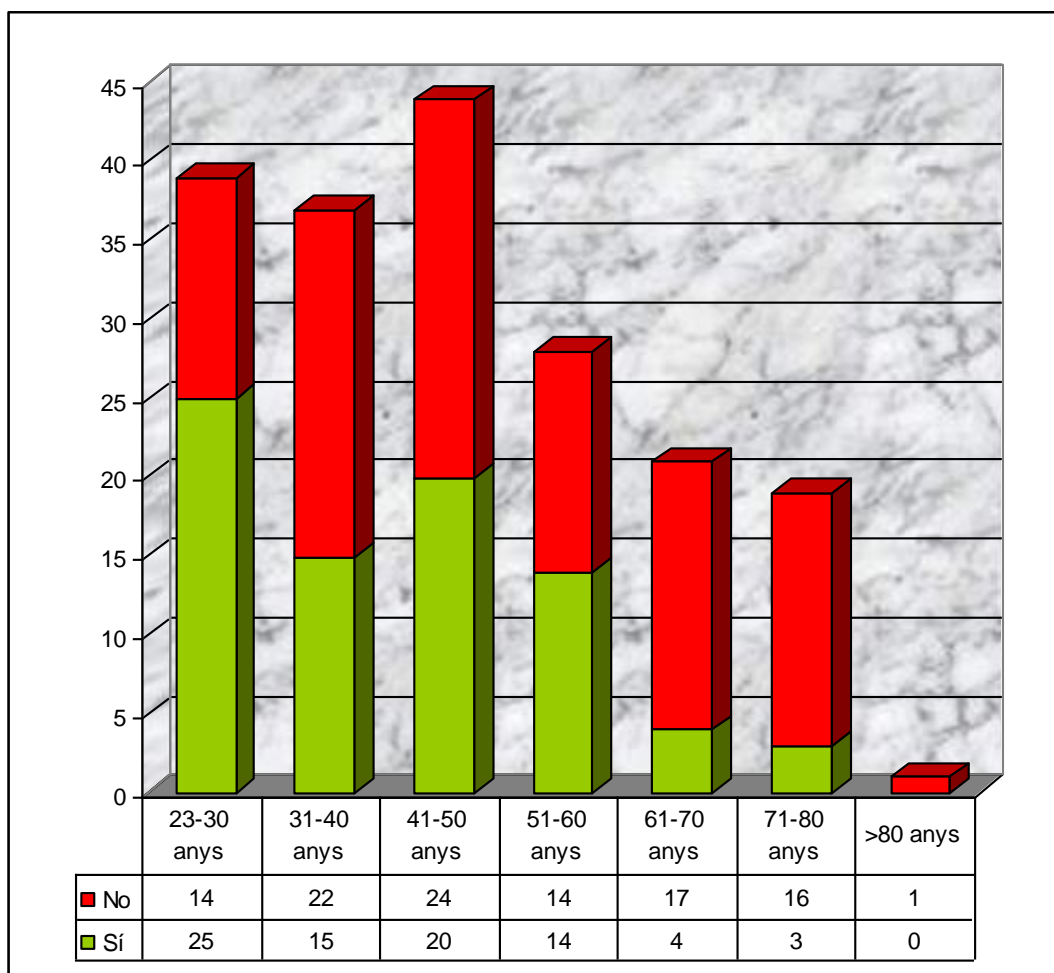
Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 17. ALFABETITZACIÓ MASCULINA PER GRUPS D'EDAT A FIGUEROLES L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

FIGURA 18. ALFABETITZACIÓ FEMENINA PER GRUPS D'EDAT A FIGUEROLES L'ANY 1935

Font: Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

1.3. Les dones i el sufragi femení universal

El segle XX és considerat el segle de la emancipació femenina, tant en l'aspecte laboral com el jurídic, l'educatiu i el polític. No ha sigut un procés progressiu sinó que, a Espanya, s'han donat dos importants períodes de canvi. El primer va tindre lloc a la Segona República. Tanmateix el segle passat va suposar un progressiu descens de la natalitat, fet que va repercutir directament amb la qualitat de vida de les dones. El control de la natalitat es vincula amb la independència i autodeterminació personal, la formació d'un nou model d'home i una nova dona de caràcter integral, en els que la llibertat, el desenvolupament del potencial sexual i la maternitat conscient es desenvoluparen en el marc de la revolució social.

Les corrents anarquistes defenien el neomaltusianisme, és a dir, que l'augment exponencial de la població obrera repercutia negativament en la seua qualitat de vida. El descens de la natalitat portava diversos beneficis: la millora de les condicions de vida i treball de la classe obrera, la reducció de l'atur forçós, ja que el menor nombre de fills garanteix una millor distribució dels ingressos familiars, i una menor competència pels llocs de treball. També repercuteix positivament en la salut de les dones i en la igualtat, ja que la maternitat no desitjada suposa una càrrega per les dones que les situa en inferioritat. La lluita per la maternitat conscient suposa un instrument en la lluita per la l'alliberament de la dona de la seua subordinació social. (Folguera, 1997)

Per aconseguir este descens de la natalitat són necessaris els mètodes anticonceptius i la planificació familiar. Tot açò no seria possible sense les millores en medicina i higiene, que ajudaren al descens espectacular de la mortalitat infantil i provocaren una menor necessitat de naixements per aconseguir descendència.

A les eleccions generals de diputats celebrades el mes de juny de 1931 van

ser escollides tres dones: Clara Campoamor, Victoria Kent i Margarita Nelken. Això ja era novedós, ja que es va haver d'aprovar un decret que modificava la llei electoral de 1907 (Monlleó, 2008: 36) Açò va afavorir que a la Constitució es tingués en compte a les dones. Clara Campoamor va proposar que el Govern acatés a la Constitució les normes universals del Dret Internacional, assumís les lleis de defensa de la classe treballadora i de la infància, el dret al divorci, la igualtat de sexes al matrimoni i la protecció a la infància i a la maternitat. Però Clara passarà a la història per les seues demandes en favor del sufragi femení universal.

No li va ser fàcil ja que la societat de l'època era majoritàriament masculista per tradició i no tenia recolzament ni tan sols de bona part del seu partit. La dona era considerada l'«àngel de la llar». La posició dominant era la de mostrar-se contraris a que les dones exerciren una activitat remunerada fora de la llar, especialment les dones casades. Tant polítics com metges i teòlegs coincidien en que existia una rígida divisió de tasques entre homes i dones, estes últimes dotades només com a mullers i mares. El treball suposava un perill per la institució familiar i la seua estructura jeràrquica, ja que les dones podien gaudir d'independència econòmica i era una afronta per la dignitat del marit (Folguera, 1997).

Argumentaven que la petició es recolzava en l'histerisme femení, o la falta de capacitat de les dones per la vida pública (Monlleó, 1999). Esta petició donava por a alguns sectors d'esquerreres a causa de l'elevada taxa d'analfabetisme que patien les dones per culpa d'una societat que les oprimia. Les dones suposaven, a priori, objectius més fàcils de manipular per part de l'Església, i pensaven que primer era necessari un procés d'alfabetització.

Al cap i a la fi la seua determinació va permetre, que les dones pogueren votar a les eleccions sense ser caps de família. Els vots del Partit Socialista i dels republicans conservadors van fer possible este important canvi, que es va posar en pràctica a les eleccions municipals de 1933.

En estes eleccions va haver una campanya important que intentava captar vots a les dones cap als sectors de dretes criticant el model de dona liberal amb articles molt crítics que lamentaven que «antes la madre, la esposa, la hermana eran un freno en la familia para los hombres; hoy día no sólo no tienen la autoridad debida, sino que son ellas las que desmoronan todo lo que es respetabilidad y decoro». No veien amb bons ulls que les dones «de pelo corto y gastos largos, de talle estrecho y manga larga, que juega, fuma, bebe y no se escandaliza de nada» feren vida social i s'equiparen als homes⁷⁰.

Els sectors tradicionalistes donaven una visió catastrofista sobre qualsevol canvi o modernitat i tractaven de posar la por en el cos, mentre que, per altra banda, insisitien en la importància del vot. A la premsa de 1933 apareixen constants anuncis per que «ni una sola mujer quede sin votar», ja que «algunas de las nuestras creen que sólo se acercan a las urnas electorales ciertas mujeres; que las buenas... no deben de votar» i els feia falta el vot per «contribuir a la salvación de nuestra amada España»⁷¹.

A banda de la possibilitat de votar les dones buscaven una igualtat salarial, ja que un home cobrava el doble que una dona. Per exemple, a Lluçena l'any 1931 un dona cobrava de jornal al camp un màxim de dos pessetes diàries i un mínim d'una pesseta i mitja, mentre que el jornal d'un home estava entre tres i quatre pessetes. Quedava un llarg recorregut per les dones i durant la Segona República es va donar un pas de gegant, però quedaven molts esglaons per pujar.

Durant el bienni progressista es va aprovar també la llei del divorci, que era la més avançada de l'època, només superada per la que regia a la URSS. No obstant, cal dir que pràcticament no es va efectuar cap divorci, ja que la societat era més tradicional que les lleis (Marcos, 2002). Tanmateix es van prendre altres mesures que beneficiaven l'emancipació de les dones, com la *Institución Gota de Leche* o l'assegurança per maternitat, que tenia com a finalitat la de subministrar a

⁷⁰ *La Provincia Nueva*, 2-3-1933.

⁷¹ *Diario de Castellón*, setembre 1933.

les obreres l'assistència mèdica i material necessària a l'hora del part (Alcón, Núñez, 2005)

Als pobles investigats no apareix cap dona que ocupés càrrecs públics. És per tant una història encara escrita per homes. No obstant, el paper de les dones no va ser secundari i passiu. Les dones participaven a les manifestacions, formaven part del moviment revolucionari i, moltes d'elles, tenien un important esperit crític. Com havíem comentat, el 6 de març de 1932 les obreres de la *Sociedad Textil de Lucena* van organitzar una conferència al local de l'Ateneu Socialista de la localitat. Esta societat tèxtil estava formada i dirigida per dones obreres, que treballaven a la fàbrica de teixits d'Olegario Godó. A l'Alcora sabem que el ram tèxtil del *Sindicato Único de Oficios Varios* comptava amb 141 afiliats a l'octubre de 1936 i diverses dones formaven part de la junta directiva, tot i que el president era un home⁷².

Tanmateix, ja durant la Guerra Civil, el novembre de 1937, es va crear la *Sociedad de obreras de la tierra y similares de Alcora*. Com els homes en edat de lluitar estaven al front van ser les dones les qui van ocupar els sectors de producció a la rereguarda. Sense dubte per les dones la guerra va ser una etapa difícil, però també una etapa d'emancipació on van demostrar estar capacitades per exercir tasques més enllà de l'esfera privada. Esta societat d'obreres tenia una junta directiva totalment integrada per dones.⁷³

⁷² AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. *Sociedad de obreras y obreros de tejidos y géneros de punto La Textil de Alcora*: president: Antonio Monrós Amat; vicepresidenta: Vicenta Tomàs Messeguer; secretària: María Miravet Saborit; vicesecretària: Felisa Chiva Peris; tesorera: Vicenta Latorre Badenes; comptadora: Concha Neda Neda; vocals: Rosario Zaera, Encarnación Artero Nebot, Carmen Saborit Granell, Vicente Martí, José Aguilar, Juan Monrós, Carmen Miralles, Pilar Ferrer, Pilar Massó i Amparo Massó.

⁷³ AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. *Sociedad de obreras de la tierra y similares de Alcora*: presidenta: Vicenta Villalonga Andrés; vicepresidenta: Vicenta Andrés Alberó; secretària: Vicenta Miravet Gallén; vicesecretària: María Salvador Grangel; tesorera: Carmen Marín Edo; comptadora: María Ferrer Pallarés; vocals: María Alberó Carbó, Matilde Saus Peris i Carmen Nebot Edo.

1.4. La qüestió religiosa vista des de l'àmbit rural

Transformar una societat majoritàriament catòlica en una societat laica des del Govern no va ser fàcil. A pesar de ser un canvi de mentalitat que s'havia de fer per modernitzar la societat, el fet de no fer-lo més progressivament es va tornar en contra de l'Executiu, ja que molts catòlics es van mobilitzar i fruit d'això els conservadors es van imposar l'any 1933. Sobre el trencament entre l'Església i la República Hilari Ragner identifica les dos versions dels fets: 1. L'Església va voler viure en pau amb la República, però ésta la va perseguir, 2. La República va començar sense intenció de persecució religiosa, però l'Església sabotjava el nou règim (Ragner, 1995). Són dos postures que polaritzen els seus arguments fins un punt irreconciliable, ja que quan va començar la República l'Església ja portava temps en una postura reaccionària i també hi havia molt d'anticlericalisme. El principi d'acció-reacció entre dos ideologies oposades com eren la religió i el laïcisme.

L'Església de Roma quan va iniciar la Segona República la va acceptar seguint l'encíclica de Lleó XIII sobre la indiferència front als diversos sistemes polítics i el deure d'obeir a les autoritats legítimes. Amés, per primera volta des dels Reis Catòlics la Santa Seu va poder designar bisbes lliurement a Espanya. La postura dels cardenals Gomà i Segura no va tindre la mateixa neutralitat i van atacar durament al govern i a tot allò que s'oposara a un Estat confessional. (Ragner, 2001: 45-46)

L'objectiu a combatre i desactivar no era l'Església teològica sino la religió real, el sistema religiós de denominació catòlica que parasitava l'autoritat a canvi de deixar-se instrumentalitzar per ella (Delgado, 1997). Però la religiositat a Espanya anava més enllà de l'Església, ja que era una part de la societat..., la religió estava a tots els llocs i era forta.

Pel fet de definir Espanya com un estat no confessional, es demanava als polítics que no participaren als actes religiosos i els capellans havien de demanar

permís al Governador per poder realitzar processons o qualsevol tipus de manifestació religiosa que ocupara la via pública. Fet que no sempre s'acomplia, ja que la tradició religiosa estava molt integrada a la societat i va ser focus de conflictes.

Per exemple, a Figueroles tot seguia igual, així ho demostra un article publicat pel *Comité Radical* (PRR) del municipi al diari *República*, amb data del 30 de març de 1932. L'article apareix amb un títol clar «Los Abusos del clericalismo»:

A pesar de los once meses transcurridos desde la implantación de la República, seguimos en este pueblo como si no hubiese ocurrido ninguna transformación, gobernando las autoridades de aquí como en el caído régimen. El clericalismo representado por el cura y alcalde, campa como les viene en gana, celebrando procesiones y multiplicando las colectas para el culto y clero. El día del llamado Jueves Santo recorrió las calles el cura acompañado de una turba de chiquillos con sus mazas de madera, obligando a las pobres mujeres que marchaban al campo, ya que permanecieron en sus puertas a fin de sacarles el óbolo, dinero, huevos, etc., llegando los muchachos mal aconsejados a golpear las puertas para con ello hacer que salieran a satisfacer la ambición de la clerigalla. Esto se hace con la tolerancia del Alcalde, a quien nada importa la Constitución y las órdenes del Gobierno en esa clase de materias. Es más, a pesar de la secularización de los cementerios, todavía no ha puesto el rótulo al de aquí, siguiendo como antes de promulgar la ley. Conviene que cura y alcalde se fijen en que se vive en un régimen nuevo de libertad y respeto a todas las ideas y no en el anterior de imposiciones arbitrarias como las que utilizan esos señores en plena república. Por no darse cuenta habrá de llamarles la atención el propio pueblo y esto a veces es peligroso por los que, como ellos, se empeñan en desoír la voz del ciudadano libre.

La festa a la que fa referència és la Solispassa, una festa religiosa destinada a recollir diners per a L'Església, on les portes tancades eren colpejades pels xiquets amb maces de fusta. També cita l'article la secularització dels cementeris, que va ser altra mesura que no va agradar a L'Església, tot i que la major part dels enterraments foren catòlics.

Segons pareix l'article no va tindre la repercussió esperada. El dia 5 d'octubre va aparèixer, també al diari *República*, un altre escrit, dirigit al Governador, que denuncia durament la falta de revolució a Figueroles en assumptes eclesiàstics. El títol del text és «Aquí no pasa nada» i està signat amb el pseudònim *Perengaña*:

Aquí no ha pasado nada. Desde el 12 del glorioso abril hasta esta semana santoral nada anormal ha ocurrido en este bendito pueblo y lo adjetivamos benévolamente por no emplear calificativo de mayor dureza. Seguimos incommovibles, inalterables, la proximidad a la capital y el continuo roce con gentes de distintos órdenes que diariamente alteramos, no nos impresionan, continuamos herméticos. Para nosotros todos los santos y santitos de la corte celestial vienen obligados a presidir nuestras festividades y si acaso estos señores santos no llegaran a tiempo de ejercer sus funciones, quizá, quizá tendríamos que sufrir grandes contrariedades.

Del 19 al 25 de setiembre hemos sido obsequiados a poco menos que a procesión diaria. Qué proligidad de imágenes más o menos grotescas, banderolas y estandartes por esas calles, olor a cera, gentes satisfechas, mujeres ataviadas, y para que fuese completa la semana, también hubo vino y licores en abundancia, porque estas atracciones siempre suelen ser remojadas a base de alcohol compuesto. Qué le vamos a hacer, nosotros somos así.

Las autoridades locales se han lucido de veras en las procesiones, misas y sermones, han desfilado a paso lento por las calles y donde más solemne resulta su presencia es en la iglesia oyendo la palabra amenazadora que desde el púlpito truena contra todo aquel que no esté ungido de resignación y mansedumbre, condenado a sufrir todas las penas habidas y por haber, esperándole los más atroces tormentos allá en ultratumba. En este pueblo se respira felicidad, eso de República no nos interesa; nos basta la relación continua que tenemos con la corte celestial, desde allí se nos atiende y nuestras autoridades no tienen por qué resolver problema alguno, porque aquí ya no existen.

Efectivamente, la República no ha podido penetrar en las gentes de este pueblo. Las cabezas siguen en barbecho. El ambiente asfixia los intentos de ansia renovadora. El juez, el fiscal, el alcalde y los del Concejo asisten a sus prácticas religiosas como en los tiempos de los borbones. Aquí el que no es amigo del que tiene el vaso y el grifo, ese no bebe. Los mangoneadores y vitalicios no han cambiado ni sus procedimientos se han humanizado. Pero ondea la bandera tricolor

en el balcón de la casa consistorial, es verdad en el balcón; en el interior del local impera el convencionalismo práctico de las gentes de escapulario.

Señor Gobernador: Ya que la República no puede penetrar en este hermético recinto, ¿será posible que se practique una fumigación general que disminuya la plaga de farsantes que nos circunda? Vivimos a poco más de veinte kilómetros de esa capital.

Esta vegada sí que va prendre mesures el Governador, ja que el 7 d'octubre de 1932 envià un escrit cridant l'atenció a l'Ajuntament en relació a la seua implicació en les processons i actes religiosos. No he pogut trobar l'escrit, però esta va ser la resposta que va fer el consistori local, segons el registre d'eixida de comunicacions de l'Ajuntament:

Como contestación a su correo nº 2913 fecha 7.10.1932 recibida en esta alcaldía a las 12h de hoy, cúmpleme informar a V.E. que desde el día 19 al 25 de septiembre próximo pasado y con motivo de celebrarse las fiestas patronales de este pueblo se celebraron procesiones los días 21, 22 y 23 sin que a ninguna de ellas asistiese el Ayuntamiento, el que suscribe o algún concejal y menos con representación Municipal, que este Ayuntamiento no se ha inmiscuido en lo más mínimo en la parte religiosa de dichos festejos organizados por el vecindario, y que esta Alcaldía hace patente a V.E. en vista del contenido de la antedicha comunicación, que en lo sucesivo no permitirá la celebración de procesión alguna sin la previa autorización de V.E.

Des d'aleshores el capellà va haver de demanar permís al Governador per realitzar les processons. Adjunte una circular del Governador Civil de Castelló Rafael Rubio Carrión, publicada al diari *República* el 7 de maig de 1934, ja durant el bienni conservador, i on explica per què s'ha de demanar permís per fer actes religiosos:

Constituyendo los actos religiosos manifestaciones públicas, cuando se verifican fuera de los templos, y siendo los señores curas párrocos los que con su carácter eclesiástico deben asumir la organización y dirección de los mismos, evitando que se desvirtúen al ser solicitados por otras personas que pueden, en determinados casos, mixtificarlos con provecho de otras ideas.

Este Gobierno ha acordado, que para toda procesión o romería religiosa, fuera de los recintos de las iglesias, los señores curas párrocos presenten en las Alcaldías respectivas una solicitud debidamente reintegrada, la cual será cursada por la Alcaldía a mi autoridad, con un informe conciso, pero con toda claridad, en el que se especifique: Si es acto tradicional, si expresa el general sentir, y posibilidades de alteración del orden público, según las circunstancias que concurran de oportunidad, tiempo o efervescencia entre el vecindario, informe que ha de ser guiado por la ecuanimidad e imparcialidad más exquisitas. Los señores alcaldes tendrán en cuenta esta circular, que trasladarán a los señores curas párrocos para su observancia.

A L'Alcora l'any 1934 els regidors Cristóbal Paús, Vicente Ferrer i Luis Gasch, anunciaven a la premsa que el Governador havia autoritzat la celebració de la festivitat de la Setmana Santa, Pasqua i la Festa del Rotllo⁷⁴. Segons la premsa catòlica, es va viure amb especial intensitat, ja que segons critiquen «no podían, ni debían permanecer el laicismo y la fobia sectaria de una media docena e imponerse al sentimiento católico de un pueblo, ni a sus religiosas tradiciones, tan seculares como su misma historia».

L'any 1935 va tornar a haver discussió a l'Ajuntament de l'Alcora sobre la manera de fer la Festa del Rotllo després de que el Governador donés l'autorització. Un sector dels regidors no estava d'acord en que es beneïren els rotllos i que el repartiment es fera a l'església. Gasch, Falcó i Ferrer defensaren que es fera com sempre, ja que pensaven que el poble voldria la festa com s'ha fet sempre. Gargallo pensa que la festa es pot fer com sempre però sense la presència de l'Ajuntament a les processons ni a les festes religioses. Finalment es va fer una comissió per consultar-li al Governador la millor manera de fer-se la festa. Sembla un fet anecdòtic, però ens mostra el difícil procés de laïcitat institucional.⁷⁵

Mentrestant, a la premsa tradicionalista l'actitud era molt contundent contra el laïcisme i el comunisme en general, que era definit com una corrent minoritària

⁷⁴ *Diario de Castellón*, 22-3-34 i 28-3-1934 també apareix al diari *República*.

AM L'Alcora, Actes Municipals, 1-4-1934. El regidor Ferrer demanà que es feren les festes de Pasqua de manera tradicional, ja que ho autoritzava la superioritat i també demanà que es repartira menjar entre els pobres.

⁷⁵ AM L'Alcora, Actes Municipals, 8-4-1935.

on uns pocs volien imposar inútilment la seua voluntat front a la majoria, que eren els cristians. Podem vore articles gens subtils contra els partits d'esquerres on es dona una visió sectària. He triat este article del *Siglo Futuro* amb el títol «Un alcalde comunista» perquè va dedicat a Vicente Chorva Grangel, alcalde de L'Alcora, primer pel PRRS i després per UR, i perquè és un exemple que demostra el que vull explicar.

Nos comunican de Alcora (Castellón) que el alcalde de aquella localidad, un individuo apellidado Chorva, ayer radical socialista y hoy comunista, tiraniza intolerablemente al pueblo con los veinte o veinticinco amigos que tiene y, aparte del desbarajuste municipal y la injusticia en el reparte de cargas y exacción de impuestos, hace víctimas de su sectarismo a todos los vecinos, influyendo con el gobernador de la provincia para que en Alcora no salga ninguna procesión, con el pretexto de temerse disturbios, que, además de ser improbables, porque los perturbadores no se atreverían a enfrentarse siendo tan pocos a todo el vecindario, en manos del susodicho alcalde está evitarlo, porque él es el jefe de los perturbadores, y reprimirlos, porque tendría sobrados medios para ello.

Informando, pues, maliciosamente al gobernador, logró que éste prohibiese la extraordinaria y magnífica procesión, que en honor del Sagrado Corazón de Jesús iba a celebrarse el domingo último, con indescriptible entusiasmo y cooperación de todo el vecindario, el cual, al cercarse la fiesta del Corpus, en la que quiere hacer manifestación de su fe y rendir culto público a Jesucristo Sacramentado. Pide instantemente al gobernador le autorice para ello, y desoiga los hipócritas y maliciosos informes de este sectario monterilla, que tiene tiranizado a todo el pueblo, y que debería ser inmediatamente destituido, sobre todo si es verdad que hay cinco ministros que se dicen católicos en el Gobierno.

Transmitimos este deseo del pueblo de Alcora, no sólo al gobernador de la provincia, sino también al ministro de la Gobernación. Porque ya es hora de que cese la tiranía municipal de este energúmeno, si no se quiere que cualquier día se acabe la paciencia de los vecinos.⁷⁶

A la premsa van apareixer moltes crítiques contra Chorva, lògicament per part dels partits contraris a ell, però llegint les Actes Municipals ens trobem

⁷⁶ *El Siglo Futuro*, 18-6-35

diversos moments on adopta una actitud absolutista que fins i tot li va costar un vot de censura del Governador⁷⁷. Una d'elles va ser la destitució del secretari amb només un vot a favor, que va ser el seu.

Cal dir que el PRRS va adoptar una postura anticlerical molt forta. De fet, l'anticlericalisme del PRRS va arrossegar al PSOE, que va passar de la indiferència al discurs anticlerical per no perdre part del seu electorat en favor del PRRS. (Marcos, 2002)

Quan va ser nomenada la comissió gestora l'any 1936, del qual ja en parlarem al seu moment, es va prendre la decisió de cobrar un impost sobre el toc de campana de l'Església i sobre les processons, ja que «así las molestias que se ocasionen por la ocupación de la vía pública quedarán compensadas con los beneficios que obtenga el Ayuntamiento». Es proposava també que l'impost es fera extensiu als soterraments catòlics. No obstant, el mes de juny el Governador Civil de la província, en resposta a la proposta sobre imposició d'arbitris sobre toc de campana, informà que eixe tema era de la competència de la Delegació d'Hisenda. Els sindicats obrers proposaren que les campanes de l'ermita de Sant Cristòfol es feren sonar a l'inici i al final de la jornada laboral i la comissió gestora aprovà la mesura el 27 de juny de 1936. Esta mesura no només es pren en favor de la laïcitat de la societat i els edificis religiosos, sinó que, amb ella, les societats camperoles podien tindre un major control sobre la duració de la jornada laboral.⁷⁸

⁷⁷ *República* 2-11-1931. « El señor Chorva, blanco de todas las iras desatadas por su desacertada actuación al frente de una agrupación política, mejor dicho amalgama tan inestable como la que él representa al frente del Municipio, no es para mi más que uno de los varios culpables de ella con los atenuantes de ser débil de carácter, dar la cara en algunas cosas y ser también la víctima destinada por sus amigos a la impopularidad, al desprecio de muchos de sus conciudadanos tras haber servido para satisfacerles apetitos, odios y conveniencias de viejos políticos. Lástima de hombre, yo que era uno de los que esperaba algo de él, qué desencanto estar toda su vida al servicio de una causa y a la hora del triunfo cuando haciendo honor a los principios de su doctrina republicana a cuyo amparo pudiera haber hecho una Alcora alegre, tranquila y progresiva, tuerce su ideal, troca el olivo de la paz por el laurel de la victoria y emulando a Bertrán Dugüesglin ayuda a levantar los caciques liberales, que se aprestan llenos de rencor a pulverizar los «benignos cosieros».

⁷⁸ AM L'Alcora, Actes Municipals, 27-6-1936 i 1-7-1937. El mes de juny de 1937 es va desmuntar

A Les Useres, el president de la confraria de Sant Joan de Penyagolosa per fer la romeria també em consta que va demanar permís el 1933 a l'ajuntament de Lluçena per poder passar la romeria pel seu terme sense incidents. Bé, podríem citar molts casos, ja que cada poble tenia les seues processons. Per exemple, el capellà de Lluçena⁷⁹ demana permís per poder fer processó a Sant Miquel de les Torrocelles el dia 13 de maig de 1934. L'Ajuntament demanà permís al governador comentant que en principi no havia de passar res, però corrien rumor sobre la celebració d'un acte polític al l'ermita a càrrec dels diputats Villalonga, Granell i Martí en cas de fer-se este acte podria ocórrer algun incident sense poder fer-se res, ja que l'ermitori estava a més de 12km de Lluçena.

El missatge dels partits de conservadors era sempre el mateix: uns pocs laics amb molt d'odi intentaven oposar-se al multitudinari sentiment religiós del poble. Com havíem comentat, l'objectivitat de la premsa sempre estava supeditada a la propaganda i este missatge arribava als catòlics, que no n'eren pocs aleshores. Les mesures contra les festivitats religioses o contra l'educació religiosa eren mesures impopulars i, des del meu punt de vista, van ser mesures massa precipitades que es van tornar en contra dels propis dirigents republicans. La societat encara no estava preparada i va generar malestar del gran sector catòlic. Les festivitats religioses eren també una tradició i el seu component lúdic era una part fonamental. Queda reflexat al següents articles que protesten front a la llavor de l'alcalde de Lluçena:

Que tristeza se cierne sobre mi alma, al contemplar el espectáculo triste que ofrece esta incomparable villa el presente año. Fatídico año, para las seculares y lugareñas fiestas. Una vieja tradición, cuajada de sentimientos, rota queda en un instante de incomprensión, o de mal humor de un cacique. [...] Las gentes en corrillos, murmuran... No hay fiestas, no hay procesión, no quiere el alcalde. Ningún alcalde hasta la fecha ha osado suprimir, lo que todos guardaron como ciudadana ejecutoria; las costumbres de lo típico y de lo tradicional; sello característico, de las

l'última la campana de Sant Cristòfol. Per substituir-la l'Ajuntament va mirar de comprar una sirena però eren massa cares i la van comprar ja el febrer de 1938.

⁷⁹ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. També demanà permís per fer les processons de Loreto i la festa del Rotllo.

emociones de un pueblo. No hay campanas ni procesión dice el Poncio. ¿Existe en Lucena problema religioso? No existe, porque Lucena, la siempre liberal villa con títulos sobrados para ello, tuvo siempre la máxima respetuosidad para las creencias; dando con ello, una muestra de sano liberalismo. [...]¿Motivos? Una incalificable ofuscación; un desconocimiento pobrísimo de lo que significan las tradiciones del solar en que se ha nacido; una monterilada; un, no me da la gana. No hay toros, no hay procesión. ¿Leyó usted señor Alcalde las interesantes manifestaciones del dignísimo Gobernador de la provincia sobre este extremo? Pues dijo; poco más o menos. «A las fiestas de toros, pueden reemplazarlas, otras fiestas, que pueden muy bien tener un sello de cultura y progreso¿Ha oído el señor Alcalde? [...] ¡Ciudadano! despierta y defiende tus derechos. Despierta y defiende tus tradiciones.»⁸⁰

La villa está de luto, dice el magnificante, intolerable e inacabable «monterilla» que padecemos. Sin no hay capea, no hay nada, ni procesiones. No faltaba más: Aquí una blasfemia gorda. Si no se embrutece el pueblo, no hay fiestas. Ni una sola. Ni campanas. Sin embargo, a nosotros nos consta, que vamos a tener toros y cañas, feria y fiestas. Es decir, corridas y charlotadas, las que hay todos los domingos presenciando las pintorescas y abracadabrantes sesiones municipales. [...] Gran éxito del drama cómico lírico coreable titulado «Una sesión de Ayuntamiento en una pintoresca villa»¹⁷⁵ con la siguiente sinfonía: «Dice el alcalde: nosotros haremos nuestras leyes para nosotros. Ese libro que lee el secretario que lo cierre. Puñetazo sobre la mesa y cerrojazo del libro. Usted se calla».⁸¹

Els partits de dretes es van penjar unes medalles metafòriques, de cara a l'electorat, sense massa esforç, com a salvadors de les tradicions⁸² i van ser capaços de convèncer un sector important de la població i els va donar vots. No debades els conservadors disposaven d'un important entramat periodístic a tota Espanya:

⁸⁰ *La Provincia Nueva*, 30-09-1931.

⁸¹ *La Provincia Nueva*, 25-09-1931.

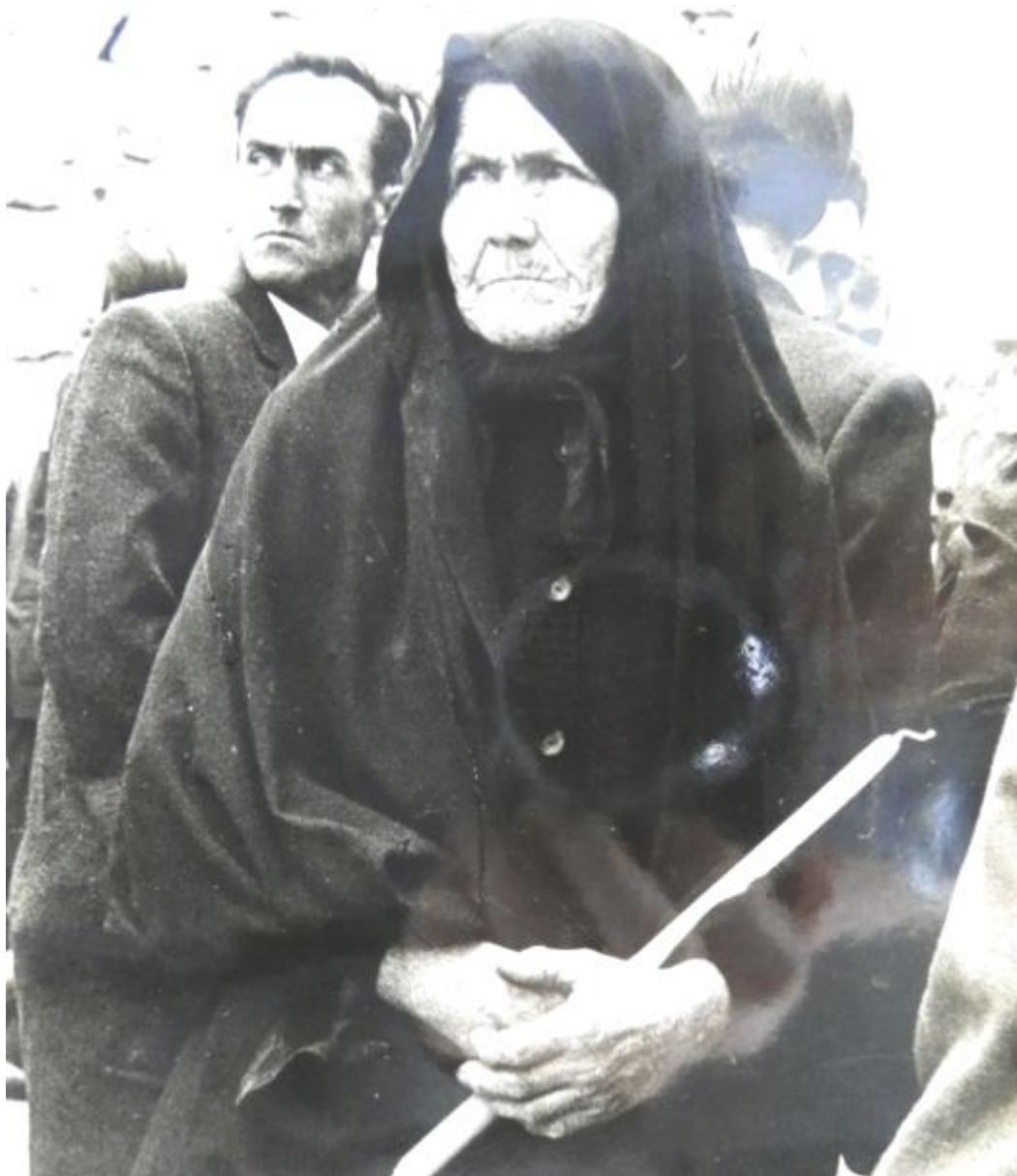
⁸² Un telegrama del Governador del 18 de setembre de 1931 [d'acord amb l'ordre de la Gaceta del 29 d'agost] avisava a L'Ajuntament de Lluçena i, per extensió a tot el districte, sobre la prohibició també de les festes de bous i vaquetes, una mesura amb la que podem estar d'acord, però que és una mesura també impopular vista des d'un poble de l'interior on les festes giraven entorn als actes de l'Església i els bous i vaquetes.

A. M. Lluçena, *Correspondència 1931-1932*. El 8 setembre 1933 l'Ajuntament demanà autorització al Governador per fer becerros el 8 i el 9. La negativa podria donar lloc a conflictes d'ordre públic segons la corporació.

Como partido hegemónico de la derecha, la CEDA va a levantar una compleja cadena de periódicos afines, que es sin duda, sobre todo entre 1933 y 1936, la más completa de que llega a disponer partido político alguno durante la II República. [...] Són periódicos financieramente sólidos. [...] En las primeras semanas de 1936 la difusión conjunta de los diarios de la CEDA bordea los cuatrocientos mil ejemplares, cifra que no consigue ninguna otra tendencia del abanico político de los años treinta en nuestro país. (Checa, 1989: 161)

Llucena va tindre presència constant a la premsa dels primers anys de la República. Molts articles amb pseudònim i amb missatges durs. Pel que respecta al tema religiós, en trobem un signat per Vicente Gargallo al diari *República* del 22 de març de 1932, amb el títol *Propaganda clerico-política*, que ve a protestar per la campanya propagandística que estaven realitzant els partits de dretes respecte al tema religiós a la vila de Llucena. Adjunte uns fragments:

Hasta mí llegan noticias de ciertos manejos clérico políticos en esta villa, preparatorios del terreno para la contienda electoral venidera, dirigidos por cierta dama castellanense de historial muy variado y secundados por el clero local. Consisten éstos, en una circular cursada a todas las damas y señoritas de mayor edad afines y devotas de la Iglesia, recomendándoles una estrecha unión y dándoles instrucciones encaminadas a conseguir el fin trazado. Me interesa hacer constar para que las mujeres lucenenses no sean víctimas de engaño, que a la sombra de esta clase de propagandas clericales y religiosas, se agazapan las más abominables pasiones y los ideales más absurdos y rastreros. [...] Voten, voten las mujeres lucenenses la causa clerical en las elecciones que se convocarán y dado el caso improbable de una victoria negra prontamente verían implantado su santo despotismo y su voluntad inquisidora. El régimen actual, consciente como ningún otro de sus actos de gobierno, ha deslindado con acierto insuperable las facultades del Estado y de la Iglesia. Esta debe limitar sus actividades a lo que es y significa la religión sin entrometerse lo más mínimo en cuestiones políticas ajenas a su misión. [...] Yo no entiendo por religión ir a la iglesia, inclinar la cabeza, poner cara compungida, darse golpes en el pecho y pelar la pava por la rejilla de un armatoste. No; la religión no es eso. [...] Encamine, pues, la dama castellanense su actividad a socorrer antes a los necesitados de la población que no faltará quien aplauda su gestión; pero hasta entonces deje de enarbolar su bandera clérico-política [...]

IMATGE 7. Dona major de Lluçena a una processó. No consta l'any. Fons fotogràfic Diputació de Castelló.

Bona part de l'Església no va mantindre la seua neutralitat front les eleccions i es va dedicar a fer campanya electoral pel partit que defensava millor els interessos de la institució. Per exemple, a Les Useres va transcendir fins el diari *República* la propaganda política realitzada pel capellà. Cite textualment un fragment d'un article del dia 24 de novembre de 1931:

[...] hoy nos vemos en la dura necesidad, triste necesidad de señalar al curita de Useras, que, después de la misa mayor, en medio de ella, o cuando fuere, desde la sagrada cátedra del sagrado templo, consagrado a Dios y a las cosas divinas, Mantuvo sus ocios disparando con bala rasa contra la República y sus gobernantes (suponemos que el motivo fundamental será el artículo primero: eso de que «España es una República de trabajadores», no cuadra bien a todos los oficios). [...]

Més contundent va ser els capellans d'Atzeneta que, segons el diari *República*, després del triomf electoral del PRR l'any 1933 es van negar a donar la comunió i confessió a diversos votants d'este partit⁸³. A Xodos, a les eleccions de 1933 també va passar un cas que va transcendir a la premsa i és que el capellà Aurelio Porcar Gozalbo, com a única persona de confiança del partit de dretes, el dia de les eleccions va abandonar la missa i se'n va anar al col·legi electoral amb el pretext de ser interventor, i «las pobres beatas se quedaron sin hostia, sin misa, rosario y toda suerte de jerigonzas religiosas». Segons finalitza l'article els catòlics van quedar satisfets del triomf però escandalitzats per l'abandó de les seues funcions per part del capellà. És un cas paradigmàtic, ja que el capellà va donar preferència a la política front a la religió⁸⁴. Potser no tingueren moltes persones de confiança a Xodos, però els conservadors van guanyar per majoria.

Com hem pogut observar, va ser una autèntica lluita entre el laïcisme i el catolicisme, especialment amb allò referent a l'educació laica⁸⁵, els actes religiosos i el binomi política-església. A la premsa hi ha nombrosos escrits que desprenen un gran odi tant per un costat com per l'altre. Molts aborden la temàtica en local, com els que he escollit, però també hi ha diversos articles d'opinió que tracten conflictes a nivell general. Estos es basen en la necessitat de salvar la religió i amb ella la pàtria i la pròpia civilització occidental front al comunisme i el socialisme⁸⁶. Fins i tot apareix a la premsa de Castelló una encíclica del Papa

⁸³ *República*, 27-11-1933.

⁸⁴ *República*, 12-12-1933.

⁸⁵ *Diario de Castellón*, 3-1-1934.

⁸⁶ *Diario de Castellón*, 4-3-1932, *La Provincia Nueva*, 2-3-1933.

Pius XI sobre l a situació religiosa a Espanya⁸⁷.

1.5. Obres i infraestructures realitzades durant el Bienni Reformista

Al llarg d'este capítol m'ocuparé de detallar totes les millores que es van realitzar durant este bienni als pobles investigats en quant a obres públiques i altres serveis, tot seguint un ordre cronològic basat, sobretot, en la premsa, les actes municipals i les entrevistes orals. Tot a excepció de la construcció d'escoles, que ja figuren a l'apartat d'educació.

A les Useres apareix un article de Mossèn Aurelio Salvador poc abans de les eleccions del 12 d'abril de 1931 amb clares aspiracions propagandístiques en favor de l'Ajuntament, però on figuren totes les obres públiques que han fet i les que suposadament tenien projectades. Obres realitzades: cementeri de la vila, les escales del carreró d'Alfons XII i la Verge del Carme i reparació del carrer de la Nevera. Obres previstes: reparació del carrer d'Alfons XII, Santa Ubaldesca, Carrer de la Roca i la de la Sala Capitular, que estaven intransitables, embelliment de les afores, engalanament del terme, construcció d'un jardí a la font de més amunt, amb artístics canyos, elegants seients i una topida arbreda, reparació del pou del mas del Pou en Calvo per crear un pou-aljub de grans proporcions i, per últim, crear una casa-escola a la partida de Las Mezquitas.⁸⁸

Als primers dies de maig d'este mateix any, ja dins del període republicà, la Jefatura d'Obres Públiques de Castelló va informar al Ministre de Foment sobre la necessitat de reparar els primers quilòmetres de la carretera de L'Alcora per suprimir la pols que causa la gran quantitat de vehicles. Es pavimentaria amb *madán ordinario* i es conservaria amb regs de betum, quitrà o asfalt⁸⁹. Com vorem, durant la construcció d'esta carretera es va fer una vaga de treballadors front al contractista

⁸⁷ *La Provincia Nueva*, 2-6-1933.

⁸⁸ *Diario de Castellón*, 24-03-1931

⁸⁹ *La Provincia Nueva*, 8-5-1931

Si hi havia a l'Alcora una necessitat que portava anys esperant-se era la construcció d'un pantà per emmagatzemar les aigües del riu i minvar els efectes de la seua estacionalitat, ja que el cabal riu Lluçena no era massa abundant quan arribava a l'Alcora. Ja existia un pantà al mateix lloc on està l'actual, però era poc més que un assut gran. Ja Vicente Cantos, durant la Restauració, havia promès la construcció d'un embassament entre Lluçena i Figueroles (Fornas, 2015), però no es va arribar a fer. Aprofitant l'arribada de la Segona República es va intentar seguir amb esta sol·licitud i V. Moliner va fer una crida per que quan reberen la visita del Governador hi haguera unanimitat a l'hora de demanar-lo la construcció de l'embassament, ja que havia d'enviar als alts poders una memòria detallada després de visitar tots els pobles de la província. Deixe un fragment de l'efusiu article de Moliner al diari *Libertad*:

[...] como un solo hombre, sin distinción de fortunas ni de color político, todos unidos, Alcora entera en la calle –ya que la República es el Gobierno del pueblo para el pueblo– le pidamos sea una pronta y bella realidad lo que siempre ha sido una esperanza en nuestros abuelos y nuestros padres, y lo sigue siendo en nosotros y en nuestros hijos: EL PANTANO. Que no es ya una realidad porque el degradante caciquismo que hemos sufrido siempre lo absorbió todo en provecho propio. EL PANTANO, que con un mínimo esfuerzo daría un máximo de riqueza. EL PANTANO, que a miles de áreas de secano convertiría en risueño y esplendoroso vergel. EL PANTANO, que haría de Alcora la más rica y más floreciente población de la provincia. EL PANTANO, que sanaría a Alcora de dos crueles enfermedades crónicas que sufre: la emigración y el hambre. EL PANTANO, he ahí la tabla de salvación de nuestro naufragio; clamemos por ella, pidámosla a voz en grito, que en ella va la vida nuestra y la de nuestros hijos. [...] y si preciso fuere, entreguémosle al señor gobernador un documento de súplica, en el que no falte la firma de nadie que pueda decirse con honra, hijo de Alcora.⁹⁰

No obstant, esta obra faraònica no va tindre temps de fer-se durant el curt període de la Segona República. El mes de juny de 1936 una carta del *Director General de Obrass Hidráulicas y Puertos* a l'Ajuntament de L'Alcora,

⁹⁰ *Libertad*, 9-5-1931.

comunicava que, tan prompte acaben els sondejos que s'estaven fent per la Delegació de la Cuenca del Júcar i es dictaminen eixos estudis, es redactarà el projecte del Pantà de L'Alcora. El *Sindicato Único de Oficios Varios* va proposar a L'Ajuntament la celebració d'una manifestació pública, controlada i dirigida per l'Ajuntament, en invitació a totes les societats locals i el poble per interessar la ràpida construcció del pantà de l'Alcora «por sus indudables beneficios y como medio de atenuar la crisis de trabajo existente». Es va crear una comissió *Propantano*, però es va decidir que calia esperar a que estigueren fets els plànols de l'obra per fer la manifestació.⁹¹

Altra obra que tampoc es va fer, tot i que esta sí estava projectada, era el camí veïnal de Llucaena a Xodos. La Diputació tenia previst que isquera des del pla de la Fustera, un quilòmetre a l'oest de Llucaena, tot i que des d'este municipi demanaven que es fera un trajecte alternatiu enllaçant amb el camí en projecte que anava des de Llucaena a Atzeneta. Segons un article al diari República de l'any 1933 el projecte de la Diputació no passava per la zona més poblada i més rica en minerals. Amés que este projecte era és curt, de menor cost i els masovers de la zona clamen des de fa molts anys «por tener un camino con que comunicarse con el mundo civilizado»⁹². Tanmateix s'estava construint un camí de Xodos a Atzeneta⁹³.

Sí s'estaven realitzant altres camins veïnals a Llucaena. Per una part el camí del mas de Batxero a Llucaena, que tenia 7,4 quilòmetres construïts el mes de maig de 1931, i per altra part el camí del Llosar a Argelita, que disposava de 2,5 quilòmetres construïts. Tanmateix estava en obres la caserna de la Guàrdia Civil, que tenia edificada la planta baixa i el primer pis.⁹⁴

Un projecte que sí es va culminar amb èxit va ser el de les obres de conducció d'aigua des de la font de la Miloca fins a la plaça de l'Església de

⁹¹ AM L'Alcora, 27-6-1936.

⁹² *República*, 5-4-1933 i *República*, 13-6-1933.

⁹³ AM Xodos, Actes Municipals, 6-7-1933, 12-10-1933. El projecte ja estava en curs de l'any 1926.

⁹⁴ A. M. Llucaena, Correspondència, 1931-1932.

Figueroles. La font de la Miloca es troba al terme de Lluçena, però a escassos 1.000 metres del nucli urbà de Figueroles. El projecte va culminar el 10 de gener de 1932 en una gran festa. No era per a menys, perquè el procés va ser llarg [les obres van començar el 7 d'agost de 1931 però la ja es portaven anys de burocràcia prèvia] i car, molt car. Va ser una obra faraònica per als pressupostos municipals d'aquella època, tot i que per fer-lo possible l'Estat va córrer amb el 50% de les despeses totals, que eren de 33.949,18 pessetes i, a més, va fer un préstec del 40% que l'Ajuntament va haver de tornar en 20 anualitats de 526,03 pessetes. Tanmateix, s'havia d'indemnitzar amb 12.600 pessetes als regants de l'horta del Pla del Bou per la devaluació del valor de les finques. Açò últim es va poder fer gràcies al préstec sense interessos de 29 habitants de Figueroles. Era una inversió forta que demostra el valor que se li donava a l'aigua.

Poder gaudir d'aigua contínua i abundant al bell mig de la plaça del poble va donar lloc a una gran millora en la qualitat de vida del municipi. Però l'aigua que no s'utilitzava no es perdia, ja que, en primer lloc, omplia l'abeurador que es va fer al carrer de l'Alcora i que estava pensat per les cavalleries, tan importants per al treball al camp. Altra canonada omplia, i ompli, els llavadors municipals. Açò va permetre a les dones no haver de baixar el desnivell fins al riu a l'hora de fer la colada. Els llavadors a més han sigut un important espai de sociabilitat fins a l'extensió de l'ús de les llavadores. Però l'aigua sobrant dels llavadors encara no es deixava perdre. Baix d'ells hi ha una altra bassa destinada al reg i, per tant, es van poder transformar terres de secà en terres de regadiu, tot i que no eixia debades per als llauradors. Esta aigua era arrendada anualment sota subhasta a benefici de l'Ajuntament i els propietaris havien de pagar-la a l'arrendador, que era el millor postor, per poder fer-ne ús. Tanmateix a les hortes del Pla de Bou es deixava un cabal mínim per regar. L'aprofitament era màxim. (Fornas, 2015).

En quant a infraestructures volia nomenar un focus de conflicte, que va enfrontar als veïns de Lluçena, L'Alcora, Figueroles, Costur, Les Useres, El Castillo de Villamalefa, Zucaina i Cortes amb la Hispano Fuente en Segures. Esta empresa quan es va fer el concurs de l'exclusiva del servei d'autobusos, va

prometre que la tarifa seria de tres cèntims per quilòmetre/viatger i va prometre també que el servei el realitzaria amb huit vehicles de la Hispano Suiza [6 de 30-40p i dos de 15-20p]. Però van passar els anys i no havia acomplit res del que va prometre per obtindre l'exclusiva així que els alcaldes d'estos municipis van subscriure una protesta l'abril de 1932⁹⁵. Al diari *República* del 30 de desembre d'este mateix any, també apareix una protesta dirigida a la Jefatura d'Obres Públiques sobre la mala combinació dels autobusos, ja que a premsa no arribava a migdia i per enllaçar amb algún tren la gent havia d'agafar taxi. Sembla que era una batalla perduda, ja que l'any 1935 seguia havent quatre autobusos fent servei per estos pobles: Castelló-Useres, Castelló-L'Alcora, Castelló-Llucena i Castelló-Cortes de Arenoso. Els preus tampoc eren els promesos, ja que per anar a Castelló figuraven les següents tarifes segons l'origen: Llucena 2,30 pessetes, Figueroles 1,90, L'Alcora 1,35, Costur 2,05 i Les Useres 2,60⁹⁶.

1.6. Estudi estadístic de les professions als pobles de L'Alcalatén

El present capítol suposa un reforç per comprendre millor la realitat dels pobles investigats. Estem en un ambient totalment rural i on quasi tota la economia gira al voltant del camp i el sector primari, a excepció de les cinc fàbriques de taulell de L'Alcora [Sanchis, Gaya, Diago, La Paloma i La Progresiva⁹⁷] i de la fàbrica textil d'Olegario Godó, a Llucena. Curiosament esperava trobar-me al cens electoral, que és la font que hem emprat per realitzar este capítol, a les 180 dones i 20 homes que treballaven a la fàbrica, però no apareixen al cens de 1932 i tampoc al de 1935.

A les gràfiques amb l'ocupació laboral masculina destaquen dos grans blocs, els llauradors i els jornalers. Els llauradors treballaven les seues terres i els jornalers anaven a jornal, normalment també al camp. És a dir, que la diferència

⁹⁵ A. M. Llucena, Correspondència 1931-1932.

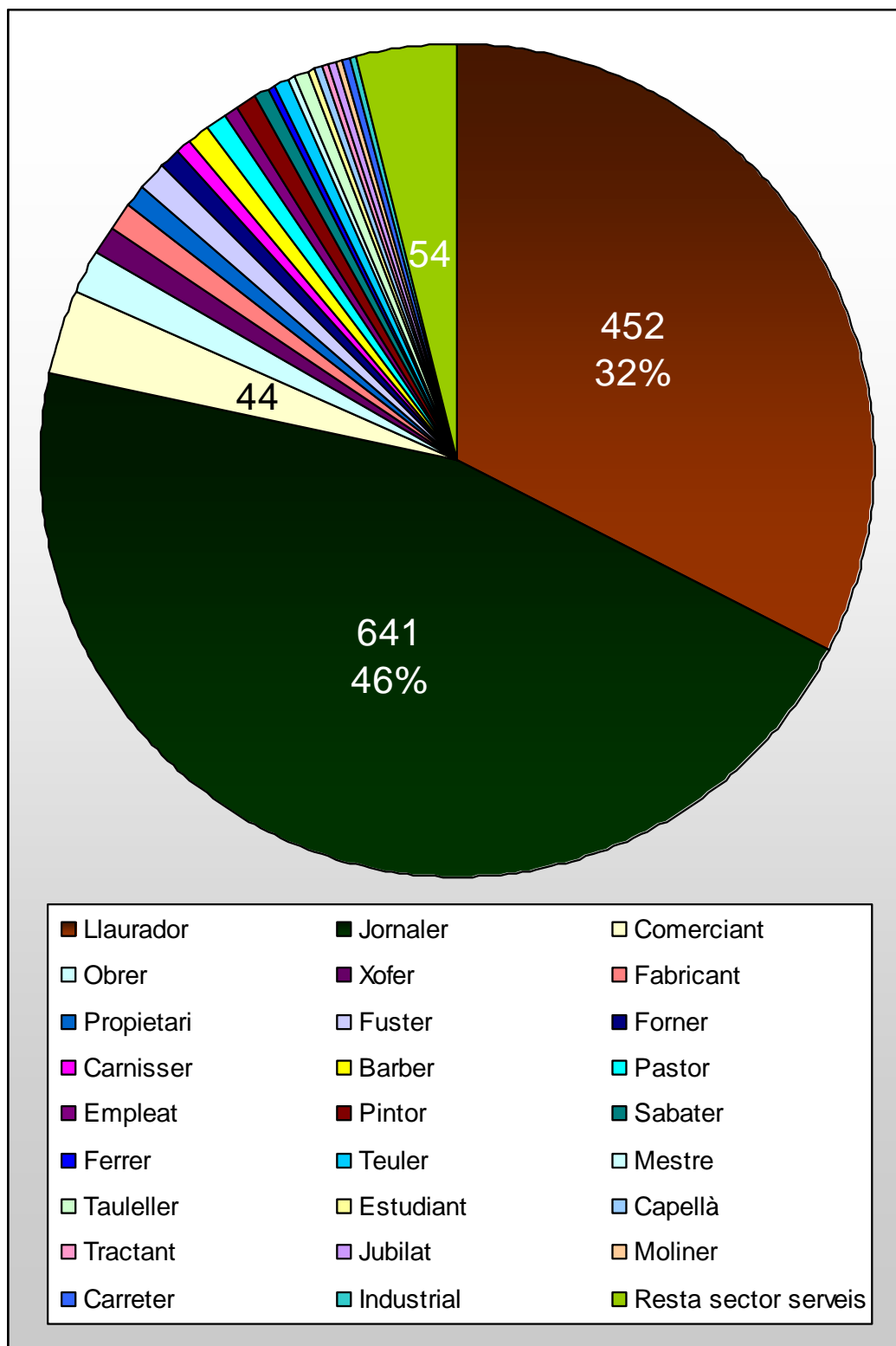
⁹⁶ Guia Comercial de la Província de Castellón, 1935.

⁹⁷ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la UJI. Entrevista núm. 256. Pedro Juan Bachero Pallarés.

entre llauradors i jornalers es basava principalment en la propietat de les terres. Açò ho podem mirar des de la vessant política: un municipi amb més jornalers patix un atur més elevat i este fet genera una major conflictivitat. Les gràfiques ens serveixen també per comparar el desenvolupament del sector serveis entre les localitats. A L'Alcora és on està més diversificat, per ser el nucli de població més gran, però Llucena destaca també per ser un important centre comercial. Altres municipis com Xodos o Costur, per contra, tenen un sector serveis deficient.

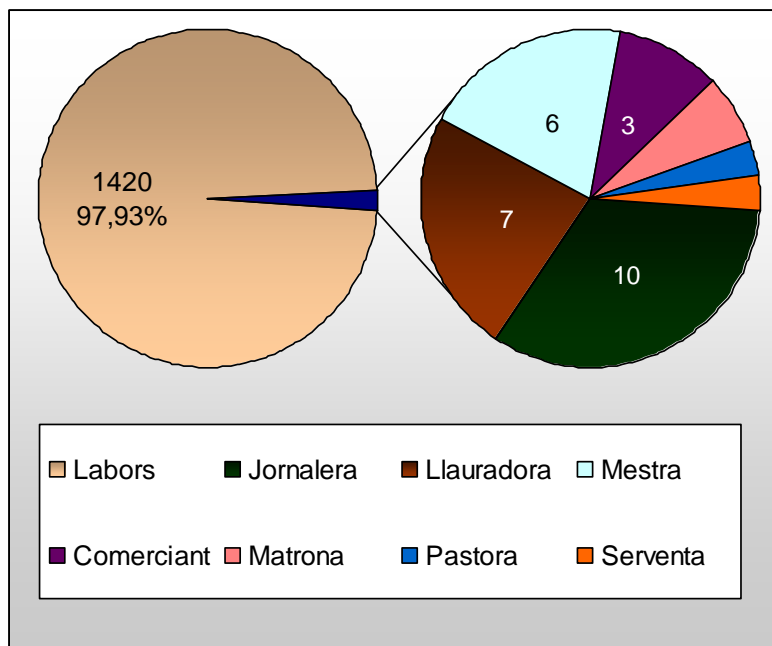
Pel que respecta a les dones, l'ocupació del 98 o 99 de cada 100 és la de «labores» segons el cens electoral. Esta xifra pot portar a confusió, ja que moltes d'estes dones treballaven a casa i al camp. Un exemple és el que hem comentat de la fàbrica de Godó, ja que, segons el cens, l'ofici d'estes 180 treballadores és el de «labores». En canvi sí figura alguna comerciant, alguna jornalera o alguna mestra.

FIGURA 19. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A L'ALCORA [1932]

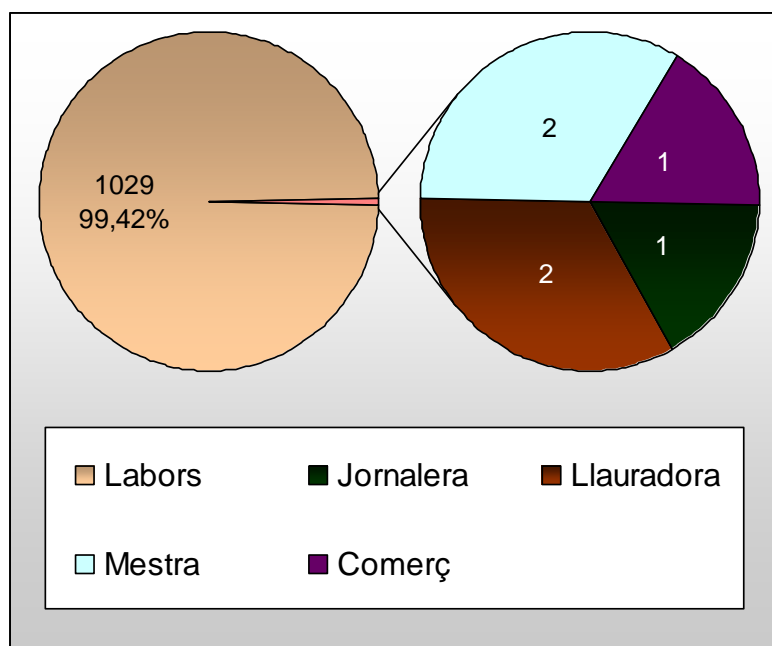
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 20. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A L'ALCORA [1932]

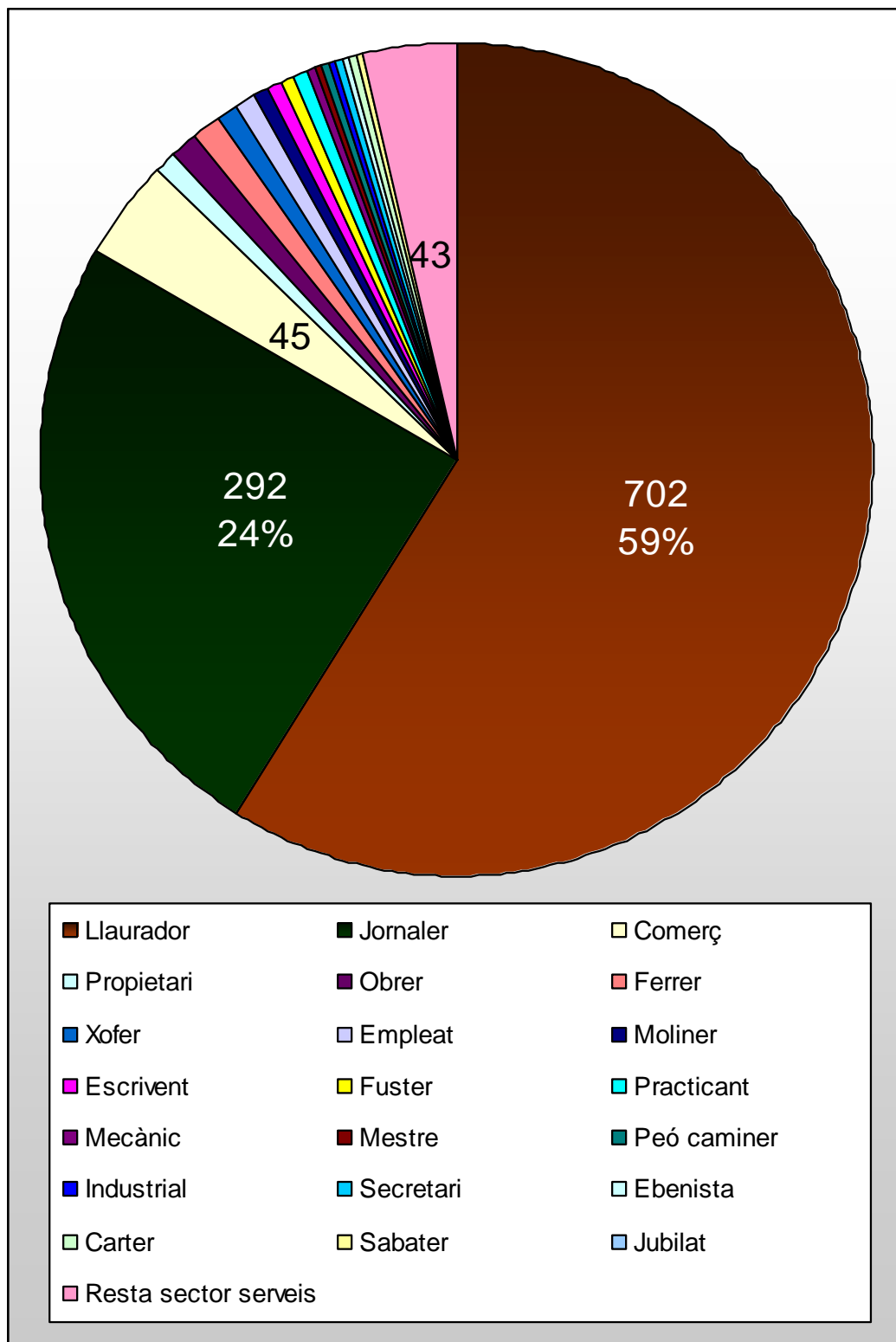
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 21. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A LLUCENA [1932]

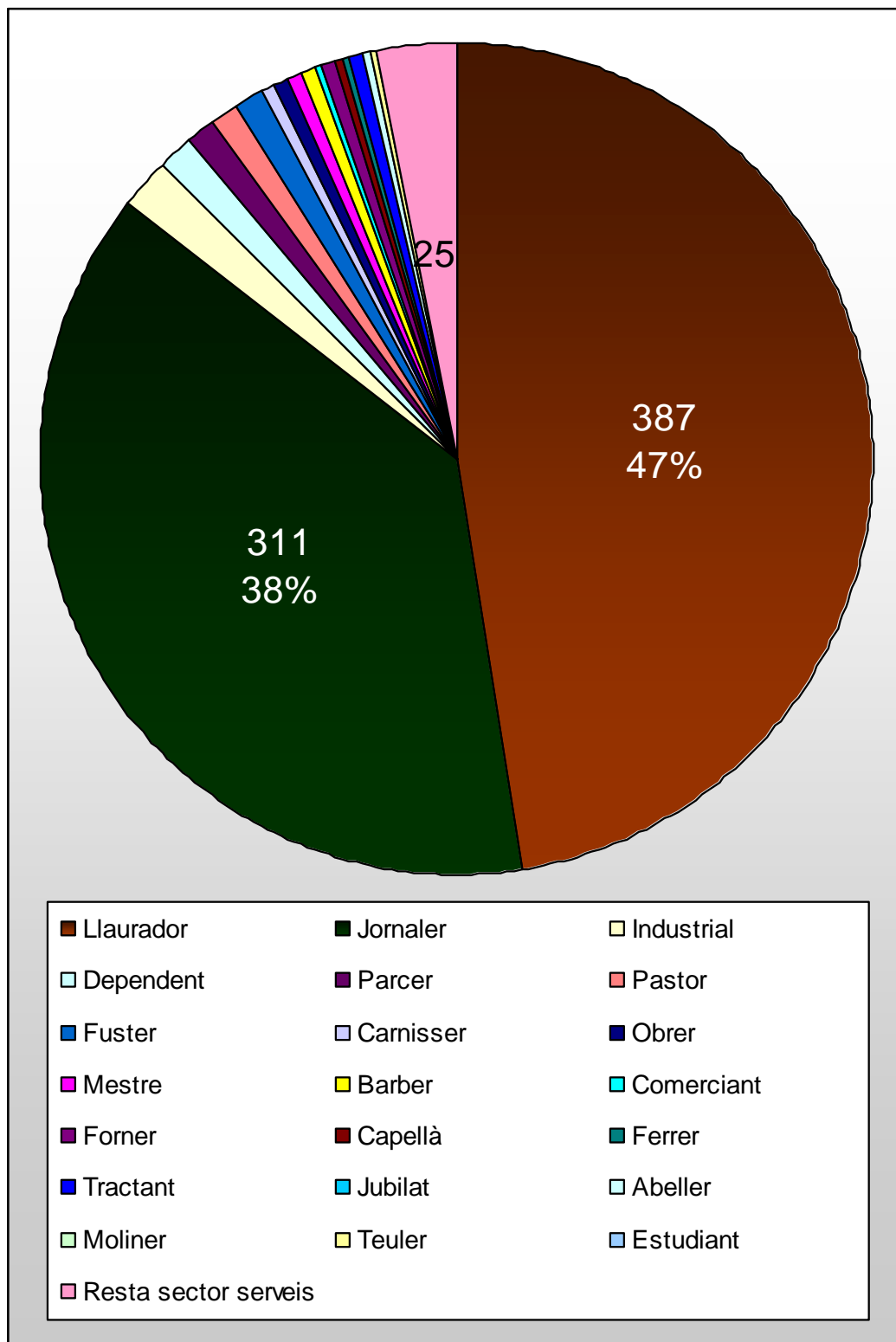
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 22. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A LLUCENA [1932]

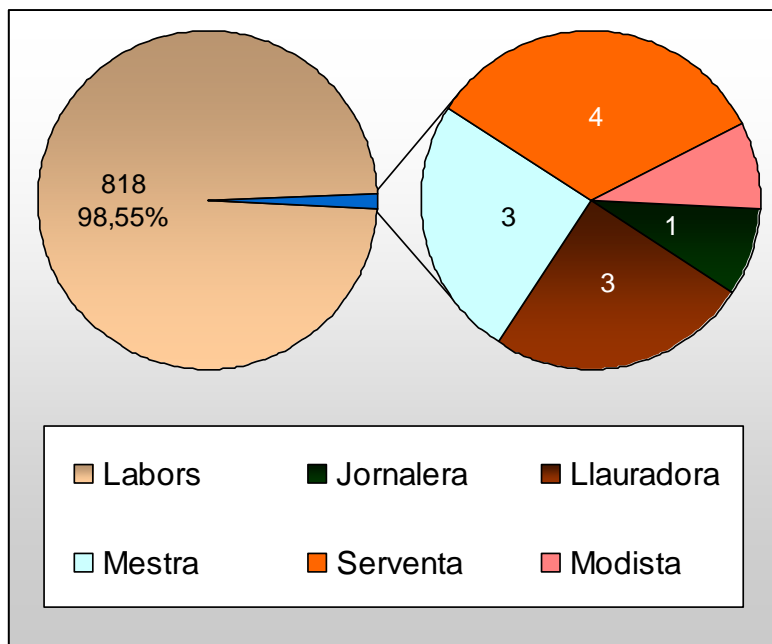
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 23. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A LES USERES [1932]

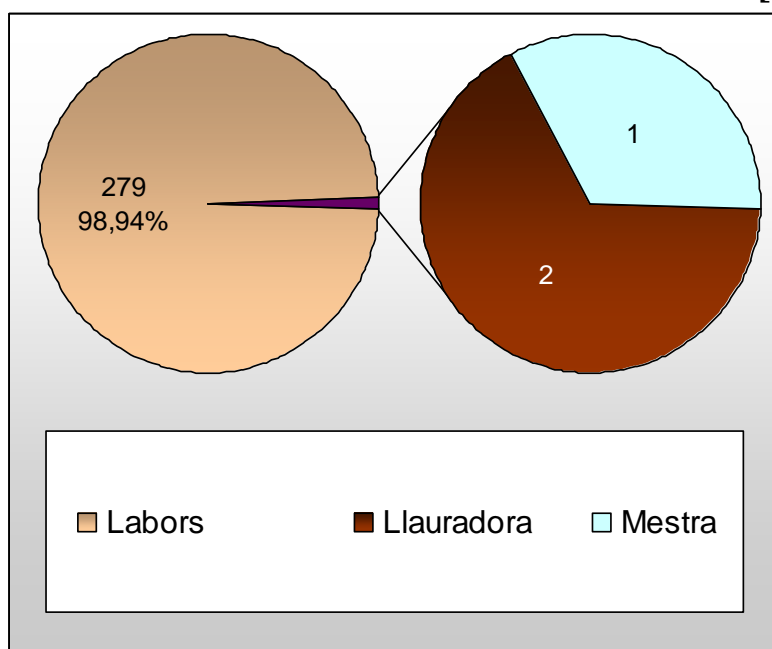
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 24. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A LES USERES [1932]

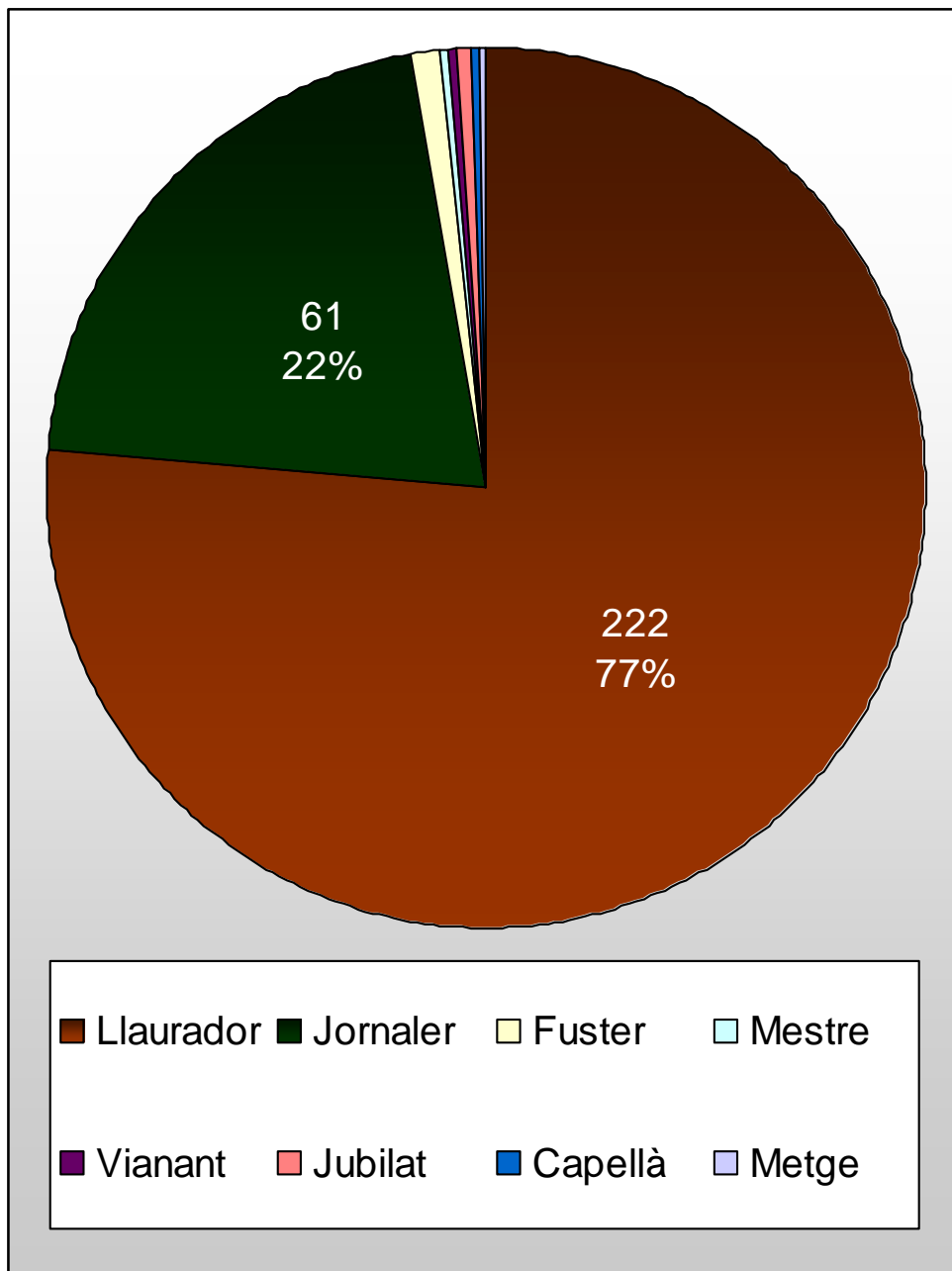
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 25. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A XODOS [1932]

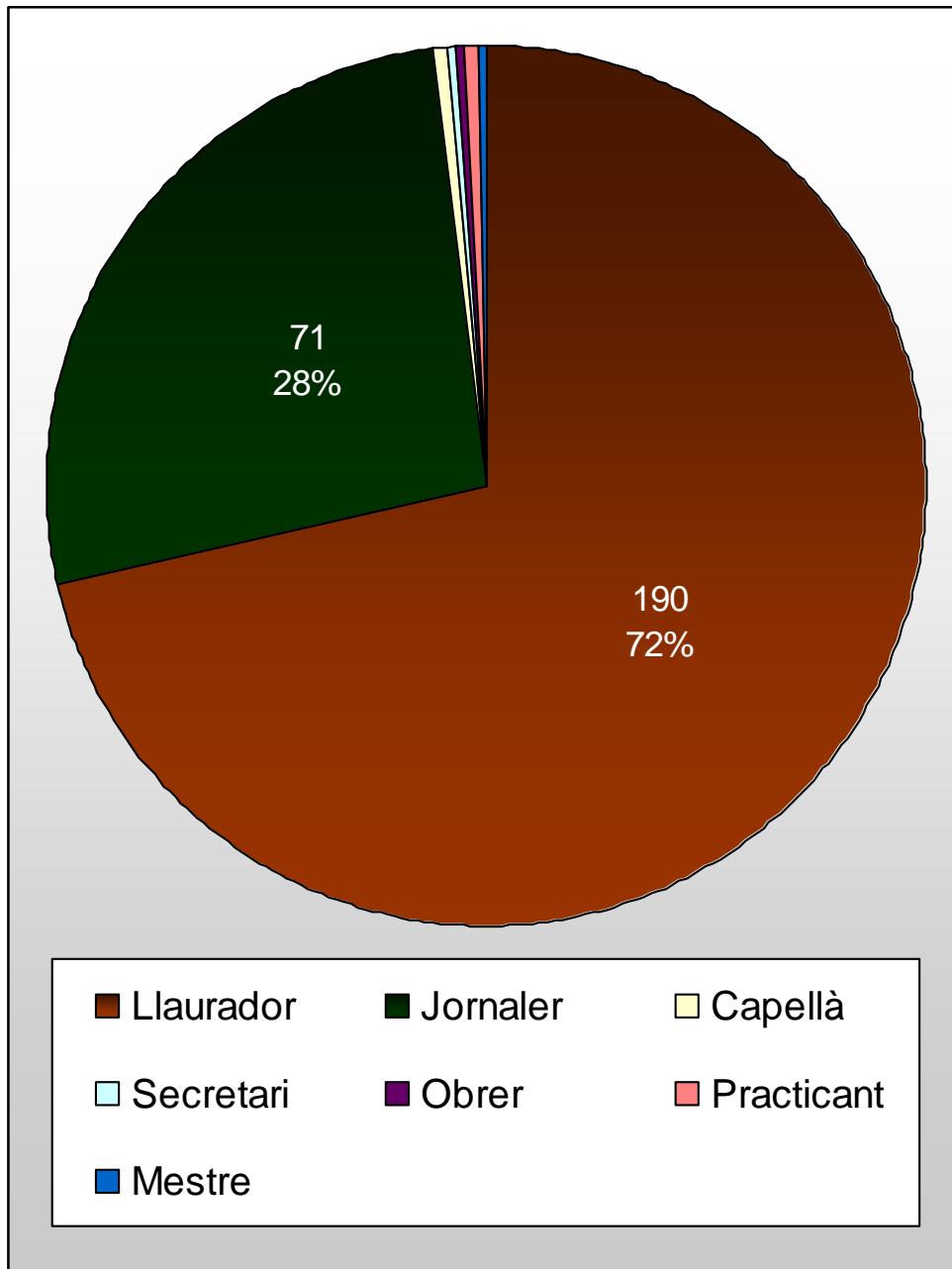
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 26. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A XODOS [1932]

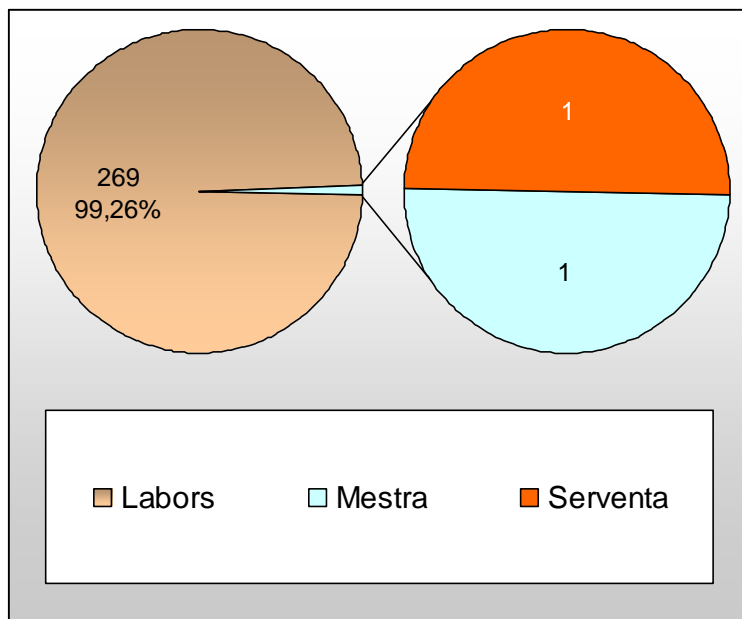
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 27. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A COSTUR [1932]

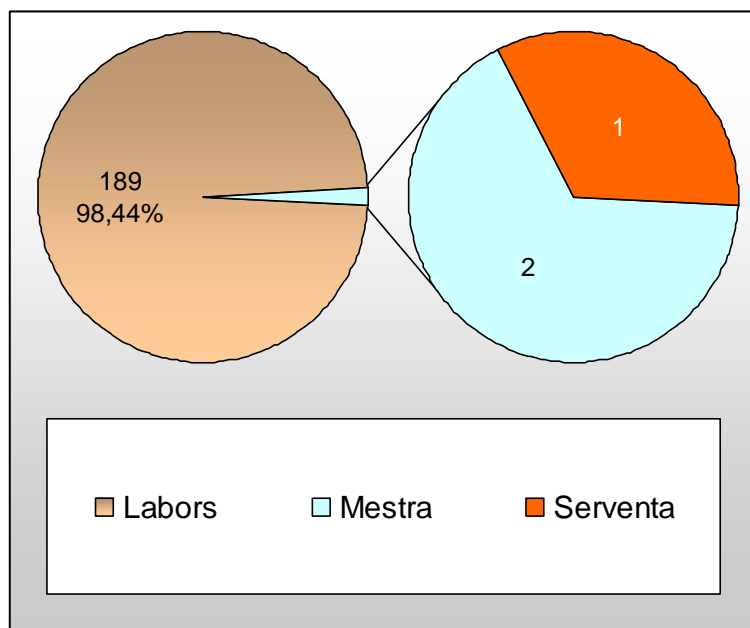
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 28. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A COSTUR [1932]

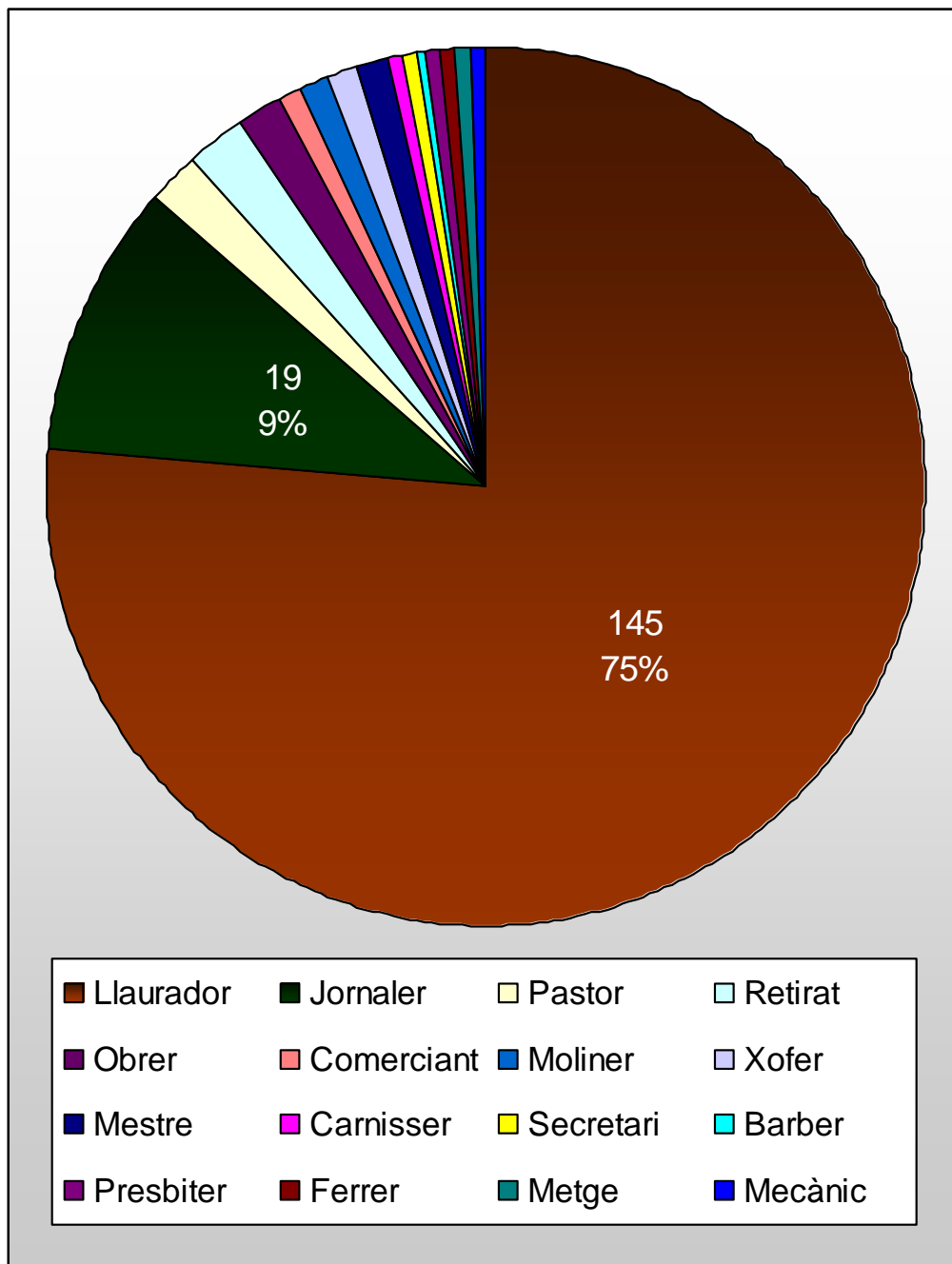
Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 29. OCUPACIÓ LABORAL FEMENINA A FIGUEROLES [1932]

Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

FIGURA 30. OCUPACIÓ LABORAL MASCULINA A FIGUEROLES [1932]

Font: Cens electoral 1932. Elaboració pròpia.

2. El Bienni Conservador. Una involució política

El Bienni Conservador, també conegut com Bienni Negre o Bienni Radical-cedista té el seu punt de partida als comicis del 19 de novembre de 1933, que van donar el triomf a una coalició entre la CEDA i el PRR. El partit més votat va ser el liderat per Gil Robles, que va recollir els fruits d'una campanya propagandística molt incisiva, amb el catolicisme per bandera. Estes eleccions passaran a la història per ser les primeres amb sufragi universal femení.

Moltes voltes s'ha intentat justificar el gir cap a la dreta d'estes eleccions amb el vot de les dones, ja que l'índex d'analfabetisme femení era superior al masculí i, per tant, l'Església podia fer-les canviar d'intenció de vot amb més facilitat. Però realment si s'hagueren fet unes eleccions amb sufragi universal masculí els resultats molt probablement hagueren sigut similars. El motiu d'este gir cap a la dreta estaria, com he dit anteriorment, més relacionat amb la forta campanya dels partits de dretes, que es presentaven com a salvadors de la religió i la tradició. Albert Girona defineix molt encertadament la campanya electoral de la dreta:

La campanya electoral desplegada pels grups de la dreta va ser extremament dura. Es va realitzar un esforç econòmic notable i una veritable faramalla propagandística. Als seus cartells no van faltar les apel·lacions a la por: dracs amb llengües viperines, ferotges llops famolencs que s'abatien damunt pures damiselles, falçs i martells que inundaven de sang el solar patri. Propaganda electoral que, amb comptades excepcions, contrastava amb la moderació amb la qual l'esquerra es presentava a l'electorat, amb una imatge i un programa on els principis socialistes i comunistes es quedaven difuminats davant un contingut clarament republicà. (Girona, 1992: 261)

El propòsit de crear un estat laic des de dalt, quan el poder residia a l'electorat i l'electorat era sobretot catòlic no va donar bons resultats. En vistes a açò podríem considerar que l'article 26 de la constitució de 1931 i la *Ley de*

Confesiones y Congregaciones Religiosas, del 2 de juny de 1933, van ser un error, però no era tan simple, ja que sense un estat laic l'Església seguiria tenint el control sobre el poble i, per extensió, sobre el govern (Grau, 2012). Per tant, podríem definir estos comicis com una demostració de poder de l'Església sobre el vot a través del control de l'electorat.

El Partit Republicà Radical i la CEDA van pactar una coalició i Alcalà Zamora va demanar a Lerroix que formara Govern però sense representants de la CEDA, ja que este partit no havia fet cap declaració pública d'adhesió a la República i els socialistes prometien una revolució si estos governaven. La constitució del nou Govern, amb la CEDA en la coalició guanyadora, va suposar el final de la reforma agrària i l'abolició de moltes de les reformes que s'havien fet fins aleshores, com la llei de Confessions i Congregacions Religioses. Els cacics i terratinents tornaren a tenir poder i castigaren els treballadors amb idees d'esquerres. Tota esta política reaccionària va enfadar molt les classes populars i van ser dos anys de molta inestabilitat. La situació va empitjorar a principis d'octubre de 1934, quan la CEDA va tensar la corda amb el Partit Republicà i tres ministeris van passar a mans de la dreta antirepublicana.

Els socialistes van acomplir la seua amenaça i van declarar la revolució. Començà el denominat *Octubre Rojo*, que intentà ser una còpia de la Revolució Russa. Es declarà una vaga general especialment forta a les zones mineres d'Astúries. Lluís Companys, President de la Generalitat de Catalunya, trencà tota relació amb les institucions falsejades i declarà l'Estat Català dins la República Federal Espanyola. L'Església, per la seua campanya contra la República, es convertí en objectiu de la ira de la gent. Per parar estes revoltes, el ministre de guerra, de la CEDA, posà al front de l'operatiu al General Francisco Franco. En total moriren a l'octubre 1.100 adeptes a la revolució i 300 forces de seguretat de l'Estat, mentre que molts dirigents i militants socialistes i republicans foren empresonats. Va haver una repressió molt forta, tot i que la CEDA volia més càstig i va sondejar la possibilitat de donar un cop d'Estat.

El 6 de maig, Gil Robles va ser nomenat Ministre de Guerra i des d'este càrrec va situar militars de dretes als principals càrrecs de l'Exèrcit, mentre castigà els d'esquerres. Milers de treballadors van ser acomiadats dels seus treballs pel fet de pertànyer a la UGT i la CNT o haver participat a la vaga general. Més de 2.000 ajuntaments a tota Espanya foren substituïts per comissions gestores del PRR o la CEDA pel fet d'estar compostos per socialistes o republicans d'esquerra. Per la seua part, Lerroux i els seus amics es van veure implicats a una famosa trama de corrupció en la qual Strauss, Perel i Lowann pagaren suborns a dirigents del P.R. per introduir a Espanya un joc de Ruleta. Com que no es va legalitzar este joc, els perjudicats van treure l'assumpte a la llum i des d'aleshores el mot *estraperlo*, provinent de STRAUSS, PEREL i LOWANN, va ser utilitzat com a sinònim de mercat negre i corrupció. Amb el PRR desacreditat, Gil Robles va guanyar força i va buscar la presidència del Govern, però Alcalà Zamora no li la va donar per no haver fet cap declaració d'adhesió a la República.

2.1. Activitat política i resultats electorals

El 19 de novembre de 1933 es van fer les primeres eleccions de la història amb sufragi universal masculí i femení, a banda de les municipals que es van realitzar de manera parcial. La CEDA, partit de dretes liderat per Gil Robles, va ser, amb 115, el partit amb més escons. El Partit Republicà Radical, que va incloure molts burgesos a les seues files, va crear una forta xarxa clientelista que li va donar 104 diputats. Els partits d'esquerra van baixar de 291 a 100 diputats, 58 dels quals els va perdre el Partit Socialista, mentre que els partits de dreta van pujar de 42 a 198 diputats respecte a les anteriors eleccions. La forta campanya de la dreta i la cridada a l'abstenció de la CNT (Santacreu, 1986), van ser les principals causes d'este resultat, per damunt del que suposà el fet de ser les primeres eleccions amb vot femení universal. Començà l'anomenat *Bienni Negre* (Casanova, 2007). A la comarca de l'Alcalatén estos van ser els resultats electorals detallats.

TAULA 3: RESULTATS ELECTORALS DEL 19-11-1933. PRIMERA VOLTA

Candidat	Alcora	Llucena	Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total	P. Castelló
Villalonga (DRA/UD)	778	330	88	72	105	86	1.459	52.783
Cantos (PRR)	927	630	538	199	43	182	2.519	51.957
Chicharro (CT/UD)	719	285	88	73	105	86	1.356	49.962
Martí Olucha (DRA/UD)	713	278	87	69	105	86	1.338	49.462
Morelló (PRR)	647	622	565	198	32	133	2.197	48.280
Granell (CT/UD)	595	271	87	70	105	1	1.129	48.226
Leone (PRR)	592	623	542	199	32	80	2.068	47.599
Calot (PRR)	538	620	540	198	29	0	1.925	44.573
Dóriga (PRSI/CI)	250	29	2	20	0	1	302	34.084
Sapiña (PSOE/CI)	165	29	3	20	0	1	218	33.678
Royo (AR/CI)	173	29	3	19	0	1	225	33.338
Casas Sala (AR/CI)	196	28	1	19	0	1	245	31.891
Breva (PRC)	189	2	34	0	0	112	337	16.475
Castelló (PRRS)	405	67	6	0	1	0	479	6.124

Font: *Heraldo de Castellón*, 21-11-1933 i Grau, 2012. Elaboració pròpia.

Els partits més votats van ser el Partit Republicà Radical i la Derecha Regional Agraria. Al primer destacava la figura de Vicente Cantos Figuerola, qui durant este bienni va assolir el càrrec de Ministre de Justícia en dos ocasions. A la DRA va destacar Ignasi Villalonga Villalba, descendent de Figueroles, tot i que en esta primera volta sorprén la poca quantitat de vots que va rebre a esta localitat. A la premsa es van denunciar certes irregularitats a l'hora de formalitzar l'acta. Ho explica el següent article, amb el títol «*Maniobras derechiles*», que es va publicar al diari *República* el dia 29 de novembre de 1933 i està signat pel pseudònim *Incognitus*:

En un lugar de Castellón de cuyo nombre no quiero acordarme... ha ocurrido el milagro» que no cabe duda ha de incrementar el turismo de una forma asombrosa; al claro criterio del lector dejo el asunto que, como verá, tiene «miga». Al verificarse las elecciones últimas, uno de los candidatos, dignísima persona, defiliación radical, y que ostenta un elevado puesto en Valencia (casi, casi, se adivina que es el señor Calot) durante el escrutinio, los apoderados que lo presenciaron, pudieron contar,

próximamente un centenar de votos a favor de dicho candidato; se formalizan las actas, y se da el caso milagroso de que horas después de la elección, al llegar un ejemplar de dicha acta a la Junta Provincial del Censo, dicho señor ni posee ningún voto por dicha localidad; poco amigos de creer en «fechizos» nos hemos trasladado a la localidad y en la puerta del colegio, hay colocada otra copia de dicha acta, en la que efectivamente, constan los votos con que los electores ratificaban su confianza al elegido... y no va más. ¡Derechistas! No cabe duda eso ha sido un milagro con que nuestro acomodaticio Dios nos ha iluminado para que no votemos a dicho señor; si nosotros lo votamos, Él lo borrará de las candidaturas. Dejad que los voten los radicales que aun cuando tienen más amor a España, y a su República que nosotros, no están en cambio, inspirados por la gracia de Dios... (¿y la Constitución?).

No obstant estos resultats no van tindre validesa i a la província de Castelló s'hagué de fer una segona volta en les eleccions. La raó va ser que cap candidat va arribar al 40% dels vots. La segona volta es celebrà el 3 de desembre de 1933 i optaren a ser diputats els candidats que havien arribat al 8% dels vots a la primera⁹⁸.

TAULA 4: RESULTATS ELECTORALS DEL 3-12-1933. SEGONA VOLTA

Candidat	Alcora	Lucena	Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total	P. Castelló
Cantos (PRR)	1.267	1.142	775	237	33	77	3.531	60.287
Villalonga (DRA/UD)	744	492	265	117	236	220	2.074	59.684
Leone (PRR)	1.221	1.112	764	235	16	77	3.425	57.963
Morelló (PRR)	1.232	1.120	762	235	16	74	3.439	57.895
Martí Olucha (DRA/UD)	733	466	255	116	236	216	2.022	56.875
Calot (PRR)	1.205	1.120	759	233	17	76	3.410	56.559
Granell (CT/UD)	694	456	252	116	230	216	1.964	56.199
Chicharro (CT/UD)	714	458	253	117	236	216	1.994	55.645
Casas Sala (AR/CI)	11	18	0	25	0	0	54	27.191
Sapiña (PSOE/CI)	11	24	2	27	0	0	64	27.298
Royo (AR/CI)	11	17	2	25	0	0	55	26.250
Dóriga (PRSI/CI)	11	19	1	24	0	0	55	27.050

Font: *República*, 4-12-1933 i Grau, 2012, p.273. Elaboració pròpia

98. *Heraldo de Castelló*, 20-11-1933. pp.1 i 2.

Com podem vore a la taula es reproduïren els resultats de la primera volta, amb Ignasi Villalonga [DRA] i Vicente Cantos com els més votats⁹⁹. Els sis llocs de diputat se'ls repartiren entre la *Unión de Derechas* i el *Partido Republicano Radical* de la següent manera: Morelló, Cantos, Pascual Leone (PRR), Villalonga, Martí Olucha [DRA] i Granell [CTC]. A l'Alcalatén el partit hegemònic en aquell moment era el PRR, que ho va ser en tots els pobles excepte Xodos i Figueroles.

Per la seua banda, els partits de la *Candidatura de Izquierda* van perdre molts vots a Castelló i a l'Alcalatén només van ser votats per una minoria, així com també passava a la resta del districte de Llocena. La campanya dels conservadors en que es van presentar com a salvadors de la religió va funcionar. Altra de les raons a l'escàs vot de les esquerres la trobem a l'absència del vot anarquista. Si ens fixem a les eleccions de 1931 vorem que a L'Alcora els partits d'esquerra tenien un electorat important. No és descabellat que ens plantegem la hipòtesi d'una radicalització del vot a causa de l'atur i la crisi que es vivia a la localitat.

Durant este període no va haver comicis municipals i van seguir els ajuntaments votats l'any 1931. El dia 15 d'abril de 1934 el Governador va inhabilitar provisionalment a l'Alcalde del *Partido Republicano Radical Socialista* Vicente Chorva per un vot de censura signat pels regidors del *Partido Republicano Radical* i els carlins liberals adscrits a la *Derecha Regional Agraria*.¹⁰⁰

⁹⁹ *Heraldo de Castelló*, 04-2-1933. p. 2.

¹⁰⁰ AM L'Alcora, Actes Municipals, 15-4-1934. *El Siglo Futuro*, 28-3-1934.

2.2. Vagues i la no-revolució d'octubre a L'Alcalatén

Uno de los principales síntomas de toda revolución es el repentino y brusco incremento del número de personas corrientes que toman parte activa, independiente y obligada en la política.

Lenin

La revolució d'octubre de 1934, tal com he comentat prèviament, va ser organitzada pel partit socialista, que ja no estava al poder i va contemplar l'opció de la via insurreccional, és a dir, assolir el poder mitjançant la revolució. L'espurna va ser l'entrada de la CEDA al govern, ja que era un partit que no havia votat la constitució ni es presentava a les eleccions com a republicà. Esta revolució va fracassar i va servir posteriorment com a justificació del cop d'estat de Franco (Grau, 2012: 324). A Castelló no es donaven els condicionants per una revolució d'este tipus i menys encara a la comarca de L'Alcalatén, tot i que, a Llucena especialment, el socialisme, com hem vist, tenia un nombre important d'afiliats¹⁰¹ i a L'Alcora hi havia un important actiu llibertari. No obstant, a la zona es va declarar l'estat de guerra el 7 d'octubre de 1934¹⁰².

A pesar de no fer-se la revolució sí va haver algunes vagues a la comarca. A través de la premsa em consten tres vagues que es van produir a L'Alcora i a Llucena: dos a la primera l'altra a la seu del districte. La primera va ser anterior al bienni negre, a l'octubre de 1931, i va estar organitzada per part dels treballadors de l'obra de la carretera. Esta vaga va tindre episodis de violència contra els treballadors que no la van secundar. Va finalitzar quan van aconseguir del contractista un reial més per jornal, és a dir, que la vaga va resultar exitosa¹⁰³.

¹⁰¹ AM Llucena, Correspondència 1935-1936. 25-2-1936. A Llucena no es van acomiadar obrers a causa dels actes del 5 d'octubre de 1935.

¹⁰² AM Llucena, Correspondència 1933-1934. A l'alcaldia de Llucena es van entregar donatius en pro de la força pública amb motiu de la seua actuació den l'última revolta revolucionària. 141 pts en total que s'enviaren a Govern Civil.

¹⁰³ *La Provincia Nueva*, 16-10-1931.

En canvi, no hi va haver cap vaga per la no aplicació dels decrets de Laboreo Forzoso i Términos Municipales que explicat anteriorment. Tampoc per l'instauració de la jornada laboral de 8 hores, però que no hi haja trascendit cap vaga no significa que no hagués conflicte, sinò que es van poder solucionar, ja siga per una imposició de les demandes obreres o per un retractament causat per la por a perdre el treball. Per exemple, la *Sociedad de Obreros del Campo y Oficios Varios de Figueroles* envia el mes de febrer de 1932 una carta dirigida a l'alcalde on deia textualment¹⁰⁴:

En cumplimiento de lo dispuesto por la ley de asociaciones y en nombre de la Sociedad Obrera del Campo y Oficios Varios de Figueroles establecida la ley imponente por la jornada de ocho horas según manifiesta el Inspector Provincial de Trabajo Público, nos da a saber que habiéndose recibido una circular en esa Alcaldía deseamos los obreros que haga la publicidad a los patronos agrícolas e industriales, para que cumplan las órdenes gubernativas tal como expresa la ley dentro del plazo de ocho días, de no ser así haremos las tramitaciones al Sr Gobernador. Esperamos su contestación a este duplicado. Saludos de la Junta Directiva.

DOCUMENT 3. Segell de la Sociedad de Obreros del Campo y Oficios Varios de Figueroles.

És a dir, que els obrers van haver de lluitar per aconseguir els drets marcats per la llei. No obstant hi havia una relativa tranquil·litat al camp valencià i també

104. AM Figueroles. Correspondència 1928-1949.

cal dir que molts xicotets i mitjans propietaris dels pobles de Castelló seguien fidels als sindicats catòlics, com el sindicat agrícola San José, de L'Alcora.

Els anys 1932 i 1933 la crisi econòmica va afectar de ple les exportacions d'arròs agrícoles d'arròs i taronja, fet que va provocar un increment de l'atur. L'Alcalatén no era productor d'estes matèries primes però va notar també la crisi, especialment a L'Alcora per la crisi del conreu de la garrofa. El 9 de maig de 1933 va haver una vaga de la CNT contra els socialistes i la llei d'associacions d'abril de 1932, però no em consta cap acte als pobles investigats. El mes d'octubre també va haver una llarga vaga a Borriana front a l'actitud dels patrons de no donar feina als cenetistes. A pesar de la constant relació de l'anarquisme de Borriana amb el de L'Alcora, no em consta cap conflicte a este poble (Bosch, 2001).

La victòria de la coalició de la CEDA amb el PRR a les eleccions de novembre de 1933 van suposar la revisió o suspensió dels decrets del govern anterior, fet que, juntament amb la conflictivitat obrera, va debilitar la UGT i també el govern d'Azaña.

La CNT, en canvi, es va tornar més activa, amb mètodes més radicals¹⁰⁵ que els emprats per la UGT. De fet, els últims dies de 1933 la Guàrdia Civil va clausurar el centre de la CNT de L'Alcora, segellant portes i finestres. Segons relata el diari tradicionalista *El Siglo Futuro* «los elementos comunistas, en su mayoría jóvenes de veinte a veintitres años estos días del pasado complot atemorizaban al vecindario con sus rondas a altas horas de la noche y amenazas personales». Amés tenien preparada la seua revolta la nit mateixa que la Guàrdia Civil va actuar contra ells, ja que estaven en contacte constant amb els anarquistes de Borriana i la consigna era que s'apagaren les llums a Almassora i Vila-real per secundar la

¹⁰⁵ El dia 11 de maig de 1933 va esclatar una bomba a la via fèrria de Castelló quan es traslladaven a València els reclusos de la presó de Castelló, que havien incendiat la presó per propiciar la fuga. El mes de juny va començar amb l'explosió d'un cartutx de dinamita que causà danys a la Caja de Ahorros, Casa Consistorial i Cercle Tradicionalista de Castelló (Bosch, 2001).

revolució anarquista de desembre de 1938¹⁰⁶. La font manca de fiabilitat, però ens serveix per confirmar dos hipòtesis, si no estaven onfirmades ja:

1. Que a L'Alcora hi havia un moviment llibertari organitzat abans de 1936.
2. Que integraven este moviment molts elements joves, sense l'edat mínima per al vot.

L'1 de maig de 1934 a L'Alcora és va portar a terme una manifestació per part del fort comunisme llibertari que hi havia a la localitat. Així figura al diari tradicionalista *Siglo Futuro*, que tenia un corresposal a L'Alcora autor de crítiques molt dures i partidistes cap als comunistes.¹⁰⁷

A pesar de haber sido denegada la necesaria autorización por el gobernador civil de Castellón, que habían solicitado los elementos de la C.N.T. y de la F.A.I., agrupados bajo la denominación de Sindicato de Oficios Varios, el primero de mayo organizaron contra toda ley, violando el principio de autoridad e imponiéndose por las malas, una manifestación que, saliendo del Centro Comunista recorrió las principales calles de la villa, dando fuertes vivas a la F.A.I., mueras al Clero y otras frases bárbaras, que motivaron la general indignación y protesta del vecindario católico que tiene la desgracia de sufrirlos, aguantando en silencio su anticristiano rencor a todo lo más santo y sagrado, como es la Religión, la familia, la propiedad, el orden y demás fundamentos básicos de la sociedad. Lo más cómico de todo, si por otro lado no resultara trágico, es que todos los elementos propietarios y hacendados, agrupados bajo las huestes del radicalismo con el fin de que la fiera comunista no les devore ni acabe con lo que poseen, aquel día hicieron fiesta y se congregaron de madrugada en la plaza de Loreto, punto de reunión dominguera, dando la sensación de rendirse sumisos y obedientes, creyendo que con tales transigencias y componendas habilidosas amasarán a la fiera rusa. En cambio, en las fábricas propiedad de los tradicionalistas se trabajó todo el día con normalidad, y nadie se atrevió a coaccionar a los obreros católicos.

¹⁰⁶ *El Siglo Futuro*, 1-1-1934.

¹⁰⁷ *El Siglo Futuro*, 3-5-1934.

El 5 de juny de 1934 a les 6 del matí es va convocar una vaga general de camperols. La *Sociedad Obrera El Campo* va enviar un ofici a l'Ajuntament avisant-lo, i al mateix temps demanant-li treball. No sé si finalment es va dur a terme, però deixa clar que es vivien moments de desesperació per moltes famílies proletàries de L'Alcora a Conseqüència de la crisi¹⁰⁸. Esta vaga del 5 de juny va tindre una escala nacional i es va organitzar com a protesta per la destrucció de la legislació anterior per part del nou govern. Esta vaga de juny de 1934 va ser la més important al camp valencià durant la Segona República (Bosch, 2001).

Com hem dit la revolta d'octubre de 1934 va tindre escassa repercussió al País Valencià, llevat d'alguns incidents a Requena, Callosa de Segura, Picanya, Paiporta i, també, a Borriana (Bosch, 1992), així com també als principals feus comunistes d'Alacant, especialment Alcoi, on va esclatar un moviment revolucionari en solidaritat amb els treballadors asturians (Santacreu, 1986). A L'Alcalatén va passar desapercebuda.

Cal apuntar que l'any 1935 no es van autoritzar les manifestacions de la festa de l'1 de maig com a conseqüència, o amb l'excusa, de la tensió que es vivia després de la revolució d'Octubre de 1934. El Governador civil va donar avís als ajuntaments del 28 d'abril amb una sèrie de mesures:

1. *No se autoriza ninguna manifestación.*
2. *No se autoriza ningún mitin de los extremistas (anarquistas, comunistas, sindicalistas, etc.)*
3. *Como norma general no se autoriza ningún mitin político de cualquier matiz que éste sea.*
4. *Podrá autorizarse mitin de elementos socialistas templados, si el ambiente entre los trabajadores permite suponer que no existe peligro para el orden público. Si se autorizase ha de celebrarse en local cerrado y enviando Delegado de su autoridad con órdenes concretas de no permitir ninguna agresión legal.*

¹⁰⁸ AM L'Alcora, Actes Municipals 27-5-1934.

5. *Puede concederse el permiso para giras campestres, siempre que tanto la ida como la vuelta sea individual, no colectiva, sin formación de grupos ni manifestaciones, que en modo alguno deben ser consentidas.*
6. *Todos los establecimientos y espectáculos que ordinariamente actúan en días festivos deberán estar abiertos al público necesariamente, adoptándose por los propietarios o empresarios las previsoras medidas necesarias para que no se interrumpa su actuación.*
La autoridad no consentirá que se ejerza coacción alguna, quedando el obrero en plena libertad de holgar o trabajar amparándole en su derecho.
7. *Los servicios de fonda, hoteles, autobuses de línea, taxis, etc. deberán quedar asegurados.*
8. *Las alcaldías me darán cuenta por el medio más rápido de los propósitos de mítines socialistas, informando con detalle respecto a la conveniencia o improcedencia de su celebración y causas o fundamentos que abonen en informe.*
9. *Los sres alcaldes acudirán a este Gobierno por telegrama o teléfono consultando cualquier duda y adoptarán las medidas necesarias de acuerdo con las fuerzas de la Guardia Civil, para la más escrupulosa vigilancia y eficaz servicio para el mantenimiento del orden público.*
10. *El día 1º de Mayo próximo, tanto esa alcaldía cuanto todo el personal a sus órdenes se constituirán en servicio ininterrumpido y me telegrafiarán desde el pueblo o el más próximo que tenga teléfono o telégrafo cualquier novedad y haciéndolo necesariamente a las once horas y a las diecisete y media, participándome como se desarrolla la fiesta.*

Altres cas de vaga del que tenim constància a la premsa va ocórrer a Lluçena a principis del mes d'agost de 1935. Va ser una vaga pacífica a la important fàbrica de teixits d'Olegario Godó S.A., de la qual a la premsa no consten més dades¹⁰⁹. No obstant, podem saber més a partir de la correspondència de l'Arxiu Municipal de Lluçena. El motiu de la vaga va ser una protesta per l'acomiadament de l'encarregat de la fàbrica. Els 200 treballadors, dels quals 180 eren dones, van abandonar el seu lloc de treball el 6 d'agost de 1935. Tot va transcórrer de forma pacífica.

No obstant, la *Delegación Provincial del Trabajo* va declarar il·legal esta vaga per no haver sigut anunciada amb antelació i el dia 7 el Governador ho va comunicar a l'Ajuntament de Lluçena, demanant que adoptés les mesures necessàries per la seguretat de l'ordre públic i la llibertat del treball. En cas de no disposar de la força necessària ho hauria de comunicar al governador, que faria les gestions necessàries per harmonitzar el conflicte. Les primeres hores de la nit del dia 7 es van reunir els obrers amb l'Ajuntament a la casa capitular i, atenent als consells de l'alcaldia i de l'encarregat acomiadat, van acordar reintegrar-se al treball. La vaga va durar dos dies, ja que el dia 9 les 180 dones i els 20 homes van tornar a ocupar els seus llocs de treball.¹¹⁰

El cas més contundent data del 2 de setembre de 1935. Es va convocar una vaga de llenyataires a l'Alcora, a càrrec d'aproximadament 200 bracers dedicats a esta tasca. Cal dir que la llenya era molt important per fer funcionar els forns de les fàbriques de ceràmica. Esta vaga va ser declarada il·legal i es va enviar a la guàrdia d'assalt per garantir la llibertat de treball. En un primer moment la tranquil·litat era absoluta.¹¹¹

¹⁰⁹ *Diario de Castellón*, 9-8-1935. A. M. Lluçena, Correspondència 1931-1932. La fàbrica textil d'Olegario Godó estava vora el riu i en ella treballaven dones, amb una jornada de 9:35 hores diàries, que eren pagades a destall. Olegario era un empresari català amb una important indústria a Igualada.

¹¹⁰ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

¹¹¹ *Diario de Castellón*, 3-9-1935

La vaga va transcórrer de manera pacífica¹¹² i la guàrdia d'assalt va ser retirada pel governador, ja que, fins i tot, molts obrers tornaven al treball. Però la nit del 6 al 7 de setembre alguns vaguistes van prendre foc a diversos punts del dipòsit de llenya de la fàbrica de Fernando Diago i van tallar la llum en acte de sabotatge. Tanmateix van prendre foc simultàniament a la fàbrica d'Agustín Nomdedeu. L'incendi de Diago va assolir grans proporcions.

Van eixir cap a L'Alcora des de Castelló dos camions cisterna de l'Ajuntament, el parc de bombers, el governador, l'alcalde accidental i altres autoritats. El veïnat va eixir al carrer per sufocar l'enorme incendi de la fàbrica Diago i el de la de Nomdedeu. Este segon va ser sufocat de seguida però el de la fàbrica de Fernando Diago Piñón va ser impossible per les seues dimensions i la part posterior de l'edifici va quedar reduïda a enderrocs. A més, la les pèrdues, només de la llenya de Diago, van ascendir a 5.000 pessetes. La guàrdia d'assalt i la guàrdia civil van detindre a deu individus com a autors dels actes de sabotatge. A les 3:30 del matí van tornar a Castelló les autoritats i els guardes d'assalt amb els 10 detinguts. Els bombers ho van fer a les 6:15 hores, ja extingit l'incendi de la fàbrica. El governador va ordenar la clausura del centre del Sindicato Único de Oficios Varios. És a dir, que la vaga va córrer a càrrec del sectors anarquistes i probablement estaven darrere d'estos incendis.¹¹³

Després dels incendis va regnar la tranquil·litat i ja no va haver més incidents, tot i que hi havia indignació al municipi pels fets. El jutge d'instrucció de Lluçena va ser l'encarregat d'obrir diligències per trobar als autors¹¹⁴ i van ser detinguts Cristóbal Nebot Ferrer i Cristóbal Montoliu Miravet per amenaçar al contractista de llenya Juan Martí Gozalbo afirmant que la vaga només es podria resoldre cremant a les fàbriques i als contractistes¹¹⁵. D'estos incidents podem traure en clar que es començava a crear certa consciència de classe i que

¹¹² *Diario de Castellón*, 4-9-1935

¹¹³ *Diario de Castellón*, 7-9-1935 i *República*, 7-9-1935.

¹¹⁴ *Diario de Castellón*, 9-9-1935

¹¹⁵ *Diario de Castellón*, 10-9-1935.

l'anarquisme prenia força a la localitat de L'Alcora, on anava a gaudir de molt de protagonisme.

Altre acte que ens pot orientar sobre la creixent força de l'anarquisme és la profanació de l'Ermita de Sant Vicent a L'Alcora durant la manifestació de l'1 de maig de 1934. Els manifestants que van anar a l'ermitori de Sant Vicent a menjar, però es va posar a ploure i es van refugiar a la casa adossada a l'ermita, que era de l'Ajuntament, perquè l'aleshores regidor¹¹⁶ Vicente Chorva va obrir les portes. Algú va obrir la porta que comunicava esta casa amb l'Ermita, sembla que escalant per un xiprer al teulat. En definitiva, la gent va entrar menjar dins per no banyar-se, fet considerat una profanació pel capellà. A la manifestació anaven unes 500 persones. Entre estes persones algú es va emportar diners, es va fer algun desperfecte i un ròtul deia textualment «VIVA LA FAI»¹¹⁷. No ens pot passar desapercebuda la bona relació entre els sectors d'esquerra, ja que tots junts van celebrar esta festa a pesar de ser de sigles diferents.

L'anarquisme de L'Alcora exercia una lluita en favor del proletariat a tots els sectors econòmics i socials. Els empresaris rebien pressions per donar millores salarials als treballadors i, per aconseguir-ho, necessitaven que tots els treballadors participessin a les vagues. Així el 25 d'abril de 1936 hi havia pressions als industrials Fernando Diago i Manuel Porcar per que estos acomiadaren als obrers esquiroles de les seues fàbriques. En cas contrari retirarien el personal de les fàbriques fins la resolució de l'assumpte. Esta vaga s'iniciaria el dia 3 de maig.¹¹⁸

¹¹⁶ Era l'Alcalde, però li havien fet un vot de censura durant este període.

¹¹⁷ AM L'Alcora, Actes Municipals, 6-5-1934 i 13-5-1934.

¹¹⁸ CDMH, PS, Castellon, C0088, Exp0007, 0069

2.3. Obres i infraestructures realitzades durant el Bienni Conservador

Una important infraestructura que es va arribar durant este període va ser el telèfon interurbà a L'Alcora, Figueroles i Lluçena. A la premsa apareixen llargues cròniques sobre la inauguració, que es va realitzar el dia 28 de juliol de 1935. Va ser un important avanç, ja que estos pobles es podien comunicar des d'aleshores amb altres localitats de forma immediata, tot i que era un servei que no tots es podien permetre.

A les 10:45 va arribar a L'Alcora una comitiva procedent de Castelló, integrada pel subsecretari de Comunicacions Bosch Marín, el diputat Ignasi Villalonga, el secretari particular del ministre, el Sr Albert, Luis Fabra, Sanz Cabrera, amés de la premsa de Castelló i del Diario de Valencia. Van anar a la casa número 15 [núm 9 segons actes municipals del 13-7-1935] del carrer de Loreto, on estava el telèfon interurbà. Allí els esperaven l'Alcalde Vicente Chorva, el secretari de l'Ajuntament i dos regidors. Consuelo Chiva Catalán va posar en comunicació al subsecretari amb el ministre, que estava a València i es van saludar. L'Alcalde va parlar amb Govern Civil. Entre una gran alegria va quedar inaugurat el telèfon interurbà a L'Alcora.

Després va anar la comitiva a Figueroles, on esperava l'Alcalde Avelino Gil amb la corporació, el cap de correus jubilat Eduardo Llopis i molta gent del poble. La nova central del telèfon estava al Carrer Sant Blai 8. L'encarregat, Fructuoso Cano, va posar en comunicació al subsecretari amb València i a l'Alcalde amb Govern Civil creuant paraules de salutació i el telèfon va quedar inaugurat també. El poble esta vegada es va beneficiar de la seua situació geogràfica per poder accedir a este servei.

En tercer lloc van anar a Lluçena, on esperava també l'Alcalde Sigifredo Lahoz, Tertuliano Puerto, el secretari Grijalbo, el jutge municipal, el cap de la Guardia Civil i molta gent, inclosa la colònia escolar i la banda de música,

Sociedad Musical La Palestrina, que va tocar l'himne de Riego. La central estava al número 1 del carrer Sant Roc i l'encarregada, Florencia Aparici, va repetir el ritual de posar en contacte al subsecretari i alcalde amb València i Castelló. Va ser ràpid perquè a les 12:15 ja quedava inaugurat el telèfon. A les 12:45, després d'un refrigeri, van tornar cap a l'Alcora perquè la banda municipal estava esperant per tocar també l'himne de Riego. La comitiva arribar a Castelló i van convidar als periodistes al Café Suizo.¹¹⁹

IMATGE 8. Vista de Xodos. No consta l'any. Fons fotogràfic: Diputació de Castelló.

A Xodos el mes d'abril de 1935 es demanà la construcció d'un altre camí veïnal, per estar millor comunicats. Éste havia d'enllaçar amb Vistabella. Per poder portar-lo a terme sol·licitaren una subvenció del 50% al Ministeri i del 25% a la Diputació. Tanmateix demanen la continuació d'eixe camí per enllaçar-lo amb el camí forestal a Sant Joan de Penyagolosa¹²⁰. Al mateix municipi volien instal·lar l'enllumenat públic, però no tenien diners. El 2 de setembre d'este mateix 1935 proposen vendre els pins dels montes del comú de veïns per poder

¹¹⁹ *República*, 29-7-1935 i *Diario de Castellón*, 30-7-1935.

¹²⁰ AM Xodos, Actes Municipals, 6-4-1935.

pagar esta infraestructura i envien la instància al Governador Civil per demanar l'Autorització¹²¹.

També durant estos anys es va plantejar l'explotació dels jaciments de petroli de l'Alcora i Ribesalbes (Medall, 2015). Segons un article del *Diario de Castellón* era necessari una forta inversió per inserir una bateria de *retortes* amb destil·lació al buit, amb ampla eixida de gasos, és a dir, adaptada a les característiques dels esquistos petrolífers de pissarra bituminosa. Açò, afirmava Vicente Vilar Negre, que donaria molt d'oli i grans beneficis, ja que era una matèria cara a Espanya i que encara no es coneixia molt bé la seua explotació. Ja van intentar explotar estos jaciments els Anglesos, però amb el nou sistema de retortes i els nous sistemes de depuració seria possible treure grans quantitats de petroli.

Hi havia aleshores una depreciació del conreu de la garrofa¹²² i la del petroli es venia com una alternativa interessant des de la perspectiva d'aquell moment. De tota manera, cal dir que estes mines suposaven una extracció del petroli molt cara i poc rentable i els polítics de l'època tampoc van arribar a recolzar esta inversió incerta¹²³. A banda de la crisi de la garrofa hi havia una situació d'atur a tindre en compte que es tractava de solucionar, però no era fàcil. Es van fer moltes obres menors per donar treball a la gent. Per exemple el 5 de gener de 1934 l'Ajuntament de l'Alcora va aprovar de fer una galeria de nínxols al cementiri a petició de la *Sociedad de Obreros y Peones de Alcora*, per poder alleugerir l'aguda crisi de treball que atravessaven¹²⁴. A través del ministre Vicente Cantos

¹²¹ AM Xodos, Actes Municipals, 2-9-1935. Estos pins havien sigut cedits al veïnat per German Escrig Montes. El 22 d'octubre s'acorda la subasta de 30 pins de la Lloma Bernat.

¹²² AM Lluca, Correspondència 1935-1936. Crisi de la garrofa. Hi havia molt d'excedent i poca demanda. Fins i tot l'1 març 1935 des de L'Alcora demanaren als poders públics la seua protecció obligant el seu consum, meçclada amb l'ordi, per al pinso de les cavalleries de l'exèrcit.

¹²³ *Diario de Castellón*, 7-8-1935 i 15-8-1935.

¹²⁴ AM L'Alcora, Actes Municipals, 5-1-1934 i 4-3-1934. L'import dels treballs fets per paliar la crisi obrera van ascendir a 6.349,25 pessetes en sous i 683,83 pessetes en materials. La crisi era tan greu que fins i tot el 15 d'abril de 1934 l'Ajuntament va prendre la decisió de disoldre la banda de música. Diverses ocasions els obrers anaven a vore a l'Alcalde per demanar feina, però tampoc tenien diners, però a la sessió ordinària de l'Ajuntament del 13 de maig de 1934 es va aprobar fer «laboreo forzoso» i col·locar als obrers aturats per treballar les terres dels

l'Ajuntament de L'Alcora va aconseguir el mes de setembre un crèdit de 60.056,45 pessetes per construir el camí veïnal de L'Alcora a Ribesalbes, que era necessari en si, però el que es buscava era donar treball a la gent¹²⁵.

El 4 de maig de 1935 es va fer a l'Ajuntament de L'Alcora un índex de peticions d'obres municipals que es consideraven necessàries per atenuar la crisi de treball i millorament de la localitat:¹²⁶

1. Casa de correus i telègrafs.
2. Clavegueram.
3. Instal·lació d'enllumenat públic a La Foia i Araia.
4. Reparació total de la travessia que creua la localitat.
5. Construcció d'un nou escorxador públic.
6. Prolongació de la carretera d'Araia fins Argelita.
7. Construcció d'una carretera de L'Alcora al tossal de Sant Cristòfol.
8. Construcció del ramal del mas de Batxero a Ribesalbes.
9. Interessar l'aprovació i construcció del nou embassament de L'Alcora quan finalitzen els sondejos que s'estaven realitzant.
10. Prolongació del camí veïnal des d'Araia fins L'Alcora.

La situació d'atur va durar fins la Guerra Civil. Aleshores es va fer desaparèixer el 10% de recàrrec a la contribució que s'havia implantat l'any 1935 perquè «la mayoría del elemento trabajador se encuentra encuadrado en el ejército militar popular defendiendo la causa del pueblo»¹²⁷.

Durant este període es va construir el sumptuós *Balneario Fuente «El Prat»* amb una sèrie de xalets al seu voltant. Va ser iniciativa de Fernando Beltrán. Segons un article a *República*, Beltrán va adquirir dos vigèsims del número premiat amb quinze milions de pessetes a la loteria de nadal, del que va fer

llauradors denunciats per falta de conreu, però no va donar resultat perquè els denunciats ja havien sol·lucionat el problema.

¹²⁵ AM L'Alcora, Actes Municipals, 29-9-1934.

¹²⁶ AM L'Alcora, Actes Municipals, 4-5-1936.

¹²⁷ AM L'Alcora, Actes Municipals, 3-9-1937.

participacions verbals del mateix. A pesar de no tindre ningú cap document acreditatiu, Fernando va dipositar al BANESTO una llista de tots els que tenien estes participacions verbals per que passaren a cobrar. A canvi, molta gent va col·laborar amb Fernando Beltran per la construcció del balneari a la font del Prat.¹²⁸

A l'estiu de 1935 ja havien finalitzat les obres de la carretera que arribava fins esta font i els accionistes anaven ingressant les accions a l'empresa Pro-Balneario a través dels bancs de València i Vizcaya. Al llarg de l'estiu es va fer la subhasta de les obres del grandios balneari i el 30 d'agost ja havien començat. Lluçena gaudia d'un moment turístic molt important on anava la colònia escolar de Castelló i el balneari anava a ser un element més¹²⁹. També es realitzaven actes de cara a este turisme, per exemple tots els diumenges tocava la banda municipal i feien ball.¹³⁰

Al mes de maig de 1936 ja estava fet l'edifici, tot i que encara no estava inaugurat. Malauradament per als propietaris del negoci, eixe mateix estiu va esclatar la Guerra Civil i amb ella la revolució a la rereguarda republicana. No obstant, la construcció d'este balneari va ser un motiu d'alegria per la gent de Lluçena. Ho transmeten les paraules de V. Gargallo al diari República, del qual adjunte un fragment:

Escrutando los detalles nuevos que a cada momento aparecen a la vista del asiduo concurrente al elegante hotel, notamos, gratamente sorprendidos, la construcción de una preciosa pérgola que cuidadosamente encristalada en su tonalidad, ha de brindar a los huéspedes un envidiable bienestar. Si a eso añadimos la construcción de la imprescindible piscina, además de los coquetones cuartos de baño existentes en las 33 habitaciones del Hotel, obtendremos la consecuencia de

¹²⁸ República, 27-12-1934.

¹²⁹ AM Lluçena, Correspondència 1933-1934. Prèviament estaven disponibles els següents allotjaments turístics: Parador de Enrique Bartolín, Plaça d'Espanya, preu 5. 5-7 pessetes la nit; Parador d'Antonio Negre. Plaça Espanya, 7. 5-5,5pts; Parador de Juan Gonell. C Solana 1. 5-5,50 pts.

¹³⁰ República 12-07-1935. Autor: Duende de Lucena i República 30-08-1935. Autor: Duende de Lucena

que el Balneario Fuente «El Prat», es lo más bien dotado que existe en el orden higiénico y sanitario. La anchurosa terraza, la magnificencia del soberbio comedor con sus árboles corpulentos que le vigilan perpetuamente, y el jardín que ha de servirles de antesala, dan una perspectiva encantadora al suntuoso hotel.¹³¹

DOCUMENT 4. Membret del Balneari El Prat. Arxiu Municipal de Lluçena, Correspondència 1939.

¹³¹ *República*, 11-4-1936.

3. El Front Popular. El triomf de la coalició d'esquerres i l'últim període de pau

A l'abril de 1934 s'uniren *Acción Republicana* [Azaña], *Partido Republicano de Galicia* [Casares Quiroga] i el Partit Radical Socialista [Marcelino Domingo] en un nou partit, amb Azaña com a màxim dirigent, anomenat *Izquierda Republicana*. A setembre d'este any, Martínez Barrio fundà *Unión Republicana*, una escissió de l'ala esquerra del *Partido Republicano Radical*, que s'uní amb una escissió del *Partido Republicano Radical Socialista*. Amb la lliçó de la derrota de 1933, les esquerres, baix el nom de *Frente Popular*, van buscar fer una gran coalició composta pels següents partits: IR, UR, PSOE, UGT, Joventuts Socialistes, Partit Comunista, Partit Obrer d'Unificació Marxista [Maurín i Nin] i Partit Sindicalista [escissió de la CNT]. Els socialistes, per entrar a la coalició van demanar no estar en el govern –pels seus principis– i que en el Partit Comunista integrés el Front Popular. (Casanova, 2007)

El programa polític del *Frente Popular* anava marcat per una sèrie de propostes comuns que van ser consensuades per tots els partits que l'integraven. Lògicament es va buscar un punt intermedi en algunes propostes, ja que el *Front Popular* era un grup heterogeni d'ideologies polítiques. Per exemple, el PSOE no estava d'acord en la no-nacionalització de les terres i la banca. De manera resumida estos van ser els punts de la seua proposta electoral:

- Àmplia amnistia, reposició de funcionaris, readmissió d'obriers acomiadats i reparació a les víctimes de la repressió.
- Revisió i reforma de les lleis d'ordre públic, *Tribunal de Garantías*, reglament de la càmera, municipal i provincial, reorganització del cos de Vigilància i del règim de Presons.
- Regim agrari: No s'accepta pels republicans la nacionalització de la terra. Derogació de les lleis d'arrendaments i de devolució i pagaments de les finques de la noblesa.

- Regim industrial: La protecció de l'Estat. Especial protecció a la petita indústria i petit comerç
- Règim d'obres públiques: Els republicans no accepten el subsidi d'atur. Ordenació legislativa i administrativa que garantisca la utilitat de les obres.
- Règim d'hisenda i banca: És rebutjada pels republicans la nacionalització de la Banca. Direcció del Banc d'Espanya i de la banca privada. Distribució de les càrregues públiques.
- Legislació social: Es rebutja el control obrer. Creació del delictes d'enviliment del salari. Es restableix la legislació social en tots els seus principis. Política de reconstrucció econòmica.
- L'ensenyament, atribut indeclinable de l'Estat: Vigilància de l'ensenyament privat. Creació de l'ensenyament mitjà i professional.
- Reposició i desenvolupament de la legislació autonòmica.
- Adhesió als principis i mètodes de la Societat de Nacions.

El programa dels partits de dretes es va seguir centrant en la defensa de religió i els mateixos principis que defensaren als anteriors comicis generals. Els van donar un bon resultat i no els feia falta canviar de punt central del seu discurs. El catolicisme estava molt estès i presentar-se com els seus salvadors assegurava un gran nombre de vots, a més que era el nexa d'unió de molts partits que integraven la dreta. Al mateix temps aprofitaven el discurs de la por al canvi i, en definitiva, va haver un continuisme en la seua política.

El 16 de febrer de 1936 es van realitzar unes eleccions decisives per al futur immediat de la República. Les dretes volien fer desaparèixer la República des de dins, de manera legal, o per la força i estes eleccions anaven a marcar el seu mètode. Es va mobilitzar a les urnes el 72% de la població censal, una xifra superior a qualsevols comicis que s'hagueren fet fins aleshores i amb l'afegit del vot femení. Les dretes van perdre el suport del PRR, que es va afonar a les

eleccions –amb cinc escons– pels escàndols de corrupció i el seu pacte amb la dreta.

El Front Popular va treure 263 escons per 156 de la dreta i 54 dels partits de centre. Els partits més votats foren Izquierda Republicana [87], PSOE [99] i la CEDA [87], mentre que partits situats als extrems com la Falange o el PC. tingueren un recolzament testimonial de les urnes¹³². El nou govern estava format sobretot per ministres de *Izquierda Republicana* [9] i de *Unión Republicana* [3], ja que els socialistes no volien formar part del Govern. Per la seua part, la CEDA i les dretes començaren a preparar un cop d'Estat des del moment en què van perdre les eleccions. Van tractar de justificar-se en l'atmosfera de tensió, que havia augmentat la primavera de 1936, no obstant no es podia parlar de guerra, ja que els conflictes foren menors que el 1933 a la regió valenciana (Bosch, 2001).

El 7 d'abril va ser destituït Alcalá Zamora com a President de la República després de cinc anys al càrrec, ja que cap dels grups majoritaris el recolzava. Al mes de maig, Azaña va ser nomenat President de la República mentre que Casares Quiroga va ser President del Govern fins el cop d'Estat. Es tornà a un estat laic i a una ensenyança laica front a la religiosa, però no hi hagué temps de canviar moltes coses. Els militars prepararen el cop amb especial protagonisme del General Mola i el fet de desterrar a Franco a Canàries va acabar sent un error per als republicans, ja que Juan March li pagà un avió fins Marroc. El 17 de juliol es sublevaren les guerrilles de Melilla, Tetuán i Ceuta i el dia 18 Franco signa l'Estat de Guerra. Espanya es dividí entre els llocs on triomfà el cop d'Estat i els llocs on no triomfa. Començà la Guerra Civil.

¹³². historiaelectoral.com, *Resultados por circunscripciones de las elecciones generales de 1933*.

3.1. Activitat política i resultats electorals

No figura a la premsa de Castelló cap míting polític de cara a les eleccions de 1936. Malauradament als arxius municipals no es conserva la documentació de l'època de manera sistemàtica, però, afortunadament, a l'Arxiu de Lluçena s'ha conservat bona part de la correspondència i, a través d'ella, podem conèixer, almenys, els mítings que es van realitzar en esta vila:

- 7 de febrer de 1936 a les 20h. Organitzat per *Ateneo Socialista Obrero de Lucena*¹³³. Acte de propaganda electoral al mas de Foios [Venta de Toneró]. Oradors: Julio Bartoll, Ramón Edo, José Antonio Porcar Agut, Ernesto Porcar i Pascual Escriche, del *Partido Socialista i Izquierda Republicana*¹³⁴. L'acte es va desenvolupar sense incidents i amb molt escassa concurrència de públic. Segons participa l'alcalde al Governador.¹³⁵
- 8 de febrer de 1936 a les 20h. Organitzat per *Ateneo Socialista Obrero de Lucena*. Acte de propaganda electoral al mas del Moro [casa Caldero] i mas de la Mina [casa de Juan de Muixeta]. Estava programat en un primer moment fer-los als masos del Moro, Llosar i Covarxos. Oradors: Julio Bartoll, Ramón Edo, José Antonio Porcar Agut, Ernesto Porcar i Pascual Escriche, del *Partido Socialista i Izquierda Republicana*. Finalment va ploure i no es van poder fer, però es van aplaçar per al dia 10 a les 20 i 21h respectivament.¹³⁶
- 9 de febrer de 1936 a les 10h. Organitzat per *Ateneo Socialista*

¹³³ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. 12-1-1936. Junta directiva del Ateneo Socialista per al 1936: President: Antonio Salvador Porcar; Vicepresident: José García Chiva; Comptador: Fernando Porcar Agut; Secretari: Ernesto Porcar Gallén; Vocals: José Bartolin Montins i Julio Bartoll Ventura. Domicili provisional: Carrer Metge Nebot 8, entresol 2º.

¹³⁴ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. El 24-1-1936. Es va constituir la societat *Agrupación de Izquierda Republicana de Lluçena*. La junta municipal és la següent: President: Casimiro Isidro Beltrán; Secretari: José Porcar Gallén; Tresorer: Miguel Aparici Salvador; Vocals: Juan Ramón Edo, Pascual Escriche i Juan Villagrasa. Domicili: C/ Duque de Tetuán 21, primer pis.

¹³⁵ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

¹³⁶ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

Obrero de Lucena. Acte de propaganda electoral al local d'Eduardo Porcar, C/Metge Nebot de Lluçena. Oradors previstos: Francisco Llorens Peris, Juan Peirats Luca, Tomás Ramos González i Vicente Tirado Fallas, de Castelló. Acte presidit pel president de l'agrupació socialista Antonio Salvador Porcar¹³⁷. També es va suspendre per la pluja i es va aplaçar al 14 de febrer amb els següents oradors: Luís Hernández, Vicente Tirado, Julián Peirats i Ramón Martorell. No va haver incidents i van assistir unes 200 persones, la major part dels quals encara sense edat per votar.¹³⁸

- 9 de febrer de 1936 a les 14h. Organitzat per la *Derecha Regional Agraria*. Acte de propaganda electoral al café Moderno, propietat de Miguel Lizondo i ubicat a la Plaça d'Espanya. Oradors: Saturnino Lizondo Gómez, Miguel Aparicio, Joaquín López Farias, Rodolfo Beltrán y José Sanz Cabrera.¹³⁹
- 13 de febrer de 1936 a les 20h. Organitzat pel *Comité de Enlace del Frente Popular de Lucena*. Acte de propaganda electoral al mas de la Foixenta.¹⁴⁰

L'Ajuntament estava obligat a enviar delegats per que durant l'acte no s'ataque, amenace o injurie al cap de l'Estat, les Corts, ministres i autoritats civils i militars, i no es puguin cometre infraccions.

A l'Arxiu de Salamanca trobem informació sobre diversos mítings sol·licitats al governador des de L'Alcora:

¹³⁷ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. Antonio Salvador també figura com a president de la *Sociedad Obrear del ramo de Agricultores* que es va formar el 4-5-1936: President: Antonio Salvador Porcar; Vicepresident: Julio Bartoll Ventura; Tresorer: Joaquín Palanques Chiva; Comptador: Gonzalo Gozalbo Miralles; Secretari: Antonio Castillo Celades; Vicesecretari: Joaquín Nebot García; Vocals: Arcadio Albert Chiva, Vicente Lio Ribés i Alfredo Aparici Bruch.

¹³⁸ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

¹³⁹ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

¹⁴⁰ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. Frente Popular de Lluçena estava format per Izquierda Republicana, Partido Socialista, UGT i CNT.

- 13 de febrer de 1936. *Comité de Enlace del Frente Popular*. Acte de *Izquierda Republicana* i *Unión Republicana*.¹⁴¹
- 29 de març de 1936. Mítin al Cine Nuevo de L'Alcora «para la exposición y defensa de los postulados socialistas anarquistas y cuanto se relacione con la aspiración de transformar la sociedad presente, por otra más justa y próspera». Sol·licita Ismael Aicart Andrés.¹⁴²
- 25 de juny [posterior als comicis] - Mítin al Teatro Cine Nuevo per defensar els ideals socialistes anarquistes. Sol·licita el Sindicato Único de Oficio.¹⁴³

¹⁴¹ CDMH, PS, Castellon, C0102, Exp0005, 0071.

¹⁴² CDMH, PS, Castellon, C0040, Exp0001, 00190.

¹⁴³ CDMH, PS, Castellon, C0040, Exp0001, 0517.

Anem ara a analitzar els resultats electorals a les eleccions generals de 1936. La primera volta de les eleccions va tindre a L'Alcalatén els següents resultats:

TAULA 5: RESULTATS ELECTORALS DEL 16-2-1936. PRIMERA VOLTA

Candidat	Alcora	Llucena	Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total	P. Castelló
Luis Fabra (DRA)	1.012	288	350	99	136	198	2.083	55.826
Fe Castell (IND/FP)	329	78	100	106	1	73	687	55.497
Villalonga (DRA)	699	400	350	69	101	201	1.820	55.141
Sapiña Camaró(PSOE/FP)	397	99	100	102	1	70	769	54.977
Gómez Hidalgo(UR/FP)	367	99	100	147	1	68	782	55.511
Martí Olucha (DRA)	811	344	350	24	144	198	1.871	54.624
Casas Sala (IR/FP)	451	133	100	106	1	78	869	53.892
Sanz Cabrera (DRA)	1.025	321	350	24	196	196	2.112	53.279
Cantos Figuerola (PRR)	235	852	1.178	503	68	17	2.853	31.068
Cantos Sainz (PRR)	205	832	1.178	492	54	9	2.770	28.224
Lerroux (PRR)	462	721	1.178	136	35	3	2.535	25.593
Bau Nolla (CT)	431	24	350	188	139	4	1.136	15.920
Morelló (PRR)	82	10	0	0	0	0	92	13.614
Sales Martí (CT)	230	8	350	18	4	1	611	11.955
Ribés Sanchis (PCD)	<i>No consten els resultats d'este candidat a cap font</i>							3.190

Font: *Heraldo de Castellón*, 17-2-1936 i Reguillo, 2012, p.2001 i Grau, 2012, p.393. Elaboració pròpia.

En general a L'Alcalatén es va seguir votant al PRR i a la DRA, tal com es va fer als anteriors comicis, però els republicans radicals van perdre un bon grapat de vots, excepcionalment a L'Alcora, i sobretot José Morelló del Pozo, que va pagar car el seu enfrontament amb Vicente Cantos Figuerola i la retirada de la campanya electoral. També cal destacar un increment del vot a la candidatura d'esquerres, bona part procedent de l'ala esquerra del PRR que havia quedat decebuda amb el partit pel seu pacte amb la dreta i també pels casos de corrupció; amés del desgast polític que suposà estar al poder en temps de crisi. A pesar d'este increment, el nombre de vots al Front Popular dels pobles de L'Alcalatén seguia sent baix en comparació amb la resta de la província.

En el global de les comarques de Castelló el triomfador va ser el propi Front Popular amb una diferència molt escassa, ja que van aconseguir un total de 219.877 vots per 218.870 de la Derecha Regional Agraria. Més lluny es van quedar els radicals, amb 98.499 vots totals, per 27.875 dels carlins i 3.190 vots del candidat del Partido de Centro Democrático, que no li van ser suficients per presentar-se a la segona volta (Grau, 2012).

TAULA 6: RESULTATS ELECTORALS DEL 1-3-1936. SEGONA VOLTA

Candidat	Alcora	Llucena	Useres	Costur	Xodos	Figueroles	Total	P. Castelló
Francisco Casas Sala	544	167	1.206	285	12	85	2.299	74.734
Francisco Gómez Hidalgo	541	165	1.206	285	12	81	2.290	74.616
Juan Sapiña Camaró	540	165	1.206	285	12	82	2.290	74.002
Vicente Fe Castell	540	165	1.206	285	12	84	2.292	74.677
Ignacio Villalonga Villalba	574	287	450	85	180	203	1.779	57.913
Antonio Martí Olucha	585	286	450	86	180	198	1.785	58.276
Alejandro Lerroux García	4	0	0	0	0	0	4	1.622
Vicente Cantos Figuerola	0	2	0	0	0	0	2	307
Ramón Cantos Saiz de Carlos	0	1	0	1	0	1	3	849
Luís Fabra Sanz	11	0	0	0	0	0	11	1.770
José Sanz Cabrera	15	0	0	0	4	0	19	1.727
José Morelló del Pozo	0	1	0	0	0	0	1	201
Bautista Soler Martí	11	0	0	0	0	0	11	173
Joaquín Bau Nolla	11	0	0	0	0	0	11	110
<i>Varios</i>	1.062	562	900	172	350	395	3.441	86.366
En blanc	2	8	0	0	0	0	10	191
Votants	1.136	454	1.656	372	192	284	4.094	133.774

Font: Arxiu Diputació de Castelló, Municipis, documentació eleccions, 1936. Elaboració pròpia.

No obstant, cap candidat va arribar al 40% dels vots escrutats, raó per la qual era necessària una segona volta, tal com va passar a les eleccions de 1933. La segona volta es celebrà l'1 de març de 1936 i el Front Popular va recollir una part dels vots del Partit Republicà Radical d'una manera més clara, ja que este partit es

va retirar de les eleccions. La quantitat de vots que van passar d'un partit a l'altre no és uniforme, com vorem millor a les gràfiques, per exemple a Les Useres l'intercanvi va ser pràcticament total, mentre que a Llucena¹⁴⁴ o L'Alcora va haver una abstenció enorme.

Hem de tindre en compte el vot de l'anarquisme al Front Popular, ja que a esta segona volta els sectors llibertaris van votar massivament a la coalició d'esquerres per aconseguir l'amnistia dels presos polítics. Segons Juan Pablo Calero, la cridada a l'abstenció es va portar a terme només a les eleccions de 1931 i 1933, però no a les de 1936, ja que a pesar de l'apoliticisme era imprescindible que no tornessin a guanyar les dretes i evitar que seguís la persecució als grups llibertaris. Però els anarcosindicalistes tampoc esperaven que d'estos comicis poguera eixir la solució a la crisi social dels treballadors espanyols, producte de la recessió econòmica internacional de 1929 i dels desequilibris tradicionals de la societat hispana(Calero, 2009).

Si agafem L'Alcora com a exemple, per ser la localitat amb major incidència del comunisme llibertari, i analitzem els resultats de la primera i la segona volta les conclusions no són massa esclaridores. Si bé els candidats del Front Popular guanyaren uns 100 vots, no podem afirmar que la procedència fora anarquista, ja que hem de restar els vots de l'antic electorat del PRR. En tot cas la massa de votants a l'anarquisme no era majoritària atenent a estes deduccions, però cal tornar a dir que les idees llibertàries van ser recolzades principalment per la població més jove, encara sense els 23 anys que permetien exercir el dret a vot. Amb tot, tal com hem dit tampoc hem de donar per fet que a la primera volta l'abstenció anarquista fora generalitzada, tal com apunta Calero.

La dreta pràcticament va mantindre el nombre de votants excepte a Llucena i L'Alcora, on va baixar de manera considerable. Els vots que consten com a

¹⁴⁴ AM Llucena, Correspondència 1935-1936. Resultats electorals a Llucena 1-3-1936. Canvien un poc dels que apareixen a l'Arxiu de la Diputació: Villalonga: 373; Martí: 372; Beltrán: 373; Llansola: 373; Casas Sala: 182; Sapiña: 180; Gómez: 179; Fé Castell: 178; En blanc: 12; 7 candidats amb un vot.

«varios» són majoritàriament els que van rebre els candidats Beltrán i Llansola, que foren votats amb Villalonga i Martí Olucha per l'electorat conservador.

Al total del districte de Lluçena el Front Popular va passar de 6.938 a 20.365 de la primera a la segona volta; el PRR de 17.428 va passar a 26; DRA va passar de 18.251 a 10.301 i la CTC de 5.798 a 27 (Reguillo, 2001: 1019). Que en pocs dies es done este canvi electoral sembla una exageració, però hem de tenir en compte que bona part del PRR de Castelló era més proper a l'esquerra que a la dreta. El que no és tan fàcilment explicable és que la dreta perdés tants vots al districte, ja que els votants de dretes havien mostrat fidelitat fins aleshores i al total de la província van incrementar el nombre de vots.

A nivell provincial el Front Popular també va traure millors resultats en esta segona volta que a la primera, ja que va rebre els vots d'aproximadament els 60% de l'electorat del PRR, mentre que els conservadors van mantindre una estabilitat. En definitiva van resultar quatre diputats del Front Popular i dos de la Dreta Regional Agrària. Els diputats conservadors foren Ignasi Villalonga Villalba i Antonio Martí Olucha, mentre que els del Front Popular foren Francisco Casas Sala d'IR, Vicente Fe Castell, independent d'IR, Francisco Gómez Hidalgo d'UR i Juan Sapiña Camaró del PSOE (Grau, 2012).

Estos resultats demostren una polarització de la societat en detriment del centre polític. Havien quedat dos alternatives: les dretes i les esquerres. Dos grups heterogenis, units per objectius comuns, i de la batalla electoral havien van eixir victoriosos els segons. Però un sector majoritari de la dreta no anava a acceptar estos resultats i va començar a conspirar per aconseguir la contrarevolució mitjançant altres vies menys democràtiques (Grau, 2012: 398).

Per part de l'esquerra es va voler aprofitar el poder rebut a les urnes. A pesar de les protestes del PRR i altres partits, el 12 d'abril es va destituir l'ajuntament de Castelló ja que, segons el Governador, no representava la voluntat popular. Ara estaria constituïda per una comissió gestora més d'acord amb esta voluntat popular (Reguillo, 2001: 1027).

Les eleccions municipals van ser convocades per al 12 d'abril, però el 4 d'abril van ser aplaçades «sine die» per Manuel Azaña, amb l'objectiu d'evitar l'absència dels parlamentaris a les Corts (Reguillo, 2001: 1027). El motiu, per al diari República, era la por del Front Popular a ser derrotat a municipis amb comissió gestora del Front Popular¹⁴⁵, i és que, com vorem, es van implantar més comissions gestores del Front Popular on hi havia ajuntaments controlats pel PRR o la DRA.

Per exemple el 24 de maig de 1936 es va crear una comissió gestora a Figueroles formada per cinc membres de *Izquierda Republicana* i que van substituir als de DRA, que havien estat al càrrec de la institució durant tot el període previ de la Segona República i havia hagut una continuïtat des de la dictadura de Primo de Rivera. Entenem que ésta va ser la raó de crear la gestora¹⁴⁶.

Dies abans, el 28 de febrer, s'havia creat una comissió gestora a Lluçena per substituir a l'Ajuntament del Partit Radical. Estes gestores, tot i no entrar de la manera més democràtica possible, no van fer la revolució ni van radicalitzar les polítiques locals, sinó que generalment van seguir treballant per al municipi adoptant les mesures que els comunicava Govern Civil¹⁴⁷. Fins i tot es van seguir fent actes religiosos, sempre després de demanar permís al Governador¹⁴⁸.

El 21 de març es va crear la gestora a Costur¹⁴⁹ i el 29 de maig a L'Alcora, on van ser destituïts del seu càrrec els huit regidors amb sigles polítiques diferents

¹⁴⁵ República, 7-4-1936.

¹⁴⁶ AM Figueroles. Actes municipals 24-5-1936.

¹⁴⁷ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. Una de les mesures més polèmiques va tindre lloc el 26 d'agost. Per una circular de Govern civil es va ordenar substituir als estanquers no afectes al Govern de la República. A Lluçena estaven Àngel Fabra Martí i Tàrsilo Lahoz Gómez, considerats per l'Ajuntament poc afectes al govern legítim i, a proposta de l'alcaldia, haurien de ser destituïts en favor de Joaquín Fabra Fortanet i Antonio Castillo Celades.

¹⁴⁸ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. La festa del Rotllo per la santíssima trinitat es va autoritzar a través de la comissió gestora de Lluçena, presidida per Casimiro Isidro.

¹⁴⁹ AM Costur. Libre registre d'eixides de correspondència.

a les del Front Popular¹⁵⁰. La raó d' esta destitució consta al llibre d' actes:

Hechos imperativos y circunstanciales fueron la causa determinante de la suspensión sine die, de las elecciones municipales convocadas. Son muchos los ayuntamientos de la provincia que, como consecuencia de la larga permanencia en los cargos de los Sres. Concejales, hace que algunos de ellos, bien por cansancio u otras causas atribuibles principalmente a aquella circunstancia, no actuen con el celo y la diligencia que fueran de desear, por desgaste natural lógico y disculpable. Aún teniendo todas estas circunstancias presentes la autoridad provincial no puede en modo alguno, permitir que se resienta la buena marcha administrativa de los municipios y debe poner término a tales situaciones allá donde estas concurren y con tal fin.

La Comissió Gestora va quedar constituïda de la següent manera: president: Vicente Chorva Grangel; 1er tinent gestor: Manuel Bartoll Nebot; 2n tinent gestor: Arcadio Badenes Calvo; Dipositari: Manuel Gargallo Aicart; Síndic: Vicente Artero Forés; Vocals: Francisco Villalonga Andrés, Vicente Gayet Masó, Manuel Granell Badenes i Juan Bachero Safont.¹⁵¹

Un poc més tard, el 15 de juny de 1936, va dimitir l' Ajuntament de Xodos en bloc de manera irrevocable, per ser substituïda també per una comissió gestora, però el fet és que entre el 2 de juliol de 1936 i el 21 del 9 de 1936 no va haver cap reunió a la casa consistorial. Sí que apareix una nota amb el següent missatge: «Debidas las circunstancias por que atraviesa la nación y habiéndose encargado el Comité Antifascista de la autoridad de la localidad, no ha sido necesario el que se haya reunido el Ayuntamiento hasta el día de hoy por no haber asuntos de trámite

¹⁵⁰ Van ser destituïts: Luis Gasch Miralles [llaurador], Vicente Ferrer Navarro [industrial], Ramón Nomdedéu Peña [jornaler], Ramón Falcó Calvo [llaurador], José Peña Catalán [ferrer], Cristóbal Paús Catalán [llaurador], Cristóbal Paús Carnicer [comerciant] i Cristóbal Mezquita Paús [llaurador].

¹⁵¹ AM L'Alcora, Actes Municipals, 29-5-1936. Comissions:

- Hisenda-pressupostos-impuestos-arbitris: Chorva, Villalonga i Granell.
- Beneficència-sanitat-instrucció pública-ordre públic: Bartoll, Bachero i Gayet.
- Policia urbana-obres públiques-funcions i festejos-enllumenat i aigües: Badenes, Gargallo i Artero.

que tratar».¹⁵²

IMATGE 9. Vista de Les Useres. No consta l'any. Fons fotogràfic Diputació de Castelló.

A Les Useres no es va crear cap Comissió Gestora abans del cop d'Estat, ja que l'Ajuntament estava constituït majoritàriament per afiliats de *Unión Republicana*, que a la primera volta es presentaren pel PRR (Rubio, 2013: 8). El que sí es va constituir estos mesos va ser el partit de *Izquierda Republicana*, concretament el 30 d'abril de 1936, amb seu al carrer Trinquet número 2.

¹⁵² AM F. Xodos. Actes Municipals, 21-9-1936.

A les taules següents figuren els diferents membres dels ajuntaments o comissions gestores durant els dies previs al cop d'Estat, és a dir, durant l'estiu de 1936 o potser la font siga d'uns dies després, ja que no té data. De tota manera ja s'havien creat les comissions gestores on s'havien de crear. He afegit també els oficis i l'edat de cadascú a partir del cens de 1935.

TAULA 7. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE L'ALCORA L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
Vicente Chorva Grangel	President	29-5-1936	UR	Baster	46
Manuel Bartoll Nebot	1er Tinent	29-5-1936	IR	Jornaler	42
Arcadio Badenes Calvo	2n Tinent	29-5-1936	IR	Jornaler	46
Vicente Artero Forés	Síndic	29-5-1936	UR	Llaurador	48
Manuel Gargallo Aicart	Dipositari	29-5-1936	UR	Comerciant	58
Manuel Granell Badenes	Vocal	29-5-1936	IR	Llaurador	28
Francisco Villalonga Andrés	Vocal	29-5-1936	UR	Guarnicioner	49
Vicente Gayet Masó	Vocal	29-5-1936	IR	Pastor	37
Juan Bachero Safont	Vocal	29-5-1936	PSOE	Jornaler	34
Andrés Hernández Hernández	Secretari		Rep. Ind.	Secretari	54
Francisco L. Grangel Grangel	Jutge de Pau		Rep. Ind.	-	-

Font: CDMH, PS Castellón, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

TAULA 8. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE LLUCENA L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
Casimiro Isidro Beltrán	President	28-2-1936	IR	Practicant	58
José Antonio Porcar Agut	Vocal	28-2-1936	PSOE	Llaurador	38
Juan Ramón Edo Ribés	Vocal	28-2-1936	IR	Obrer	49
Pascual Escriche Climent	Vocal	28-2-1936	IR	Comerç	51
José García Chiva	Vocal	28-2-1936	PSOE	Jornaler	36
Antonio Salvador Porcar	Vocal	28-2-1936	PSOE	Jornaler	33
Ernesto Porcar Gallén	Vocal	28-2-1936	PSOE	Llaurador	32
José Juan Villagrasa Olaria	Vocal	28-2-1936	PSOE	Llauner	30
José Porcar Gallén	Vocal	28-2-1936	PSOE	Carnisser	30
Julián Grijalbo Guía	Secretari		Rep. Ind.	Secretari	58
Vicente Cobo Peris	Jutge de Pau		CT	Industrial	74

Font: CDMH, PS Castellon, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

TAULA 9. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE LES USERES L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
Joaquín Gil Herrero	Alcalde	1931	UR	Llaurador	57
José Bagán Gimeno	1er Tinent	1931	UR	Llaurador	44
Manuel García Monferrer	2n Tinent	1931	UR	Llaurador	42
Aurelio Herrero Roca	Regidor	1931	UR	Llaurador	53
Emilio Tomás Martí	Regidor	1931	UR	Comerciant	49
Joaquín Roures Andrés	Regidor	1931	UR	Llaurador	52
Tomás Martí Tomás	Regidor	1931	Rep. Ind.	Carnisser	50
Moisés Valdivieso Cuevas	Regidor	1931	Rep. Ind.	Llaurador	54
José Vicente Andrés Ribés	Regidor	1931	DRA	Llaurador	45
Eugenio Centelles Royo	Regidor	1931	CT	Industrial	60
Ismael Valls Ribés	Regidor	1931	DRA	Llaurador	38
José Montoliu Villanova	Secretari		UR	Secretari	43
Vicente García Miguel	Jutge de Pau		UR	Llaurador	70

Font: CDMH, PS Castellon, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

TAULA 10. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE XODOS L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
Ramón Galindo Solsona ¹⁵³	Alcalde	1931	<i>Tots</i>	Llaurador	51
Manuel Gonell Vicent	1er Tinent	1931	<i>figuren</i>	Llaurador	57
José Seguer Solsona	2n Tinent	1931	<i>com</i>	Jornaler	36
David Gonell Seguer	Regidor	1931	<i>«adictos</i>	Llaurador	54
Francisco Aparici Morte	Regidor	1931	<i>al</i>	Llaurador	56
David Galindo Miralles	Regidor	1931	<i>Régimen»</i>	Llaurador	40
Damián Gasch Monfort	Regidor	1931		Llaurador	44
José E. Ros Montolio	Secretari	1931		Secretari	-
Eduardo Tena Ibáñez	Jutge de Pau	1931		Fuster	55

Font: CDMH, PS Castellon, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

TAULA 11. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE COSTUR L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
Manuel Gozalbo Pallarés	President	21-3-1936	IR	Llaurador	63
Manuel Gozalbo Nebot	1er Tinent	21-3-1936	IR	Llaurador	42
Manuel Sanahuja Ribés	2n Tinent	21-3-1936	IR	Jornaler	31
Francisco Gimeno Nebot	Vocal	21-3-1936	IR	Jornaler	45
Joaquín Gozalbo Ribés	Vocal	21-3-1936	IR	Llaurador	41
Manuel Gozalbo Segura	Vocal	21-3-1936	IR	Llaurador	33
José Ribés Gozalbo	Vocal	21-3-1936	IR	Llaurador	44
Alfredo Serrano Tomás	Secretari		IR	Secretari	-
Emiliano Monserrat Vilar	Jutge de Pau		PRR	Llaurador	44

Font: CDMH, PS Castellon, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

¹⁵³ AHP, Fons Govern Civil, Associacions. Ramón el 6-12-1937 era president d'EV a Xodos.

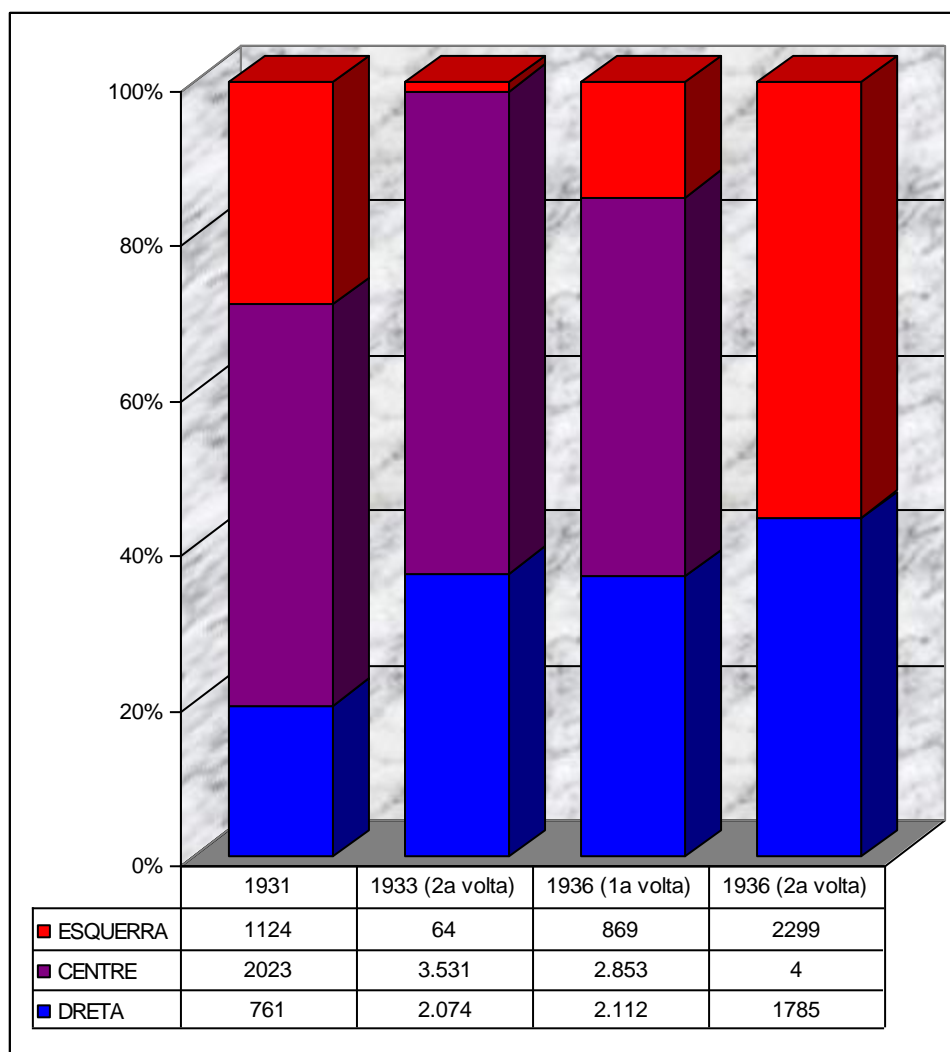
TAULA 12. COMPOSICIÓ DE L'AJUNTAMENT DE FIGUEROLES L'ESTIU DE 1936

Nom	Càrrec	Entrada	Filiació	Professió	Edat
José Bernat Chiva	President	24-5-1936	IR	Llaurador	47
José Escrig Alentado	Vocal	24-5-1936	IR	Jornaler	48
Vicente Porcar Porcar	Vocal	24-5-1936	IR	Llaurador	31
Alberto Ribés Bernat	Vocal	24-5-1936	IR	Llaurador	42
Isidoro Fortanet Bartoll	Vocal	24-5-1936	IR	Llaurador	32
Enrique Capdevila Porcar	Secretari		Indep.	Secretari	61
José Daniel Vergara Berenguer	Jutge de Pau		IR	Mestre jubilat	77

Font: CDMH, PS Castellon, C0100, Exp000 i Cens electoral 1935. Elaboració pròpia.

Per tancar l'estudi electoral de la Segona República he cregut interessant fer un estudi comparatiu entre els comicis generals de 1931, 1933 i 1936 per vore més clarament l'evolució del vot. La manera més adient, per la naturalesa d'estos comicis on es podia votar a diversos candidats, hem cregut que és la d'escollir al candidat més votat de cada tendència política i que figure el seu nombre de vots a la gràfica. No és un sistema perfecte, ja que no diferenciem els vots de PSOE i IR o de DRA i CT, i no penalitza als candidats menys votats, però ens serveix per fer-nos una referència visual ràpida.

FIGURA 31. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A L'ALCALATÉN

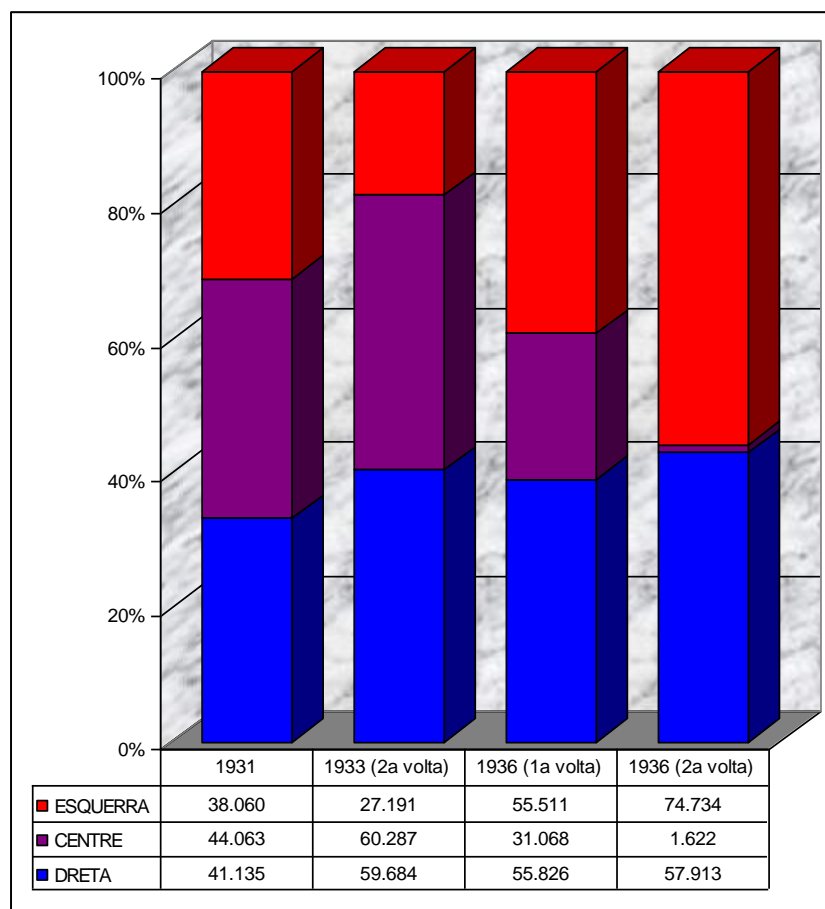

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

Al total comarcal s'aprecia el que havíem comentat abans. El districte de Lluçena era un feu inexpugnable del Partit Republicà Radical i, especialment, de Vicente Cantos Figuerola. Fins i tot a la desfeta electoral de 1936 va resultar el partit més votat a la primera volta, tot i que va perdre molts vots, tal com havíem apuntat.

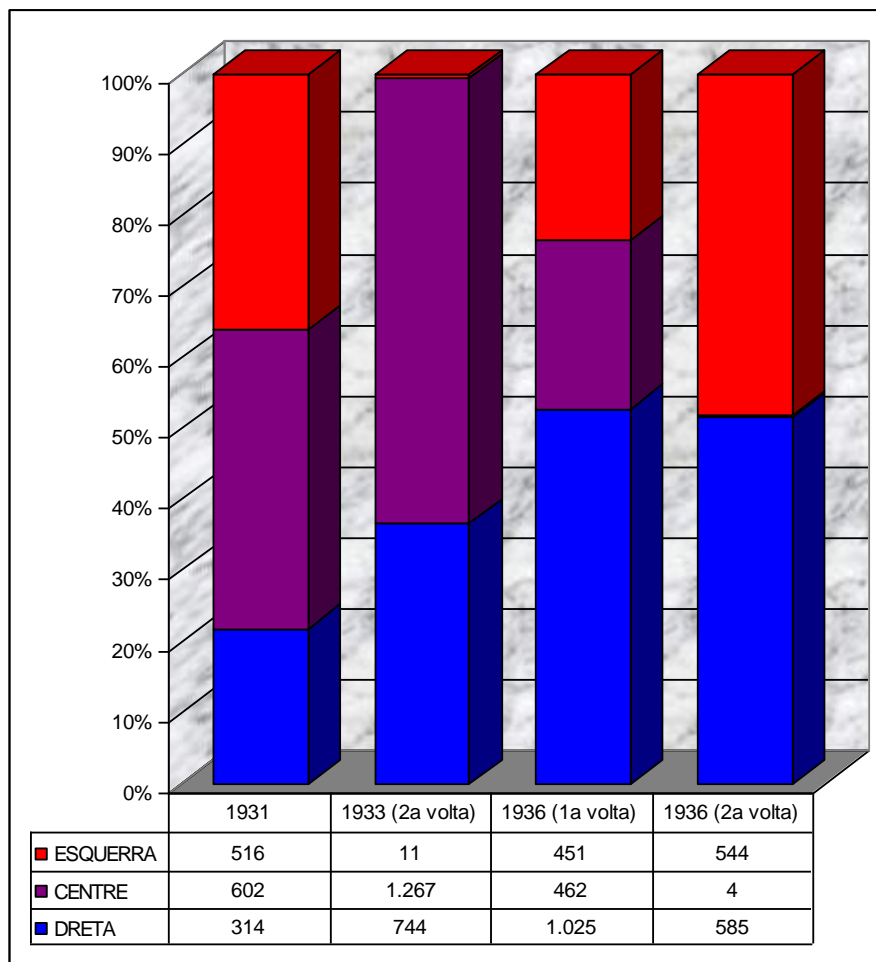
La dreta, que no va rebre massa vots l'any 1931, va progressar als comicis de 1933, després de l'agressiva campanya electoral, i es va mantindre estable el 1936. L'esquerra va viure el procés contrari, ja que a les primeres eleccions era una força a tindre en consideració, especialment a L'Alcora, amb un vot molt diversificat. Però l'any 1933 van patir una desfeta electoral contundent, en part pel desgast del poder, en part per la dura campanya apocalíptica de la dreta, en part per l'abstenció de l'anarquisme. No sabem què va influir més, però els resultats són els que són. Amb el Front Popular els resultats van millorar, però sense arribar a ser bons a la primera volta; molt lluny de les xifres a nivell provincial.

FIGURA 32. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Font: Grau, 2013. Elaboració pròpia.

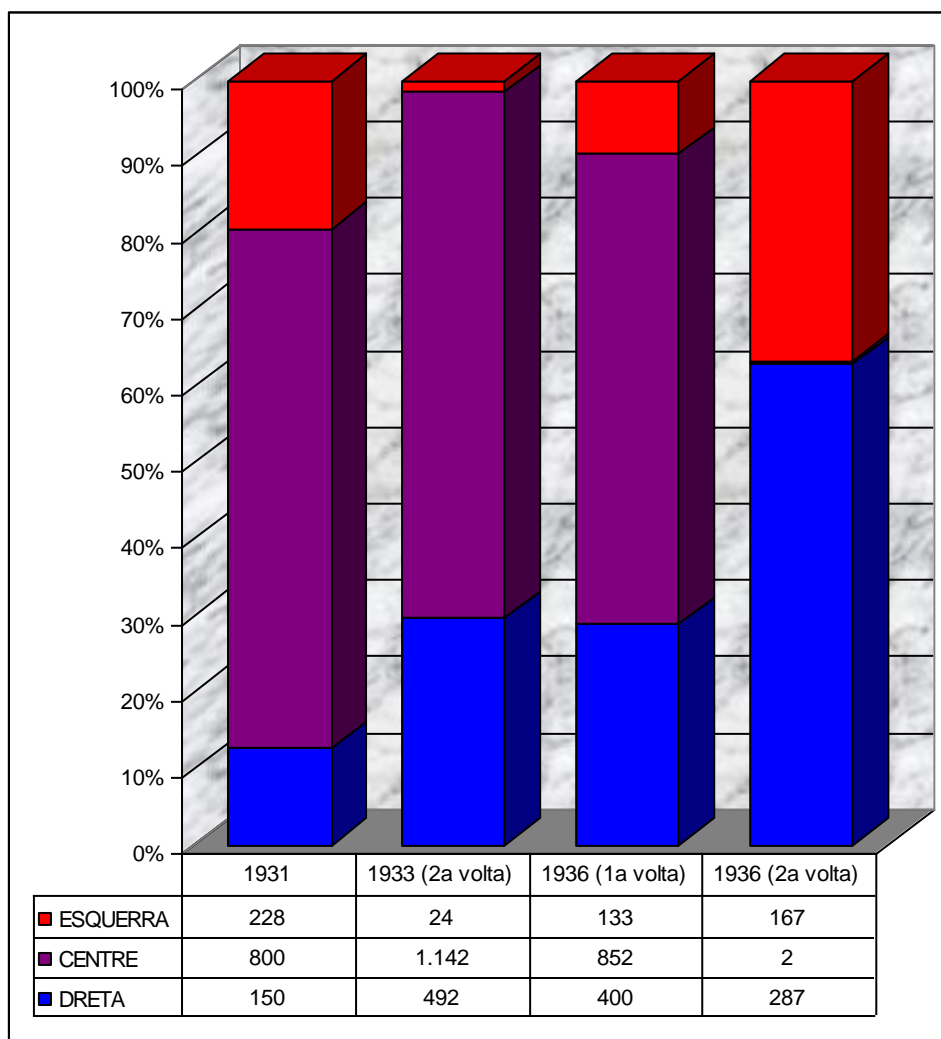
FIGURA 33. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A L'ALCORA

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

La peculiaritat a L'Alcora és l'augment del vot a les dretes entre 1933 i 1936. Realment els resultats de les eleccions de 1936 demostren que la meitat de la població era d'ideologia conservadora. Com va ser possible la revolució posterior al cop d'estat amb una població conservadora lleugerament majoritària? Ho analitzarem al seu moment.

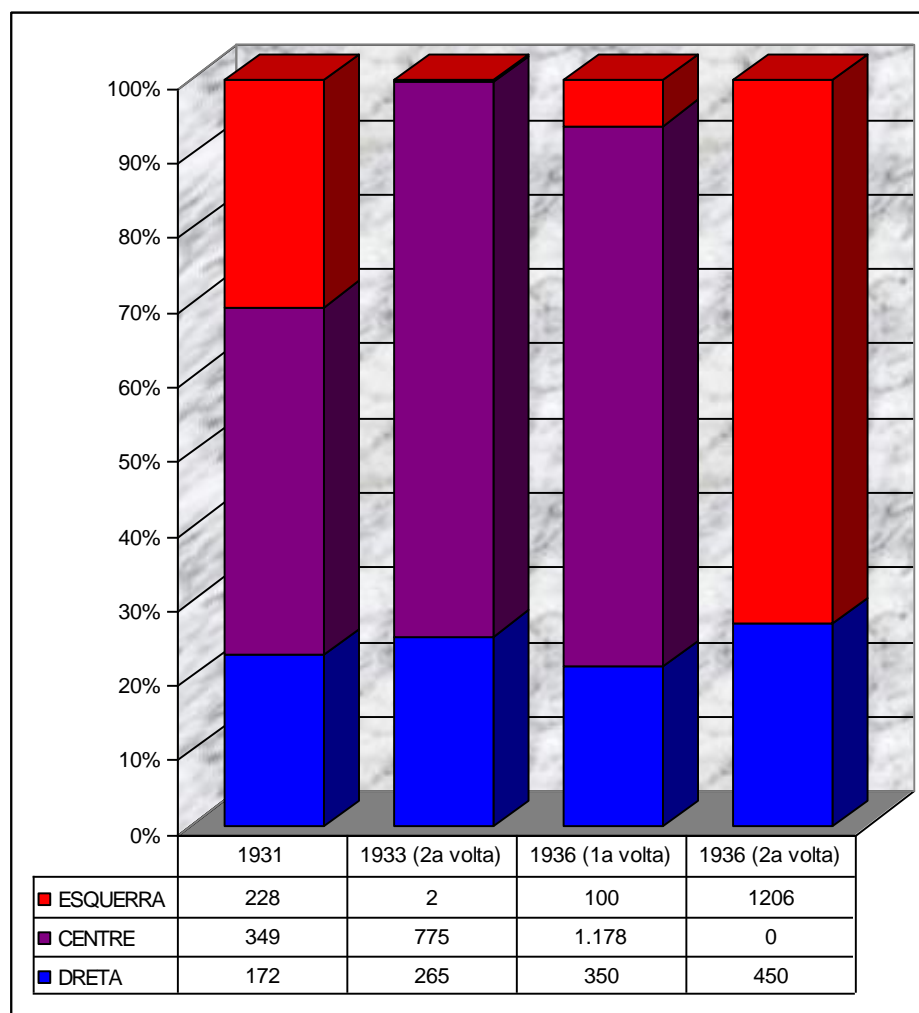
FIGURA 34. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A LLUCENA

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

Llucena és, com hem vist, una localitat amb majoria de gent masovera i, a conseqüència, la que té l'índex més baix d'alfabetització de la comarca. Atenent als resultats electorals queda palès que era un feu inexpugnable del PRR, a pesar que hi havia un Ateneu Socialista molt actiu. La segona volta de 1936 va estar marcada per l'abstenció dels votants del PRR, que era el partit majoritari.

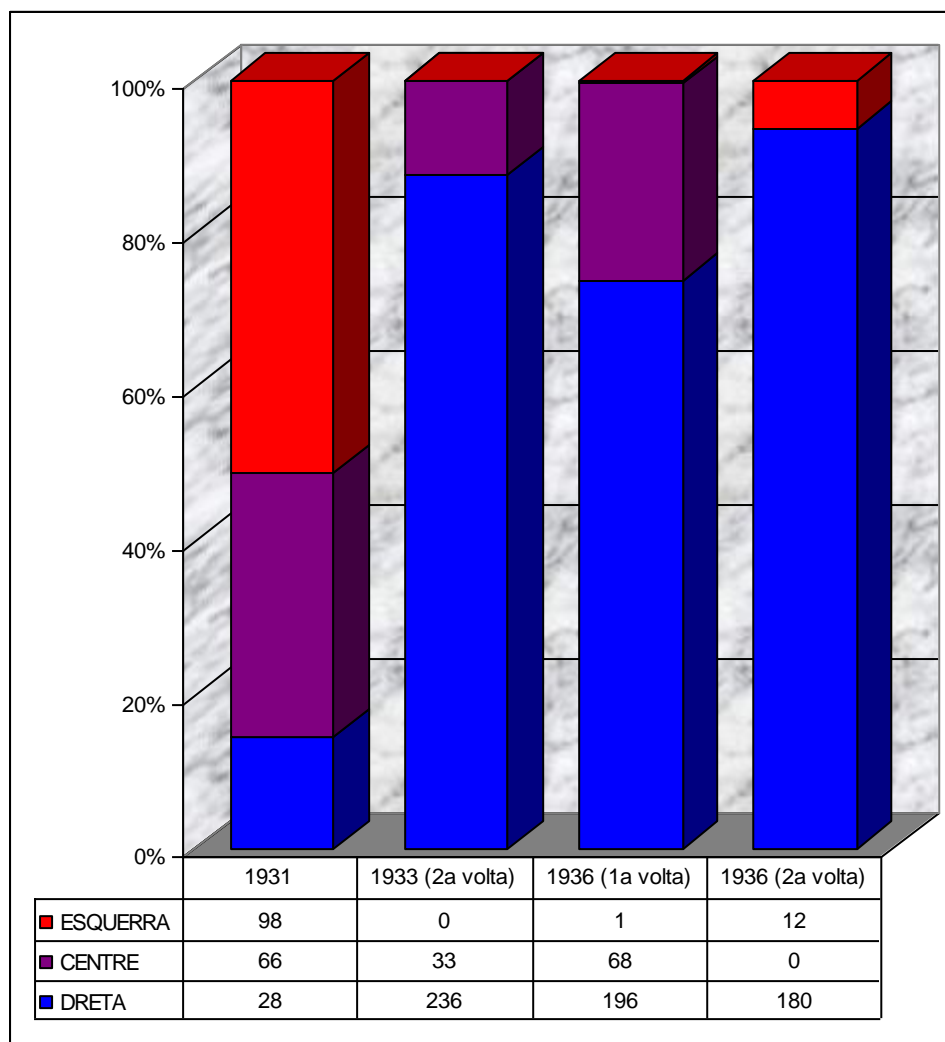
FIGURA 35. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A LES USERES

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

Les Useres és altre municipi amb una població masovera molt nombrosa i, curiosament, va tindre uns resultats electorals molt similars als de Llocena, llevat de la segona volta de 1936. Açò ens porta a reflexionar sobre la possible relació entre els bons resultats del PRR i el món masover, possiblement gràcies a en part al recolzament del Govern de la República a l'educació d'estes zones. Però és difícil respondre esta hipòtesi.

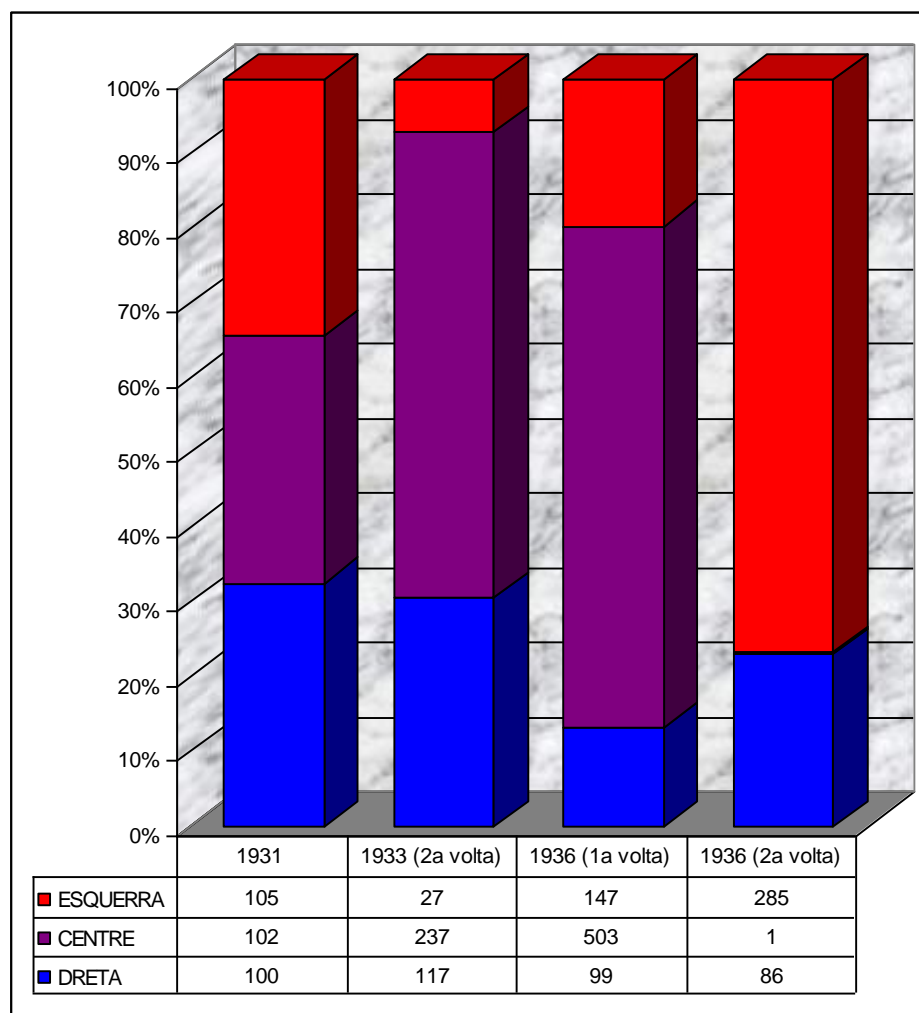
FIGURA 36. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A XODOS

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

La gràfica de Xodos resulta curiosa, ja que contrasten els resultats de 1931 amb els de 1933. Es tracta d'un gir cap a la dreta molt sospitós que pot tenir dos explicacions. La primera la legal, és a dir, que els conservadors es van guanyar als electors de Xodos. La segona explicació seria la manipulació dels resultats. També queda palès que és el municipi més conservador, per davant de Figueroles.

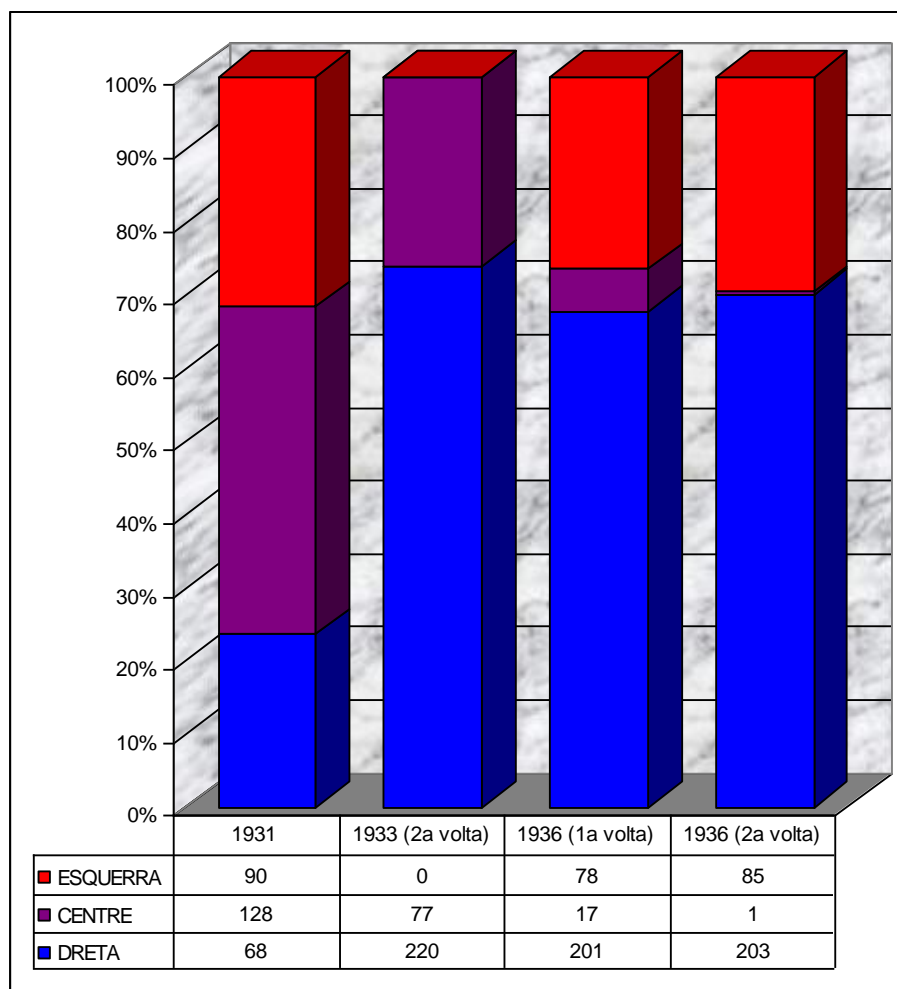
FIGURA 37. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A COSTUR

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

La particularitat de la gràfica de Costur és el decrement del vot cap a la dreta. Pel demés es tracta d'un municipi amb hegemonia del PRR i semblances amb els resultats de Les Useres. La segona volta de 1936 una part de l'electorat del PRR va votar al Front Popular, però va haver també molta abstenció.

FIGURA 38. ESTUDI COMPARATIU DELS VOTS REBUTS PEL CANDIDAT AMB MILLORS RESULTATS DE CADA TENDÈNCIA POLÍTICA DURANT LES TRES ELECCIONS GENERALS DE LA SEGONA REPÚBLICA A FIGUEROLES

Font: *Heraldo de Castellón, Diario de Castellón, La Provincia Nueva, República i El Diario de la Mañana*. Elaboració pròpia.

Figueroles visqué una situació semblant a la de Xodos, amb un gir cap a la dreta molt marcat entre les eleccions de 1931 i 1933. Potser Ignasi Villalonga tingué alguna influència. He de fer menció del trasvassament de vots del PRR al Front Popular l'any 1936, tot i que la dreta va mantindre al voltant del 70% dels vots.

3.2 Festa de l'1 de maig de 1936

Amb motiu de la festa de l'1 de maig de 1936, les associacions i sindicats dels pobles de Castelló van elaborar de manera assembleària unes conclusions amb el programa polític que segons ells s'hauria de seguir. Estes propostes van ser entregades als alcaldes, que les van remetre al Governador i este havia de transmetre-les totes al *Consejo de Ministros*.

Esta iniciativa no era nova, ja que el 1931 a Castelló ja es replegaren les propostes ciutadanes per entregar-les al Governador Civil (Alcón, 1999: 268). Esta actitud es pot mirar com un acte de voluntat democràtica on es tenien en compte les opinions de tots els grups a l'hora de fer les polítiques, però també la iniciativa buscava fer sentir a les associacions com a part activa de la política i evitar enfrontaments. A pesar de ser un acte festiu, també és un dia de lluita social, no debades la data commemora els tristament coneguts successos de Chicago de 1886, en que van ser condemnats a mort cinc anarquistes.

El 1931 la festa de l'1 de maig va ser declarada festa oficial de l'Estat i, des dels L'Alcora, la *Sociedad de Obreros Agrícolas El Olivo* i la *Sociedad de Albañiles*, van demanar al «Ciudadano Gobernador»:

1. *Implantación de la jornada de seis horas, como única solución al paro forzoso.*
2. *Que se haga cumplir la Ley que determina prohibición absoluta de Trabajo a los menores de edad.*
3. *Implantación de la Escuela única, racionalista y obligatoria.*
4. *Dado lo elevado del coste de la vida pedimos –los obreros del campo–, seis pesetas como jornal mínimo.*
5. *Abolición del trabajo a destajo.*
6. *Abolición de los latifundios y reparto por parcelas de las tierras incultas a los trabajadores en paro forzoso.*

7. *Revisión inmediata de la obra de la Dictadura.*
8. *Considerando que todos los hombres somos hermanos sin distinción de razas ni fronteras pedimos el desarme universal.*
9. *Amnistía general para todos los delincuentes, hasta que no sean procesados los culpables del desastre de Annual.*

La petició d'una jornada laboral de 6 hores contrastava amb la jornada de 8 hores que reivindicaren des de Castelló, Onda i Vilafranca. Segons argumenta Eva Alcón, estes peticions realitzades des de L'Alcora demostren que el moviment obrer d'este municipi era d'ideologia majoritàriament anarquista, tot i que no va ser la pràctica habitual dels simpatitzants d'esta ideologia, ja que no eren massa partidaris d'elevat conclusions per no reconèixer cap govern. La confirmació d'esta hipòtesi és la forma de dirigir-se al governador com a «ciudadano» en comptes de «excelentísimo». És a dir, que es demostra la presència de moviment llibertari a L'Alcora des dels primers moments de la Segona República a pesar de no haver-se creat encara el *Sindicato Único de Oficios Varios*. (Alcón, 1999: 276-277)

No sempre esta festa va transcórrer en pau. Ja el 1933 a Castelló es va acusar d'extremistes als manifestants. La situació havia canviat des de 1930-1931 i els sectors conservadors havien reaccionat de manera contundent, tal com hem vist, amb una important tasca propagandística contra els «enemics de la religió i de la civilització», que eren els comunistes. El 1935 esta festa va estar legalment prohibida a causa de la revolució socialista d'octubre de 1934 i amb l'objectiu d'evitar incidents.

La festa consistia per una banda en un dia de vaga en el que es realitzaven mítings per part dels dirigents obrers, que llegien les reivindicacions exposades, que previament s'havien aprovat per eixe any, i posteriorment s'elevaven als poders públics. Posteriorment la manifestació antipatronal desfilava cap a l'ajuntament, buscava a l'alcalde i se li entregaven les demandes que havia d'enviar al Governador Civil. A continuació seguien els actes culturals i festius en

forma de concerts, més mítings, berenars de germanor, gires campestres, festivals, concursos, lectura de contes o de poesies, representacions teatrals, col·lectes per als aturats, es cantaven himnes, etc. (Alcón, 1999: 273-274)

L'any 1936 amb el triomf electoral del Front Popular la festa va reviure. Com que hem trobat al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca les propostes dels diferents sindicats de L'Alcora i Llucena, he cregut interessant dedicar un capítol a esta festivitat i adjuntar estes reivindicacions.

A Llucena l'Alcalde Casimiro Isidro va remetre al Governador les conclusions conjuntes del *Ateneo Socialista Obrero de Lucena* i de la *Sociedad Obrera del Ramo de Agricultores de Lucena*:¹⁵⁴

1. *Castigo inflexible a los verdugos que actuaron ilegal y cruelmente en la represión del movimiento de octubre y reparación moral y económica de las víctimas.*
2. *Humanización del régimen de prisiones.*
3. *Revisión de los ficheros policíacos.*
4. *Republicanización de la magistratura, del ejército y de la administración del Estado.*
5. *Revisión de la ley de Orden Público y de la de vagos y maleantes, suprimiendo en ésta la mal llamada peligrosidad social.*
6. *Represión implacable de la usura.*
7. *Disminución de rentas abusivas.*
8. *Extensión del crédito agrícola.*
9. *Derogación de la ley de Arrendamientos, promulgación de una nueva y revisión de desahucios.*
10. *Intensificación de las explotaciones agrícolas colectivas.*
11. *Rescate inmediato de los bienes comunales.*
12. *Reincantación de los bienes de la titulada nobleza.*
13. *Jornada máxima de cuarenta horas.*

¹⁵⁴ CDMH, PS, Castellon, Ct0040, Exp0004, 0003

14. *Establecimiento del control obrero en las industrias.*
15. *Auxilio del Estado a los Sindicatos para atención urgente a los parados forzosos.*
16. *Construcción de viviendas urbanas y rurales.*
17. *Castigo del delito de envilecimiento del salario y establecimiento de jornales mínimos.*
18. *Restablecimiento y revisión de la legislación social de las Constituyentes.*
19. *Nacionalización de la banca y de las industrias básicas.*
20. *Sometimiento de la Banca a las necesidades del país.*
21. *Creación ininterrumpida de escuelas primarias.*
22. *Acceso de la juventud obrera a las aulas universitarias.*
23. *Enseñanza profesional y auxilio económico a la juventud que la reciba.*
24. *Restablecimiento de las relaciones diplomáticas y comerciales con la URSS.*

A L'Alcora, després d'una manifestació obrera sense incidents amb motiu de l'1 de maig, els manifestants van fer pública lectura de les conclusions acordades i les van entregar a L'Alcalde. La UGT, que tenia la seu al carrer Major 45 de L'Alcora va realitzar les següents propostes: ¹⁵⁵

1. *Pedir a los poderes constituidos la jornada máxima de 8 horas con un jornal mínimo de 5pts indispensable para el sustento de una familia.*
2. *Destitución de todos los funcionarios enemigos del régimen.*
3. *Laboreo forzoso a uso y costumbre de buen labrador de todas las tierras que por abandono de sus propietarios se encuentren incultas.*
4. *Expropiación de todas las fincas rústicas y urbanas que no paguen contribución.*

¹⁵⁵ CDMH, PS, Castellon, Ct0040, Exp0004, 0016

5. *Cumplimiento de las disposiciones testamentarias de Don Modesto Portolés.*
6. *Activar las gestiones realizadas en la construcción del pantano, para remediar el paro obrero y mejorar a la clase media.*
7. *Protesta enérgica de los procedimientos que emplea la compañía que suministra el fluido eléctrico, que obliga a pagar un mínimo de 5kw en vez de lo que se consume.*
8. *Obligar a consumir en las caballerías del Estado la algarroba.*
9. *Ver si a fin de realzar la industria local y remediar el paro obrero se pone en marcha la histórica fábrica del Conde de Aranda, paralizada hoy y que en su tiempo fue orgullo de este pueblo y le dio fama mundial.*

Per la seua banda el *Sindicato Único de Oficios Varios*, és a dir, la CNT de L'Alcora, va realitzar també les seues propostes:¹⁵⁶

1. *Pedimos la jornada de seis horas, a modo de aliberar en parte el paro forzoso.*
2. *Por ningún concepto iremos a la guerra. Abajo la monstruosidad que lleva entre si.*
3. *Que todas las tierras incultas pasen al estado y que el mismo se encargue de hacerlas trabajar. Única manera de terminar con el paro forzoso.*
4. *Destitución de la Guardia Civil, y en caso de instituir la que sean los ayuntamientos que con arreglo a sus necesidades los pidan.*
5. *Ante el monstruo e insoportable abuso en esta población por la compañía Textil Fluido Eléctrico [La Electro Textil], por tener que vivir en pleno siglo XX en luz de candil debido a que se nos obliga a pagar lo que no consumimos y esto es a nuestro concepto un robo. Pedimos justicia.*¹⁵⁷

¹⁵⁶ CDMH, PS, Castellon, Ct0040, Exp0004, 0017

¹⁵⁷ AM L'Alcora, Actes Municipals, 13-6-1936 i 11-7-1936. L'Ajuntament reb una comunicació de les societats UGT i CNT manifestant que és un atracament als treballadors el cobrament de fluid

6. *Por carecer de aguas para tomar los baños niños y mayores, cuya higiene es indispensable, pedimos la construcción de cuartos para lo antes mencionado.*
7. *Abolición de los trabajos a destajo, ya que hay trabajadores en paro de todos los ramos.*
8. *Que en los municipios se incauten todos los edificios que le pertenecen o que puedan los municipios disponer para arrendarlos.*

Estes conclusions dels sindicats de L'Alcora ens aporten una informació més valuosa, ja que són menys generals que les de l'Ateneu Socialista de Lluçena. Atenent a tota la informació sobre L'Alcora podem afirmar que l'atur va ser molt fort durant estos anys a la localitat i estes conclusions ratifiquen l'afirmació, ja que moltes de les propostes busquen precisament donar una solució al problema.

elèctric no consumit. Demanen que es requerisca a l'empresa perquè només cobre allò consumit i, si no està d'acord, que es sol·licite el concurs d'una altra companyia. La Comissió Gestora va realitzar gestions i es va posar en contacte amb diversos municipis subministrats per esta companyia, comprovant que les tarifes eren les mateixes, tant a Lluçena com a Ribesalbes. Finalment el 11-7-36 arriba una comunicació del Ministeri d'Indústria i Comerç sobre la revisió de la tarifa de l'energia elèctrica sol·licitada per l'Ajuntament resolent que no és possible accedir a eixa revisió perquè les tarifes vigents estaven aprovades per la superioritat i no autoritzaven les disposicions dictades sobre tal particular. Finalment es decideix dirigir una petició directament a la Electro-Textil, demanant que accedisca voluntàriament a la desaparició de la clàusula obligatòria del pagament del consum mínim d'energia elèctrica perquè és perjudicial als interessos dels obrers.

CAPÍTOL II.

LES OPERACIONS MILITARS A L'ALCALATÉN DURANT LA GUERRA CIVIL

CAPÍTOL II. LES OPERACIONS MILITARS A L'ALCALATÉN DURANT LA GUERRA CIVIL

Em ve a la memòria una afirmació del professor Vicent Martínez Guzmán en la qual deia que «todas las guerras son inciviles»; per tant, el terme «guerra civil» no seria adient, ja que les guerres no tenen civilitat i, per evitar contradiccions, seria millor emprar el terme «guerra interna»¹⁵⁸. De tota manera, a pesar d'este incís, al llarg de la investigació seguiré emprant el terme «guerra civil», que és el més estès i utilitzar-ne qualsevol altre portaria a confusió.

Per la seua part, Antony Beevor pensa que seria erroni qualificar la Guerra Civil com una «guerra fratricida», ja que el procés de polarització entre «rojos» i «blancs» creat per la propaganda, va manipular la imatge de l'enemic polític fins desposseir-lo de la seua condició humana i de la seua ciutadania, tot i que esta afirmació és massa simplista com per aplicar-la totalment a la realitat més enllà del discurs polític i els sectors més extremats (Beevor, 2005).

Durant la narració dels esdeveniments bèl·lics em situaré en un punt objectiu, o, millor dit, objectivament antimilitarista i evitaré parlar d'èpica, ja que no és necessari fer apologia de la guerra. L'èpica la guardarem per a la literatura, el cine i per als llibres d'història de dubtosa objectivitat. Al front morí molta gent, molts resultaren ferits, mutilats, malalts i tots passaren per experiències traumàtiques. Els combatents que lluitaren per eixir vius en van ser més dels que lluitaren pels seus ideals i mai hauria de ser considerat heroic el gest de matar. Per molt que el nostre subconscient haja sigut educat pel cine i la literatura i relacionem «heroi» amb una persona que mata molta gent..., molta gent estereotipadament malvada, la realitat de la guerra és molt diferent de la ficció i molt diferent de la propaganda inculcada. Diguem que són crims obligats per les circumstàncies, potser necessaris per la pròpia supervivència, però tan tristos com la pròpia mort. Crims a conseqüència d'un cop d'estat militar..., crims que hem de recordar i dels quals hem d'aprendre.

¹⁵⁸ MARTÍNEZ GUZMÁN, Vicent (2001): *Filosofía para hacer las paces*. Barcelona, Icaria. P.149.

En la vida real no hi ha actors secundaris que moren per capricis d'un guió en el seu intent de demostrar la valentia d'un protagonista; a la trinxera tots van ser protagonistes, ja que tenien darrere la seua història, els seus somnis i la seva família. Podien morir en qualsevol moment de manera violenta, l'alimentació no va ser mai la millor, la tensió i la por es respirava a cada bombardeig, a cada càrrega d'infanteria, a cada soroll, i ni parlar-ne de comoditats. Van ser circumstàncies que deixaren empremta a les persones. A més, no acabà tot en uns dies o unes setmanes, ja que va ser una guerra llarga i intensa i l'exposició a aquella mala-vida va ser prolongada.

Agafem com a exemple les estadístiques del 20 al 31 de maig per part del *XXI Cuerpo de Ejército*. El 2,95% dels hospitalitzats ho va fer per contusions, 40,98% als membres inferiors, 29,83% als membres superiors, 3,27% abdomen, 6,22% tòrax, 8,52% a la cara i el coll, 8,19% al cap. Per altra banda, el 33,65% dels ingressats són malalts infecciosos, el 84% per la grip i la resta paludisme, venèries, escabiosa i paratífiques¹⁵⁹. Fixem-nos també, en un context més global, en les xifres totals de la barbàrie: més de 800.000 morts incloent les repressions, més de 300.000 exiliats i milions de represaliats. En dades econòmiques va suposar una gran destrucció d'infraestructures i una inversió del 40% del PIB «*para pulverizarse unos a otros en pugna fratricida de sufrimiento sin fin*» (Tamames, 2011: 24).

Però este plantejament objectivista i antimilitarista entra en una contradicció quan el plantejem des del punt de vista dels soldats que van anar, voluntaris o no, a lluitar front a l'avanç del feixisme. Es dedicaven a matar gent, sí, però quedava alguna alternativa? Posaven la seua vida en risc per un món millor, o, millor dit, per evitar un món pitjor. Defensaven un govern electe pel poble front un cop d'estat militar recolzat pels estrats opressors de la societat. Arribats a este punt del plantejament podríem simplificar que els republicans van tindre una actitud heroica i els rebels eren uns exterminadors, però seria correcte? Caldria matisar.

¹⁵⁹ AGMAV,C.836,2,3/2

Segurament la majoria dels qui lluitaven pel bàndol colpista pensaven que lluitaven per un país, millor. Aleshores, són també herois?

Hauríem de replantejar el punt de vista i estudiar cada individu amb els seus interessos i motivacions abans de fer judicis morals amb certa objectivitat, però no ho anem a fer per ser una tasca impossible de dur a terme. El que sí hem de fer és no generalitzar. Hi havia homes que anaren al front per pura obligació, per no ser declarats pròfugs. Evitar-ho passava per autolesionar-se, fugir o passar tota la guerra ocults al marge de la llei. Un altre grup lluitava exclusivament a canvi d'un sou, com era el cas dels *moros* o els diferents professionals militars. Altres, homes i dones, anaren voluntaris, amb l'objectiu de lluitar pels seus ideals, creats a partir d'unes conviccions personals reforçades per les seues circumstàncies, la seva cultura, o la seva incultura, segons el cas, i, sobretot, per la propaganda que controlava esta voluntat.

La propaganda, al cap i a la fi, era la que controlava a uns i als altres i obeïa a uns interessos. Era una altra vessant de la Guerra Civil: la del discurs hegemònic, la del triomf de l'opinió pública, la del triomf ideològic per imposició. La propaganda era, i és, la premsa, els mítings, la radio i, en definitiva, tot allò emprat per a canviar o reforçar la ideologia i l'opinió de la població, ja siga de manera individual o massiva.

Però, qui tenia estos interessos? Ara ja podem deixar de banda les víctimes i parlar de bons i roïns, dels culpables d'esta guerra. Cada bàndol, no és cap descobriment ni cap hipòtesi que justifique la present tesi, era una suma d'ideologies i cada ideologia una suma d'interessos. Els rebels van mobilitzar a falangistes, monàrquics carlins, monàrquics alfonsins, catòlics, liberals, catalanistes de Cambó, poders econòmics i conservadors en general (Orella, 2001), mentre que els republicans eren una suma de socialistes, comunistes, anarquistes i demòcrates.

A la zona republicana el discurs polític propagandístic no va ser sempre el mateix al llarg de la guerra, el de fer la revolució va deixar pas al del poble en

lluita front l'invasor feixista. El triomf de la revolució era un objectiu supeditat a la necessitat de guanyar la guerra. A la zona rebel la necessitat de legitimar el cop d'estat va originar un discurs similar: la lluita front a la invasió estrangera del comunisme soviètic. És una situació paradògica que en una guerra civil els dos bàndols lluitaren front a l'invasor (Juliá, 1998: 30-46). No era un discurs només intern, sinó també el que es donava de cara a la resta de democràcies, on l'enemic per uns era el comunisme i per altres el feixisme. Els rebels defenien que el cop d'Estat es va fer per detindre la revolució i per justificar-ho, ja que no era cert que es fera una revolució abans del cop d'estat, van arribar a falsificar documents sobre la formació d'un «soviet espanyol»; eren els anomenats «documentos Borrás» (Aróstegui, 1998: 57-70).

La realitat era que s'enfrontaven dos conjunts d'ideologies prou heterogènies amb unes idees que contrastaven entre elles, ja que per un bàndol lluitaven «junts» liberals i antiliberals¹⁶⁰, catalanistes i nacionalistes espanyols, mentre que per l'altre lluitaven «junts» comunistes amb anarquistes i amb republicans, que tenien punts de vista polítics diferents, tot i que per al franquisme eren tots «rojos»; elements contraris al *volkgeist*¹⁶¹ d'Espanya. Analitzant cada ideologia i amb quins instruments es va voler imposar arribarem a les conclusions que jo crec encertades a l'hora de fer un primer judici de valor a l'hora de buscar als culpables d'esta barbàrie.

Ens hem de preguntar qui va començar la guerra, contra qui i per què. Són fets històrics que el cop d'estat el van donar els sectors conservadors, ja que democràticament havia guanyat la coalició d'esquerres del *Frente Popular*. Les dretes van voler imposar les seues ideologies per la força de les armes i així ho van fer. Posteriorment van crear, per justificar-se, el mite de que la guerra era inevitable, que segons Reig Tapia era el «producto de aquellos que la provocaron para justificarse a sí mismos y legitimar su traición, que llevó a anegar de sangre

¹⁶⁰ L'antiliberalisme està molt associat al carlisme. Sense anar més lluny Gil Robles era un carlí antiliberal.

¹⁶¹ Esperit del poble. Atribuir a una nació uns trets comuns i inmutables al llarg de la història, que són les idees centrals del nacionalisme.

la Patria que tanto decían amar» (Reig Tapia, 2006: 75). El propi Reig es basa amés en una comparació prou visual, ja que compara els episodis de violència durant la Segona República anterior a la guerra amb els morts generats per ETA durant la democràcia, que van ser aproximadament quatre voltes més.

El motiu no era «salvar a España» sino la por a perdre poder per part d'una minoria, per als seus interesos sí era inevitable. Esta minoria gaudia d'influència sobre un sector important de la població mitjançant diversos mecanismes: el clientelisme i la propaganda sobre un sector de població sense poder crític, sobre el que s'inculcava d'una espècie de Síndrome d'Estocolm del *que se queden las cosas como están*, que generava inseguretats respecte a qualsevol canvi.

Podríem concloure esta reflexió introductòria a la Guerra Civil afirmant que els interesos d'un sector de població poc representatiu numèricament van ser el detonant de la barbàrie posterior. I estos, indubtablement, han de ser jutjats negativament per la història.

Això significa que al bàndol defensor eren tots justos i actuaven correctament? Seríem un poc cínic afirmant que sí, ja que va haver un moviment repressor a la rereguarda republicana que no sempre va atendre a raons de guerra, sinó a aspiracions de poder i riquesa per part d'algunes persones, especialment de la vessant de l'anarquisme relacionada amb l'individualisme filosòfic. També ens hauríem de preguntar si tots els partits d'esquerra hagueren acceptat una victòria electoral de la CEDA en aquella situació tan polaritzada de la societat, una ucronia poc probable (Beevor, 2005: 10). Altra ucronia que planteja Beevor, és que una victòria republicana a la Guerra Civil haguera pogut portar a una segona guerra civil, en este cas dels comunistes stalinistes front als anarquistes. No vull allargar més estes divagacions sobre valors ètics i morals, però crec necessari fer esta sèrie de reflexions prèvies, abans de dedicar pàgines amb combats i més combats deshumanitzats.

Concorde amb estes paraules de Beevor que, resumeixen els motius de la Guerra Civil i expliquen la posterior polarització ideològica que ha contaminat la història:

Es imprescindible hacer brincar la imaginación para tratar de comprender las creencias y las actitudes de entonces, ya sean los mitos nacional-católicos y el miedo al bolchevismo de la derecha, o la convicción de la izquierda de que la revolución y el reparto forzado de la riqueza iban a llevar a la felicidad universal. La pasión con que se luchó por aquellas causas ha hecho más difícil la búsqueda de la objetividad, sobre todo en lo tocante a los orígenes de la guerra. Cada lado ha tratado de demostrar que fue el otro quien la empezó. A veces, incluso se tiende a pasar por alto factores neutros, como el hecho de que la República trataba de llevar a cabo, en muy pocos años, un proceso de reforma social y política que, en cualquier otro país, había requerido un siglo. (Beevor,2005: 8)

A l'hora de referir-nos als bàndols hi ha també un debat historiogràfic respecte a la manera de referir-nos a un bàndol o un altre. En el cas del bàndol republicà, la paraula «republicà» no seria representativa de tots els grups polítics que composaven este bàndol, com per exemple els anarquistes, però al cap i a la fi defensaven al govern de la república. Altra denominació emprada és «bàndol governamental», perquè era el lleial al govern, però crec que tampoc canvia massa les connotacions i està menys estesa. La tradicional «rojos» la descartarem per tota la càrrega negativa que se li ha intentat donar durant el franquisme a este terme, que de per sí seria un terme vàlid.

Respecte a l'altre bàndol hi ha encara més debat, atès que ells s'autoproclamaren «nacionals», un terme molt estès però no massa correcte, ja que en una guerra civil els dos exèrcits estaven format majoritàriament per gent de la nació. Si denominem al bàndol republicà com a tal per lluitar a favor del govern republicà, al bàndol que lluitava per implantar una dictadura feixista, o feixistoide segons alguns autors, hauria de denominar-se «bàndol feixista», o «bàndol facciós», però, a banda de les connotacions negatives del terme, que s'han d'evitar en una publicació científica, molts d'ells eren monàrquics i, per tant, anti-

republicans, però no feixistes ideològicament parlant. En este treball empraré tres termes diferents que considere totalment vàlids pel fet de ser els que donaren el cop d'estat: revoltats, colpistes i rebels. Este últim és el que més repetiré per ser el terme més emprat en els documents de l'època per part de l'exèrcit republicà.

També vull dedicar una reflexió sobre la demonització del bàndol derrotat i la idealització del bàndol vencedor. És una pràctica habitual al llarg de la història el fet que la història l'escriuen els vencedors, que creen tota una sèrie de mitologia¹⁶² que es va reforçant al llarg dels anys, especialment quan el desconeixement és major. Nosaltres estem a temps de parar este procés i de donar una visió objectiva, allunyada dels mites del franquisme, però sense caure en la mitificació de l'exèrcit republicà. Uns mites que la censura evitava qüestionar durant la dictadura i que encara hui en dia persisteix quan s'intenta imposar la idea de no parlar de la Guerra Civil per no crear divisió i malestar. Segons Jackson:

Los vencedores han usado el poder de la censura para que solo su versión fuese conocida dentro de España, y los exiliados han tenido que escribir sin disponer de archivos. Nadie ha podido constatar toda la documentación necesaria: ni los protagonistas que escribieron sus memorias, ni los historiadores profesionales, y nadie ha logrado tampoco liberarse por completo de sus propias inclinaciones emotivas. (Jackson, 1974: 15)

Hi ha molts mites creats, però es poden resumir en l'intent de plantejar la guerra civil com una «contienda por Dios y por España frente a un enemigo demonizado y apátrida» (Moradiellos, 2014: 23), que era dirigit des de Moscou pel comunisme.

¹⁶² MORADIELLOS, ENRIQUE (2014): *1936 Los Mitos de la Guerra Civil*. Barcelona, Quinteto. intenta trencar esta mitificació de la Guerra Civil, ja que «se articulaba sobre un esquema de dualismo tan épico como maniqueo. En otras palabras: sobre un verdadero mito por su condición de relato y representación que organiza y trata de explicar la realidad tratada como una acción extraordinaria a cargo de protagonistas sobresalientes (individuales o colectivos) bago un formato idealizado, ritualizado, de perfiles nítidos y rotundos y sin atisbos de duda, incertidumbre o contradicción»

Quan investiguem la guerra pense que hem d'aprendre i difondre una sèrie de valors, ja que eixa és la utilitat de la història: saber. Però no saber per conèixer el passat, sinó també per estar més preparats pensant en el futur, ja que la història és la nostra memòria com a humanitat. En resum, i per no redundar més, no s'hauria de vore la guerra com un joc militar ni desitjar l'adrenalina d'estar a una trinxera. Sense voluntat de fer demagògia, pense que hem d'evitar les circumstàncies que puguen detonar en situacions semblants i la primera forma d'evitar-les és coneixent-les.

1. La Guerra Civil Espanyola i la seua contextualització

Després del triomf del Front Popular a les eleccions generals de 1936, els militars prepararen un cop d'estat amb especial protagonisme del General Mola. El fet de desterrar a Franco a Canàries va acabar sent un error, ja que Juan March li pagà un avió per desplaçar-se fins Marroc i el 17 de juliol es revoltaren les guerrilles de Melilla, Tetuán i Ceuta. Al dia següent, Franco signà l'Estat de Guerra. Espanya va quedar dividida en dos bàndols: els llocs on triomfà el cop d'Estat i els llocs on no triomfà. Començà la Guerra Civil Espanyola.

En la present investigació nosaltres ens centrarem en la Batalla de Llevant, i més concretament en les operacions que van tenir lloc a la zona de l'Alcalatén i els seus voltants, però hem de fer un poc d'historiografia per comprendre el conjunt, ja que no es tracta d'un fet històric aïllat que es puga investigar per separat. Necessitem conèixer la guerra per entendre qualsevol esdeveniment bèl·lic dels que la componen. L'estudi dels fets que van tindre lloc dins del territori de l'Alcalatén seran la nostra aportació en profunditat a la historiografia del conflicte.

Les causes de la Guerra Civil sempre han generat controvèrsies. En l'imaginari franquista s'ha insistit reiteradament que la guerra va ser inevitable per salvar Espanya dels comunistes i la maçoneria, ja que la república havia fracassat. Però era la guerra inevitable? Evidentment no, ja que una guerra no existeix si no la provoca algú. El govern del Front Popular havia guanyat les eleccions democràticament pel recolzament dels electors. No era el millor escenari per a l'Església, els patrons i les grans fortunes, que veien com perdien el control de la societat, però era un èxit de les classes populars en la seva lluita per la igualtat de classes. S'estava produint un canvi que mai sabrem com haguera esdevingut, però difícilment pitjor a una guerra civil.

El cop d'estat militar va tindre recolzament suficient en algunes zones del país, mentre que a altres no va tindre suficient força com per imposar-se. L'opció

de fer un cop d'estat ràpid s'havia esfumat i esperava un llarg conflicte bèl·lic i diplomàtic. L'alçament militar realitzat a Àfrica triomfà en algunes zones [Galícia, Castella i Lleó, Oviedo, Àlaba, Navarra, les tres capitals d'Aragó, Canàries, Balears excepte Menorca, Càceres, Sevilla, Granada, Cadis, Còrdova, i a Huelva des del 29 de juliol], però fracassà en moltes altres [Madrid, Catalunya, País Valencià, Múrcia, Astúries (excepte Oviedo), Badajoz, Cantàbria, Castella la Manxa, Andalusia oriental (excepte Granada), etc.]. A les zones on va fracassar es va iniciar la revolució. Resulta paradoxal que els revoltats justificaren el seu cop d'estat per lluitar contra la revolució, quan va ser el propi cop d'estat el detonant de la mateixa (Cervelló, 2006: 59).

A les ordres de Franco estava l'Exèrcit d'Àfrica, amb 120.000 unitats, mentre que l'exèrcit peninsular constava de 254.000. També comptava amb el Terç d'Estrangers i les Forces Regulars Indígenes, amb 70.000 marroquins. Per la seua part, Mola mobilitzà als Terços de Requetès des de Navarra, que va ser el cos d'elit més preparat de l'exèrcit rebel. Un problema al que es van haver d'enfrontar Franco va ser el pas de l'Estret de Gibraltar, que estava dominat pel Govern de la República. A partir d'este moment va començar a ser determinant l'ajuda de les potències feixistes europees: Alemanya i Itàlia. Hitler va enviar diversos avions de transport *Junker* i sis caces *Heinkel*, que li van permetre traslladar l'exèrcit a la península, mentre que Mussolini va enviar dotze *Savoia Marchetti 81*, dels quals en van arribar nou, (Santacreu, 2008: 29-34). Quan va creuar l'estret, Franco va agafar direcció nord per intentar ocupar Madrid, però no va ser tot tan ràpid.

Cal dir que és un mite que la guerra fora una lluita de l'exèrcit contra el poble, ja que bona part de l'exèrcit va lluitar per la República. On sí hi va haver diferència va ser en la quantitat d'oficials, ja que el 80% dels oficials estava a l'Àfrica, on era més ràpid ascendir. Sense anar més lluny, Franco va obtindre el lloc 251 de 312 en la *Academia Militar de Toledo* i als huit anys d'eixir ja era capità. Per este motiu l'exèrcit republicà va haver d'improvisar oficials amb gent menys experimentada.

Espanya es va veure front a una situació humana molt dura que va afectar a tots en major o menor mesura. Va començar una època de repressió. On triomfà l'alçament militar es va iniciar una neteja ideològica ordenada des de la superioritat. Tots els que havien format part d'alguns sindicats, o eren assenyalats com a simpatitzants de partits d'esquerra, van ser perseguits i ajusticiats. Per este motiu molts es van haver d'amagar per les muntanyes o es van dirigir a zona republicana. Es va crear un gran contingent de refugiats de guerra, tema sobre el que aprofundiré amb més detall. En l'altre costat del front, molta gent considerada de dretes va ser també ajusticiada per grups d'extremistes, molts d'ells de la FAI. L'Alcalatén n'és un bon exemple, ja que el grup d'anarquistes anomenat *Los Inseparables* va exercir, des de l'Alcora, una forta repressió a la seva zona d'influència.

No hem de caure en l'error de pensar que eren dos repressions iguals, ja que una era sistemàtica, ordenada des de dalt per fer neteja ideològica, i l'altra no es va poder evitar per part de les autoritats per manca d'efectius. Però les dos van ser cruentes, sanguinàries i una vergonya per a la humanitat. Tampoc les xifres són les mateixes, doncs atenent a les xifres que dona Paul Preston al seu llibre *El Holocausto Español* (Preston, 2011), entre 1936 i 1939 la repressió republicana va ser autora de 50.000 víctimes mortals, mentre que la franquista està xifrada en 125.000 durant este mateix període. Només a Madrid, Catalunya, Alacant i Teruel va ser superior el nombre de víctimes per la repressió republicana durant estos anys. A Castelló va ser de similar magnitud: 1.052 i 1.031 respectivament. La repressió és un tema molt delicat i hem de ser justos i objectius a l'hora d'analitzar-la.

El cop d'Estat va ser l'espurna perquè es fera una revolució popular a la zona republicana. Una revolució molt heterogènia, ja que a cada municipi es van donar unes circumstàncies determinades, raó per la qual és tan important la història local. A les localitats on la CNT tenia el control es feren col·lectivitats amb supressió de la propietat privada; on manava la UGT se'n feren de base múltiple i segons l'esperit revolucionari de cada població la revolució va ser més o menys

intensa. A algunes localitats el grup hegemònic estava clar, però especialment a ciutats i pobles grans va haver una vertadera lluita per obtindre el control de la situació. Entre comunistes i anarquistes moltes voltes va haver més que paraules, especialment als primers mesos de guerra, ja que cada grup tenia un projecte diferent per aplicar en aquell moment de revolució, més radical, per dir-ho d'alguna manera, l'anarquista.

Una institució que es va vore involucrada de ple en este enfrontament armat va ser l'Església. Per una banda va ser botxí, ja que va defendre el cop d'estat i li va donar el qualificatiu de croada. Fins i tot va exercir de jutge mitjançant informes de «bona» o de «mala» conducta dels represaliats. Per altra banda també va ser víctima, ja que es van assassinar a zona republicana 4.184 capellans, 2.365 frares i monjos, 263 monges i 13 bisbes. L'anticlericalisme no era una situació nova, però els esdeveniments van radicalitzar la situació. L'Església havia sigut tradicionalment, i sense generalitzar, un focus propagandístic dels partits conservadors, oposant-se al progrés moral i el canvi social. Era un obstacle important per als partits d'esquerres, ja que posava el seu discurs en boca de la divinitat. També hem d'entendre la postura de l'Església, ja que els conservadors eren els que sustentaven el poder de la institució –no confondre l'interès de la institució amb la paraula de Jesús–, així que durant la guerra van tindre molt clar a quin costat situar a Déu.

A pesar de ser una guerra civil, no només lluitaven espanyols. L'ajuda estrangera va decidir el resultat final i hi va participar gent de diferents nacionalitats. El paper de l'aviació alemanya, *Legion Kondor*, va ser destructiu i, al mateix temps, determinant, ja que era la més avançada del moment. El Führer va enviar a l'exèrcit colpista més de 600 avions, que van repartir 21 milions de tones de bombes per la geografia espanyola. El 28 de juliol de 1936 va començar també l'ajuda de Mussolini, que al llarg de la guerra va enviar vora 1.000 avions, 200 canons, 1.000 carros de combat, 72.775 soldats i multitud d'armament. Gràcies a esta ajuda Franco va dominar l'aire durant tot el conflicte. Portugal per la seva part va enviar 10.000 soldats, una ajuda més testimonial. En resum podem

dir que les dictadures europees van invertir un esforç important per derrotar al govern electe de la Segona República i, al mateix temps, Espanya es va convertir en un camp de proves armamentístiques i un assaig del que anava a ser la Segona Guerra Mundial (Casanova, 2009).

DOCUMENT 5. Caricatura crítica amb l'ajuda internacional rebuda per Franco.
Fons fotogràfic: CDMH, PS, Fotografías C0040, Fol. 3412.

L'exèrcit republicà no va tindre la mateixa ajuda, ja que el pacte de no intervenció signat l'estiu de 1936 impedia prendre part a la Guerra Civil Espanyola a les potències estrangeres que el van signar (Marcos del Olmo, 2002:

93). No obstant, Itàlia i Alemanya, que també van signar, seguiren ajudant a l'exèrcit colpista. Les grans potències democràtiques europees van romandre neutrals per diverses que podríem simplificar de la següent manera: Regne Unit pel seu govern conservador i França per por a Alemanya i per influència de la decisió britànica. Una por justificada pel que es va vore a la Segona Guerra Mundial. Les raons de Hitler per recolzar el cop d'Estat van ser purament ideològiques, ja que en paraules del Ministeri d'Assumptes Exteriors Alemany «un veí roig al costat de França constituïria en termes de *realpolitisch*, un factor negatiu per la política alemanya» i podria tindre un efecte de contagi sobre el Front Popular francès (Leitz, 1999: 78).

Josep Miquel Santacreu parla de la no-intervenció internacional «como intervenció contra los suministros soviéticos para la República», ja que va donar com a resultat la intervenció legal d'alemanys i italians front al tràfic de mercaderies, carburant i armes des de la URSS cap a la República Espanyola en qualitat de policies de la no-intervenció. Açò va tindre com a conseqüència un gran problema logístic, especialment per la manca de carburant. El carburant procedia sobretot del mar Negre i, tot i que al principi de la guerra era transportat per vaixells soviètics i espanyols, des de finals de 1937 el transport era monopolitzat per la flota britànica, ja que la flota de guerra italiana havia bloquejat el transport republicà des del mar Negre. (Santacreu, 2008: 67-100)

A l'exèrcit republicà li arribava armament txecoslovac, belga i d'altres països com França o Canadà, però, a pesar que la propaganda Franquista afirmava que La República va rebre més armes de l'exterior, l'afirmació no era certa i a més estes armes no sempre estaven en condicions d'usabilitat òptimes. Només la URSS es va saltar obertament el pacte de no intervenció, tot i que no immediatament i per damunt del preu de cost (Preston, 1999: 58). No obstant, l'armament i l'ajuda soviètica va ser la única en quantitats importants: 623 avions, 331 carros de combat, 60 carros blindats, 302 canons, 191 obusos, 4 llançamines, 64 canons antiaeris, 427 canons antitanc, 240 o 340 llançagranades, 15.008 metralladores i 379.645 rifles (Howson, 1999: 243,262). Com a conseqüència

d'esta ajuda el Partit Comunista d'Espanya va guanyar una força que mai havia tingut, gràcies també a la dificultat del PSOE per elaborar un discurs i uns mitjans de mobilització de masses que servirà de suport als interessos dels diversos grups socials antioligàrquics que recolzaven a la República (Graham, 1999: 191).

Des de les altres potències democràtiques europees, i també els Estats Units, es veia al comunisme també com una amenaça i açò els va frenar a l'hora d'ajudar més obertament a la República. També Franco es va aferrar propagandísticament a la seva lluita contra el comunisme, tant a la guerra com a la postguerra, i anunciava que els interessos del Regne Unit i França estaven en joc, ja que, en paraules de Franco a *The Daily Mirror*, «el comunismo triunfante representa la destrucción de la civilización occidental» (Moradiellos, 1999:25; Viñas, 2006: 44). Però la principal propaganda a favor de Franco la feien els incontrolats extremistes.

Elementos extremistas, entre quienes predominaban los anarquistas, se lanzaron a hacer «su» revolución. Numerosos incontrolados asentaron rápidamente un régimen de violencia despreciando los intentos de las autoridades gubernamentales e incluso de los comités de enlace del Frente Popular. Sus atrocidades dañaron considerablemente a la República. Ocuparon los grandes titulares de los diarios occidentales, tiñeron las percepciones de las cancillerías e hicieron pensar a muchos que España se despeñaba por una de sus periódicas orgías de sangre. Era una violencia, en efecto, observable. Los diplomáticos extranjeros la vieron e informaron de ella, con mayores o menores sesgos. Los periodistas extranjeros también lo hicieron, con frecuencia según la propia ideología y/o para producir un efecto buscado de revulsión contra una República desbordada. (Viñas, 2006:180)

No ens podem oblidar de les Brigades Internacionals, formades per uns 35.000 voluntaris de diferents nacions en la lluita contra el feixisme. Els primers mesos estes brigades eren uns centenars, però va anar augmentant al mateix temps que generaven desconfiança entre els dirigents republicans, que les veien com una maniobra del *Komintern*. Finalment el 22 d'octubre de 1936 Largo Caballero va autoritzar la creació de les Brigades Internacionals, sota les ordres de l'Estat

Major espanyol. Als primers mesos de 1937 estes brigades van tindre un paper molt destacat, especialment en la defensa de Madrid, però a causa de la no intervenció la seua llavor no va transcendir propagandísticament, sinó que va restar en la clandestinitat. A més, eren utilitzades com a unitats de xoc i van patir moltes baixes (Cardona, 1998: 71-81).

Malgrat tot, les forces estigueren igualades en quant a nombre l'any 1937, amb 350.000 individus per bàndol aproximadament. En quant a gent preparada, armament, munició o el control de l'espai aeri l'exèrcit republicà estava en desavantatge. L'any 1938, les forces es van duplicar per ambdós costats..., va ser l'any de la batalla de Llevant.

En la vessant política, el dia de l'alçament armat va dimitir el President del Govern Casares Quiroga i va entrar al seu lloc José Giral, d'IR i catedràtic de química inorgànica. El 4 de setembre agafà el relleu el líder d'UGT Largo Caballero, primer i únic president del govern obrer de la història d'Espanya. El 4 de novembre de 1936 entrà la CNT a quatre ministeris del Govern. Federica Montseny va ocupar el de sanitat i es convertí en la primera dona en ocupar un ministeri a Espanya. Finalment, el 17 de maig de 1937, Azaña escollí a Juan Negrín per al càrrec de President del Govern. Este ho va ser fins el final de la guerra i el seu propòsit principal va ser la d'aconseguir l'ajuda internacional, ja que el Doctor Negrín era culte, moderat i parlava diversos idiomes. A pesar de tot no va aconseguir la tan anhelada ajuda. Negrín tenia també la missió de crear una rereguarda sotmesa a la constitució i les lleis, sense incontrolats, comitès ni violència (Raguer, 2001: 325). La propaganda política va ser també un arma de guerra a l'hora de buscar conscienciació, motivació o moral en la gent, tant de l'avantguarda com de la rereguarda. La propaganda es realitzava de moltes maneres: xarrades, comentaris de premsa, conferències, festivals, etc.¹⁶³

En la vessant militar, els alts comandaments de l'exèrcit franquista van passar a la història com a herois de la pàtria, però, per contra, els de l'exèrcit

¹⁶³ AGMAV,C.936,1,3/1

republicà van caure en l'oblit i l'ostracisme durant anys. El cap de l'exèrcit republicà va ser el general Vicente Rojo, màxim responsable de les maniobres militars, que foren principalment defensives per necessitat. A la Batalla de Llevant cal destacar el paper del tinent-coronel Leopoldo Menéndez, responsable de l'efectiva estratègia defensiva a les ordres de Rojo. Menéndez havia sigut cap del *Ejército de Maniobra* amb l'Estat Major encapçalat pel coronel Federico de la Iglesia, però per ordre general del 2 de juny de 1938 se li va fusionar el *Ejército de Levante* i el propi Coronel Menéndez va ser nomenat cap del *Ejército de Maniobra*¹⁶⁴. Així ho comunicà el 5 de juny a tot l'exèrcit republicà¹⁶⁵.

Francisco Ciutat ens dóna un molt valuós testimoni al seu llibre *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*. És una obra imprescindible per entendre la Batalla de Llevant, ja que fa un anàlisi de gran claredat i des d'un punt de vista republicà, fet pel qual ens permet contrastar la resta de fonts. Segons el seu punt de vista, la superioritat militar franquista venia donada per la major experiència de les seues unitats i per la demolidora acció de l'artilleria i l'aviació¹⁶⁶. Les unitats republicanes patien moltes baixes i havien de rellevar-se constantment per recuperar efectius. Este procés, gràcies a l'ajuda popular, l'entusiasme dels milicians, l'excel·lent treball polític i la Sanitat Militar, era molt efectiu i «a los

¹⁶⁴ AGMAV,C.79,10,2, AGMAV,C.590,4,1

¹⁶⁵ AGMAV,C.597,3,3. Alguns fragments de l'escrit de Menéndez: [...] Todos formais ahora un solo Ejército, en lo sucesivo vuestras glorias serán comunes y todas siempre del pueblo español; vais a actuar bajo una misma dirección [...] es necesario llevar al límite vuestro sacrificio en la resistencia en forma tal que podamos asegurar la integridad de la línea que ocupamos, de la cual no debéis ceder al enemigo un solo pedazo de terreno [...] Un pedazo de terreno que cedamos es un trozo de suelo patrio en que sus habitantes serán condenados a la esclavitud, donde se enseñoreará la ruina y la desolación y no puede llamarse español y antifascista el que no extreme su sacrificio [...] ¡Soldados del Ejército de Levante! En vosotros tienen puestas sus miradas y sus esperanzas, no sólo todos los españoles de la zona republicana, sino también las tienen puestas aquellos hermanos nuestros que en la España esclavizada sufren amarguras sin cuento y no habrá día en que no piensen en ser liberados [...] también tienen puestas las suyas todos los hombres libres o que aspiran a serlo en el Mundo. No podemos de ninguna manera defraudarles [...]

¹⁶⁶ «Supliendo con su entusiasmo inagotable lo mucho que les faltaba de experiencia y de material bélico, combatían tenazmente, pero bien sabido es que en la guerra se paga a muy alto precio la falta de preparación y de experiencia, por lo que nuestras unidades republicanas sufrían desgaste excesivo a lo largo de las operaciones. A la falta de preparación y de experiencia venía a sumarse a estos efectos de desgaste la demoledora acción de la artillería y la aviación del adversario, que con su fuego bien dirigido tanto acrecentaba el volumen real de nuestras bajas.»

pocos días de la retirada del frente de una unidad que había sufrido el 60% de bajas, se volvía a unir al frente»(Ciutat, 1978).

Tornem a reprendre amb el breu resum del que va ser la Guerra Civil. Franco després d'arribar a la península es va dirigir a Madrid per tal d'apoderar-se de la capital. Però allí es va trobar una forta resistència i, de fet, no va poder capturar-la fins el 28 de març de 1939, amb la guerra ja gairebé finalitzada. Des dels pobles de l'Alcalatén, així com de tota la zona republicana, s'enviaven queviures a Madrid per part de diferents institucions, sindicats i ajuntaments.

En fracassar l'intent de presa de la capital, els revoltats van canviar de tàctica i es van preparar per una guerra de desgast. En primer lloc van atacar el nord d'Espanya que encara era lleial a la República, és a dir, Astúries, Cantàbria i part del País Basc. Este territori estava aïllat de la resta i va ser difícil de defensar. Per a Francisco Ciutat la derrota al Nord va ser el punt d'inflexió on la República començà a perdre la guerra, ja que fins que va caure Santander la República anava prenent avantatge després de la resistència a Madrid. El següent objectiu dels rebels va ser aïllar Catalunya de la resta del territori republicà. Ho van aconseguir el 15 d'abril de 1938, quan l'exèrcit de Franco va arribar a Vinaròs i això els va donar un avantatge estratègic important.

Una vegada assolit l'objectiu de dividir el territori republicà i el seu exèrcit, Franco va tindre l'oportunitat de seguir avançant cap al nord o cap al sud, i decidí la segona opció. Aquesta decisió ha donat peu a diversos debats historiogràfics, ja que els seus aliats volien anar cap al nord i el fet d'anar cap al sud va permetre una reorganització a l'exèrcit que va lluitar a Aragó, ajudada per la recent reobertura de la frontera amb França (Beevor,2005: 542).

Hi ha diverses teories. La més macabra defensa que Franco va voler allargar la guerra per poder eliminar enemics polítics durant més temps com a víctimes de guerra. Altra hipòtesi defensa que Franco tenia por a un atac des de França si s'aproximava a la frontera. Una possibilitat més era que Franco tingués especial interès en arribar a València, capital aleshores de la república, per raons

econòmiques, ja que era una zona rica. També té molt de sentit la possibilitat d'un error de càlcul del dictador, que no esperava trobar-se tanta resistència al llarg del seu camí cap a València o, almenys, tan ben organitzada i disciplinada (Grau, 2011: 100).

El cas és que l'exèrcit dirigit per Franco inicià una ofensiva en direcció a València que donà lloc a la Batalla de Llevant. Els pobles de Castelló i Terol es van trobar amb alguns dels episodis bèl·lics de major duresa de tota la Guerra Civil Espanyola. El general Rojo i Leopoldo Menéndez van seguir una tàctica defensiva molt clara i efectiva. Van crear sobre el mapa tota una sèrie de línies defensives per tal de alentir l'avanç franquista i fortificar contundentment la línia principal, anomenada XYZ, que començava a l'altura de Nules, vora la mar, seguia per la serra d'Espadà, el Palància, Javalambre i finalitzava a la zona alta del Túria. Els enfrontaments a aquesta línia foren els més intensos i van suposar una derrota parcial per a l'exèrcit de Franco, que no va poder passar i va perdre moltes unitats. El 25 de juliol va començar la batalla de l'Ebre i el front es va quedar estabilitzat a la línia XYZ durant mesos.

Després de la batalla de l'Ebre, Franco va conquerir Catalunya i, poc a poc, amb la resta del territori republicà. Negrín volia allargar la guerra esperant l'ajuda d'altres democràcies europees o l'inici d'un conflicte bèl·lic a gran escala com va ser la Segona Guerra Mundial, ja que la tensió era màxima a Europa¹⁶⁷. No va arribar el cop d'efecte esperat i els republicans que van poder es van exiliar a

¹⁶⁷ El 30 d'Abril, Negrín va publicar els seus famosos 13 punts, que a fi de comptes era pel que es lluitava a l'Espanya Republicana. Estos punts eren:

1. La independencia de España.
2. Liberarla de militares extranjeros invasores.
3. República democrática con un gobierno de plena autoridad.
4. Plebiscito para determinar la estructuración jurídica y social de la República Española.
5. Libertades regionales sin menoscabo de la unidad española.
6. Conciencia ciudadana garantizada por el Estado.
7. Garantía de la propiedad legítima y protección al elemento productor.
8. Democracia campesina y liquidación de la propiedad semifeudal.
9. Legislación social que garantice los derechos del trabajador.
10. Mejoramiento cultural, físico y moral de la raza.
11. Ejército al servicio de la Nación, estando libre de tendencias y partidos.
12. Renuncia a la guerra como instrumento de política nacional.
13. Amplia amnistía para los españoles que quieran reconstruir y engrandecer España.

l'estranger. Molts altres no van poder, com va passar al port d'Alacant, on el 30 de març de 1939 van ser capturats molts republicans esperant el seu vaixell (Santacreu, 2008). El primer d'abril de 1939 arribà Franco a Cartagena i finalitzà la guerra per donar pas a la postguerra, una època de fam i repressió.

Els resultats del conflicte foren unes 600.000 víctimes mortals, milers de ferits, famílies truncades, pobles assolats, traumes, fam i misèria. Molts intel·lectuals, artistes, científics, ciutadans i ciutadanes que van simpatitzar amb la república van haver d'exiliar-se. A França anaren 450.000 refugiats i allí van ser reclosos als camps de concentració mentre molts van ser acollits per altres països. Molts acabaren a la URSS o Mèxic. Quasi la meitat van tornar a Espanya, on van ser tancats i torturats a les saturades i insalubres presons. Els que es van quedar a França no ho van tindre millor, ja que este país va ser envaït per Hitler poc després. Però no només la gent d'esquerres va patir la postguerra. El país estava empobrit. El deute per l'ajuda alemanya costà uns 700 milions de dòlars i la URSS s'havia emportat l'or del Banc d'Espanya a canvi de l'ajuda a la República. En fi, situacions que fan fredar però que hem de conèixer a fons per tractar que no es tornen mai a donar.

2. La Batalla de Llevant: la derrota oblidada de Franco

Com havíem comentat abans, la Batalla de Llevant va suposar un lent avanç de l'exèrcit copista per les províncies de Castelló i Terol en direcció sud. L'exèrcit republicà havia millorat molt en organització i disciplina i va oferir dura batalla mitjançant línies defensives, fortificades i durament defeses. No hem de pensar que era una defensa passiva, sinó que es feien nombrosos contraatacs i des d'un primer moment es va concebre com una defensa activa amb l'objectiu de tornar a enllaçar amb Catalunya penetrant entre La Jana i Vallibona, però no va ser possible (Ciutat,1978). L'exèrcit colpista buscava encerclar les posicions defensives republicanes per fer-les recular. Generalment les ofensives es realitzaven per les serres i llocs elevats, mentre que per les zones baixes avançaven quan les zones altes dels voltants estaven controlades.

Les defenses republicanes protegien estos llocs elevats de manera excepcional i pel domini d'algunes muntanyes es van donar enfrontaments de gran duresa, com en el cas de Montegordo, a Albocàsser o a la serra d'En Canes, a la Salzadella i altres més propers com al Vèrtex Gozalbo, a Lluçena. També els llits fluvials servien com a barrera per frenar l'avanç militar colpista. El cas més destacat va ser el del Riu Sant Miquel a Alcalà de Xivert, que conformava l'extrem oriental d'una important línia defensiva que venia d'Ares del Mestre. Este llit fluvial va detindre l'avanç franquista del 6 de maig fins l'11 de juny de 1938 (Galdón, 2010: 56). Va ser un punt clau de la Batalla de Llevant, ja que deixà temps per fortificar millor la XYZ, que era la línia principal. (Grau, 2008)

Entre Ares i la costa, menys del 50% de la longitud del front, estava concentrat el 70% del *Ejército de Maniobra* amb un total de 48-50 batallons, mentre que entre Ares i Ejulve hi havia només uns 20 batallons¹⁶⁸. El front estava

¹⁶⁸ CIUTAT, Francisco (1978): *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*. Madrid, Forma Ediciones S.A. Entre Ares i la costa estaven les divisions 6, 19, 47, 70 y restes de la "L", mentre que entre Ares i Ejulve estaven les divisions 25 y restes de la "A". A la costa, per part rebel estaven les següents divisions del General Aranda: 4,82,83 i 84.

estabilitzat a la costa, així que l'exèrcit colpista el mes de maig va iniciar un atac per la província de Terol cap al sud, on va topar amb les forces del *XXI Cuerpo de Ejército*. També va desplaçar tropes des del front de Lleida cap a la zona de Castelló.

Concretament, el 3 de maig, per reforçar este operatiu, el *Ejército del Norte* creà el *Destacamento de Enlace*, dirigit per Rafael García Valiño i que estava integrat per la *1ª División Navarra*, molt reforçada, una brigada de la *61 División*, una brigada de cavalleria i diverses unitats d'artilleria, protegits per l'aviació italiana (Galdón, 2010: 74). Esta formació planejava atacar des de Morella en direcció a Mosqueruela, entre el *Cuerpo de Ejército de Castilla* i el *Cuerpo de Ejército de Galicia* (costa). La ofensiva es va iniciar per sorpresa a l'alba del dia 4 de juny i, a pesar de que la *División Extremadura* havia de defensar una franja molt àmplia de territori, el dia 7 havia avançat només 15 quilòmetres en una franja estreta, així que Varela va reforçar el flanc esquerre i Aranda va augmentar la pressió sobre la costa per que no s'enviessin reforços. També van intensificar l'activitat de l'aviació. (Ciutat, 1978)

El 10 de maig es van reemprendre els atacs rebels i el dia 15 assoliren Fortanete i Allepuz i avançaren per Cantavieja i La Iglesuela, mentre el CE de Castilla atacava Valdelinares, tot i que després es va vore encallat a Mora de Rubielos. Esta ofensiva anava a crear grans problemes a l'estratègia republicana, ja que la línia defensiva del Riu Sant Miquel, on havien frenat molt bé al CE de Galicia, estava quedant rodejat per l'oest i finalment les tropes haurien de recular per no vore's rodejades.

El 17 de maig les tropes de García Valiño van assolir la posició de Mosqueruela, que va ser ocupada el dia 20. Des d'este punt l'ofensiva va virar en direcció a Vistabella per travessar l'Alcalatén cap a l'Alcora i tractar d'encerclar les forces republicanes acantonades a la línia defensiva de la costa. El front tenia aleshores 200 quilòmetres i no podia avançar; amés que un atac republicà a Tremp va fixar les tropes allí per que no enviessin reforços. Esta dificultat per progressar

va ser la raó d'este canvi de direcció del Destacamento de Enlace segons Ciutat. No obstant, després de perdre Mosqueruela els republicans no sabien quina direcció anaven a escollir: cap a Atzeneta o cap a Linares i Noguieruelas. Per això es va introduir el XVII CE entre el XIII i el XXI, a la zona de Mora de Rubielos. Per al XXI quedava el front entre Castellfort i Mosqueruela. També va ser el moment en que es va decidir la creació de la Línia XYZ, tot i que no seria construïda en la seua totalitat¹⁶⁹.

La tàctica colpista era fer una bossa fins que les tropes lleials al govern abandonessin les seves posicions abans de vore's comunicades. Al *Destacamento de Enlace* se li van unir també la *108 División* i les *Flechas Negras* italianes que havien de cobrir els flancs i que van ser portades des de la línia de l'Ebre a Cantavieja entre el 23 i el 24 de maig¹⁷⁰. Amés a l'ofensiva cap Atzeneta se li va sumar l'avanç per l'est del *CE de Galicia*, que tenia com a nucli la *IV División Navarra*, molt reforçada i amb l'ajuda de la *55 División*¹⁷¹. Per

¹⁶⁹ També anomenada Línea Matallana. Curiosament les investigacions apunten a que Matallana, general que encapçalava l'estat major, era un infiltrat rebel que facilitava informació a l'enemic. Per crear esta línia es van crear els cossos d'exèrcit A i B.

¹⁷⁰ PIAZZONI, Sandro (1941): *Las tropas Flechas Negras en la Guerra de España, 1937-39*. Barcelona, Juventud. Segons Francisco Ciutat esta brigada va apareixer al front entre el 29 i el 30 de maig.

¹⁷¹ AGMAV,C.1750,Cp.17 i AGMAV,C.2592, Cp 85. La *Orden General de Operaciones del CE Galicia* del 15 de mayo defineix les fases de la seua ofensiva:

1. Concentració de la massa de maniobra al flanc dret. Fixar inicialment sobre el riu Sant Miquel el centre (una Brigada de la 84 i la Brigada de la 105), i a l'esquerra (Divisió 83) de Tírigal mar. Formar al flanc dret la massa de maniobra amb les divisions 55 i 4^a i una brigada de a 84, que avançaran convergint sobre la línia Benassal Villar Albocasser.
2. Desbordament per l'O del massís del Castellar. Les Divisions 55 i 4ª avançaran successivament a les línies: A. Vistabella, Benafigos, Adzaneta, cota 400 sobre Pelechana. B. Lluca, Useres, la Barona. (Es sollicita que la 1ª Divisió faça un destacament de Mosqueruela a Vistabella) El Centre (Divisió 84 completa) ocuparà Albocàsser i reforçada després amb la 2ª Brigada de la 105 progressarà pel massís del Castellar, a mesura que es faça sentir el seu desbordament per les Divisions IV Navarra i 55, en direcció Serratella-Serra-Benlloch-Cabanes, des d'on ràpidament es tallarà al mar cap Torre la Sal. La Divisió 83 avançarà per la cosata a relevar a la 84 al front Cabanes-Mas de Querol-Torre de la Sal.

AGMAV,C.1750,Cp.17. «Orden de operaciones del 23 de mayo del CE de Galicia: Situación de las fuerzas propias: Las Divisiones IV de Navarra y 55 que constituyen la masa de maniobra del CE de Galicia, se concentran en las regiones de Villafranca y Castellfort respectivamente. Al Oeste el Destacamento de Enlace (General García Valiño), formado por las Divisiones 1^a de Navarra, 108, 2ª Brigada de la 61 y 3 Brigada de la División de Caballería, estará concentrado en la región de Mosqueruela (La misión del destacamento de enlace era bajar por Vistabella a Adzaneta). El CE de Galicia debía avanzar con el DE a la derecha y la 55 a su izquierda.»

frenar tota esta dura ofensiva només defenien 5 o 6 brigades a finals de maig i principis de juny però, segons Ciutat, van defendre amb la moral molt alta i van fer el que van poder. Atenent a la importància de frenar este avanç no es pot entendre que no hagueren més unitats defenent la zona, ni s'hagueren fet millors fortificacions.

Amb el propòsit d'evitar l'avanç franquista per l'Alcalatén es trobava el *XXI Cuerpo del Ejército* (19 División, 52 División i, a l'est, la *División Extremadura*¹⁷²). La División Extremadura, que va ser molt castigada durant estos dies, ocupava el flanc est, on enllaçava amb el XXII CE, i, ocasionalment, rebia el reforç de la 70 División, que havia passat a denominar-se *Agrupación Toral*, encapçalada per Nilamón Toral i subordinada directament a Leopoldo Menéndez com a cap de l'exèrcit de maniobra. Esta agrupació era de les més efectives de l'exèrcit republicà, juntament amb la 6 i la 41, i va tindre un paper molt destacat en moments clau de la Batalla de Llevant. Amés va ser reforçada per la 132 brigada, per un grup d'artilleria, una bateria anticarros i diversos carros de combat. A pesar de perdre posicions amb relativa rapidesa estes unitats van fer un plantejament defensiu ferm amb nombrosos contraatacs, tot i que, com hem comentat, es van vore desbordats pel superior poder militar rebel.

El perquè d'este ràpid avanç rebel durant el mes de Juny va ser a causa de diversos factors. Un factor, de ben segur el factor fonamental, va ser la superioritat artillera i aèria rebel. Segons Ciutat la proporció aèria era de 1:2,5. Podem afegir factors logístics en quant a aliments, munició o combustible o factors de moral i desgast. Tanmateix va afectar el llarg temps necessari que necessitava l'EMC per moure unitats d'un front a un altre quan era necessari, ja que qualsevol operació havia de ser aprovada pel Ministre, en ocasions després de ser discutida al consell

¹⁷² AGMAV,C.1327,Cp.11. La 52 División estava dirigida per Pedro Martínez Cartón, diputat comunista per Badajoz. El XXI CE es va constituir per ordre del *Ejército de Maniobra* i formà part d'este amb data 19 d'octubre de 1937. El va comandar Manuel Cristóbal Errandonea, qui abans de la guerra era un taxista d'Irún, però que va demostrar ser un bon militar, tot i que també és cert que els seus coneixements militars no podien estar a l'altura dels d'un militar educat a l'acadèmia.

de ministres ¹⁷³. Clemente González també dóna molta importància a factors de disciplina militar d'algunes unitats que en algun moment determinat abandonaren les seues posicions, com és el cas del *14 Batallón de Ametralladoras* a Vistabella.

També és imprescindible citar la reflexió que va fer Manuel Azaña des de l'exili. En ella donà especial culpa de la derrota a la no-intervenció de la resta de democràcies i sí-intervenció de les potències feixistes, així com a les actuacions dins la rereguarda republicana:

Por orden de importancia, los enemigos del Gobierno republicano han sido cuatro. Primero, la Gran Bretaña [por su adhesión al embargo de armas prescrito por la política colectiva de No Intervención]; segundo, las disensiones políticas de los mismos grupos gubernamentales que provocaron una anarquía perniciosa que fue total [favorable] para las operaciones militares de Italia y Alemania en favor de los rebeldes; tercero, la intervención armada italo-germana, y cuarto, Franco" (Moradiellos, 2003: 34)

Carr situa el focus d'atenció a diferent organització de les dos rereguardes, ja que «*la disciplina militar de los nacionales era un reflejo de su unidad política: la debilidad militar del Frente Popular una consecuencia de sus luchas políticas intestinas*» (Carr, 1979: 14). Ho concreta millor Cardona:

Los sublevados contaron con un ejército mientras que los republicanos debieron organizarlo prácticamente desde cero, porque la sublevación de la mayor parte del ejército derrumbó las instituciones de la República y permitió el estallido de la revolución. En poco más de un par de días, el gobierno republicano se encontró sin ejército y sin la mitad de los cuerpos de policía. Su única posibilidad para combatir a los militares rebeldes era entregar armas al pueblo, lo cual sólo se hizo en algunos casos, mientras las masas se apoderaron por su cuenta del armamento custodiado en los cuarteles. (Cardona, 2003: 41)

¹⁷³ CIUTAT, FRANCISCO (1978): *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*. Madrid, Forma Ediciones S.A. En paraules de Ciutat: «Sacar una división del Ejército del Centro, que mandaba el general Miaja, era siempre problema difícil, que se cumplía con lentitud exasperante. Esto dificultaba la maniobra, la imprimía una lentitud demasiado peligrosa. Muchas veces las divisiones cuyo traslado de un frente a otro se ordenaba, llegaban tan tarde que ya no podían resolver la situación.»

De tota manera hem de dir que quan va arribar el front a Castelló, l'exèrcit republicà ja estava format i des de la rereguarda es donava prioritat a la guerra front a la revolució. Hi havia més disciplina i ahí radica part de la victòria de la Batalla de Llevant. Torne a citar paraules de Cardona, ja que les considere claus per entendre certs aspectes militars de la guerra civil a l'Alcalatén, dins la Batalla de Llevant, així com del la posterior Batalla de l'Ebre:

Durante los primeros meses del año 1938, el gobierno de Negrín intentó reorganizar sus fuerzas militares. A pesar de la existencia (desde mayo de 1937) del Ministerio de Defensa, el mismo general Vicente Rojo Lluch (nombrado por Negrín jefe del Estado Mayor Central) decía que existían cinco ejércitos republicanos independientes y paralelos: Tierra, Mar, Aire, Carabineros y Seguridad. La intendencia, sanidad y transportes funcionaban sin coordinación y el gobierno trató de unificarlos y de militarizar los puertos, los ferrocarriles y la industria de guerra. Todo lo cual generó graves problemas políticos. La reorganización militar emprendida por Negrín con el concurso y asesoramiento de Rojo llegaba tarde, porque Franco ya había acumulado demasiadas ventajas decisivas. El Ejército Popular de la República había mejorado considerablemente y sus unidades de maniobra podían medirse honrosamente con las enemigas en el frente de batalla. Sin embargo, la gran masa todavía acusaba graves deficiencias, sobre todo por la escasa calidad de muchos mandos medios e inferiores. La República contaba con generales, pero estaba falta de otros muchos mandos. Militantes y sindicalistas entusiastas se habían convertido en jefes de batallón o de compañía que, a veces, no sabían leer un plano o bien desobedecían las órdenes porque no estaban de acuerdo con la tendencia política del mando superior. Sobre todo faltaban buenos sargentos, capaces de contener, animar y conducir a la tropa en los momentos críticos. También eran escasos los técnicos de estado mayor y, sobre todo, los pilotos de caza, cuyas bajas se reponían difícilmente porque muchos aviadores novatos resultaban derribados en sus primeras salidas. Y las escuelas de pilotos estaban en la lejana Rusia (Cardona, 2003: 49)

Si fem cas a les fonts directes, el 15 d'agost de 1938 en un acta de reunió del *Cuerpo de Ejército B* es plantegen alguns dels problemes que havia tingut fins aleshores l'exèrcit republicà o, al menys, algunes de les sol·lucions que es

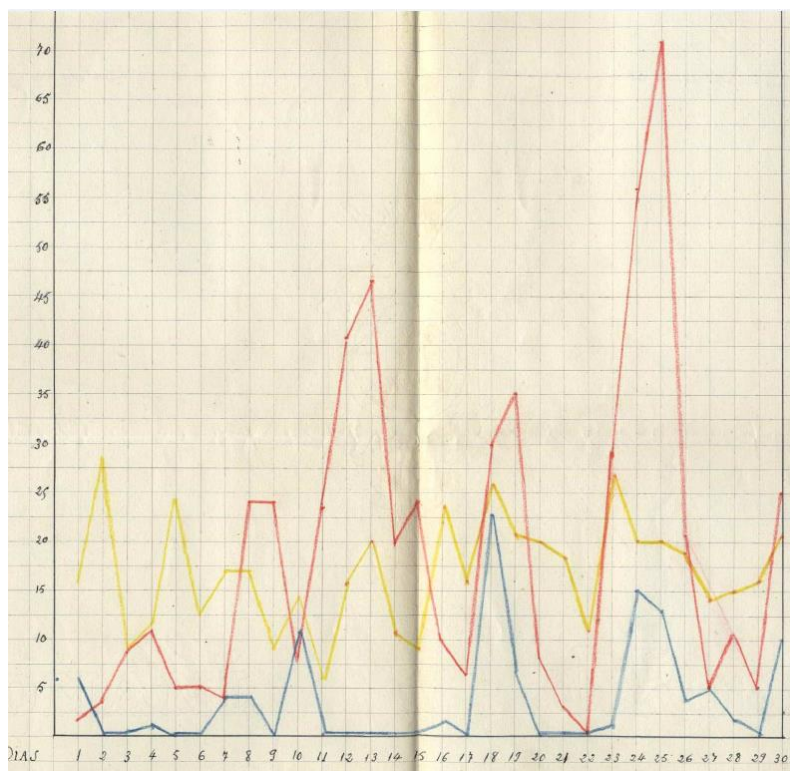
reclamaven:¹⁷⁴

- Massa canvis de comissaris a les unitats, fet que resta moral i entusiasme,
- Els delegats polítics quan són ferits passen a altres unitats com a simples soldats en rebre l'alta, fet que genera desmoralització.
- Falta d'armes automàtiques per part de l'Artilleria.
- Prohibició d'evacuació als afectats de certes malalties i falta de medicaments i mitjans per la curació d'estes.
- La premsa no arribava al front al dia.
- Les evasions de soldats a l'enemic. No només de les incorporacions més recents.
- Falta de mitjans per les escoles de capacitació militar.
- En fortificació es fa el que es pot però no és suficient.
- Era necessària una millora del nivell cultural dels soldats.
- Era necessària més propaganda.

¹⁷⁴ AGMAV,C.845,12,1/1

3. Crònica detallada de les operacions militars a L'Alcalatén: estudi topogràfic dels camps de combat

Gràcies a la investigació a diversos arxius¹⁷⁵, la història oral i alguna publicació específica, podem fer un estudi més detallat del que va suposar el pas del front de guerra pels pobles de l'Alcalatén des del punt de vista estratègic militar. No tenim tota la informació generada i segueixen havent llacunes, però sí hem aprofundit tot el possible amb la informació existent, que és molt abundant, però que no sempre dona les dades que volem saber i no sempre és certa, ja que apareixen molts errors en les dates dels esdeveniments i, sobretot, en la toponímia. Potser aparega en un futur nova informació, tot i que cal dir que la documentació militar generada es cremava gran part i només es conservava allò imprescindible.

DOCUMENT 6. Baixes de la 1ª División Navarra el mes de juny de 1936. En groc els malats, en roig els ferits i en blau els morts. AGMAV,C.1350,Cp.9, D1.

¹⁷⁵ Archivo General Militar de Ávila, Archivo Histórico del Ejército del Aire i Centro Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

La guerra va passar ràpid sobre l'Alcalatén, però els combats van ser molt intensos, ja que la duresa orogràfica d'estes terres va ser l'escenari on, durant unes dos setmanes, l'exèrcit colpista va centrar els majors esforços. El seu objectiu, com hem reiterat anteriorment, era encerclar la línia defensiva del Riu Sant Miquel i creuar el Millars abans de que el fortificaren. Per part de l'exèrcit republicà era vital frenar este avanç, però el constant suport de l'aviació i el desplegament artiller van ser determinants. Ho vorem millor si anem dia per dia i ho estudiem detalladament.

3.1. Aproximació del front, bombardejos i fortificacions

El primer símptoma de la proximitat del front de guerra, a banda de les concentracions de soldats republicans, va ser l'activitat de l'aviació. Es sabia que s'aproximava pels mitjans de comunicació i la informació que anava arribant per diverses vies, però vore els avions sobrevolar el cel deguera ser una mescla de por i admiració. Temor pel que significava aquell aparell i pel poder destructiu que era capaç de provocar, però admiració perquè estem a Espanya l'any 1938. Alguns dels millors avions de guerra d'aquella època estaven sobrevolant un territori encara molt endarrerit tecnològicament.

Anem a centrar-nos en els butlletins d'informació de la Jefatura del Aire de l'exèrcit rebel per conèixer les operacions que es van dur a terme per part de l'aviació. Malauradament no tenim tanta informació per part de l'exèrcit republicà. El 17 de març de 1937 es realitzaren treballs topogràfics de la *Brigada Móvil* al llarg del terme de Lluca, així consta a la correspondència. Entenem que estos treballs van ser realitzats també al altres pobles¹⁷⁶.

El 18 de maig va haver un primer reconeixement aeri de la zona d'Atzeneta, Mosqueruela i Vistabella, per part de grans bombarders italians. El 24 de maig ens apareix el primer bombardeig a l'Alcalatén, concretament a les concentracions

¹⁷⁶ AM Lluca, Correspondència 1937.

republicanes a Llucena i per part de la *Legion Kondor*. Éste mateix dia l'Ajuntament de Llucena va donar part al Governador d'este atac aeri facciós, en el que l'aviació alemanya va llençar entre 12 i 15 bombes als voltants de la població, a l'est i al sud-oest, sense víctimes ni danys considerables¹⁷⁷. Els dos dies posteriors també va ser bombardejat el tràfic i les concentracions republicanes a Vistabella.¹⁷⁸

IMATGE 10. Militar estudiant un mapa. CDMHS GC, 064, 000026, 0010r.

Altre símptoma de la proximitat del front van ser les tasques de fortificació que s'estaven portant a terme en determinades zones. Estes obres de fortificació eren realitzades pels batallons de «zapadores», formats normalment per les quintes de major edat, però també per la gent que residia aleshores als pobles de la zona, inclosos els refugiats, que anaven a jornal. Per exemple a Villahermosa, segons una observació per part de l'exèrcit rebel, van fortificar tots els homes de

¹⁷⁷ AM Llucena, Correspondència 1937.

¹⁷⁸ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 208

la comarca de 15 a 50 anys acompanyats d'algunes unitats de fortificació¹⁷⁹.

Del 22 fins almenys el 28 de maig el *39 Batallón de Zapadores*, que en algunes fonts apareix escrit *39 B.O.F.*, estava treballant als centres de resistència de la zona de Xodos i Vistabella¹⁸⁰:

- Línia de la Teixera: 2km al nord-oest del Penyagolosa
- L'Antona: 3km al nord de Penyagolosa
- Fuente de las Mozas: oest de Penyagolosa
- Vèrtex Penyagolosa.
- El Molinet
- Pou de la Mina
- Marinet
- Tossal de l'Alforí. cota 1.322
- Vèrtex Calvari: sobre Vistabella
- Tossal del mas de l'Hostal: cota 1306
- Mas de Mossèn Joan: 2km al nord de Vistabella
- Cotes 1.282, 1.226, 1.013 i 1.019.

Durant les mateixes dates el *5º Batallón de Zapadores* i també el *39 Batallón de Zapadores* van fortificar al nord i nord-oest de Cortes de Arenoso i a Villahermosa: Sierra Ferriz, El Pocillo, Loma del Gato, vèrtex Cruces, La Hambrienta, Tabas, Masico del Rat, vèrtex Cabezo Blanco, la Canaleta, vèrtex Salvatierra, Mas de Borràs, vèrtex Cantera. Esta zona estava molt fortificada.¹⁸¹

També s'estava fortificant entre la Torre d'En Bessora i Atzeneta. Concretament treballava allí: un sergent, un caporal, 30 soldats, 214 homes

¹⁷⁹ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1.

¹⁸⁰ AGMAV,C.837,14,1

¹⁸¹ AGMAV,C.837,14,1

d'Atzeneta, 96 de Benafigos i 57 de Culla, per fer 3.133m de pista i 15m de mur de contenció de 1,20m d'altura.¹⁸² En definitiva, s'estaven fortificant línies molt concretes, mentre que la resta de les defenses es realitzava sobre posicions defensives més improvisades, tal com va ser la tònica general a la comarca de l'Alcalatén.

Estes obres de fortificació incloïen la instal·lació d'elements com filferades discontinues, mines, obstacles antitancs, nius de metralladores, trinxeres, refugis, barraques, ramals d'evacuació, ramals de comunicació, parapets, pous de tirador, galeries, trinxeres emmascarades, desaigües, etc. Tanmateix s'empraven sacs de terra per fer espitlleres, pedres i també s'aprofitaven les irregularitats del propi terreny.¹⁸³

El 30 de maig el front estava molt pròxim a la zona de Vistabella i Xodos, ja que s'havia establert a la zona del Tossal de la Batalla, també coneguda com Sierra de Bueg, l'Assor i el *Alto de Górriz*, on estava la *División Ruiz*, i, per tant, este serà el punt d'inici de la investigació en profunditat, aprofitant tota la informació que he pogut reunir prèviament.

Els últims dies de maig es començà a organitzar tant l'ofensiva en direcció a l'Alcalatén com la defensa. A les ordres generals de l'Agrupació Toral del 30 de maig s'explicà que la missió de la 70 Divisió [Toral] era la de defendre «a toda costa la actual línea con el fin de impedir la progresión enemiga por la pista Culla-Torres Embessora-Adzaneta e impedir la infiltración enemiga en dirección Benafigos», i al mateix temps mantindre l'enllaç amb el destacament de l'Exèrcit i la *División Extremadura*.

Esta divisió, la Extremadura, tenia al mateix temps la missió d'impedir, també a tota costa, la progressió enemiga pels eixos Ares-Albocàcer i Catí-carretera d'Ares-Albocàsser-Torre d'En Bessora-Atzeneta i Albocàsser Vilafamés,

¹⁸² AGMAV,C.951,7

¹⁸³ AGMAV,C.837,15,1, AGMAV,C.929,3 D.2 i AGMAV,C.951,7.

mentre es mantenia l'enllaç amb la 70 divisió i la 92 Brigada.¹⁸⁴

Atenent al testimoni de Ciutat, el 29 o 30 de maig el *Destacamento de Enlace* prosseguia els atacs pressionant fort al sud de Mosqueruela, on va ser detingut per la 25 *División* i la 98 *Brigada*. Però les tropes comandades per Valiño van virar l'eix ofensiu cap a l'est per tancar la bossa abans del que estava previst. Segons el *Boletín de Información del Ejército Republicano* del dia 31 de maig, que divulgava la informació del dia anterior, els republicans tenien previstes diverses possibilitats per on l'enemic podia atacar. Una era la del sector de Puebla de Valverde per prendre com a línia de penetració la carretera de Sagunt i l'altra tindria com a objectiu el poble de Mora de Rubielos. Per tant, esperaven, per part del *Destacamento de Enlace* i el *CE de Castilla* una ofensiva en direcció sud. Això no vol dir que este moviment els agafés desprevingut, ja que, com hem dit abans, ja feia dies que la zona estava sent fortificada.

Segons el *Boletín de Información del Ejército Republicano* referent a la informació del 31 de maig «se cree que el enemigo ha de continuar sus ataques en el sector de Mosqueruela en las direcciones sud-oeste, hacia Nogueruelas, y desde Puertomingalvo», fent referència al *Destacamento de Enlace* i al sector del *CE de Galicia* «las futuras acciones del enemigo tienden a alcanzar Albocacer y Adzaneta».¹⁸⁵

Esperaven, tal com va passar, atacs amb la «acostumbrada protecció de abundancia de artillería y gran cantidad de aviones». A la zona de la costa estava estabilitzat el front al riu Sant Miquel i no s'esperaven atacs, ja que allí «nuestras fuerzas resisten con elevada moral y llegan en ocasiones a luchar cuerpo a cuerpo»¹⁸⁶.

Un informe de la secció de defensa del *Comité Regional de Levante* d'este mateix dia resumeix en una frase la Batalla de Llevant: «El enemigo continua su

¹⁸⁴ AGMAV,C.846,27

¹⁸⁵ AGMAV,C.591,2

¹⁸⁶ AGMAV,C.591,1

táctica de sembrar el desfallecimiento moral a base de artillería y aviación, pero nuestra gente defiende el terreno palmo a palmo»¹⁸⁷. És a dir, que la tàctica de l'exèrcit republicà era la de frenar, tant com fora possible, l'avanç de l'exèrcit lleial a Franco, mentre que aquest es recolzava en la seva superioritat artillera i l'aviació per poder avançar. També es recolzava en la tàctica d'encerclar les posicions fortificades per fer-les retrocedir. La guerra estava a punt d'entrar a la comarca de l'Alcalatén.

3.2. Operacions Militars de l'1 al 5 de juny de 1938

1 de juny

El diari d'operacions del XXI CE diu que els dies 1 i 2 es trobava a les posicions defensives de Villahermosa la *División Ruiz*: la 6ª Brigada al mas que domina la vaguada de Valseca, la 58 brigada a la confluència del Barranc de Borràs amb el Carbo, la 52 Brigada al N de Villahermosa i el 16 Grupo de Asalto al mas de Tabas, a les altures prop de la frontera amb Terol¹⁸⁸. Posem-nos en el punt de vista dels masovers, que, de cop i volta, veien com s'alterava totalment la seua vida tranquil·la: avions sobrevolant, bombardejos cada volta més propers i soldats, molts soldats.

Només començar el mes de juny el Destacamento de Enlace entrà al terme de Vistabella del Maestrat pel Bovalar i ocupà el vèrtex Batalla, que estava fortificat, i el Azor, procedent de la zona de Mosqueruela. Quedava ja palesa la voluntat rebel de realitzar una maniobra d'encerclament cap a Atzeneta i l'Alcora, una maniobra que va acabar suposant el major èxit de l'exèrcit colpista durant la Batalla de Llevant. Des de les trinxeres republicanes veien clara la maniobra, ja que, per exemple, el butlletí d'informació publicat al dia següent deia «*es de esperar que el enemigo continue su ataque hacia Vistabella y posiciones más al*

¹⁸⁷ AGMAV,C.596,2,1

¹⁸⁸ AGMAV,C.837,14,1

oeste a fin de extender la bolsa que ocupa. También seguirá su acción ofensiva en dirección Albocácer». Per tant, descartem pensar que l'èxit de l'ofensiva siga a causa del factor sorpresa.

Com veurem i com hem comentat prèviament va haver moltes circumstàncies que van tindre el seu paper. Per una banda les circumstàncies negatives que afectaren les tropes republicanes: el desgast d'algunes unitats del *XXI CE* que feien front a la zona, la mancança de munició, de medicaments i de combustible, els problemes de logística, la fam de les tropes o, a partir del dia 13, el cop moral del tancament de la frontera amb França. Però crec que va ser més decisiu el propi poder devastador de l'ofensiva franquista, que gaudia de superioritat numèrica a la zona i comptava amb la *I* i la *IV División Navarra*, dos de les millors unitats de l'exèrcit rebel. Per si fora poc, el poder artiller era molt major i comptaven amb el suport aeri tant de la *Legion Kondor* com, sobretot, de l'*Aviazione Legionaria Italiana*. L'aviació italiana estava a plena disposició del *Destacamento de Enlace*, mentre que l'alemanya recolzava el *CE de Galicia*, aleshores a la zona d'Albocàsser.

Cal apuntar que, no només estava esta ofensiva en marxa, eixe mateix dia van ser reprimits quatre atacs a la zona del vèrtex Marrón, un punt clau per la defensa de Mora de Rubielos. El front era molt llarg i l'exèrcit republicà va recuperar algunes posicions per aquella mateixa zona a pesar de la intensa actuació de l'aviació, que va perdre un Fiat CR-32 pel foc antiaeri. No obstant, com hem afirmat diverses voltes, l'esforç principal dels rebels estava a la zona de l'Alcalatén i les rodalies.

2 de juny

Segons el diari d'operacions del *XXI Cuerpo de Ejército*, les 14:55h s'inicià una preparació artillera sobre les posicions republicanes del Tossal de la Batalla i el Mas de Las Maluendas, al sud de la mateixa i dins del terme de Vistabella. Una

preparació artillera és una pluja de projectils prèvia a un atac d'infanteria, amb l'objectiu facilitar el camí. L'atac va començar a les 16h i el 4° Batallón de la 58 Brigada va haver de replegar-se a les altures del SO de Vistabella, on se li va unir un batalló de reserva de la 52¹⁸⁹. Tot este desplegament artiller de la 1ª División Navarra requeria de grans quantitats de munició, així que al dia següent es van portar municions des de Puertomingalvo a Sant Joan de Penyagolosa, de les quals el 50% eren d'artilleria, 40% de fusell, 5% eren granades de ma i el 5% restant era munició de morter¹⁹⁰.

Des de l'altre bàndol, segons el part d'operacions del Destacamento de Enlace del dia 2 de juny, a les 10 del matí van realitzar trets de correcció dels grups d'acció de conjunt sobre la serra de Carbó, al sud de la serra de la Batalla. A les 12:55h el Gr. 0.155 (Capità Urzaiz) i els dos Gr. 0.100 (Capità Varela i Comandant Bennasar) van realitzar una concentració de 15 minuts sobre el mateix objectiu. A les 14:15h els homes de Varela i Urzaiz van efectuar trets de reforç del recolzament directe que prestava el Gr. 0.105/19 (Comandant Sanz) sobre el camí que puja a Vistabella des del riu Monlleó. En total van fer 1.068 trets entre els quatre grups citats més el Gr. 0.65 (Comandant Cotelo) i el Gr. 0.149 (Comandant Quintana)¹⁹¹. La *Legion Kondor* va bombardejar entre Atzeneta i el riu Monlleó a petició de la *IV División Navarra*¹⁹².

Al final del butlletí d'informació republicà del dia 2 consta una informació del *Parte de Guerra Faccioso*, on figura que el *Destacamento de Enlace* completà este dia l'ocupació del Tossal de Horcas, Sant Joan de Penyagolosa, estribacions del Penyagolosa, serra Carbó, i el Bovalar, és a dir, la part occidental del terme de Vistabella.

La 5ª Bandera de Navarra, que ocupà el Bovalar creua el pla i fins que arriba als tossals que envolten Vistabella i va ser rebuda amb trets, però gràcies al

¹⁸⁹ AGMAV,C.837,14,1

¹⁹⁰ AGMAV,C.1366,Cp.39.

¹⁹¹ AGMAV,C.1508,Cp.62

¹⁹² AGMAV,C.1750,Cp.17 -

recolzament de l'artilleria aconseguí ocupar les altures que envolten Vistabella, que també va ser ocupada. El 1er Tabor de Tetuan va ocupar el Vèrtex Batalla i el mas de las Maluendas i altures a l'esquerra de Penyagolosa. La segona companyia del Tabor creua el pla de Vistabella i dominà les altures pròximes a la localitat. (González,2015)

Clemente González fa un estudi en profunditat a nivell militar de les diferents unitats republicanes del *XXI Cuerpo de Ejército*, que defenia a la zona de Penyagolosa:(González,2015)

- División Extremadura (forma part d'este cos d'exèrcit del 2 al 19 de juny): *49 Brigada Mixta, 15 Grupo de Asalto, Destacamento Mixto de Enlace*. Des de les proximitats de Sant Joan defensava la línia defensiva a l'est de Vistabella.
- *19 División* (abans anomenada *División Ruiz* i *Agrupación Mosqueruela*): *6ª Brigada Mixta, 16 Grupo de Asalto, 58 Brigada Mixta* i *52 Brigada Mixta*. Defensava la línia que començava des de la zona de Sant Joan i que buscava les altures de la zona de l'alt de Tabas per entrar a la província de Teruel fins enllaçar amb la *División Andalucía*, també del *XXI CE*.

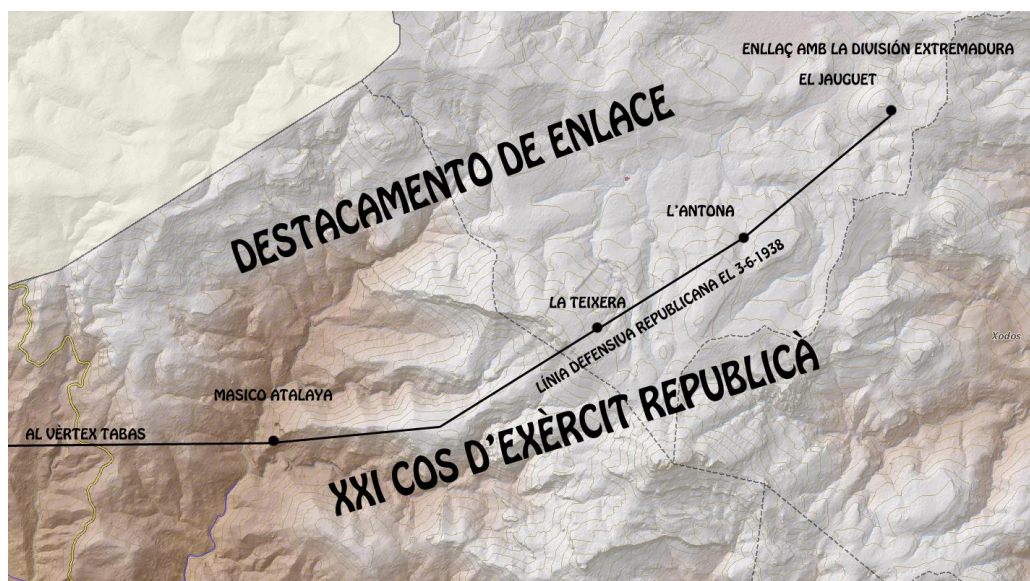
Pel que respecta a la zona per on progressava el *CE de Galicia*, les tropes d'Aranda i Alonso Vega van assolir assolit el massís al nord-oest de Vilar de Canes, el S de Tírig, el mas de Coll Blanc, les altures el sud-oest de Torre d'En Bessora i la Serra d'Esparreguera. Tot després de dures batalles on se van enterrar més de 100 cadàvers i van ser tombats sis avions republicans¹⁹³.

3 de juny

Segons el diari d'operacions del *XXI CE*, a conseqüència de l'atac del dia anterior sobre el vèrtex Batalla, iniciat a les 16h, les tropes republicanes es van

¹⁹³ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.1518,19/4

haver de replegar cap a la Teixera i l'Antona, a les rodalies de Sant Joan de Penyagolosa. La primera línia republicana va quedar de la següent manera: marge dreta del riu Villahermosa, Tabas, Masico de la Atalaya, la Teixera, L'Antona, *Masia de Chauquert* [El Jauguét, al nord-oest de Chodos] on estava l'enllaç amb les forces de la *División Extremadura*, realitzat la vesprada del dia 3.¹⁹⁴

MAPA 2. Primera línia republicana el 3 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

Al butlletí d'informació del *Ejército de Levante* consta que del 3 de Juny segons el part de guerra dels *facciosos*, concretament les tres primeres agrupacions de la *1ª División Navarra*, estos havien ocupat Vistabella i el Mas del Salvador, algunes altures a l'est i nord de Vistabella, el mas dels Arcs, la Solana i el *vèrtex Penyagolosa*[sic.] després de fer 197 morts i 58 presoners. Estes posicions no implica que s'hagen perdut concretament el dia 3, ja que la majoria les havien ocupades els rebels a les acaballes del dia anterior, però en el cas de Penyagolosa sabem que va ser un error, ja que resten uns dies per que els rebels aconseguisquen ocupar esta posició. Les fonts motles voltes ens poden portar a errors si no podem contrastar-ho, per això hem d'anar amb peus de plom i estic

¹⁹⁴ AGMAV,C.837,14,1

segur que al llarg d'este capítol hi hauran més errors, però la història s'escriu a partir de les fonts que es tenen a l'abast i de moment són estes.¹⁹⁵

L'*Aviazione Legionaria* va recolzar al *Destacamento de Enlace* amb bombardejos per la zona de Vistabella¹⁹⁶.

El *CE de Galicia* per la seua part havia ocupat Vilar de Canes, Torre d'En Besora, la Serra d'Esparreguera, ja el dia anterior, però no en la seua totalitat, i altres posicions fins enllaçar amb el sector de Tírig¹⁹⁷.

4 de juny

Pel matí del dia 4 el *Destacamento de Enlace* va iniciar un atac sobre el mas de Joan el Cabeço. Al diari d'operacions del XXI CE figura «*Masía de Chua*», però és molt habitual trobar errades als topònims i ho hem de deduir sobre el mapa. L'atac va obligar a les forces republicanes a replegar-se a l'altura de Marinet i el nord-oest de Xodos. Les tropes de Valiño van ocupar el mas del Jauguet, que sobre el paper consta com «*Chauquert*» i la Solana¹⁹⁸.

La primer línia republicana queda de la següent manera: Masico de la Atalaya, Mas de Cepera (3km O de Penyagolosa), Mas de Penyagolosa, l'Antona, El *Ebellar* [Pensava que podria ser la Lloma de Belart, al nord de Penyagolosa, però té mes sentit ubicar-lo al mas de Vela], Marinet [que va ser ocupat a les 22h pels rebels (González, 2015)], La Solanera [La Solaneta, al nord de Xodos], *Folladores* [possiblement el pla de la Foia junt a l'Albagés], *Peñarrocha* [3,5km al nord-oest de Benafigos hi ha una Penya-roja, però és un topònim molt comú] fins enllaçar amb el XXII CE, a la confluència del barranc Forcall amb el riu

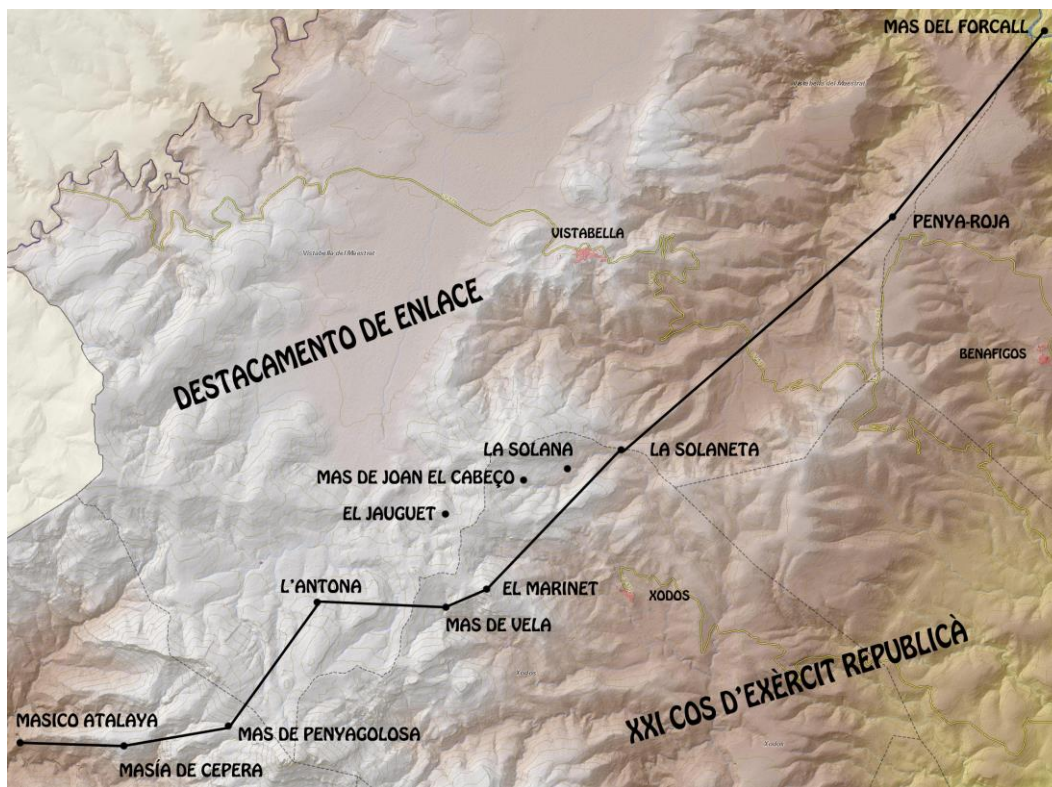
¹⁹⁵ AGMAV,C.591,2

¹⁹⁶ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 226

¹⁹⁷ AGMAV,C.591,2

¹⁹⁸ AGMAV,C.837,14,1. Segons un part d'operacions del *Destacamento de Enlace* l'atac va acabar amb quatre matxos morts i la següent munició consumida: 195 dispars y 32 bateries AGMAV,C.1508,Cp.62

Monlleó a l'altura del Mas de Forcall.¹⁹⁹

MAPA 3. Primera línia republicana el 4 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

El *CE de Galicia*, per la seua part es preparava per als dos dies següents. La 55 Divisió tenia com a objectiu situar una brigada al front del riu Monlleó entre Culla els masos de la Vila i altra brigada al sector entre la carretera Ares-Albocàsser fins el mas del Coll Blanc. La *IV División Navarra* s'havia de concentrar a la zona entre la carretera de Torre d'En Besora i Atzeneta mentre anaren arribant els relleus. Allí la seua missió havia de ser la de desplegar la seua artilleria i practicar els reconeixements necessaris per preparar l'avanç en direcció a les altiplans amb cota 550 i 500 al sud-est d'Atzeneta. L'avanç sobre Atzeneta havia de ser un moviment simultani al de l'avanç de la *I División Navarra* sobre Benafigos, tot i que açò contradia les ordres de la superioritat, com després comentarem. La *84 División*, tenia la missió d'ocupar la línia entre Tírig i la

¹⁹⁹ AGMAV,C.837,14,1

carretera d'Ares a Albocàsser.²⁰⁰

5 de juny

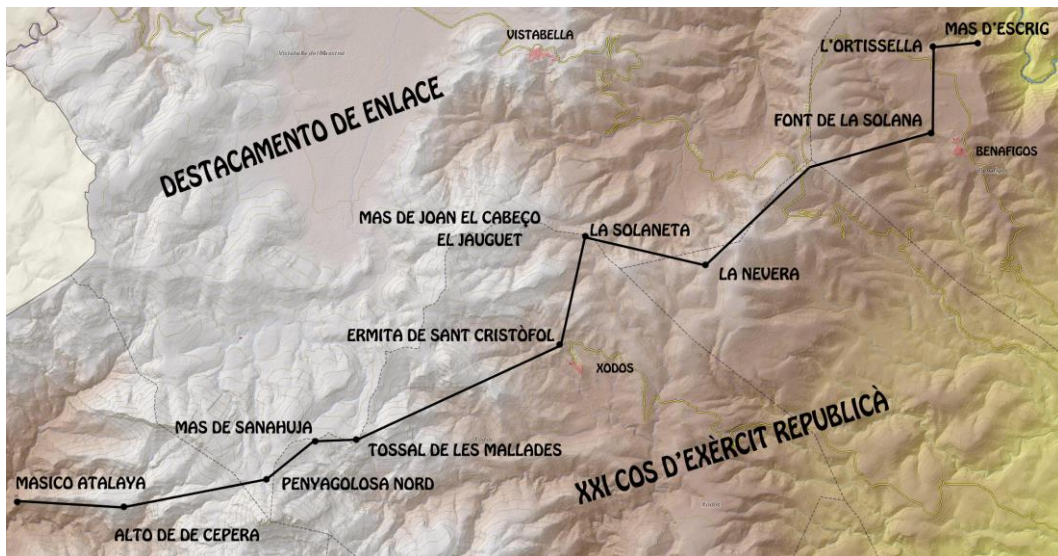
Segons el butlletí d'informació de l'exèrcit republicà, a última hora de la vesprada del dia 5, el Destacamento de Enlace va atacar i ocupar les posicions de l'Antona i Avellanar [per la zona de Sant Joan de Penyagolosa]. La font ens explica que van aprofitar el terreny cobert i van sorprendre les tropes defensores, moltes de les quals van quedar presoneres, concretament una secció amb un oficial²⁰¹.

La primera línia republicana entre els dies 5 i 6 va quedar marcada per les següents posicions: Masico Atalaya [4,5km al oest de Penyagolosa], la *Cespedosa* [Alt de La Cepera, 2,5km a l'oest de Penyagolosa], Penyagolosa nord, Mas de Sanahuja, Les Mallaes [Tossal i mas de les Mallades, al nord-est de Penyagolosa], Ermita de Sant Cristòfol [Xodos], Solanera, Nevera [nord-est de Xodos], km 13 de la carretera d'Atzeneta a Vistabella, La Solana [Font de la Solana a l'oest de Benafigos], L'Ortissella [1,5km al nord de Benafigos] i Mas d'Escrig [a l'est de l'Ortissella]²⁰².

²⁰⁰ AGMAV,C.1750,Cp.20. Orden general de Operaciones del CE de Galicia del día 4 de junio a las 21h. AGMAV,C.1362,42

²⁰¹ AGMAV,C.837,14,1. AGMAV,C.591,2 Boletines de información del Ejército de Levante. 1 a 16 junio 1938.

²⁰² AGMAV,C.837,14,1

MAPA 4. Primera línia republicana el 5 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

El 5 de juny els rebels empraven el seu material de guerra en grans quantitats per avançar, mentre les tropes republicanes «*se repliegan defendiendo el terreno palmo a palmo*». Però en aquell moment urgia a l'exèrcit republicà la necessitat de crear una «valla al avance faccioso en un sitio determinado y debidamente fortificado con reservas nuevas para que encuentren la resistencia organizada».²⁰³

3.2.1 Operacions programades pels rebels el 5 de juny

Del dia 5 data una llarga ordre d'operacions que anava a marcar les accions de l'exèrcit rebel durant els propers dies. La missió del *Destacamento de Enlace* era clara, tal com figura a l'ordre d'operacions: «*avanzar dirección general Mosqueruela-Vistabella-Adzaneta-Alcora*». Sempre acompanyats de la Brigada Mixta *Flechas Negras*, amb la missió de guarir el front entre la infanteria de la 1^a *División* Navarra i la de la 108 *División*, per posteriorment avançar cap a Villahermosa. Més a l'oest, estava el *CE de Castilla*.

²⁰³ AGMAV,C.82,2,1

L'objectiu era «*envolver y batir al enemigo desplegado en el sector citado, impidiendo su retirada al sur del Rio Mijares*». És a dir, la tàctica de fer una bossa encerclant les posicions de la costa per que es retiren o queden encerclades. L'operació tenia certa pressa per als rebels, ja que tenien por de que es feren forts al Millars. Si al riu Sant Miquel havien sigut capaços de resistir de manera tan efectiva el riu Millars era més profund, més llarg i la seua vora sud disposava de posicions a major altura.

Els límits de la zona d'acció del *Destacamento de Enlace* eren els següents:

- Est: Riu Monlleó fins la confluència amb la Rambla de la Viuda i fins el pont de la carretera d'Alcora a Castelló,
- Oest: Penyagolosa i barranc de la Juaneta.

Al flanc esquerre, quedaven les tropes de la *IV División Navarra*, enquadrades dins del *CE de Galicia*, que dominava les altures de la Torre d'En Besora. Este cos d'exèrcit havia d'avançar a l'est de la Rambla de la Viuda sense tindre massa influència als pobles de la comarca de l'Alcalatén, però es saltarà l'ordre d'operacions i ocuparà Atzeneta, Les Useres, Mas d'Avall i Costur, per després virar i ja dirigir-se cap a Borriol. Açò va molestar a Valiño, tal com vorem.

Al bàndol republicà des del *Destacamento de Enlace* esperaven trobar-se les brigades 116, 98, 70, 58, 52, 220, 129 i algunes unitats soltes del *15 Grupo de Asalto*, amés del *Batallón de Ametralladoras de la 70 División*. L'ordre d'operacions destacava els punts dèbils de les unitats defensives: l'armament era deficient, la tropa tenia poca cohesió i darrere de la defensa lineal no tenien reserves pròximes a banda de les locals ²⁰⁴.Eixa mancança de reserves pròximes era perillosa i va intentar ser corregida.

L'estratègia de frenar l'avanç per l'Alcalatén era prioritari, ja que si prosseguia l'avanç, no servia der res resistir al riu Sant Miquel. Però tan important era resistir per als republicans com avançar per als rebels.

²⁰⁴ AGMAV,C.1362,Cp.45

La idea de maniobra per part d'este destacament era la de portar l'esforç principal cap a Xodos, d'allí a Llucena per Les Calçades i seguir per la serra d'Alcora després de tallar la carretera a Terol. Posteriorment seguir en direcció sud-est fins dominar l'Alcora i tallar la retirada a les tropes republicanes que es trobaven entre Alcora i Atzeneta. A cavall de la carretera de Nogueruelas s'havia d'establir un flanc defensiu. La clàssica maniobra d'encerclar a l'enemic. Una volta assolit este objectiu, havien de fer dos atacs secundaris: un en direcció al mas de Royo, al Castillo de Villamalefa, per tallar la carretera de Zucaina a Montanejos, que podia comunicar amb la zona de Terol, i altre cap a l'Alcora per fixar posicions²⁰⁵.

A l'hora de plantejar l'operació, les tropes de Valiño tenien delimitades dos fases. La primera fase havia d'assolir la línia de Penyagolosa a les Calçades, que es troben a la vessant est de la Lloma Bernat, i seguir cap a la zona del castell d'Atzeneta fins arribar a la cota 550 al sud-est d'este municipi, és a dir, fin les altures de la zona del Bovalar²⁰⁶. La fase constava de dos objectius principals. El primer havia de consistir en controlar la línia del mas del Collado de Arriba o mas de Llach, a la vessant sud-est del Penyagolosa, passant per la zona al sud del mas del Carrascal, al sud-est de Xodos, el mas de Malusa, La Selleta, al sud-oest de Benafigos, i fins el mas de Torrella. El segon objectiu suposava assolir el final de la primera fase²⁰⁷.

²⁰⁵ AGMAV,C.1362,Cp.45

²⁰⁶ Ejecución del ataque: Primera fase hasta alcanzar la línea Peñagolosa-Espolón de las Calzadas y espolón e dirección O, que termina en la confluencia de barrancos 2kms al SO de Atzaneta en curva cerrada de cota 550 que domina este pueblo por el SE

²⁰⁷ AGMAV,C.1362,Cp.45

IMATGE 11. La Loma Bernat vista de la zona del mas del Collado de Arriba.

La segona fase tenia com a objectiu arribar a la línia de: Mas de Royo, vèrtex Cantera, Serra de L'Alcora²⁰⁸ i Mas de Flors.

El dispositiu ofensiu rebel consistia en situar a primera línia les divisions *108* i *1ª de Navarra*, enllaçades per la *Brigada Mixta Flechas Negras*. Anem a estudiar més detalladament la missió que se li va assignar a cada unitat²⁰⁹:

- *División 108*: Cobrir el front entre les seues posicions actuals pel sud i la masia de los Andrinales a l'est²¹⁰.
- *1ª División Navarra*: Atacar en el front comprés entre el Barranc de Juaneta a l'oest i la línia de separació amb el CE de Galicia fins assolir el Mas del Royo, Vèrtex Cantera, línia d'altures al sud de la

²⁰⁸ En el document la Serra de l'Alcora figura sempre com «espolón que arranca de Lucena y va hasta 2km al S de Alcora».

²⁰⁹ AGMAV,C.1362,42

²¹⁰ AGMAV,C.1362,42

carretera Llucena, Figueroles, l'Alcora, Mas de Flors²¹¹.

- *Brigada de Caballeria III*: Guarir l'ala dreta del front defensiu a partir del Mas d'Andrinales²¹².
- *La Brigada II de la División 61*: a la reserva.

Ens centrarem ara en la *1ª División Navarra* i els eixos d'atac que tenia assignada cada unitat que la composava²¹³:

- Una de les agrupacions de la *Brigada 1* de la *1ª División Navarra* havia de seguir el següent eix d'atac: Mas de la Randera (1'5km al N de Vistabella), Lloma de Benafigos²¹⁴, Benafigos, carretera de Benafigos a Atzeneta, ocupar Atzeneta, cobrir el nuc de comunicacions d'Atzeneta i permetre el trànsit per la carretera de Xodos. A la segona fase ocupar el vèrtex Gozalbo, Costur, l'Alcora i les altures al sud d'esta localitat fins el Mas Nou (4km al sud de l'Alcora). Al mateix temps havien de cobrir el flanc esquerre per les altures a l'est de la carretera entre Useres i Atzeneta²¹⁵.
- Altra Agrupació de la *Brigada 1* de la *1ª División Navarra* havia de romandre en segona línia²¹⁶.
- *4ª Agrupación* de la *Brigada 2* de la *1ª División Navarra*: Avançar en direcció al Mas del Collado de Arriba i ocupar-lo, seguir cap per la Lloma Saltadora fins la zona de les Grades (o les Roques del Vedat), i com a objectiu final seria assolir la posició del mas de Royo. Per la segona fase havien de tallar la carretera de Llucena a Zucaina i situar allí el gros de l'exèrcit. Al mateix temps cobrir el flanc dret des de Penyagolosa al Mas de Royo, especialment a l'origen del rierol de la

²¹¹ AGMAV,C.1362,42

²¹² AGMAV,C.1362,42

²¹³ AGMAV,C.1362,Cp.45

²¹⁴ Al document font figura «curva cerrada de cota 1.000 (3km al NO de Benafigos)». Topogràficament el seu cim figura com a Plà dels Mollons i a la seua vessant està situat el cingle de la Peña Roja.

²¹⁵ AGMAV,C.1362,Cp.45

²¹⁶ AGMAV,C.1362,Cp.45

Juaneta [entenem que és el Cabeço Pelat] i el cim del Penyagolosa²¹⁷.

- *2ª Agrupación de la Brigada 2 de la 1ª División Navarra*: Per començar la primera fase, havien d'ocupar Xodos, avançar per la part esquerra de les Calçades per cobrir la carretera de Xodos a Atzeneta, ocupar la Noguerola, [Roca Noguera o Mas de Noguera²¹⁸] i guarir-la amb les tropes imprescindibles, Mas de la Talaia, Llucena i Serra de l'Alcora. Per la segona fase havien de guarir la línia del Vèrtex Cantera a l'Alcora i tallar la retirada a les forces que es vulguen retirar front a la Brigada I²¹⁹.
- *Artilleria: Grupo de Obuses de 105 de Montaña* que havia de donar suport directament la Brigada I; *Grupo de cañones de 65* que recolzava a la 2ª Agrupación; *Batería A.A. de 88* que tenia la seua missió especial i eventualment realitzava accions de conjunt. La *Compañía de Ametralladoras y Anticarro*s havia de recolzar a la Brigada I²²⁰.
- *Reserva*: Ha de situar un regiment sobre el camí de Vistabella a Xodos 1.500m al nord-oest de la Solana, que vist al mapa quedaria a l'altura del Maset del Surdo. Este regiment havia d'avançar, tal com vaja rebent ordres, seguint els passos de la 2ª Agrupació. L'altre regiment ha de quedar sobre la Rambla del Pla de Vistabella²²¹. Com hem dit abans, també estava a la reserva la *Brigada II* de la *División 6*.

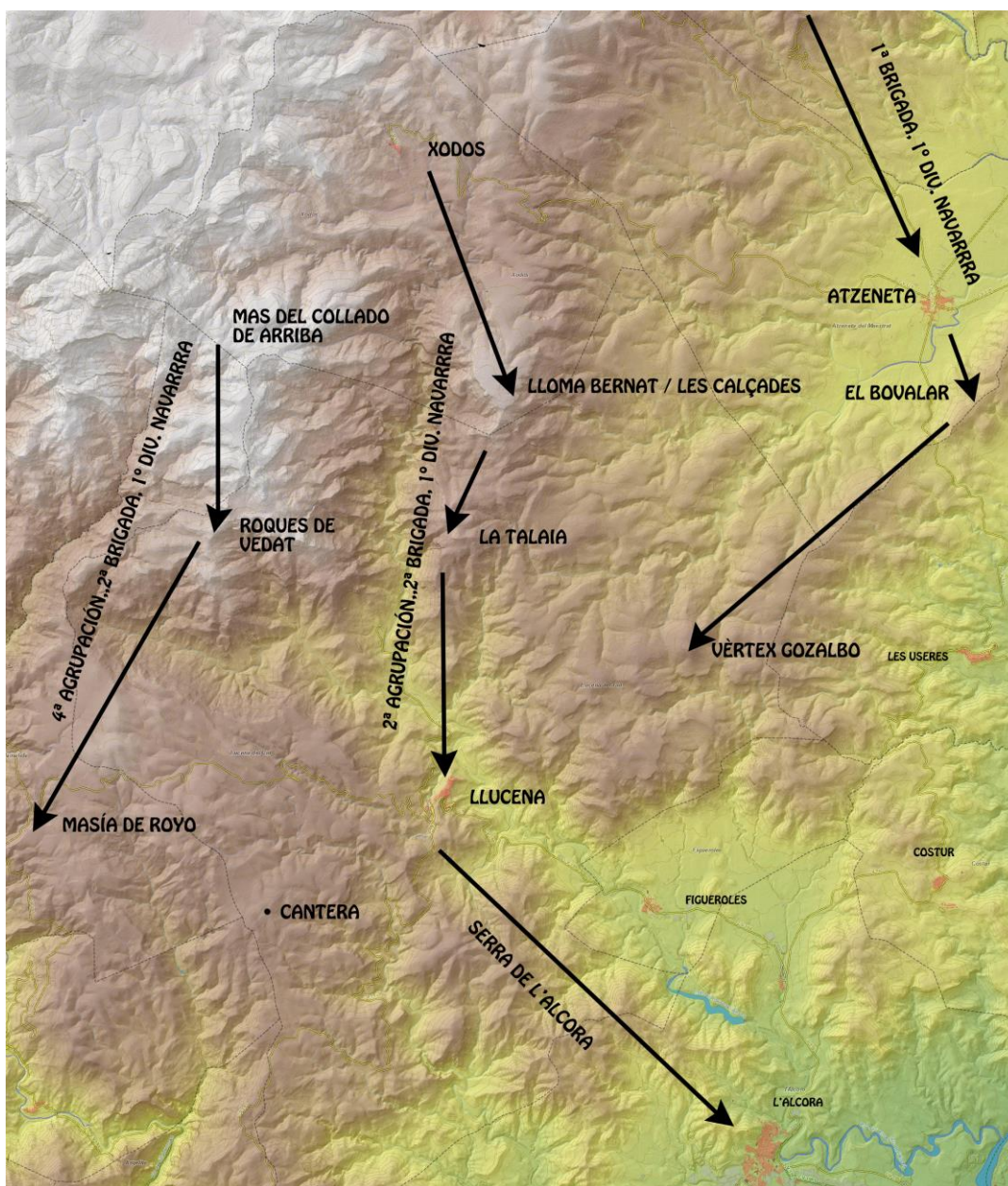
²¹⁷ AGMAV,C.1362,Cp.45

²¹⁸ Tampoc descarte que anomenen la Lloma Bernat amb el topònim *Les Calçades*, tot i que realment estàn situades a la seua vessant oriental, i que *La Noguerola* faça referència al mas de La Noguereta, dos quilòmetres al sud de Xodos. De tota manera ho veig poc probable, ja que el mas de La Noguereta seria una posició a ocupar prèviament a la Lloma Bernat.

²¹⁹ AGMAV,C.1362,Cp.45

²²⁰ AGMAV,C.1362,Cp.45

²²¹ AGMAV,C.1362,Cp.45

MAPA 5. Operacions programades pel *Destacamento de Enlace* a data de 5 de juny de 1938. Font: AGMAV, C.1362, Cp.45. Elaboració pròpia.

La principal zona d'assentament prevista per a les tropes durant esta operació estava delimitada: El poble d'Atzeneta, el barranc de la Cormana, que va del nord-oest de Benafigos al nord d'Atzeneta, i el mas de Vidal, entre Xodos i Atzeneta. Els sapadors mentrestant havien de construir la pista de Mosqueruela a Vistabella. A esta mateixa localitat era el lloc escollit per l'emissora de Radio de

la Brigada 1²²², mentre que a la Solana estava el Post de Comandament del *Destacamento de Enlace* i *1ª División Navarra*. El *Cuartel General del Destacamento de Enlace* estaria a Vistabella a partir de les 20h del dia 5, així com, lògicament, molts serveis es van passar allí, com l'hospital o els diferents serveis de logística²²³. També a Vistabella estarien les municions, tot i que a les Cases del Gargant estaria el *Centro de Entrega de Municiones*. Altres serveis com correus encara romandrien a Mosqueruela²²⁴.

Per l'esquerra del *Destacamento de Enlace* havia d'avançar el *CE de Galicia*. La missió d'este cos d'exèrcit era la d'avançar en direcció a Atzeneta i des d'allí seguir cap a Vilafamés i Borriol fins assolir el riu Millars i apoderar-se dels seus ponts, tot mantenint el contacte amb el sector defensiu. La maniobra militar que tenien ideada per assolir els objectius marcats era la de fixar a les tropes republicanes a les seues posicions defensives des d'Albocàsser a La Barona i progressar cap al sud fins Costur al mateix temps que el *Destacamento de Enlace* arribe a Benafigos, Xodos i Vértice Gozalbo, tot i que açò contradia els límits que marcava la Rambla de la Vidua. A continuació agafar direcció sud-est des de la Barona cap a Vilafamés i Borriol.²²⁵

Tenien també dos fases programades. La Primera Agrupació en la primera fase havia d'atacar el vèrtex Cabeço, a Albocàsser, per assolir les línies defensives

²²² AGMAV,C.1362,Cp.45

²²³ AGMAV,C.1362,42

²²⁴ AGMAV,C.1362,Cp.46

²²⁵ AGMAV,C.1362,Cp.40. Orden general del 5 de junio del CE de Galicia, para el desarrollo de la segunda fase en ejecución, AGMAV,C.1750,Cp.20 i AGMAV,C.1750,Cp.20. Orden general de Operaciones del CE de Galicia del día 5 de junio a las 14h.

«Desarrollo de la maniobra: Una masa de ataque formada por la IV División y una Brigada de la 55 División y el Grupo Mixto de carros, apoyada por un conjunto de 23 Baterías, progresará rápidamente hacia el Sur para alcanzar en dos saltos los objetivos siguientes: 1. Mesetas al SE de Adzaneta entre la carretera a Useras y la Rambla de la Viuda (Casa del Curaco-cotas 550 y 500 y cota 350 al E de la Rambleta). 2. Meseta de Costur. Ocupado Costur, continuará la progresión al SE en dos saltos para alcanzar los objetivos: Carretera Villafamés-Moró (3er Objetivo) y Carretera de Puebla Tornesa a Borriol (4º Objetivo). Además de esta masa de ataque, la otra Brigada de la 55 cubrirá inicialmente el flanco izquierdo frente a Rambla Carbonera desde el Mas del Coll Blanco al Sur. Después de realizado el primer salto y de haber sido conquistado el objetivo 1, ocupará posiciones al Este de la Rambla de la Viuda que permitan el tránsito desde Adzaneta a La Barona y más tarde a Villafamés. División 83 concentrará una Brigada en la región de Cuevas dispuesta a avanzar sobre Villanueva y Cabanes. La División 84 se extenderá de Tirig a la Masía del Coll Blanco.»

d'Ares i Benassal, creuament de carreteres a l'est de Vilar de Canes, sud de la Torre d'En Besora. A la segona fase l'agrupació d'Alonso Vega havia d'avançar cap a la Barona, Vilafamés, Borriol i Vila-real, fins assolir el riu Millars i apoderar-se de les seues posicions defensives²²⁶. La Segona Agrupació havia de pressionar el front, mantindre el contacte i avançar després en direcció Coves de Vinromà- Borriol.

Com a reforç tenen a la seua disposició a la *Legion Kondor*. Per exemple el dia 6, mitjançant un telegrama, demanen un bombardeig fins les 9, hora rebel, sobre les altures al SE d'Atzeneta, entre la carretera a Useres i la Rambla de la Viuda [«*Casa del Curaco, cotas 550 y 500 y cota 350 al E de la Rambleta* »]. A les 9h i 9:30h demanen que l'aviació realitze cadenes sobre les altures a l'est i al sud-est d'Atzeneta [«*cotas 550, 450 y 500*»]. Tanmateix demanen una interdicció sense límit temporal sobre la carretera d'Useres a l'Alcora i la de la Barona a Vilafamés. Un telegrama dirigit al *Coronel Jefe* de la *55 División* amb data del 6 de juny informava que tots els serveis sol·licitats a l'aviació s'havien d'avançar una hora²²⁷.

Per la seua banda, els enginyers de l'exèrcit revoltat havien d'habilitar el trànsit de camions de Vilar de Canes fins la Torre d'En Besora i d'Atzeneta fins el riu Monlleó i anar preparant els mitjans per preparar el tram de carretera d'Atzeneta a Costur i d'Atzeneta a Vilafamés²²⁸..

El Límit de separació entre el *Destacamento de Enlace* i el *CE de Galicia*, com acabem de vore, era el riu Monlleó fins la confluència amb la Rambla de la

²²⁶ AGMAV,C.1362,Cp.45

²²⁷ AGMAV,C.1750,Cp.20. Cal explicar que una “interdicció aèria” és la maniobra que consisteix en atacar objectius estratègics allunyats de les forces terrestres pròpies i sense necessitat de coordinar l'atac amb aquestes. Si l'atac és coordinat amb les forces terrestres pròpies i sobre objectius propers la tàctica és anomenada “recolzament aeri”. Es pot confondre amb el “bombardeig estratègic”, però la “interdicció aèria” està destinada a ajudar l'exèrcit de terra, mentre que el “bombardeig estratègic” és una missió aèria independent. La tàctica de les “cadenes” consistia en volar un grup de fins 9 aparells a baixa altura i soltar la bomba a la senyal del cap de la formació sobre les posicions enemigues. Posteriorment repetir esta acció fins esgotar la munició.

²²⁸ AGMAV,C.1750,Cp.20

Viuda i fins al pont de la carretera de l'Alcora a Castelló; així se li indica a este cos d'exèrcit, però es va fer una modificació per la qual Costur va passar a ser objectiu del *CE de Galicia* i la carretera d'Atzeneta a Alcora seria comú als dos cossos d'exèrcit²²⁹. El post de comandament del cos de l'exèrcit estava dos quilòmetres a l'oest del Mas del Coll Blanco, ubicat a l'oest de la pista de La Torre d'En Besora a Atzeneta²³⁰.

Situació inicial de les unitats que conformen el *CE de Galicia* de cara a l'ofensiva prevista²³¹:

- *IV División Navarra*: A cavall de la carretera de La Torre d'En Besora a Atzeneta.
- *55 División*: Una brigada entre Culla i Masos de la Vila i altra brigada cobrint el sector comprés entre la carretera d'Ares-Albocàsser fins el Mas del Coll del Blanco, a Culla.
- *84 División*: Una brigada cobreix el front des de Tírig fins la Carretera Ares-Albocàsser i altra a la regió al sud-oest de Catí.
- *83 División* i *2ª Brigada* de la *105 División*: cobreixen el sector defensiu des de Tírig fins el mar.

3.3. Operacions Militars del 6 al 10 de juny de 1938

6 de juny

Des del 3 de juny les tropes republicanes havien frenat l'avanç del *Destacamento de Enlace* a la zona de Xodos i Benafigos i van impedir l'avanç cap Atzeneta tot i que el *CE de Galicia* havia desbordat per les posicions d'Albocàsser i havia ocupat la Serra d'Esparreguera, des d'on amenaçava més encara Atzeneta.

²²⁹ AGMAV,C.1362,Cp.40, AGMAV,C.1750,Cp.20 i AGMAV,C.1362,Cp.45

²³⁰ AGMAV,C.1362,Cp.40

²³¹ AGMAV,C.1362,Cp.40

Va ser este dia, el 6 de juny, quan la *108 División* i la *1ª División Navarra* van poder trencar la gran defensa republicana després d'un recolzament ininterromput de l'aviació italiana. Van forçar les posicions de Xodos i van penetrar pel sud, per la llima Bernat en direcció a Lluçena. (Ciutat, 1978)

Els parts de guerra republicans intentaven donar sensació d'estabilitat, però això ho contradiu una informació sobre l'exèrcit republicà escrita a Barcelona el dia 6, segons la qual no hi havia tal estabilitat, sinó que les forces republicanes defenien el terreny en retirada.²³² A pesar de les victòries parcials, la sensació d'anar perdent terreny i, amb ell, anar perdent la guerra és un fet desmoralitzador. La gran quantitat de baixes a causa de la superioritat artillera i de l'aviació era un maldecap constant i l'ajuda europea que anhelava Negrín no arribava.

Atenent al diari d'operacions del XXI CE a les 13:20h les tropes de García Valiño van ocupar el mas de Sidro (González, 2015), al nord-oest de Benafigos, a 100 metres de l'Ortissella. Este mas estava junt a la línia de vigilància del XXI CE, al subsector del *Destacamento Especial de Enlace*, no confondre amb el *Destacamento de Enlace* dels rebels²³³. Posteriorment va ser recuperat pels republicans «*en brioso contraataque*», el van tornar a perdre, però a final del dia va tornar a quedar a mans de les tropes republicanes. És a dir, que va ser ocupat dos vegades per les tropes de Valiño, i dos vegades va ser reconquerit. Tot i que al dia següent 7 el tornarien a perdre, açò posa en relleu que la defensa republicana va ser una defensa activa, no es plantejava només com una defensa sinó que s'intentava també guanyar terreny, tot i que no era una tasca fàcil.²³⁴ Cal

²³² AGMAV,C.82,2,1

²³³ Segons Francisco Ciutat: «Para soldar con mayor garantía los límites entre agrupaciones y grandes unidades se crearon los destacamentos mixtos de enlace, siempre dobles: uno adelantado y uno retrasado. El destacamento avanzado de enlace compuesto por una compañía de fusiles y una sección de ametralladoras de cada gran unidad[...] Destacamento retrasado, compuesto por una sección de infantería de cada gran unidad al mando de un capitán de la agrupación Toral. [...] Uno de los defectos más importantes e irresolubles entonces era dotar a estos destacamentos de enlace de medios idóneos de comunicación, ya que no se disponía de aparatos adecuados de radio y había que depender de medios ópticos y agentes móviles a caballo, en bicicleta, moto o sencillamente peatones.»

²³⁴ AGMAV,C.837,14,1. AGMAV,C.591,2 Boletines de información del Ejército de Levante. 1 a 16 junio 1938.

mencionar que l'aviació rebel a les 16:50 va bombardejar la rereguarda republicana uns 900m al nord-oest de Benafigos, és a dir, al Tossal²³⁵.

A la zona de Villahermosa el 4º Batallón de la 52 Brigada Mixta va ser rellevat de les posicions entre El Romeral i el vèrtex Tabas per forces de la 58 Brigada Mixta. Mentre es retiraven van fer una incursió cap a la fàbrica d'electricitat, situada 4km al NO de Villahermosa, per inutilitzar la maquinària. La raó era que esta fàbrica subministrava Puertomingalvo i Linares i en podrien fer us les tropes colpistes. A Lluçena el Tinent del Centre de Recuperació d'esta vila va ordenar la evacuació del ramat d'alguns masos del terme per evitar que caigueren a mans de l'enemic, fet que va generar un conflicte, ja que estos masovers demanaven que se'ls tornés²³⁶. Definitivament no era fàcil per als masovers viure esta època de guerra.

3.3.1. Activitat militar prevista pel *Destacamento de Enlace* el 6 de juny

Des de la trinxera de l'exèrcit rebel la missió era la mateixa del dia anterior per a la *1ª División Navarra*. Així ho contemplem a l'ordre d'operacions de les 16h d'este dia. La missió general era «*atacar en el frente comprendido entre el Barranco de Juaneta al O y la línea de separación con el CE de Galicia al E para alcanzar Masía del Royo, vértice Cantera, línea de alturas al S de la carretera de Lucena-Figueroles-Alcora-Mas de Flores*». Lògicament no eren uns objectius immediats a pesar de la duresa de l'ofensiva, la superioritat artillera i el constant suport de l'aviació.

Vull fer una pausa ací per posar al lector en una situació de proximitat als fets. Amb tanta estratègia militar pot semblar que parlem d'una espècie de joc d'estratègia, o d'una sèrie d'emocionants aventures. No ens allunyem de la

²³⁵ AGMAV,C.837,14,1. AGMAV,C.591,2 Boletines de información del Ejército de Levante. 1 a 16 junio 1938.

²³⁶ AM Lluçena, Correspondència 1937.

realitat. Cada objectiu estava defès per la vida de persones, en cada defensa o atac «heroic» moria molta gent que, foren valents o no, van donar la seva vida abans de caure en l'oblit. Però no només es tracta de vius i morts, al front es patia fam, set, falta d'higiene, fred, calor i molta temor. «Barro, ampollas en los pies, piojos. Piojos que molestan, que pican, que incomodan, Piojos que son seres vivos que merecen más respeto que todos los piojosos que han llevado a la juventud a la trinchera, al ataúd como dice el poeta de Orihuela» (Soldevilla, 2010: 10).

Posem-nos en la pell del soldat anònim que veu passar un esquadró d'avions per damunt del seu cap i veu com van caient les bombes al seu voltant mentre ha de mantindre la posició. Seriem capaços de mantindre la posició? Una peça en un tauler d'escacs no pensa, no sent, no té família, però cada soldat sí. Cada soldat és diferent, té les seues circumstàncies i estar al front en condicions infrahumanes mentre van morint els teus companys i esperant el teu torn no deguera ser agradable. La supervivència sempre està per damunt de la glòria i els soldats eren supervivents a una guerra forçada pel feixisme i els poders tradicionals.

Fet este incís, seguim detallant l'activitat militar d'estos dies. Com dèiem abans, l'ofensiva va ser molt intensa i amb molta munició utilitzada i, recordem que, l'eix principal d'atac del *Destacamento de Enlace* era la direcció de Xodos a Llucena [on estava el post de comandament del XXI CE], per les Calçades i de Llucena a l'Alcora²³⁷.

Entrem en més detall sobre l'ordre d'operacions d'este mateix dia a les 16h. Tot i que és molt similar a la del dia anterior dona més detalls. La 1ª División Navarra ha de prosseguir l'ofensiva amb la B.M. Flechas Negras cobrint el flanc dret, que aleshores arribava fins Sant Joan de Penyagolosa però que estava previst que s'estenguera en direcció Villahermosa. Enfront de la Divisió tenien identificades les brigades republicanes 116, 98, 70 i 52, amés del Batallón de Ametralladoras de la 70 División. Segons les observacions que figuren a l'ordre

²³⁷ AGMAV,C.1508,Cp.60. Orden de operaciones de la 1ª División Navarra del día 6 de junio a las 16h.

esmentada, l'armament d'este batalló és deficient i amb poca cohesió, a més a més, tornen a apuntar que no existeixen reserves pròximes.

Si mirem unitat per unitat²³⁸:

- *Brigada I de la 1ª División Navarra:*
 - Fase 1. Té la missió d'ocupar Benafigos i Atzeneta, assolir la línia assenyalada com a final de la 1ª fase per cobrir el nuc de comunicacions d'Atzeneta i permetre la circulació per la carretera de Xodos.
 - Fase 2. Avançar direcció Alcora per ocupar-la i, al mateix temps, cobrir el flanc per les altures a l'E de la carretera entre Useres i Atzeneta. Després han d'ocupar les altures al sur de l'Alcora fins el límit est de la Divisió.
- *Brigada II de la 1ª División Navarra:*
 - Fase 1. Ocupar Xodos, com ara comentarem. Després ha d'avançar per les Calçades i la carretera Xodos-Atzeneta, a la seua esquerra fins ocupar la *Nogueruela*²³⁹ i deixar-la protegida amb les tropes indispensables.
 - 1er temps. Fins assolir la línia del Mas del Collado de Arriba, canvi de pendent 1km al SE de Xodos (s'entén que a la zona sud del mas del Carrascal), Mas de Malusa, La Selleta i fins el mas de Torrella.
 - 2n temps. Fins la línia de Penyagolosa al mas de les Calçades, que es troba a la vessant est de la Lloma Bernat, i seguir cap a la zona del castell d'Atzeneta fins

²³⁸ AGMAV,C.1508,Cp.60. Orden de operaciones de la 1ª División Navarra del día 6 de junio a las 16h. AGMAV,C.1508,Cp.58, Orden de Operaciones de la 2ª Brigada de la 1ª División Navarra, del 6 de junio a las 16h

²³⁹ Tinc dubtes de si la Nogueruela és la Roca Noguera, sobre el cingle de la Lloma Bernat, o es refereix al mas de la Noguera o alguna posició pròxima a este mas, ja que está a l'est de Les Calçades.

arribar a la cota 550 al SE d'este municipi, tal com havíem explicat anteriorment.

- Fase 2. Guarnir la línia de Vèrtex Cantera a l'Alcora i tallar la retirada a les forces que es retiren front la I Brigada. En primer lloc havien d'assolir la línia entre el Mas de Royo, vèrtex Cantera, Serra de l'Alcora i Mas de Flors.

- *IV Agrupación:*

- Fase 1. Ocupar el mas del Collado de Arriba.
- Fase 2. Tallar la carretera de Llucaena a Zucaina i establir allí el gros de les tropes. Al mateix temps cobrir el flanc des de Penyagolosa fins el mas de Royo, especialment des de l'origen del barranc de la Juaneta i la cota 1.200.

- *II Agrupación:* Partint de Xodos i les Calçades havien d'ocupar el mas de La Talaia i d'allí atacar Llucaena per seguir la Serra de l'Alcora.

3.3.2. Infraestructures del *Destacamento de Enlace*

Les infraestructures del *Destacamento de Enlace* durant les operacions previstes²⁴⁰:

- Mosqueruela:
 - Parc divisionari d'artilleria, que abastia a la 108 División i II Brigada de Caballería. La pròpia 108 División s'encarregava d'abastir la *III Brigada de Caballería*.
- Mas del Gargant:
 - Centre d'entrega que abastia a la 4ª Agrupació de la 1ª División Navarra.

²⁴⁰ AGMAV,C.1362,42 i AGMAV,C.1362,Cp.45. Orden de Operaciones del destacamento de enlace del 6 de junio a las 7:30h. AGMAV,C.1508,Cp.58, Orden de Operaciones de la 2ª Brigada de la 1ª División Navarra, del 6 de junio a las 16h.

- Mas de Vidal (junt a la carretera de Xodos a Atzeneta):
 - o Centre d'entrega divisionari sobre camions, amb municions de tots els calibres per infanteria i artilleria. Posteriorment està previst anar avançant-lo per la carretera d'Atzeneta a l'Alcora.
- Iglesuela del Cid:
 - o Durant la primera fase allí estava el centre d'entrega i subministrament de carn per artilleria no de muntanya, sapadors i treballadors de la 1ª División Navarra i III Brigada de Caballería.
- Vistabella:
 - o Centre d'entrega (excepte vi i oli) per la resta de la 1ª División Navarra (la que no tenia el centre d'entrega a la Iglesuela) i II Brigada de la 61 División.
 - o Centre de subministrament de carn per les mateixes unitats que el punt anterior. Es van requisar una secció de carros a Vistabella que es feien servir com a mitjans suplementaris. .
 - o Equip de panificació de la 1ª División Navarra.
 - o Jefatura de sanitat. Durant la primera fase.
 - o Servei de veterinària durant la segona fase.
 - o Jefatura del servei d'automòbils durant la segona fase.
 - o Post de comandament de la I Brigada de la 1ª División Navarra.
 - o Post de comandament de la II Brigada de la 61 División. Situat a l'Oest del municipi.
- Final de la pista en construcció de Mosqueruela a Vistabella:
 - o Centre d'entrega provisional sobre camions de vi i oli per artilleria no de muntanya, sapadors i treballadors de la 1ª División Navarra i III Brigada de Caballería. Quan estiga la pista construïda desapareixerà.
- Xodos:
 - o Centre d'entrega per tota la 1ª División Navarra i II Brigada de la 61 División.
 - o Centre de subministrament de carn per tota la 1ª División

- Navarra i II Brigada de la 61 División.
- Equip de panificació de la 1ª División Navarra.
- Jefatura de sanitat. Durant la segona fase.
- Estafeta postal nº1. Durant la segona fase.
- Secció mòbil d'evacuació. Durant la segona fase.
- Benafigos
 - Equip de panificació de la 1ª División Navarra.
- La Solana (2km al nord oest de Xodos, Tosal de l'Albagés)
 - Post de comandament de la 1ª División Navarra.
 - Post de comandament de la 2ª Agrupación.
- Ixent de cota 1200[sic.] a la zona de l'Aldua.
 - Post de comandament de la 4ª Agrupación.

3.3.3. Activitat prevista pel *CE de Galicia*

A l'esquerra del Destacamento de Enlace tractava de progressar el CE de Galicia. Esta era la situació inicial²⁴¹:

- IV División Navarra: concentrada a la carretera de la Torre d'En Besora a Atzeneta.
- División 55:
 - Una brigada cobria el sector entre Culla i el mas de la Vila.
 - Altra brigada cobria el sector entre la carretera Ares-Albocàsser i el mas del Coll Blanc.
- División 84:
 - Una brigada cobria el front des de Tírig fins la carretera d'Ares a Albocàsser
 - Altra brigada estava situada al SO de Catí.

²⁴¹ AGMAV,C.1362,Cp.40. Ordre general d'operacions del CE de Galicia del dia 6 de juny.

La missió del CE de Galicia era, com hem dit anteriorment, la d'avançar direcció Adzeneta-Vilafamés-Borriol fins els ponts del Millars i posteriorment iniciar una segona ofensiva cap a les Coves de Vinromà i Borriol. Seguim tenint el problema d'Atzeneta figura com a objectiu propi per ambdós. També eren, a priori, objectiu comú per als dos cossos d'exèrcit les altures al sud-est d'Atzeneta, cotes 550 i 500, ja que suposaven un punt estratègic per atacar Atzeneta i l'altiplà de Costur, des d'on el cos d'exèrcit pensava iniciar l'ofensiva cap a Vilafamés per començar a tancar la bossa²⁴².

Anem a vore més detalladament la missió de cadascuna de les unitats del *CE de Galicia*:

- *IV División Navarra* + una brigada de la *División 55*: Avançar direcció Atzeneta-Vilafamés-Borriol fins ocupar els ponts del Millars.
- *División 84*: Vigilar el massís del Castellar i romandre a la defensiva mentre distribueixen les seues forces de Tírig fins el mas del Coll del Blanco.
- *1ª Brigada de Infantería* de la *IV División Navarra*: Travessar els altiplans de cota 550 que haurà ocupat la 2ª Brigada i conquerir els altiplans de cota 500 sobre Costur i des d'allí avançar cap al sud-est per creuar la Rambla de la Viuda, tallar la carretera e Vilafamés a Moró, assolir després la Peña del Corn i des d'allí dominar Borriol. La seua posició al final de la jornada ha d'estar entre Moró, El Cofrenàs (Peña del Corn), Mas de la Serra i Vilafamés.
- *2ª Brigada de Infantería* de la *IV División Navarra*: Ocupar els altiplans de cota 550 i 500 al sud-est d'Atzeneta i des d'allí creuar la Rambla de la Viuda direcció sud-est, prop d'on s'uneix amb la Rambleta. Posteriorment havien de seguir la mateixa direcció fins

²⁴² AGMAV,C.1362,Cp.40. Ordre general d'operacions del CE de Galicia del dia 6 de juny.

ocupar el massís de cota 717 [Penya del Corn²⁴³] i corba de nivell tancada cota 700 [El Mollet] al sud de Vilafamés. La posició a final del dia hauria de ser la zona entre la Penya del Corn, Mas de la Serra i Vilafamés.

- *3ª Brigada d'Infanteria* de la *IV División Navarra*: Creuar el riu Monlleó recolzat el seu flanc dret sobre la carretera d'Atzeneta a la Barona. Ocupar la Barona i, posteriorment, Vilafamés assegurant-se que la carretera d'Atzeneta-La Barona-Vilafamés siga utilitzable. A final de la jornada un batalló hauria d'estar ubicat a La Barona i els altres tres escalonats al llarg de la carretera fins Atzeneta.
- *2ª Brigada de la División 55*: Ocupar Atzeneta, i protegir el flanc dret de la Divisió des de les cotes 500 i 550 al SE d'Atzeneta i altiplà cota 500 sobre Costur [entenem que és el Cabeço].
- *Carros de combat*: Havien de circular per la pista de la Torre d'En Besora a Atzeneta protegint l'avanç de la *2ª Brigada de la División 55* fins Atzeneta. Des d'allí es distribuïria el *Grupo Mixto* en dos seccions, una es desplaçaria per la carretera d'Atzeneta, Useres, Mas d'Avall i Costur protegint a la *1ª Brigada*. L'altra secció recolzaria les forces de la *3ª Brigada* i l'acompanyarien per la carretera d'Atzeneta a La Barona i Vilafamés.
- *Artillería*: Recolzaria en tot moment l'avanç de la infanteria mitjançant concentracions successives sobre els objectius a assolir segons el *plan de fuegos* redactat pel Coronel Riva, Comandant Principal d'Artilleria.
- *Antitancs*: La Secció Divisiònaria avançarà amb les forces de la *3ª Brigada de Infantería*. La secció antitancs de la *2ª Brigada de la 55 División* marxaria amb les forces de la *1ª Brigada* fins l'ocupació de Costur, des d'on vigilaria la carretera de Costur a La Foia.

²⁴³ Segons la cartografia actual la Penya del Corn té 727m d'altitud sobre el nivell del mar.

- *Metraladores antiaèries*: Tenen la missió d'establir-se a les immediacions d'Atzeneta i, posteriorment, entre La Barona i Vilafamés.
- *Enginyers*: La companyia de la Brigada de la *55 División* marxaria propera als carros per facilitar el seu avanç sobre Atzeneta i Costur i les dos companyies divisionàries marxarien amb la *3ª Brigada* per auxiliar els carros de combat en el seu avanç sobre La Barona i Vilafamés.

En començar la maniobra, la *2ª Brigada de Infantería* avançaria per ocupar les altures sobre el riu Monlleó al sud de la seua posició actual. Posteriorment havien de creuar el riu i avançar cap al sud fins ocupar els altiplans al sud-est d'Atzeneta. A continuació, un regiment de la *2ª Brigada de la 55 División* havia d'avançar cap Atzeneta des de la zona del Pla de Meanes, per ocupar-la i crear una zona de seguretat als seus voltants. La *1ª Brigada* havia d'anar immediatament darrere de la *2ª Brigada de Infantería* i, una volta haja ocupat els esmentats altiplans al sud-est d'Atzeneta, la seua missió seria la d'avançar cap al sud-oest per conquerir les altures del Cabeço, sobre Costur Mentrestant, el regiment de la *2ª Brigada de la División 55* que ocupava posicions sobre el riu Monlleó, s'ubicaria als voltants del Mas de la Vila [prop del pla de Meanes] i, quan caigués Atzeneta en mans rebels, es traslladaria als altiplans al sud-est de la localitat. Hauria de distribuir les forces de la següent manera: dos batallons a Atzeneta i voltants, dos batallons als altiplans ja citats i els dos batallons restants al Cabeço, sobre Costur²⁴⁴.

A continuació la *1ª Brigada* hauria de seguir en direcció a les altures de la zona de la Bassa Roja i la Roca Comptadora, posteriorment creuar la Rambla de la Viuda i seguir en la mateixa direcció per tallar la carretera de Vilafamés a Sant Joan de Moró 1500m al nord-est d'este, aleshores, barri de Vilafamés. Acte seguit hauria de seguir cap a l'est per conquerir l'*espoló* que s'estén al sud de la Penya

²⁴⁴ AGMAV,C.1362,Cp.40. Ordre general d'operacions del CE de Galicia del dia 6 de juny.

del Corn i la serra que domina el poble de Borriol, és a dir, la serra de Borriol²⁴⁵.

La 2ª Brigada des de la cota 500 al SE d'Atzeneta²⁴⁶ seguiria cap al SE per la Rambleta, creuaria la Rambla de la Viuda i seguirà per ocupar el Mollet i la Penya del Corn, que dominen Vilafamés pel sud oest. La 3ª Brigada mentre avancen la 1^a i la 2^a s'hauria de situar a la vessant oriental de la Serra d'Esparreguera i el més pròxim possible al riu Monlleó, per seguir cap a la carretera d'Atzeneta a La Barona i recolzar el flanc dret seguint el ramal de la carretera que va directament a La Barona per ocupar-la i crear una zona de seguretat. El Ramal de la Pelejaneta l'hauran de tallar amb les forces d'enginyers. Prosseguiria l'avanç cap a Vilafamés recolzant el flanc dret en la carretera i seria la unitat militar encarregada d'ocupar Vilafamés i donar-li una zona de seguretat. En tot moment haurà de deixar assegurat el trànsit per la carretera d'Atzeneta-La Barona-Vilafamés²⁴⁷.

Pel que respecte a l'aviació, sol·liciten a la *Legion Kondor* una bateria de 88 sobre la zona de concentració i alguns serveis d'aviació:

- Bombardeig fins les 8h sobre els altiplans al sud-est d'Atzeneta, entre la carretera a Useres i la Rambla de la Viuda. Casa del Curaco, cotes 550 i 500 i cota 350 a l'E de la Rambleta.
- Servei d'interdicció de les carreteres Useres-L'Alcora i La Barona-Vilafamés.
- Servei de cadenes a les 9h sobre els altiplans al nord-est i sud-est d'Atzeneta. Cotes 550, 450 i 500 [Les posicions que envolten la Rambla de la Viuda per la zona del Racó de Portalés i el Bovalar]

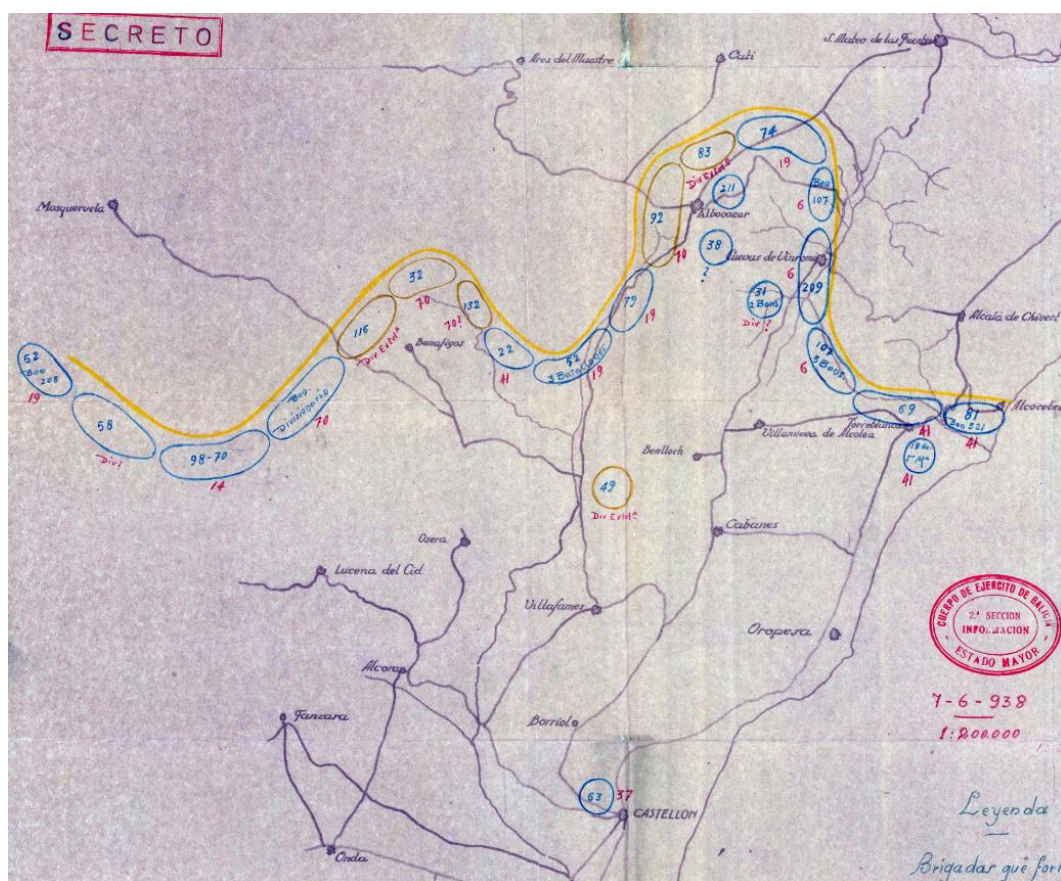
²⁴⁵ AGMAV,C.1362,Cp.40. Ordre general d'operacions del CE de Galicia del dia 6 de juny.

²⁴⁶ Per la posició al sud-est d'Atzeneta s'hauria de referir al Bovalar, però és una cota de 635 metres, així que segurament és un error cartogràfic parlar de cota 500, però és el que figura a la font original.

²⁴⁷ AGMAV,C.1362,Cp.40. Ordre general d'operacions del CE de Galicia del dia 6 de juny. «Radio: Puesto de control con el CE y Divisiones vecinas se comunican por la estación R.3. Con las brigadas 1, 2, 3 y 2 de la 55 División por las estaciones R.F.2. Con el CE, Divisiones vecinas y Brigadas 1 y 2 por 3 estaciones Negrillas. Del P.C. con jefes de Brigada y estos con el Batallón de vanguardia por las estaciones de Radio Requeté»

3.3. Operacions Militars del 7 al 10 de juny de 1938. Ocupació de Xodos, Atzeneta, Les Useres, Costur i ofensiva cap a Llucena.

7 de juny

MAPA 6. Mapa de la primera línia republicana el 6 de juny de 1938. AGMAV M 2094, 11.

La primera línia republicana es va veure afectada per la penetració rebel a la zona de Xodos, Benafigos i Atzeneta. Al butlletí d'informació del XXI Cuerpo de Ejército figura la següent línia de front republicana: Ermita de San Cristòfol de Xodos, altures al nord-est de Xodos, *La Ristona* [Mas de la Retoraç?], *Salván* [El Savinarç?], La Torrentina [5km al nord-oest d'Atzeneta], vèrtex Andrevia [3km al nord-oest d'Atzeneta], La Cabrera [3km al nord-oest d'Atzeneta], *Balsa de*

Cabezo, on enllaçaven amb forces de la 32 Brigada [70 División]²⁴⁸. Encara no constava la pèrdua de Xodos perquè va ser poc abans de tancar el diari d'este dia.

Pel matí el Destacamento de Enlace seguí atacant sobre el Mas d'Escrig [a Benafigos], Mas de Sidro, que el dia anterior va ser reconquerit dos vegades per les tropes republicanes, i La Solana, fins que es va apoderar d'ells després d'una preparació d'artilleria i de l'aviació italiana i gràcies també al recolzament que va rebre pel seu oest²⁴⁹. Més tard va seguir el desplegament artiller i l'activitat de l'aviació italiana, que no va parar durant el dia. Açò va permetre a les tropes de Valiño ocupar el Tossal [del Vidre], el *Lobo*[El Tossal del Llop], la Nevera [d'Atzeneta] i el Collet [de la tia Bruna], així com el poble de Benafigos i l'altiplà on es troba ubicat. Per esta zona de Benafigos el *Destacamento de Enlace* va trobar menys resistència que per la zona de Xodos, segons el testimoni de García Valiño.(Valiño, 1949)

El dia 7 els rebels van ocupar també Xodos. Segons Ciutat va haver una defensa numantina:

Entre los escombros de las casas derruidas por la aviación italiana combatieron los batallones republicanos con granadas de mano causando gran estrago al atacante. La presión aérea era tan grande que el batallón de reserva cercano a Chodos no pudo acudir en ayuda de los defensores del pueblo y ambos fueron batidos por separado y el enemigo avanzó hasta el mas de la Atalaya, a 6km de Lucena. El avance del día 6²⁵⁰ no desmoralizó a la defensa del XXI CE, que agotó la capacidad ofensiva del adversario, que el 7 de junio tuvo que recurrir a intensas y sistemáticas preparaciones de fuego artillero y bombardeos aéreos masivos para avanzar algunos centenares de metros.»(Ciutat,1978)

En definitiva va ser una lluita ferotge per ocupar este municipi amb el condicionant del foc de l'aviació que va ser determinant. Sempre cal contrastar els

²⁴⁸ AGMAV,C.837,14,1

²⁴⁹ GONZÁLEZ GARCÍA, Clemente (2015): *Entre Peñagolosa y Espadán. Secretos de un campo de batalla*. Castellón, Editorial de Tinta. Recolzament per part de la 2ª Bandera de Castilla.

²⁵⁰ Sembla que Ciutat s'equivoca en la data, ja que hi ha més fonts que apunten a que la presa de Xodos pels rebels va tindre lloc el dia 7.

fets, així que convé llegir la versió de l'exèrcit rebel. En primer lloc deixe unes paraules de García Valiño sobre la presa de Xodos:

Fortificado ligeramente y que hubo de tomarse por asalto, sin preparación ni apoyo de artillería, sustituida por preparaciones precisas de aviación. Se empleó en ello la mayor parte del día, pero una vez vencida la resistencia, avanzose rápidamente y continuando la preparación entre dos luces, se alcanzaron por sorpresa las primeras crestas de la Sierra Bernat, donde se aniquiló a un batallón enemigo de reserva». (García-Valiño, 1949: 120)

IMATGE 12. Tossal del Marinet vist des de Xodos amb Penyagolosa al fons. Any 2015. Foto realitzada per Alfredo Fornas.

S'hauria de concretar més la paraula *aniquiló*. El testimoni concorda amb l'anterior sobre la lluita ferotge i la reserva que no va poder acudir a ajudar. Tenim més dades al diari d'operacions de la 5^a *Bandera de la Legión* (Galdón,2012;p98):

A las siete horas, la Bandera emprende la marcha en reserva de la Agrupación, situándose en una vaguada en espera de que avancen las demás fuerzas

de ésta, iniciando la operación para la ocupación de Chodos por las fuerzas que operan en vanguardia de la Agrupación. Se hace necesario que la Bandera vuelva a su punto de partida con el objetivo de descolgarse por la falda del cerro y en un movimiento envolvente ocupar el pueblo en donde el enemigo se hacía fuerte, tras un violentísimo combate, a las 18:30 horas es ocupado éste, después de haberle causado al enemigo numerosísimas bajas y un centenar de prisioneros. Bajas: Un teniente y un sargento heridos, dos legionarios muertos y once heridos. (Galdón, 2012: 98)

Bàsicament tenim dues dades més: que Xodos va ser ocupat després de ser envoltat per esta unitat i que va ser a les 18:30 hores, les 19:30 en l'horari republicà. Però, a banda del punt de vista militar, és també interessant el punt de vista de la gent de Xodos²⁵¹. Gràcies a l'entrevista a Juan Tomàs Escrig²⁵² ens podem fer una idea de com es va viure l'arribada del front a Xodos i el combat que allí va tindre lloc. Deixem alguns fragments perquè crec que paga la pena:

Tots els dies ens n'anàvem a Sant Joan de Penyagolosa, a peu, i amb unes ulleres de llarga vista estàvem mirant com venia el front, com baixaven per avall, perquè allí en el poble tenien moltes ganes que entraren els nacionals. I veiem els militars com venien i els moros. Els moros anaven davant... i els moros anaven tots... i per passar d'un lloc a un altre es posaven a terra i només es tapaven el cap amb una pedra. Portaven una pedra amb la mà i quan es gitaven es tapaven el cap només. I per allí van entrar al poble.

²⁵¹ Cal apuntar que el 10 de juny de 1938, es va constituir la Comissió Gestora Provisional a l'Ajuntament de Xodos: Alcalde: Recaredo Navarro Montolio; Regidors: Pedro Navarro Montolio, Matías Sanahuja Aparici, Vicente Galindo Solsona, José Porcar Palanques; Secretari: Juan Fabra Agut. Estos van jurar «por su honor desempeñar fielmente sus respectivas funciones con celo, austeridad y energía, inspirándose en las normas de la España Nacional y del Generalísimo Franco, nuestro glorioso Caudillo». AM Xodos, Actes Municipals, 10 de juny de 1938.

²⁵² Entrevista realitzada i cedida per Artur Aparici Castillo.

IMATGE 13. Ermita de sant Cristòfol vista des de Xodos. Any 2015. Fotografia realitzada per Alfredo Fornas.

És comprensible el nerviosisme i preocupació de la gent davant l'arribada del front. En molts testimonis eren els moros els que es van quedar més gravats a la memòria de la gent per ser l'element exòtic, així com també ho eren els italians però amb unes connotacions oposadament diferents. Els republicans van abandonar la localitat i el front es va parar a Xodos. Segueix el testimoni a la pregunta de «per on van entrar?»

Per la part de Marinet... i allí al tossal de..., com es diu?..., [entenem que el Tossal dels Pinarejos] abans d'arribar al poble, a la muntanyeta que hi ha allí enfront es va parar el front i les metralladores estaven a Sant Cristòfol. Dalt de tot, a l'ermita. Estaven les metralladores dels *Rojos* i els *Nacionals* tal com anaven, allí van replegar 700 persones. Jo vaig ser un de tants. Els "xicuelos" anàvem davant i arreplegaven els fusells i els amuntonaven en matxos. [...] Conforme avançava el front se'ls feien tots. Fins que es va aproximar algú i se'ls va fer..., i ne van caure allí..., i després vam anar tots els del poble, van fer *bando* que traqueren els matxos i baixaren l'armament al poble en els matxos. Els xiquets i homes majors, que anaren

amuntonant als homes. I quan els van ficar tots en una tira, van donar foc i els van cremar.

És a dir, que la defensa republicana va ser efectiva en un primer moment, al menys des de Sant Cristòfol on estaven les metralladores i van parar el front. Però algú es va «aproximar i se'ls va fer», fent referència a la maniobra envoltant que havíem vist per part de la 5^a *Bandera de la Legión*. Eixe va ser el punt d'inflexió que va convertir una defensa heroica en una desfeta. Segueix el testimoni amb una anècdota de quan va entrar l'exèrcit rebel al municipi.

L'exèrcit *Nacional* va entrar al poble tots amb la metrallera en la ma per si feien alguna cosa i jo tenia a l'home de *m'auela*, que li deien Pau i es va casar per segona vegada amb ella. Eixe home era molt catòlic i estos de l'altre... nacionals, i tantes ganes tenien que al vore que entraven els soldats va i obri el finestró... i en obrir el finestró, com va explicar després el soldat que el va matar, que només obrir el mata, li pega dos tirs i el mata. Però resulta que això ell ho va fer perquè en altres pobles els ha ocorregut que obrien els finestrons i els tiraven calders d'aigua calenta i els escaldaven. Doncs en vore que obria el finestró, li van tirar i el van matar. [...] La gent va anar eixint, estaven els *nacionals* i tenien set. Volien aigua... i d'un cànter d'aigua fresqueta, que allí està molt fresca l'aigua, i vinagre, que posara vinagre a l'aigua. I vinga al pitxer d'aigua amb vinagre. Aigua fresqueta, només volien aigua quan van entrar els *nacionals* allí al poble.

És lògic que amb la tensió del combat qualsevol moviment sospitós siga respost contundentment, ja que són moments de risc per la pròpia supervivència. De tota manera l'explicació de l'aigua calenta sembla simplement per quedar bé, ja que és absurd tirar aigua calenta als soldats per cabrejar-los. Vaja, que hi havia molt a perdre i poc a guanyar amb el gest. La dada sobre la set desesperada dels soldats ens aporta, per una part, que feia la calor típica de l'època i que feia hores que no els quedava aigua, i açò ho podem interpretar com a que esperaven un combat més breu i no portaven aigua suficient.

Encara que no correspon al dia 7 completarem el testimoni de Juan Tomàs sobre els moments posteriors. Dels dies del poble com a punt important de en la

rereguarda rebel, ja que allí va estar el centre de distribució de carn per tota la I^a *División Navarra* i *II Brigada de la 61 División*.

Una volta estaven allí es va parar el front completament. Intendència. Allí feien la carn, mataven els animals per tota la zona fronterera d'eixe front. Els portaven allí a l'era. En pujar al poble, allí a l'esquerra, a l'era que n'hi ha. Allí van posar unes fustes, unes barres, i allí mataven set o vuit bous diaris. I almenys vint o trenta corders; i davant del front baixaven raberes de *ganao*, raberes de bous i raberes d'animals de tota classe. Per avall. [...] I els blats estaven a punt de segar... i no van deixar fulla verda. Els van deixar rasets. Allí mataven els animals, allí en la era. Portaven els bous allí i tallaven el cap i el tiraven d'allí avall i redolava fins el barranc. I el *limpiaven* en canal i els camions a portar la carn. [...] No els cuinaven allí, se'ls emportaven al front. Més avall, més amunt o on estigueren. Però allí era el punt de matar els animals.

També comenta al seu testimoni que hi havia un tinent-coronel i un comandant que estava a casa de Joan del Molí, on menjaven amb ells²⁵³. Afirmava que els rebels van estar més d'un mes situats allí, pràcticament dos mesos, i ja es van retirar després de «requisar tot el que van trobar per davant..., en ser animals, tot per avall».

Al terme de Xodos hi havia diversos amagatalls emprats com a refugi i inventariats per Viciano: amagatall del mas d'Arminyà, les cases de Gargant, mas dels Col·legials, el Marinet, mas de la Moleta, mas de Les Roques Llises i La Carrascosa. L'amagatall del mas d'Arminyà ja havia sigut emprat a guerres anteriors, per amagar objectes de valor i queviures. A Les Cases de Gargant hi ha una cavitat anomenada «el forat de la rabosa» on va estar amagada la gent de la zona. Del mas dels Col·legials anaven a amagar-se a un avenc baix del mas blau. A la solana del Marinet hi és la cova de l'Escala, que té racons que passen desapercebuts des de l'exterior i va ser utilitzada pels habitants del mas de Barranc. La cova Soterranya, per la seua banda, va ser utilitzada com amagatall no

²⁵³ «Eixos es quedaven allí i jo estava molt amb ells. Hi havia un molt graciós, que era un comandant, portava *estrella*, i es menjava uns xoriços així de llargs. I estava jo per allí i –hi has un pernil, hi has– i em donava un manro d'eixos –jo me cuido molt– pareix que me'l veja encara. »

només pels pobladors del mas de la Moleta, sino per la rabera i el matxo. El Cingle Tancat i el forat fondo van oferir un servei als masovers de Les Roques Llises, però més que com a refugi van ser utilitzats pels pròfugs fugits de les llesves, tal com ho va ser també la cova de la Ginesta, al mas d'Arminyà i la cova Llonga, a la ratlla amb el terme de Llucena. Per últim, no perquè no hi hagués més, sinò perquè no estàn documentats, el forat del Llop va servir de refugi als animals dels masovers del mas de la Carrascosa. (Viciano, 2007)

A migdia, amb l'objectiu de frenar l'avanç rebel, entraren en línia els dos batallons de la *69 Brigada* i per la nit s'incorporaren tres peces d'artilleria a la *División Extremadura*. Un grup de *Skoda* va fer foc sobre les concentracions rebels de la Solana i, durant tot el dia, seguiren fent foc sobre la infanteria del Destacamento de Enlace²⁵⁴.

A la zona del *CE de Galicia*, la *IV División*, segons el part de guerra del 7 de juny, va seguir el seu avanç cap a Atzeneta mitjançant la *1ª* i la *2ª Brigada*, que arrancaren a les 7:30 i 8:00, hora rebel, respectivament. En primer lloc, els batallons *1º de Flandes* i *B de Melilla* van ocupar la cota 400, que correspon molt probablement al Collet de Fandos, i el batalló *3º de Bailén* va ocupar la cota 450, que correspondria a El Planàs/El Capdamunt; cotes situades al nord-est d'Atzeneta, pròximes al Riu Monlleó²⁵⁵. Per ocupar-les es van enfrontar a les forces republicanes, que van passar a ocupar posicions al marge sud del riu Monlleó, des d'on van defensar intensament amb artilleria.

L'avanç era lent per als rebels i els defensors republicans van tornar a ocupar una cota 500, que havien abandonat amb molts reforços. Esta cota fa referència a les altures entre Roques Pardes i la Llomera. Des d'allí va dificultar el pas del riu Monlleó per les tropes de la *IV División* realitzant abundant foc mentre

²⁵⁴ AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

²⁵⁵ Vull deixar constància del llenguatge exagerat i propagandístic del part de guerra en el moment d'ocupar la primera cota: «nuestros soldados magníficamente dirigidos y alentados por los gritos patrióticos de la oficialidad, con su ímpetu y corage tantas veces manifestados, consiguen en breve pero violento combate derrotar al enemigo y arrebatarle sus primeras posiciones ocupando las alturas de la cota 400, que constituye el baluarte defensivo de Adzaneta en la parte alta de la margen izquierda del río Monleón»

creuaven i mentre pujaven la vessant dreta. El foc va ser especialment intens quan intentava creuar el riu Monlleó el 3° de Bailén, que va quedar totalment batut. No obstant, van poder passar dos companyies i atrinxerar-se a dos tossals sobre el vessant de la cota 500, que, atenent el mapa podem situar-los al Collet de la Basseta, mentre que altres dos companyies estaven al llit del riu. Allí van passar la nit.

Al flanc dret estava la 2ª Brigada de la 55 Divisió, que cooperaven amb la IV Divisió després d'haver-se dedicat els dies anteriors a rellevar tropes de la 108 i la IV Divisió²⁵⁶. Els republicans van emprar nombrosos tancs, tant a l'oest de les cotes 500 i 550 com a l'E de la Serra d'Esparreguera, des d'on llançaren contraatacs. En total, per la part rebel van resultar 10 morts i 98 ferits i es van consumir 54.000 cartutxos, 190 granades i 145 granades de morter.²⁵⁷

Al *Boletín de información* del 7 de juny destaquen el desgast de la Agrupación Toral, que és la unitat d'elit que més maldecaps els estava donant a este cos d'exèrcit:

Las fuerzas de primera linea, en gran parte constituidas por las unidades que forman la Agrupación Toral, se encuentran muy quebrantadas y en general bajas de efectivos; han sufrido con tal motivo diversas reorganizaciones, que han efectuado precipitadamente y su actuación, ya conocida en los boletines 76 y 78, pone de manifiesto el valor combativo de aquellas. Existe la impresión de no disponer el enemigo de más reservas inmediatas que las Brigadas 211 de Carabineros y 38, ambas replegadas sucesivamente del sector defensivo limitado entre la costa y la carretera general de Castellón, sin duda por considerar éste, por el momento poco peligroso y supliendo la disminución del número de unidades en dicho sector, con el aumento de las fortificaciones²⁵⁸.

L'aviació rebel va estar molt activa durant tota la jornada. Atenent al part d'informació de la 70 Divisió republicana van realitzar els següents bombardejos

²⁵⁶ AGMAV,C.1750,Cp.21, D3

²⁵⁷ AGMAV,C.1518,Cp.19/17

²⁵⁸ AGMAV,C.1749,1

al llarg del dia:²⁵⁹

-
- 7:45h – 32 aparells bombardegen al sud d’Atzeneta i els voltants.
Direcció sud-est a nord-oest.
 - 9:25h – 9 aparells bombardegen el nord-oest de Benafigos. Direcció nord-oest a est.
 - 10:15h – 3 aparells bombardegen cota al sud d’Atzeneta.
 - 10:25h – 6 aparells precedents de l’est bombardegen al mateix lloc.
 - 12:00h – 3 aparells bombardegen de nou al mateix lloc.
 - 12:30h – 6 aparells bombardegen el sud de Les Useres, per la carretera.
 - 12:40h – 30 aparells bombardegen tot el sector defensat per la 70 Divisió. Sud-est a est.
 - 14:00h – 11 aparells del nord-oest bombardegen direcció a la carretera de Castelló.
-

El butlletí d’informació de la *Jefatura del Aire*, ens dona una alta font per contrastar i complementar, tot i que no dona tants detalls. Segons este butlletí la *Aviazione Legionaria* va efectuar quatre «servicios» en la zona entre Vistabella i Atzeneta protegits pels CR-32. També va realitzar vigilància, cadenes sobre el tràfic entre Xodos i Atzeneta i reconeixement fotogràfic des d’Atzeneta a Vistabella. Per la seua part els bombarders de la *Legion Kondor* van fer foc en primer lloc contra les concentracions republicanes al sud-est d’Atzeneta, després contra posicions enemigues i bateries al nord de Costur, La Barona, Serra d’En Galceran i Benlloch, així com contra el tràfic de la zona de Vilafamés i en dos ocasions sobre el nord de l’Alcora. Tal com l’*Aviazione Legionaria* havia reconegut la zona d’atac per al *Destacamento de Enlace*, la *Legion Kondor* va reconèixer el sector d’operacions del *CE de Galicia*.²⁶⁰

També l’aviació republicana actuà dos vegades en este sector, sense saber

²⁵⁹ Galdón, 2012; p101 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

²⁶⁰ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 232

més dades, i l'artilleria va fer foc sobre les posicions republicanes al sud de Matella [prop dels Ibarsos], i sobre el pla al nord d'Atzeneta.

Pel que respecta a l'activitat prevista, des del *XXI Cuerpo de Ejército* esperaven que l'enemic els pressionés al dia següent en direcció Vall d'Alba i La Serra d'En Galceran amb la finalitat de rodejar les seues posicions d'Albocàsser, Les Coves de Vinromà i Torreblanca, esperant així avançar més ràpidament cap a Castelló. No era exactament el que tenien planejat els rebels, ja que s'encaminaven cap més cap al sud, cap a Castelló, l'Alcora i el Millars.²⁶¹

L'objectiu principal immediat per als rebels seguia sent Atzeneta, no només per ser un poble important, sinó perquè és un objectiu que, com hem vist, es disputaven amb el Destacamento de Enlace. Però la defensa republicana no els va deixar avançar a la velocitat que havien previst en vistes a les ordres d'operacions, ja que Atzeneta era també un poble important per la rereguarda republicana..., i no estava desprotegit²⁶². Per un telegrama postal del *General Jefe del Estado Mayor* del *CE de Galicia* del dia 7 de juny a les 21:30h, dirigit al *Coronel Jefe* de la *División 55*, es comunicaren les indicacions donades al *General Jefe* de la *IV División Navarra*. Estes indicacions eren sobre la conveniència de donar una major extensió al front cap a Atzeneta i per a tal acció necessitaven de la *55 División*, situada aleshores sobre el riu Monlleó²⁶³. Tenien pressa per ocupar-lo.

Amb la finalitat de que la *IV División Navarra* pogués comptar amb la totalitat de les seues forces per ocupar Atzeneta, les que es trobaven situades al tossal, que havien acabat d'ocupar, a la vora nord del Riu Monlleó serien rellevades per forces de la *55 División*. Eixa era la missió, i s'anaven a emprar totes les forces disponibles, ja que la *IV División Navarra* «*por la proximidad del Destacamento de Enlace conviene ocupar el pueblo de Adzaneta en cuanto lo*

²⁶¹ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro i AGMAV,C.591,2 Boletines de información del Ejército de Levante. 1 a 16 junio 1938.

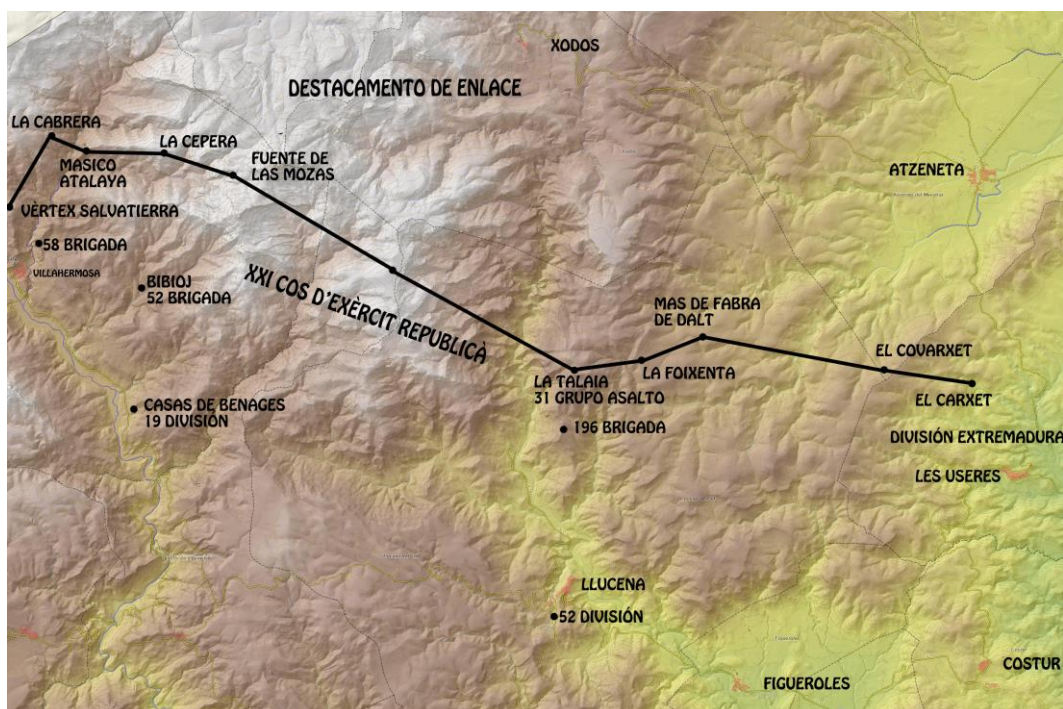
²⁶² AGMAV,C.1749,1. En este butlletí d'informació figura la següent informació: «*localizadas dos baterías situadas en las proximidades de Adzaneta, en un olivar, a la derecha e izquierda de la carretera que va desde dicho pueblo a Useras*»

²⁶³ AGMAV,C.1750,Cp.20

crea oportuno; y le autorizo igualmente para solicitar de la Legión Condor los servicios que precise para la acción de mañana día 8»²⁶⁴.

Amb este preàmbul, el dia següent no anava a ser un dia tranquil, de transició...

8 de juny

MAPA 7. Primera línia republicana el 8 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

La primera línia republicana estava marcada per les següents posicions: Riu Villahermosa, vèrtex Salvatierra [1,5km al nord-oest de Villahermosa], La Cabrera [3km al nord de Villahermosa], Masía Atalaya [2,5km al nord-est de Villahermosa], La Cepera [2,5km a l'oest de Penyagolosa], Fuente de las Mozas [Entre Penyagolosa i la Cepera], Mas del Collado de Arriba [Vessant sud-est del Penyagolosa], La Carrascosa [2km a l'est del mas del Collado de Arriba], vèrtex

²⁶⁴ AGMAV,C.1750,Cp.20

de La Talaia [4km al nord de Llucena], La *Folla* [La Foiagenta o Foixenta], les *Planetes*, *Lora*, [Lloma¿?] *Reposera* [Rabosera: sud-est de Les Useres], on enllaça amb la 32brigada.²⁶⁵

Al diari d'operacions del XXI Cuerpo de Ejército es pot veure que el 8 de juny no va ser un bon dia per als defensors republicans a la Batalla de Llevant. Tal com anticipaven les ordres d'operacions dia anterior, les tropes colpistes van atacar durament i reiteradament, recolzats en cada envestida per la seua gran quantitat d'aviació i artilleria.

A pesar de l'esforçada defensa la rereguarda republicana va perdre, d'oest a est, les importants posicions de: La Cabrera²⁶⁶, Penyagolosa, Mas de Sanahuja, *El Marinet*²⁶⁷, El Cabeço [S de Xodos],], Lloma Bernat, La Vidaleta [Collet del Mas de la Carrasca], La Rebollosa [vessant nord-oriental de la Lloma Bernat], la Nevera, Mas de La Torrentina, Mas de la Solsida [al nord d'El Picó], El Tossal [Tossal del Calciner o el de la Caseta], tossal de l'Andreuva, La Paleta, Bassa de *Cabezota*, poble d'Atzeneta, Roca de Sol [a l'est d'Atzeneta, on està l'actual repetidor el coll de la Bassa], Casa Francisco i Casa Safont [a l'est del racó de Portalés].²⁶⁸

²⁶⁵ AGMAV,C.837,14,1

²⁶⁶ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. La van ocupar a les 18h, però els republicans van contraatacar i la van recuperar, però a les 20h tornaren a atacar els rebels i la van ocupar parcialment

²⁶⁷ Segons altres fonts, el Marinet ja feia dies que estava en poder dels rebels, tal com hem vist. Però també hem vist que les fonts moltes vegades confonen les posicions, així que deixa constància de la dada que apareix a la font citada tot i el seu aparent error.

²⁶⁸ AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.591,2.

IMATGE 14. Penyagolosa des de la seua vessant sud-est. Fotografia: Alfredo Fornas

A les 2:00, hora rebel, el *Tercio de Montejurra* va ocupar el pic de Penyagolosa segons el testimoni de Policarpo Cía, tot i que, segons apunta Clemente González van ocupar en realitat el Mas de Sanahuja (González, 2015: 44). Esta hipòtesi coincideix millor amb les fonts republicanes, com ara vorem, i va ser a les 8 del matí, ja de dia, quan van poder ocupar el cim de Penyagolosa. Al llarg de la jornada els rebels van avançar un bon trajecte, recolzats per l'*Aviazione Legionaria*, mentre els republicans reculaven fins la següent línia defensiva. La progressió dels carlins va arribar fins el Mas de l'Aldúa, ja en terme de Llucena²⁶⁹.

²⁶⁹ CIA NAVASCUÉS, Policarpo (1941): *Memorias del Tercio de Montejurra*. Pamplona, La Acción Social. «Toda la mañana en marcha, soportando un calor insoportable. Llegados al barranco donde termina la falda de Peñagolosa un grupo numeroso de rojos intenta detenernos: nosotros, desprovistos del enlace necesario con las fuerzas de los flancos, no hubiéramos avanzado, si la aviación oportuna y eficaz no hubiera batido con sus tiros las concentraciones rojas y la artillería de montaña no hubiera bloqueado con su metralla las masías donde se guarecía el

Este mas estava al sud d'una cota sobre Barranc de la Juaneta, que protegia el flanc dret. Una cota que, segons Valiño i algunes fonts, és una cota 1.200, però en realitat no arriba als 1.100 metres d'altitud i pot portar a confusió. El Segon Regiment també va progressar en direcció a Llucaena i en fer-se de dia va progressar des de la Lloma Bernat, posició ocupada després de la presa de Xodos per part dels rebels, fins ocupar La Talaia.²⁷⁰

Segons el *Boletín de Información del Ejército de Levante* de bon matí, a les 9, hora republicana i, per tant, a les 8 hora rebel, les forces del *Destacamento de Enlace* col·locaren una bandera monàrquica al cim del Penyagolosa. Segons la història oral moltes de les tropes que el defenien van caure pel cingle quan abandonaven precipitadament la posició en direcció sud, altre fet que demostra que l'ocupació de Penyagolosa es va realitzar a primera llum del dia. Des d'allí atacaren les posicions republicanes «*de igual posición y Sanahuja, logrando ocuparlas*». És a dir, que el Mas de Sanahuja va ser ocupat posteriorment al Penyagolosa segons esta font. Si ens fiem d'ella, què van ocupar els del *Tercio de Lácar* a les 2 del matí? La lloma Belart podria ser?²⁷¹

Hi ha lloc per a més hipòtesis. Segons els telegrams de l'exèrcit de Llevant al de Centre els rebels va ocupar Penyagolosa després de repetir l'atac i durant dos

enemigo. Antes del medio día habíamos ocupado las masías de referencia. Cinco bajas sufrió el Tercio en la refiega del mediodía[...] En las masías ocupadas de Aldúa esperábamos a que nuevas órdenes se recibieran en el Tercio, mientras comíamos el frugal rancho [...] seguía el curso proyectado, por las carreteras de Lucena del Cid y de Castellón, con el intento de cerrar la bolsa enorme de Albocacer. [...] Poco antes de que el sol se acostara en el mullido lecho de occidente, realizábamos una pequeña operación de rectificación de líneas, que tuvo por objeto dominar al enemigo que se fortificaba en el barranco de la Juaneta. »

²⁷⁰ García-Valiño Marcén, Rafael (1949): *Guerra de Liberación Española (1938-1939)*. Madrid, Biosca.

Cia Navascués, Policarpo (1941): *Memorias del Tercio de Montejurra*. Pamplona, La Acción Social. Segons Policarpo la maniobra rebel sobre Penyagolosa es va iniciar a les 3. «A las tres de la madrugada, hora prefijada, los Requetés iniciaron el asalto. Un centinela rojo dió inmediatamente la voz de alarma y lanzó la primera bomba contra los nuestros. Mas los Boinas Rojas de la segunda compañía siguieron presurosos a conquistar el objetivo y contestaron con la misma rapidez, y en un instante rebasaron las trincheras, subieron a gatas los últimos metros de la pendiente y clavaron la Bandera rojo y gualda en la cima pelada del Monte. [...] eran las tres y cuarto»

²⁷¹ AGMAV,C.591,2.

hores de combat²⁷². És a dir, que va haver un primer intent que no va ser exitós o el Penyagolosa va ser ocupat a les dos, recuperat i tornat a ocupar a les 8 del matí. Quan tenim diverses fonts que es contradiuen es fa difícil passar de les hipòtesis als fets

Segons informació republicana, més a l'oest, concretament a les altures del mas de Cabrera, a la vessant oriental del riu Carbó, va haver altra ofensiva rebel, però va ser refusada, de la mateixa manera que els atacs sobre el vèrtex Salvatierra i el Masico de la Atalaya. L'artilleria del Destacamento de Enlace, que va fer foc de contrabateria sobre el poble de Villahermosa i les seues proximitats.

273

Al nord de la Talaia, a Lluca, va arribar el 31 Grupo de Asalto per posar-se a primera línia i poder resistir la ofensiva amb unitats menys desgastades²⁷⁴. Hi havia molt en joc. Al costat de La Talaia està el Mas del Puerto, des d'on ens narra el seu testimoni Fernando, veí de Lluca que va viure la guerra a este mas. Fernando ens explica com es refugiaven al seu mas de les bombes, del saqueig que van patir durant el pas del front i també dels resultats dels combats que es van portar a terme per aquella zona:

Quan al mas sentíem caure les bombes, la majoria de la gent anàvem a amagar-nos a les coves que havien prop. Allí, havíem ficat unes mínimes provisions, per si de cas. Mon germà i jo també solíem amagar-nos dins una carrasca. Teníem una carrasca a l'era i ens ficàvem dins el tronc, que en bona part estava buit. Ara sé que el lloc no era tan segur com les coves, però l'arbre segueix al mateix lloc. Damunt el mateix Mas no va caure cap bomba, però sí molt properes. Sé que al poble, va caure una bomba al *matadero* municipal i va matar un home. Mira per on era feixista i en realitat el mataren els seus. Qui ho hagués dit! [...] A la retirada del front, els soldats van passar pel nostre mas, i per altres; eren soldats de la República. Els soldats van furtar tot lo que van poder, cabres, ovelles..., fins i tot un matxo. El

²⁷² AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro..

²⁷³ AGMAV,C.591,2.

²⁷⁴ L'arribada d'este grup d'assalt de refrec també ve reflexat al butlletí d'informació del CE de Galicia del dia 10: «El 8 de junio entró en línea hacia el NO de Lucena del Cid un Grupo de Asalto que venia de la retaguardia con ametralladoras, bien armado y municionando». AGMAV,C.1749,1.

mas va star entre 8 i 10 dies en mig de les línies. Uns soldats es retiraven i els altres els venien darrere, sobre tot, moros. Estos també volien entrar a les cases a furtar coses, però el cap militar, que no era moro, quan es va donar compte, els va fer marxar apressa i apenes es van endur res. En realitat, quasi ja no quedava res. En aquells dies de la retirada, mon germà i jo vam vore més de 200 morts al Mas de La Talaia. Eren guardes d'assalt republicans. Allí degué haver una forta escaramussa entre els dos bàndols.²⁷⁵

La infanteria resistia però moltes voltes es veia obligada a replegar-se tot i que també realitzava algun contraatac, com el que es va efectuar sobre el Mas de Cabrera, 3km al nord de Villahermosa, i que va servir per ocupar-lo. L'artilleria i l'aviació no eren tan efectives ni abundants com de les que disposava l'exèrcit de Franco, però això no vol dir que no tingueren un paper destacat. El dia 8 l'artilleria del *XXI CE* va fer foc sobre les posicions enemigues del Tossal²⁷⁶, Penyagolosa, Masico Atalaya, La Cabrera i sud-oest de Puertomingalvo, mentre que l'aviació també va actuar tres vegades dins del sector del *XXI Cuerpo de Ejército*²⁷⁷. Per esta zona l'avanç rebel va ser més lent que el dia anterior, tot i el recolzament de la seua aviació(García-Valiño,1949).

A les 11:15, hora republicana, els requetés ocuparen la Rebollosa, al nord-est de la Lloma Bernat, partint de la Nevera, a l'extrem oest del terme d'Atzeneta. Una hora més tard ocuparen el Tossal del Cabeço partint des del Marineta i des d'allí arribaren a la cota 1.172 i la lloma Bernat, que havia sigut ocupada després de l'ocupació de Xodos. Amb la "cota 1.172" es deu referir a la Roca Noguera (1.170m), fet que demostraria una millor precisió cartogràfica per part de l'exèrcit republicà.²⁷⁸

També al llarg del matí el *Destacamento de Enlace* pel seu flanc esquerre va avançar sobre el sector de la División Extremadura i va ocupar el mas d'Escrig, de

²⁷⁵ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 10. Fernando.

²⁷⁶ Quan fan referència a topònims tan comuns com el tossal, la lloma, el cabeço, el morral, el bovalar, la solana, la nevera, etc., o apareix només l'altitud de la cota, es fa difícil situar al mapa les posicions referides.

²⁷⁷ AGMAV,C.837,14,1

²⁷⁸ AGMAV,C.591,2.

nou el mas de Sidro [els 2 al nord de Benafigos] i la Solana²⁷⁹. El Riu Monlleó suposava a priori una barrera orogràfica de primer ordre.

Va ser el dia 8 quan els rebels van ocupar Atzeneta, però no va ser el *Destacamento de Enlace* sinó el *Cuerpo de Ejército de Galicia*. Segons Ciutat, este va ser un colp molt dur per la defensa i la moral republicana, que al llarg del dia s'havia vist impotent per frenar l'avanç rebel en tota la zona que estem estudiant. La preocupació va passar a ser la de salvar les tropes al nord del Millars per assegurar ja la defensa d'este riu, és a dir, que la línia defensiva del Riu Sant Miquel que tants bons resultats havia donat s'havia d'abandonar progressivament, així com també tot el territori de la costa fins el Millars. El replegament es va fer escalonat. Ibarrola va rebre l'orde de replegar dos o tres batallons del XXII CE des de la zona entre Alcossebre i Albocàsser cap a la defensa de Castelló, a la línia entre Orpesa i Vilafamés.

La *IV División Navarra* va arribar a Atzeneta el 8 de juny com ara detallarem i va establir el seu *Cuartel General*. Este fet, com hem anat comentant, no va agradar a Valiño, ja que Atzeneta era un objectiu que corresponia al *Destacamento de Enlace* i ells necessitaven la carretera cap a Useres per avançar. Segons Valiño:

Aquí estableció su Cuartel General la D.I. 4ª, prosiguiendo su avance paralelamente al del Destacamento de Enlace al este de la carretera de Adzaneta a Useras, con lo que venía a complicarse aún más la dificultad de nuestros aprovisionamientos y evacuaciones. Adzaneta no era objetivo de la División 4ª, ya que el límite de las zonas de acción de ambos cuerpos era la Rambla de la Viuda, nada forzaba a su ocupación prematura, puesto que, rebasada la meseta de Benafigos por la División 1ª, aun en el supuesto de que no hubiera avanzado más, virtualmente no podía en ella quedar enemigo tan pronto fuera alcanzada La Barona por el Cuerpo de Galicia que en su zona contaba ya con tres carreteras en la dirección de avance, mientras que el Destacamento, después de mil privaciones, iba a alcanzar la única que le correspondía para sus servicios, aunque precariamente, como hemos dicho. Se insiste más en lo que a primera viste un detalle mínimo, ya que no lo era ni con

²⁷⁹ AGMAV,C.591,2.

mucho:

- Porque el Mando del Ejército no lo había ordenado.
- Organizaba la circulación en el interior del pueblo de Adzaneta una G.U. ajena al Destacamento de Enlace que, naturalmente daba preferencia a los servicios propios, dificultando y retrasando los demás.
- Por una carretera penetrante del frente enemigo operaban dos G.U. sin el menor enlace ni acuerdo, con el consiguiente peligro en caso de contraataque enemigo.

Bien pronto se iban a tocar las consecuencias de tal situación [...] (García-Valiño,1949)

En definitiva, Valiño estava molt enfadat per l'actuació del cos d'exèrcit que l'acompanyava per la seua esquerra en l'ofensiva i així ho va reflexar al seu llibre. Sorpren veure decisions un tant anàrquiques en gent de formació militar i demostra certa competència entre les diferents unitats rebels, potser emprada com a motivació a l'hora d'encoratjar als soldats cap a la lluita o simplement va ser pura enemistat entre Valiño i Aranda. El que està clar és que Aranda va desobeir ordres premeditadament i així ho va ordenar a Camilo Alonso Vega, cap de la IV División Navarra.

Per un telegrama postal dirigit al *Coronel Jefe* de la *División 55*, podem tindre un resum introductor del global de la jornada per a este cos d'exèrcit. A les 21:30 hores entre la *IV División Navarra* i la 2ª Brigada de la *55 División*, van assolir els següents objectius: Altures 500 i 450 [2km a l'oest d'Atzeneta, a les rodalies del Monlleó], la carretera d'Atzeneta a Costur tres quilòmetres al sud d'Atzeneta i els massissos 550 i 500 a l'est d'esta carretera [que corresponen al Bovalar]²⁸⁰. La 2ª Brigada amb la IV División de Navarra, va prosseguir en direcció a Useres, mentre que un regiment continuà cobrint posicions al nord del riu Monlleó²⁸¹.

²⁸⁰ AGMAV,C.1750,Cp.20. Telegrama Postal del día 8 de junio a las 21:30h dirigido al Coronel Jefe de la División 55

²⁸¹ AGMAV,C.1750,Cp.21.

Van ocupar també, i sobretot, la localitat d'Atzeneta amb tropes de la *IV División Navarra* i el *7º Batallón* de la *55 División*²⁸², «*tropezando con gran resistencia del enemigo que en algunos lugares llegó a ser encarnizada*». Millor ho contaré detalladament, sempre basant-me en el part de guerra de la *IV División Navarra*. L'atac va començar sobre les 9:30h en horari rebel. El va iniciar la 2ª Brigada, que durant la matinada i abans de fer-se de dia havia situat tots els batallons al riu Monlleó, junt a la cota fortificada 500 a la zona de La Llomera. Després d'una preparació artillera intensa sobre esta cota, els batallons *3º de Sicilia* i *3º de Bailén* la van ocupar aprofitant la falta de visibilitat per les explosions. L'operació va durar 60 minuts. El part d'operacions ho relata de manera més heroica, però això és el que ve a explicar²⁸³.

El *4º Batallón de San Quintín* a l'avantguarda de la 3ª Brigada va avançar pel flanc esquerre i des de la cota 400 [el Collet de Fandos], es va internar ràpidament per una barrancada [Barranc de l'Estret], i travessà el riu Monlleó per ocupar les tres cotes de menys de 400 metres que hi ha a l'altre costat de riu, tot sense massa oposició. Va prosseguir l'avanç cap a les altures de cota 500 i el *Curaco* [Roca de Sol, 11:15h²⁸⁴], que era l'objectiu principal i van aconseguir ocupar la zona est de l'objectiu. Posteriorment van avançar per l'esquerra fins la vessant oposada i van ocupar també el mas del *Curaco* i totes les altures. Des d'estes altures la *3ª Brigada* protegia el flanc esquerre de l'avanç rebel.

²⁸² AGMAV,C.1750,Cp.21, D3

²⁸³ «el enemigo aunque sorprendido por la presencia de nuestras fuerzas en sus propias fortificaciones, todavía opone una tenaz y encarnizada resistencia en las últimas crestas, pero el ímpetu con que es llevado el avance y el heroísmo de nuestros soldados, animados constantemente por el ejemplar valor de sus oficiales, hace abandonar a aquel sus posiciones con bombas de mano, quedando ocupado en menos de 60 minutos la cota 500»

²⁸⁴ El Topònim "Curaco" no l'he trobat a cap cartografia que he emprat, ni he trobat cap topònim de pareguda sonoritat a la zona, però si era l'objectiu principal podem deduir que hauria d'estar localitzat on està el repetidor del Coll de la Bassa o Roca de Sol, que és el nom que apareix a les fonts republicanes, més precises. Segons AGMAV,C.591, a les 12:15, hora republicana, els rebels ocuparen la Roca de Sol, a l'est d'Atzeneta, és a dir, les 11:15 de l'horari rebel.

IMATGE 15. Soldats requetés a Atzeneta durant la Guerra Civil. Fons fotogràfic: Diputació de Castelló.

Sobre les 13h va seguir la 2ª Brigada la seua progressió i, després de passar per les altures al nord-est d'Atzeneta i va ocupar, després d'un fort combat, la cota 550 [Suposem que El Bovalar, tot i que cal dir que sobrepassa els 600m], on s'establiren totes les unitats de la brigada. Els defensors republicans van realitzar foc intens d'artilleria, tancs i armes automàtiques.

La 1ª Brigada va iniciar l'avanç poc després de la segona, però ho va fer pel flanc dret. A l'avantguarda anava el *Tercer Batallón de Flandes* que havia d'envoltar Atzeneta per la dreta i el *Batallón «B» de Melilla* que ho havia de fer per l'esquerra. Els defensors els van rebre amb nombrosa artilleria, tancs i nombroses armes automàtiques, sobretot en travessar el riu Monlleó i els llits dels barrancs, però l'atac va ser molt fort i van aconseguir arribar a les posicions que rodejaven el poble pels dos costats.

A les 15:30 el *Primer Batallón de Flandes*, que atacava pel centre, darrere dels carros de combat, es va llançar a l'assalt del poble. Va contactar amb els dos

batalions anteriors i després de vèncer l'última resistència van ocupar Atzeneta a les 19:30h. El *Batallón «B» de Melilla* es va establir un quilòmetre a l'esquerra del poble [al peu de La Gronsa], el *1º de Flandes* a les afores i interior del poble, mentre que el *3º de Flandes* es va situar a les altures de la dreta, per on haurien de contactar prompte amb les tropes del *Destacamento de Enlace*.

DOCUMENT 7. Escut de la IV Divisió Navarra. Fons documental: Archivo General Militar de Ávila.

El resultat de l'operació van ser el de quatre morts quantificats, entre ells un tinent i dos alferes, i 45 ferits per part rebel i 29 morts i 151 presoners, amés dels ferits, per al bàndol republicà. Crec que les xifres no són del tot fiables, ja que és estrany que de 4 morts rebels, tres siguin oficials. També cal apuntar, tot i que és

lògic, que molts dels ferits acabaven morint posteriorment a pesar de respirar a l'hora de fer el part.²⁸⁵

La *55 División* també va participar a l'ocupació d'Atzeneta. El *7º Batallón* de la *55 División*, tot i que no figura en el part de guerra de la *IV División Navarra*, va participar en l'assalt al poble. La *2ª Brigada* de la *55 División* va establir un regiment a Atzeneta, sobre les altures de cota 500 i 450 a l'oest d'aquella localitat i altre sobre l'altiplà de cota 550. També la *1ª Brigada* de la *55 División* va cooperar en la presa d'Atzeneta fent foc per la zona del riu Monlleó, on van acudir a rellevar forces de la *IV División Navarra* des de la Torre d'En Besora. Posteriorment rellevà les forces de la *IV División* a les altures del sud-est d'Atzeneta [*Batallón Sicilia* i *Batallón Las Navas*]. El riu Monlleó estava farcit de soldats morts. El segon regiment va participar en l'ocupació de les cotes 500 i 450 a l'est d'Atzeneta. La *2ª Brigada* es va unir a la *IV División Navarra* en l'operació de l'ocupació d'Atzeneta i les altures al sud i sud-est d'este municipi.²⁸⁶

Per a la defensa republicana la zona d'Atzeneta era el punt de confluència de dos còssos d'exèrcit, el XXI i el XXII. El flanc oest del *XXII Cuerpo de Ejército* l'ocupava la *70 División*, on la *32 Brigada Mixta* defensava la zona del Pla de Meanes i les altures a l'oest de la localitat. Al flanc oriental del *XXI Cuerpo de Ejército* estava la *División Extremadura*, que enllaçava amb la *70 División*. Dins de la *División Extremadura*, la *69 Brigada Mixta* estava situada sobre el mateix municipi, mentre que a la seua esquerra estava el *15 Grupo de Asalto* (González, 2005).

Les posicions a les altures de l'est d'Atzeneta estaven defeses pel *XXII Cuerpo de Ejército*. Un cos d'exèrcit que, situat a la dreta del *XXI Cuerpo de Ejército* encara no havia entrat en acció per la zona de l'Alcalatén, però que té una important tasca per defensar estes posicions entre els termes de Les Useres i Atzeneta.

²⁸⁵ AGMAV,C.1518,Cp.19/20

²⁸⁶ AGMAV,C.1750,Cp.21

Vorem ara esta operació amb detall a partir de les fonts republicanes i, per tant amb horari republicà. Les pose per separat perquè no sempre coincideixen amb les fonts de la *IV División Navarra*, especialment en els horaris. A les 11:00h l'artilleria rebel començà la preparació artillera sobre la pista d'Atzeneta i, posteriorment, sobre la mateixa pista, casa Francisco i el nord-oest d'Atzeneta. A les 11:20 la *Agrupación Toral* visualitzà pel mas de la Casilla que avançava un Batalló amb molts matxos de càrrega en direcció al nord-est d'Atzeneta. A les 12:10 seguí el desplegament artiller sobre el nord-est d'Atzeneta i a les 12:20 pel Racó de Portalés es dirigiren cap al camp de batalla unes tres companyies amb matxos carregats.²⁸⁷

A les 14h el *XII Cuerpo de Ejército* va perdre Casa Safont [sobre un meandre del Monlleó] i a les 14:35 les posicions del Racó de Portalés [al NE d'Atzeneta i vora del Riu Monlleó], però on diem que la *IV División Navarra* creuava el riu. També a les 14h les tropes de la *IV División Navarra* ocuparen Casa Francisco [al quilòmetre 24,5 de la carretera d'Atzeneta a la Torre d'En Besora], Roca del Sol i el poble d'Atzeneta, on van entrar dos companyies, deu camions coberts i, mitja hora després, un batalló.²⁸⁸

Passem ara a l'aviació, que cal estudiar-la a banda, ja que va ser un dia de gran presència aèria com ara detallarem.

Durant el matí la *Legion Kondor* va bombardejar intensament la carretera d'Useres, on van fer explotar un polvorí²⁸⁹, la zona d'Atzeneta a Benafigos i la

²⁸⁷ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.840,6,3;14.

²⁸⁸ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.840,6,3;14. Prossegueix esta font dient que a les 18h van perdre el mas de Quatre Vents, al nord del racó de Portalés. Segons esta font va prosseguir l'atac cap a les posicions de la División Extremadura fins *Tozón* [A 4kms de Benafigos segons la font. Per la seua ubicació ha de ser el Mas del Tossal, 4km al nord d'Atzeneta]. Des d'ahí va ocupar el *Lobo*, la *Nevera* i el *Collado* [Tossal del Llop, La Nevera i el Coll del Vidre]. Com es pot observar la font no té massa precisió, ja que estes posicions havien sigut ocupades el dia anterior pel Destacamento de Enlace. Tampoc té sentit que s'haja ocupat abans el Racó de Portalés que el Mas de Quatre Vents, ja que l'atac és de nord a sud. El més fàcil haguera sigut eliminar esta font de l'escrit per donar cohesió, però eliminar les fonts que discrepen amb el punt de vista hegemònic mai és adient en una publicació científica.

²⁸⁹ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 234. «: Los aparatos de gran bombardeo prestan dos servicios sobre la zona Useras-Costur causando la explosión de un

carretera de Benafigos a la Serra d'En Galceran, segons informa el XXII CE²⁹⁰. A les 9:30h un Junker 86 va reconèixer el flanc esquerre del Cos d'Exèrcit i la rereguarda durant 30 minuts²⁹¹. A les 10:25h van bombardejar la rereguarda republicana a Albocàsser i també a la zona de Vistabella. A les 10:40h, hora republicana, 14 trimotors *Savoia* i 24 caces italians van bombardejar sobre Vilafamés, La Barona, Els Vilars Les Ferreries i les posicions republicanes a l'est d'Atzeneta. A les 11h cinc aparells bombardejaren Atzeneta. A les 11:15h 60 Heinkel B i sis *Messerschmitt* de la Legion Kondor van passar pel front de nord a nord-est sense bombardejar, però les 11:25 un esquadró de 30 avions sí que va descarregar sobre la Serra d'En Galceran, Vilafamés, Vistabella i el nord de Castelló.

A la vesprada no va haver treva, a les 13:20 tres Heinkel 112 i dos Messerschmitt van bombardejar Benlloch i van assolir quatre cases²⁹². A les 15:00h va ser bombardejada Atzeneta, que encara estava a mans republicanes.

Sobre les 15h va tindre lloc també una important batalla aèria, ja que 40 caces republicans van sorprendre a 25 Fiat CR-32 que protegien dos patrulles de bombardeig. El combat, segons la versió republicana, va ser molt favorable per l'aviació pròpia i va tindre repercussió fins i tot a la premsa de Barcelona. Aprofitant la superioritat numèrica i el fet que els caces italians no estaven a l'altura dels seus bombarders, van ser tombats els següents aparells²⁹³:

- 1 al nord del poble de Llucena
- 1 a la conca del riu Llucena
- 1 al nord de Figueroles
- 1 al sud d'Atzeneta

polvorín. Posteriormente efectuan servicios sobre concentraciones enemigas al N de Villafamés y S de Costur, siendo atacados sin consecuencias por la caza anti aérea enemiga.»

²⁹⁰ AGMAV,C.591,2

²⁹¹ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.840,6,3;14.

²⁹² AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.840,6,3;14.

²⁹³ AGMAV,C.591,2. *Boletín de Información del Ejército de Levante*, del dia 9 de Juny a les 8:00h.

- 1 al nord-oest d'Atzeneta
- 1 entre el castell de Lluçena i el poble
- 1 va caure incendiada a la reguarda colpista
- 2 altres Fiat van xocar entre ells i un va caure en flames.

LA VANGUARDIA
 DIARIO AL SERVICIO DE LA DEMOCRACIA
 BARCELONA Aña LVII - Número 55.165 Oficina - Telégrafo 50 - Teléfono 14135 30 céntimos Viernes 10 de Junio de 1938

Emocionante combate aéreo en el frente de Levante

El enemigo perdió un aparato de gran bombardeo y ocho «Fiat». Otros dos chocaron en el aire, incendiándose uno de ellos

La aviación republicana perdió tres cazas de los 41 que entraron en acción

La ofensiva rebelde prosigue con gran intensidad en diversos sectores, sufriendo duro castigo en la zona de Sort y en la de Puebla de Valverde

El ejército de Defensa Nacional venció a la izquierda y a la derecha de la zona de Sort y en la de Puebla de Valverde.

ERUGIO DE TIERRA

FRENTE DEL ESTE.—En las últimas horas de ayer, el enemigo intentó por cuatro veces someter nuestras posiciones de Puebla de Valverde, en la zona de Sort, siendo rechazado cada una y repugnante en desarrollo, después de sufrir graves pérdidas.

FRENTE DEL LEVANTE.—Los rebeldes han conseguido en algunas zonas, las posiciones de este frente, después de una gran batalla de posiciones de Carril, al SE. y a cerro Montero y pista de Camarasa, en la zona de La Puebla de Valverde, siendo totalmente rechazados.

Con fuerte protección de tanques, aviación y artillería, presionaron intensamente por el sector de Villahermosa, donde nuestras fuerzas se vieron obligadas a abandonar el vértice Peñañosa y Sanahuja.

La aviación rebelde realizó eficaces servicios de ametrallamiento y bombardeo de las líneas rebeldes.

Cuarenta y un cazas propios entablaron combate con ocho aparatos facciosos de gran bombardeo, a los que protegían cuarenta y cinco «Fiat». Fueron derribados los siguientes aparatos enemigos: uno de gran bombardeo que cayó incendiado; un «Fiat», que cayó en la cuenca del río Lucena; otro al N. del pueblo de este nombre; otro al N. de Figuerolas; otro al S. de Adzaneta; otro al NE. de este pueblo, lanzándose el piloto en paracaídas; otro en Lucena del Cid, entre el pueblo y el castillo de Híjar, y otro que cayó incendiado en Benafijos. Además, dos «Fiat» chocaron, ardiendo uno de ellos y cayendo los dos bastante dentro del territorio rebelde.

Nosotros perdimos tres aparatos, resultando ilesos los pilotos.

En el puerto de Denia ha sido bombardeado e incendiado un buque mercante francés

Han resultado muertas cuatro tripulantes y el observador del control.

Quedaron heridos el capitán del barco y otros dos tripulantes.

A las 22.30 horas de ayer, un hidro rebeldé, a sesenta metros de altura, est...

Una declaración de Dadiet en la Cámara acerca de los bombardeos aéreos en la región

La rebelión en Andalucía contra los invasores

Nueva granada en La Línea, mandada por oficiales albaneses e italianos

Granada, 8.—Una columna expedida por oficiales albaneses e italianos hacia el pueblo de La Línea para someter a la guarnición local. Esta expedición ha sido detenida por las fuerzas republicanas que se encuentran en esta zona muy segura. — Agencia España.

Proclamación del estado de guerra en Cádiz

Madrid, 8.—El coronel del cuartel de San Fernando, comandante de la guarnición de Cádiz, ha declarado el estado de guerra en Cádiz. El coronel del cuartel de San Fernando, comandante de la guarnición de Cádiz, ha declarado el estado de guerra en Cádiz. El coronel del cuartel de San Fernando, comandante de la guarnición de Cádiz, ha declarado el estado de guerra en Cádiz.

Los trabajos científicos de Lindbergh

Estados Unidos, 8.—El aviador sueco Lindbergh y su esposa han volado para una isla situada a unas 100 millas de la costa de Islandia, desde el campamento provisional de los exploradores científicos que se encuentran desde hace mucho tiempo, y que hasta ahora han ocupado en el centro de la isla.

DOCUMENT 8. Avions caiguts a L'Alcalatén. La Vanguardia 10-7-1938

Si atenem al Boletín de información de la Jefatura del Aire de l'exèrcit rebel, el combat va ser totalment a la inversa i la caça italiana «*logró derribar, sin bajas propias 10 curtis y un boeing*», és a dir, 10 *Chatos* i un *Mosca*, o el que és el mateix, 10 *Polikarpov I-15* i un *Polikarpov I-16*, però, sobretot, una informació contada totalment a la inversa de la que apareix a les fonts del bàndol republicà²⁹⁴. Açò evidentment no és un error, sinó una mentira per part d'uns o altres amb finalitat propagandística. En principi té més credibilitat la font rebel, ja que és una document de caràcter intern, mentre que la font republicana és la premsa i un butlletí d'informació, els quals tenen major valor propagandístic. Era un moment clau i era important mantindre la moral durant la infernal ofensiva rebel d'aquells dies.

No obstant, cap una tercera hipòtesi i és que les dos parts hagen exagerat bastant els resultats del combat. Atenent a altra font, els telegrams del *Ejército de Levante* al de *Ejército de Centro*, fonts republicanes, del combat de les 15:20h, en que van intervindre 34 aparells al sud-oest d'Atzeneta van perdre 3 *Chatos* i els rebels van perdre un *CR-32*.²⁹⁵

A les 17:15 van patir bombardejos de la Legion Kondor la carretera de La Vall d'Alba i oliverals de Vilafamés, a càrrec de 30 *Heinkel B*, 16 *Junkers* acompanyats per sis caces italians. També consta al butlletí d'informació republicà que un *Heinkel* va ser tombat des de terra per forces de la 209 Brigada de la 6ª División. En definitiva l'activitat de l'aviació va ser molt intensa durant tota la jornada. S'ha d'afegir també un bombardeig sobre la carretera de Costur, molt a prop del municipi²⁹⁶.

Al sector del XXI CE l'Aviazione Legionaria va bombardejar Penyagolosa, el sector de la divisió Extremadura i N del mateix. Va haver-hi presència constant

²⁹⁴ «Aviación legionaria, los aparatos de gran bombardeo prestaron un servicio contra las posiciones enemigas al NE de Peñagolosa y otro contra las de Lucena del Cid. Realizó otro bombardeo a las posiciones de Villahermosa. La caza protegió los dos servicios primeros y efectuó cinco cruceros de vigilancia durante uno de los cuales tuvo lugar el combate referido en el parte de ayer en que logró derribar, sin bajas propias 10 curtis y un boeing.»

²⁹⁵ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

²⁹⁶ AGMAV,C.591,2.

d'aviació i també va haver dos combats front l'aviació republicana, que també va actuar en tres ocasions dins del sector del XXI CE²⁹⁷. També este dia va ser bombardejat un Grupo de Asalto que descansava al N de Llucena, on van resultar deu ferits i algun mort tot i que no consta al registre civil de la localitat²⁹⁸.

Fent balanç després de la presa d'Atzeneta, els republicans esperaven que l'enemic els ataqués cap a la Vall d'Alba i, seguint la rambla d'Atzeneta, cap a l'oest. Al mateix temps esperen que el Destacamento de Enlace intente avançar sobre el començament de la carretera de Villahermosa, per envoltar i fer-se completament amb el massís de Penyagolosa i, al mateix temps, tallar la carretera de Castelló a Rubielos de Mora²⁹⁹. També esperaven que els rebels pressionaren en direcció a Llucena des de Penyagolosa i des d'Atzeneta cap a la Vall d'Alba i Costur.³⁰⁰

Des del punt de vista dels rebels, la *IV División* tenia ordre de prosseguir la seua marxa cap a Costur i les altures entre Costur i Vilafamés. Les seues posicions als massissos 550 i 500 entre Atzeneta i Les Useres les ocuparia la 2ª Brigada de la 55 División, cobrint així la seua progressió. Esta brigada hauria d'ocupar també les elevacions de terreny entre La Ramblella i la Rambla de la Viuda amb l'objectiu d'ocupar les carreteres a La Barona. Havia de ser una maniobra ràpida i que fora possible el trànsit de vehicles des de La Torre d'En Besora a Atzeneta i des d'Atzeneta a La Barona.

L'operació comptaria amb altres dos batallons de la 55 División, que serien rellevats per forces de la 84 División. Des d'este cos d'exèrcit sol·licitaren també que el *Destacamento de Enlace* continués la seua progressió sobre el vèrtex Gozalbo per protegir l'avanç de la *IV División* cap a Costur i fer possible la utilització de la carretera d'Atzeneta a La Foia³⁰¹. Com a suport, la *IV División* sol·licita a la *Legion Kondor* que bombardege la cota 500 al nord-oest de Costur

²⁹⁷ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.1749,1.

²⁹⁸ AGMAV,C.1749,1

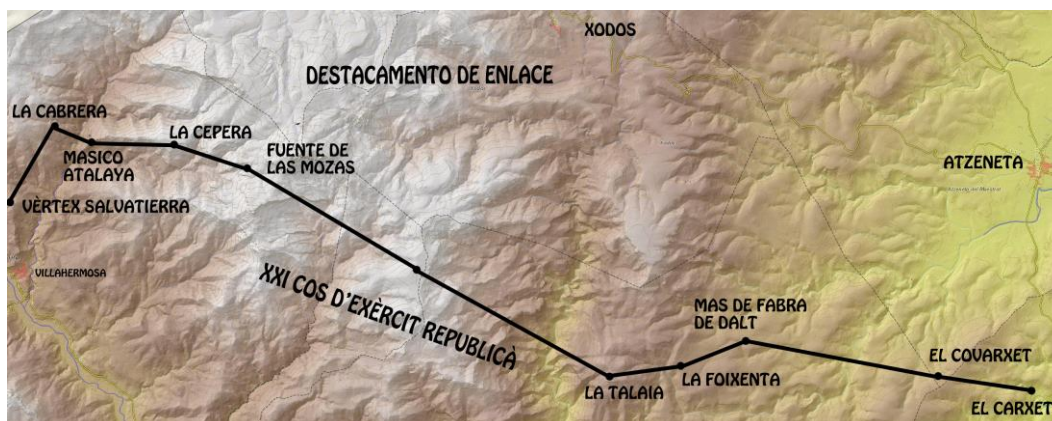
²⁹⁹ AGMAV,C.591,2

³⁰⁰ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro

³⁰¹ AGMAV,C.1750,Cp.20

[el Cabeço, 589m], i altres objectius a l'est d'esta localitat³⁰².

9 de juny

MAPA 8. Primera línia republicana el 9 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

La primera línia republicana va quedar marcada per les següents posicions poc abans de tancar-se el diari d'operacions republicà: Riu Villahermosa, Vèrtex Salvatierra, Masico de la Atalaya, Alt de la Cepera, Fuente de las Mozas, altures al sud del Mas del Collado de Arriba [zona de la llima Saltadora], vèrtex de La Talaia, Mas de la Foiagenta, Mas de Fabra [de Dalt], Mas de la Llometa, altures al sud del Covarxet, El Carxet i el quilòmetre 18,5 de la carretera Useres-Atzeneta.

L'exèrcit republicà va perdre el poble de Les Useres a les 9:15, hora republicana, amb un posterior atac cap a l'est i l'oest del municipi que va resultar infructuós gràcies a l'artilleria republicana³⁰³. L'hora de l'ocupació de Les Useres es contradiu amb les fonts rebels com ara vorem. També va perdre La Barona, Penyagolosea [a les 11:45 després d'un replegament tàctic de les tropes

³⁰² AGMAV,C.1750,Cp.20

³⁰³ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. Dona l'entrada de les tropes a Les Useres més tard, a les 10:30, que serien les 9:30 en l'horari dels rebels «A las 10.30 enemigo con un batallón entra en Useras» També aporta més informació posterior «A las 12: 15 se observan 13 tanques en la carretera de Useras.[...] A las 17h dos batallones por la carretera de Useras sobre las cuales hace fuego nuestra artillería. [...] A las 12 e observan varios camiones sin precisar número llevando piezas de artillería en dirección a Useras.»

republicanes³⁰⁴], La Pelejaneta i amés les tropes de Valiño van tallar la carretera del Castillo al quilòmetre 70 [17:30h].³⁰⁵

D'este dia tenim dades de la línia defensiva del *XXI Cuerpo de Ejército*. Estes eren les unitats desplegades al front i la seua posició³⁰⁶:

- *División Andalucía*. A la província de Teruel.
 - *129 Brigada*. sud de Loma del Asno [Teruel].
 - *220 Brigada*.
 - *Bateria 105* [dos peces]
 - Una companyia de blindats [8 en total]
- *19 División*. Casa de Benages [3km al sud de Villahermosa].
 - *6ª Brigada*. Masía de Ríos [Teruel].
 - *58 Brigada*. Forcall del Barranc de Borràs amb el Riu.
 - *16 Grupo de Asalto*. Vèrtex Tabas [1.514m].
 - *52 Brigada*. Bibioj.
 - Bateria 15,2 del cos d'exèrcit [2 peces]
 - Bateria 105 [3 peces]
- *52 División*. Creuament de carreteres al sud de Lluçena.
 - *196 Brigada*. sud de la Talaia. Es traslladà el 8 de juny des de Sarrión a la Manzanera i el dia 9 a Lluçena en camions junt amb la *197 Brigada* i el *31 Grupo de Guardias de Asalto*³⁰⁷.

³⁰⁴ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. Allí es van concentrar dos batallons rebels i AGMAV,C.591,2.

³⁰⁵ AGMAV,C.591,2

³⁰⁶ El "Cachet" i el "Corobachet" segons el document.

³⁰⁷ Els guàrdies d'assalt de la zona de Lluçena van passar una experiència de ben segur traumàtica, ja que van ser enviats al front sense artilleria i amb 30 cartutxos per persona, protagonitzant diverses retirades. Este prestigi negatiu va fer que els cobriren la retirada amb la 196 brigada,

- *31 Grupo de Asalto*. La Talaia.
- *División Extremadura*. Km 14 de la carretera a Atzeneta [Les Useres].
 - *69 Brigada* [2 batallons]. Km 16 de la carretera a Atzeneta.
 - *49 Brigada* [en recuperació]
 - *15 Grupo de Asalto* [en recuperació]
 - *Destacamento Especial de Enlace* [en recuperació]
 - *Grupo Skoda* [6 peces]
 - *Bateria Soda 7,6* [3 peces]
 - Companyia de 8 carros [reserva del CE]
- Carros. Passaran la nit del dia 9 al creuament de carreteres de La Foia.

Segons el diari d'operacions del XXI CE republicà, el dia 9 va prosseguir la ofensiva colpista amb la mateixa intensitat del dia anterior. Açò els va servir per ocupar El Carxet i el Covarxet³⁰⁸, que estaven defenses per forces de la *División Extremadura*. Les defenses republicanes a Penyagolosea i Fuente de las Mozas va resistir els primers atacs rebuts, però, com hem dit abans, Penyagolosea va ser ocupada pels rebels també. Amés, l'artilleria va fer foc sobre les posicions enemigues a Penyagolosa i Salvatierra³⁰⁹. A les 14:30 les tropes del flanc dret del *Destacamento de Enlace* van atacar el mas de l'Aldua i van arribar a batre el quilòmetre set de la carretera de Lluca a El Castillo. Entenem per «batir» el fer foc sobre ella amb artilleria, no ocupar-la. També van fer foc a les 12:30 sobre Villahermosa del Río. A la zona de La Talaia s'estava preparant un atac cap al

que tenia ordre de disparar si retrocedien i també van tindre dificultats en ser abastits de menjar. (González, 2015)

³⁰⁸ El «Cachet» i el «Corobachet» segons el document.

³⁰⁹ AGMAV,C.591,2. L'artilleria enemiga localitzada estava al NO de Sant Joan de Penyagolosa, el NE del Pou de la Mina de Penyagolosa, La Solana i dos antiaèries entre Atzeneta i l'Andreva. A banda de tretze tancs que es desplaçaven per la carretera de Les Useres.

Castellar i hi havia concentració d'unitats rebels³¹⁰.

Les tropes de Valiño van avançar molt de terreny el dia anterior, però no els va eixir debades ja que el desgast que van patir va ser molt gran i l'avanç es basava en el poder artiller i de l'aviació. Així figura a l'ordre general d'operacions d'este dia, el 9 de juny³¹¹: «*El desgaste de la infantería enemiga es grande y obliga al enemigo a frecuentes detenciones en su ataque, que realiza a base principalmente de la artillería y de la aviación. La profundidad de su penetración no es grande en sus acciones tácticas*»³¹².

L'aviació republicana va actuar tres vegades al sector del XXI CE La lleial a Franco va bombardejar la zona del poble de Lluca i les posicions de la División Extremadura³¹³. A partir del part del 9 de juny apareix al butlletí d'informació de la *Jefatura del Aire* podem especificar que la *Legion Kondor* va bombardejar l'oest de Costur en dos ocasions, i també a Vilafamés. Sobre els bombardejos de Costur per part de la *Legion Kondor* se'n recorda Manuel Gozalbo Segura, que aleshores era un xiquet:³¹⁴

Quan van arribar les forces, els soldats, la maquinaria bel·lica, els camions, que venien aquí abans del bombardeig, que van estar acantonats en Costur, i a casa teniem un soldat també. Tambè recorde com començaven a apareixer els refugiats, abans que vingueren els soldats, i els refugiats en la seua majoria eren andalusos, i van venir per poder salvar la pell. [...]En els bombardejos van morir dos persones, però van tombar moltes cases. Nosaltres al bombardeig ens trobavem al campanar. Hi havia refugi, però segons pareix se van construir despres del primer bombardeig, i hi havien dos, perquè nosaltres sempre que deien «al refugi» anàvem al refugi, i estavem al campanar porque deien que els feixistes no tiraven a les esglesies. [...]van

³¹⁰ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. «13:30h una concentración con efectivos mayores a un batallón y 5 mulos se concentran al S de Atalaya por el Castellar y mas Galapo. [...] A las 12h se observan algunos grupos de infantería con mulos en mas Galapo y el Castellar. [...] A las 10:30h 50 mulos se dirigen al vértice Atalaya en dirección E. [...]A las 12:30 cañonea Villahermosa del Río y retagardia». També consta a AGMAV,C.591,2.

³¹¹ AGMAV,C.597,3,3.

³¹² AGMAV,C.597,3,3.

³¹³ AGMAV,C.837,14,1

³¹⁴ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista 294. Manuel Gozalbo Segura.

caure més de 20 cases, que algunes se van reconstruir ràpidament, però algunes van estar molts anys en terra [...] Van morir dos persones al bombardeig, que eren mare i fill, els cognoms eren García. Que el bombardeig que te contava va ser eixe dia, que el bombardeig va tirar sa casa, que no la va tirar completament, i ells van eixir il·lesos, però ells dos i una cabra que tenien, es veu que els va agafar molt de susto i van voler anar a una casa que tenien als afores de Costur, que tenien a la carretera que va a les Useres, i se veu que els ametrallaren des dels avions, perque una bomba no els van tirar, i els van matar fora del poble. Ella, sa mare, la van tallar en una rafaga, perque estava casi partida, pero ell se veu que estava ferit perque estava baix d'una figuera, es a dir, que van arribar i la cabra també havia mort.

Va haver un combat contra 30 *Chatos*, però no apareix que haguera cap baixa. Per la seua part l'*Aviazione Legionaria* va bombardejar les posicions republicanes primer al nord i després al sud de Llucena. En esta ocasió sí que coincideix la informació de les dos parts³¹⁵.

També podem saber la distribució al front de la *xxii División: La 49 Brigada* estava a Vilafamés, la *132 Brigada* entre La Barona i Atzeneta, la *22 Brigada* a les altures de la Serratella, la *92 Brigada* a la carretera de la Barona i Serra d'Esparreguera i la *83 Brigada* entre Albocàsser i la Moleta. La *Brigada 116* va ser rellevada per tres Batallons de la *6 Brigada*, i enllaçava per la dreta amb la *32 Brigada* i per l'esquerra amb guàrdies d'assalt³¹⁶.

Al butlletí d'informació del *CE de Galicia* del 9 de juny es recull informació sobre diverses unitats republicanes que lluitaven a la zona aquells dies. Esta informació els era aportada, en part, per les declaracions dels presoners i entregats³¹⁷.

- *14 Batallón de Ametralladoras*. Es va organitzar feia 2 mesos a València amb reclutes de la lleva de 1929 i el 18 de maig va eixir d'esta ciutat per situar-se per La Estrella [Entre Mosqueruela i

³¹⁵ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 234.

³¹⁶ AGMAV,C.1749,1

³¹⁷ AGMAV,C.1749,1, 4, 53.

Vistabella]. Aleshores era anomenat *Batallón C*. Es va retirar al Post de Comandament de Vistabella, d'allí a Benafigos i de Benafigos a la zona d'Atzeneta on estaven des del 8 de juny. Li restaven 600 homes i no li quedaven metralladores, però sí cinc fusells metralladors rebuts a Vistabella. Va ser comandat en primer lloc pel Capità Manuel Pérez Garrido que va caure malalt a finals de maig i el va substituir pel Tinent Amarás, que després de ser ascendit a Capità i nomenat cap del sector de Vistabella. Este va ser substituït pel Capità Julio Díaz.

- *Batallón de Ametralladoras de la División Toral*. Estava a l'esquerra de l'anterior i també es va haver de retirar.
- *Batallón de Ametralladoras de la 5ª División*. Enllaçava amb la 22 Brigada i era comandat pel periodista Manuel de la Mata.
- *32 Brigada*. Lluitava a les altures al sud-oest d'Atzeneta procedent de Benafigos i, prèviament, de Culla.
- *22 Brigada*. S'havia retirat cap a la zona del pla de Vilafamés.
- *15 Grupo de Asalto*. Es trobava recuperant-se a Orpesa i va ser traslladat a Vistabella el 31 de maig rellevant al *2º Escuadrón de Caballería*. Estava format per 800 homes amb metralladores Colt i fusells Mauser, però el 8 de juny ja només en quedaven 100 i es van agregar a la 69 brigada amb la que enllaçava a la seua dreta.
- *2º Escuadrón de Caballería*. Depenia de l'exèrcit de maniobra [Base Turia]. Es va organitzar a Betxí i se li van destinar tots els útils de la remunta de València. Se'ls va situar a la zona de Vistabella fins que van ser rellevats. Els 93 components lluitaven entre Atzeneta i Llocnou de Cardener, armats amb fusells màuser
- *69 Brigada*. El dia cinc van ser traslladats de Torreblanca a Atzeneta els batallons 278 (*Leones Rojos*), 274 (*Margarita Nelken*), 275 (*Prieto*) i 276 (*Asturias*), que formaven la *Brigada*

69; per reforçar posicions de Benafigos i altures al sud de Vistabella i contindre les forces del sector. Va rellevar a la 116 a la zona d'Atzeneta, ja que esta necessitava reorganitzar-se. La Brigada, que va ocupar el flanc dret del *XXI Cuerpo de Ejército* estava composta de voluntaris generalment de les JSU. Esta unitat va participar posteriorment al vèrtex Gozalbo i altures que dominen Llucena, amb un paper molt destacat³¹⁸.

- *52 Brigada*. Segons el butlletí d'informació del *CE de Galicia* del dia 5, va eixir de Vilafamés en direcció a Llucena del Cid mentre estaven venint d'Extremadura la *63* i la *88 Brigada*³¹⁹.

El mateix document recull que hi havia al front d'Atzeneta unes 30 peces d'artilleria, tot i que mancava de munició. El desproveïment de munició era altre dels greus problemes amb que s'havia d'enfrontar l'exèrcit republicà. L'actuació de l'aviació al servei de Franco i el devastador efecte de l'artilleria generaven una gran desmoralització als defensors republicans.³²⁰

Segons el part de guerra sobre l'ocupació de Les Useres, redactat ja a Atzeneta, les forces de la *IV División Navarra* van ocupar l'altiplà de cota 500 [La Roca Cervera], el poble de Les Useres i fins les proximitats de l'altiplà de Costur. A les estribacions del vèrtex Gozalbo van contactar amb forces de la *1ª División Navarra*, que també es dirigien cap a la l'altiplà de Costur. No va ser fàcil l'avanç, ja que es van trobar amb una forta resistència i les tropes republicanes van volar tres ponts entre Atzeneta i Les Useres, de difícil reparació per les dificultats del terreny per on passava la carretera. L'avanç rebel, per tant, no va ser tan ràpid com esperaven ells esperaven i no van assolir l'objectiu marcat d'arribar a l'esmentat altiplà³²¹.

³¹⁸ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1

³¹⁹ AGMAV,C.1749,1

³²⁰ AGMAV,C.1749,1, 4, 53

³²¹ «El enemigo que opuso fuerte resistencia, voló tres puentes entre Adzaneta y Useras, todos de difícil arreglo, dado lo encallejado del trazado de la carretera, por lo que el avance no se

La 1ª Brigada va atacar pel flanc dret a les 8 del matí, hora rebel. El *Tercer Batallón de Flandes* va avançar per la dreta de la carretera per protegir el flanc en l'avanç de la resta de batallons d'esta primera brigada. A les 11:50 va prosseguir el moviment de recolzament per la dreta mentre els republicans feien foc constant. El *Primer Batallón de Flandes* va ocupar la cota 450 davant de les Useres. Al mateix temps el *B de Melilla* va avançar per l'esquerra des d'Atzeneta fins aproximar-se al seu objectiu assenyalat, després de superar «*un terreno áspero y montañoso*», de salvar els ponts volats, la «*durísima resistencia del enemigo, que con toda clase de armas automáticas hostiliza constantemente a dicha unidad*» i altres obstacles.

Donada l'ordre d'ocupació del poble de Les Useres el batalló *B de Melilla* va fer un moviment envoltant, recolzat pel primer i tercer de batalló de Flandes, amb el que va aconseguir anul·lar la forta resistència republicana i ocupar la localitat. Va haver moltes baixes i també un bon nombre de presoners republicans. Esta informació es contradiu amb les fonts republicanes, que situava la pèrdua de Les Useres a les 8:15h o a les 9:30h. Cabria la possibilitat que esta fora l'hora en que els republicans van donar per perduda la població i es van retirar d'ella, però la font rebel afirma que va haver forta resistència i moltes baixes.

Com a testimoni de l'ocupació de Les Useres disposem del de Mercedes García, que detalla com els refugis estaven escarbats a les roques de les muntanyes i també hi havia gent refugiada a L'Església, baix d'uns arcs que semblaven el més resistent i protegits de la possible metralla amb sacs d'arena. Quan van entrar els navarresos els van dir que al balcó encengueren un atxa per que els moros sapigueren que no havien d'entrar a saquejar³²². També hi havia refugis de la Guerra Civil al Mas Blanc, a la Penya-Roja, a la Vila Vella, a l'Artesa i a un avenc proper a la font de la Ponça. El Mas Blanc es troba sis

pudo llevar con mayor rapidez, si bien el espíritu de nuestros soldados, supo vencer con gran energía aquella y las dificultades del terreno, consiguiendo los objetivos marcados a excepción de la meseta de Costur»

³²² Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 325. Mercedes García.

quilòmetres a l'est i s'accedia a una cova en vertical a través d'una casa ara derruida. A l'Artesa hi ha unes cavitats properes al mas dels Gats on es van amagar molts masovers. L'abric principal presentava bones condicions d'habitabilitat, amb parets de pedra seca. A la Vila Vella, molt prop de la localitat hi és la cova Obscura, de boca menuda que es va eixamplar un poc per que entrés la gent de Les Useres. Potser esta fora a la que es refereix Mercedes García. A la Penya Roja hi ha un avenc al límit amb el terme de Figueroles, on es van amagar dos veïns de les Useres i un pastor. Prop d'allí, a la Lloma Leandra hi ha un avenc on hi havia amagades entre 15 i 20 persones (Viciano, 2007).

Per la nit van dormir allí el *Batallón B de Melilla* i el *Primer Batallón de Flandes*, a la cota 450³²³, mentre que el *Tercero de Flandes* va prosseguir avançant i mantenint foc amb les tropes republicanes, que defensaven amb tenacitat la carretera de Les Useres a Costur. Finalment van establir contacte amb les forces de la *1ª División Navarra*. Van pernoctar en arribar a les immediacions del Mas de la Serra i van ocupar a última hora, per raons de seguretat, una de les altures de les estribacions del vèrtex Gozalbo.

Les forces de la *2ª Brigada*, que havien passat la nit a l'altiplà de cota 550 al sud-est d'Atzeneta [suposadament el Bovalar] van ser rellevades de matinada per tropes de la *55 División* i se van concentrar al sud d'este altiplà fins migdia. Aleshores el *Batallón de Las Navas* va avançar en avantguarda i a les 13, hora rebel, van ocupar l'espeló al sud-est d'esta cota. Allí va ser fortament castigada per l'artilleria republicana. A les 18h va prosseguir l'avanç i el *Batallón de Las Navas* va ocupar la cota 500 seguit pel *Tercero de Sicilia*, que cobria el flanc esquerre. Des d'allí es dominava el pla, on es concentraven moltes tropes republicanes sobre les que s'obrí foc. Per la dreta avançava el *Tercero de Bailén*, que es va enfrontar a una fortíssima resistència republicana quan es va apropar a la carretera Atzeneta-Costur. Finalment va ocupar la cota 510. Així queden situades estes unitats. La *3ª Brigada* seguia a les altures del mas del *Curaco* obrint foc sobre les tropes republicanes del pla i que tracta d'obstaculitzar l'avanç rebel.

³²³ Suposadament la zona del mas del Xinxero

El resultat d'estos combats va ser per a l'exèrcit rebel el de 2 morts i 35 ferits i molta munició consumida: 26.125 cartutxos de 7,92mm, 6.900 de 7mm, 2.400 de 1,62mm, 194 granades de ma i 70 granades morter de 81mm. La unitat que més munició va consumir va ser l'encarregada d'ocupar Les Useres, és a dir, el *Batallón «B» de Melilla*, que va utilitzar 17.750 cartutxos i 149 granades. El *3er Batallón Montaña Sicilia* va utilitzar 6.500 cartutxos, 45 granades de ma i 70 granades morter, el *Batallón «C» de Las Navas* 5.700 cartutxos, el *3er Batallón Montaña Flandes* 3.200 cartutxos i el *3er Batallón de Bailén* 2.300 cartutxos. També van participar, el *4º Batallón de Bailén* i el *1er Batallón Montaña Flandes*. També cal apuntar que van fer 61 presoners republicans.³²⁴

La *2ª Brigada* de la *55 División*, afecta a la *IV División Navarra*, va prosseguir la seua operació en direcció a Les Useres deixant dos dels seus batallons sobre la carretera. Un regiment de la *1ª Brigada* de la *55 División* es va quedar cobrint les posicions al nord del Monlleó i altres dos regiments van quedar afectes a la *IV División Navarra*. El *Primer Regimiento*, tal com hem vist al part d'operacions, rellevà a dos brigades de la *IV División* de la cota 550 al SE d'Atzeneta. El Segon regiment d'esta mateixa divisió va deixar les seues posicions a l'oest d'Atzeneta i marxà amb el *6º Batallón* i la *1ª Bandera* per la carretera d'Atzeneta a Costur, juntament amb una brigada de la *IV División Navarra*, amb l'objectiu d'ocupar Costur³²⁵.

Al final de la jornada, a les 22:30h, la *IV División Navarra* es marcà una prioritat clara i urgent: ocupar Costur i avançar sobre Vilafamés. Eixa tasca se li va encomanar a la *55 División* i podem vore la urgència de la maniobra a través d'un telegrama del Coronel Jefe del *CE de Galicia* al Coronel de la *55 División*³²⁶:

Interesa apresurar todo lo posible la ocupación de Costur y el avance posterior sobre Villafamés. Para ello puede disponerse de la totalidad de la 55

³²⁴ AGMAV,C.1518,Cp.19/27. Parte de guerra del 9 de Junio de la IV Navarra, correspondiente a la ocupación de Useras

³²⁵ AGMAV,C.1750,Cp.21, D3

³²⁶ AGMAV,C.1750,Cp.20

División. Comprendo las dificultades de terreno y de tiempo, pero así lo requiere la maniobra y lo reitera el General Jefe del Ejército. Los servicios de Aviación dada la urgencia los interesará directamente de la Legión Condor.

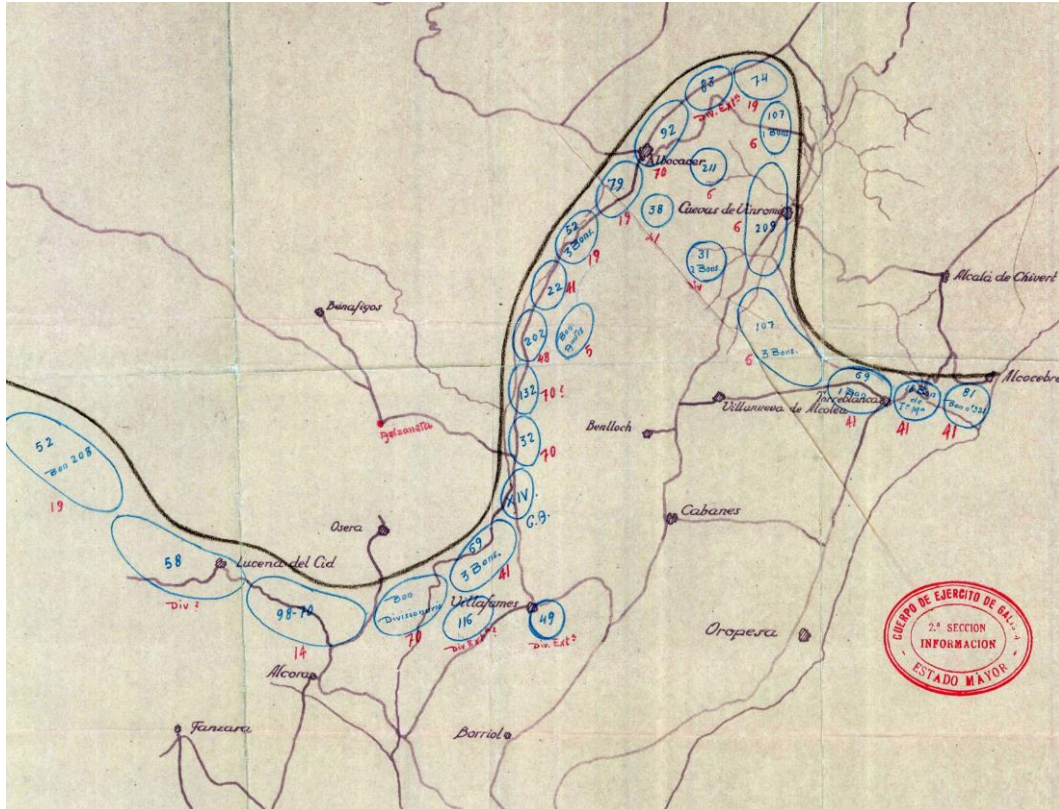
Com a reforç les forces de la 84 División havien de rellevar a les de la 55 a les posicions de la zona del Monlleó i Atzeneta per que estos puguen dispondre de tots els efectius de cara al dia següent.

En resum, els rebels van avançar un poc més, tot i que no va ser una desfeta tan important com la del dia anterior per la defensa republicana. Esperaven per als propers dies que els rebels tractaren d'ocupar l'Alcora per intentar envoltar Castelló³²⁷.

10 de juny

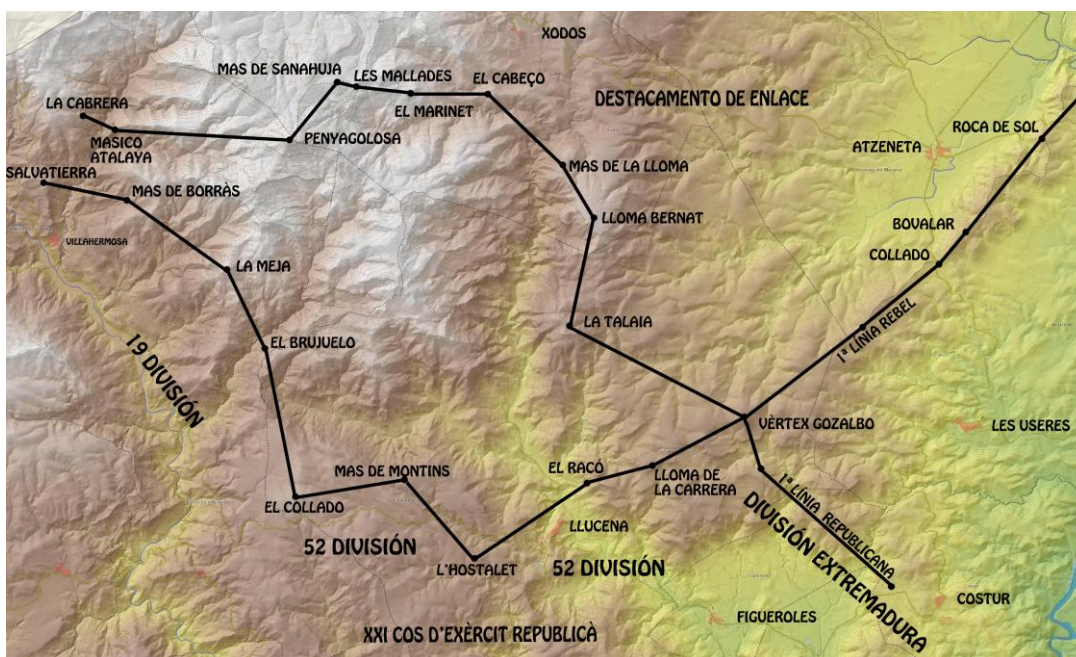
Segons el part de guerra del Ministerio de Defensa «*Los rebeldes presionaron fuertemente también en dirección de Lucena del Cid y Figueroles, donde se combate con extraordinaria violencia. En los demás frentes sin noticias de interés*». És a dir, que aquells dies la comarca de l'Alcalatén era l'escenari va estar en joc el desenllaç de la Guerra Civil i els combats van ser molt durs. Atenent a les conclusions del butlletí d'informació de les 8:00h del dia següent, des de l'exèrcit republicà tenien clares les intencions dels rebels: «*peristen los propósitos del enemigo de tratar de envolver el sector E por el S de Castellón, siguiendo sensiblemente la dirección del cauce del rio Mijares, ocupando previamente Alcora y presionando en dirección Onda*». No obstant, el desplegament artiller i la presencia de l'aviació van ser tan descomunals que els rebels van acabar assolint els seus objectius..., tot i que no els va resultar

³²⁷ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. « Se acentuan los indicios de persistir en su actitud ofensiva el enemigo en el sector de Adzaneta Useras con la dirección general de ataque hacia el E y para tratar de dominar la rambla de la viuda. En el sector Lucena Figueroles tratará probablemente de ocupar Alcora para intentar envolver Castellón siguiendo el barranco de la Viuda y rio Mijares».

MAPA 9. Primera línea republicana el 10 de juny de 1938. S'observa l'intent d'encerclar les defenses de la zona de la costa, que van acabar reculant. AGMV, M, 2094, 14.

³²⁸ AGMAV,C.591,2

MAPA 10. Primera línia republicana i primera línia rebel el 10 de juny de 1938.
Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

Situació de primera línia rebel: Peña del Palo [Puertomilgalvo], Masía de Viñarroya, Masia del Zorro [Cortes de Arenoso], Peña Parda [Puertomingalvo], camino de la *Torrecita* [La Torretica], Caserio de Cabrera, Masico de la Atalaya [est del riu Carbó], vèrtex Penyagolosa, Sanahuja, les Mallades, Marinet, Cabeço, Mas de la Loma, Lloma Bernat, La Talaia, vèrtex Gozalbo, La Torreta, cotes 580, 584 a 4km al sud de Atzeneta [zona del Covarxet i el Carxet], Collado, Bovalar, Roca de Sol, Casa Francisco [...]³²⁹

Variació de la primera línia republicana: [...] Tabas (enllaç amb el VII CE), Masico del Raz, El Romeral, Salvatierra, Mas de Borràs seguint en direcció sud-est a la Meja, el Brujuelo, El Collado, Mas de Montolio [Montins], Mas d'Agut [nord-oest de Lluçena], L'Hostalet, El Racó [de les Fleixes], La Lloma [de la Carrera ¿?], tossal de Gozalbo³³⁰, seguint un quilòmetre al sud y dos a l'oest de

³²⁹ AGMAV,C.591,2

³³⁰ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro. El vèrtex Gozalbo va ser ocupat per la 2ª Bandera de Castilla. (González, 2015;p.72)

Costur. També van ocupar els rebels Masía del Villar³³¹ i Masía de la Manzanera.

A la llima de la Manzanera hi havia un amagatall utilitzat com a refugi pels masovers. Este amagatall és una cova poc profunda amb un estretiment a la seua boca que sembla que seria coberta amb argelagues. Prop d'allí, al mas de Tena hi ha altra cavitat que aparentment tingué una funció similar. També per la zona es troba la cova del Mosquerí o del Cabeço on hi havia unes 60 persones refugiades dels masos de la rodalia. Llucena és un terme municipal amb gran nombre de masos i cada mas tenia els seus propis mitjans de supervivència, un dels quals era un lloc per refugiar-se en cas de necessitat.

Així a Llucena Viciano té catalogats un bon nombre de refugis naturals que a continuació detallaré per ser d'interés per esta investigació, amés dels citats anteriorment. Estos refugis es troben a: Mas de la Sabina [coveta de l'Arena], Masos de Campiello, Torreta i Crevà [cavitat de la Calçadeta], Mas de Llorenç [Mina de Galena i el Cantal *Pardo*, on hi hagué 23 persones], mas de la Carrera [coveta pròxima i el Covarxo], mas de Vernús [cavitat acondicionada pròxima], Mas de Bartoll [una de Les Crevadetes, a la zona d'El Motxo, i avencs del Cabeço], masos de la Mina, Batxero i Covarxos [Cova de l'Eixep], La Foiagenta [covetes al barranc del Joncaret], masos de Conill i Montins [cavitat al mas de Conill], L'Aldua [cova de la Moleta], Les Pedroses i el Joncar [El Furgatxo i, sobretot, sima de Les Pedroses, on hi va haver 28 matalassos], Mas de Tena [cova del Penatxo], Masos de Xiva, Cantera i La Carrera [cova de la roca del Morralàs], La Costa [cova del Petit, es van amagar uns fugits del front] i La Venta de Marieta [cavitat que va fer de refugi antiaeri].

Altres cavitats de Llucena citades per Viciano al seu estudi van ser les següents: cova de la Facció, cova de la Sabina, Cova Fonda i del Pla de les Saleres, les dos prop del naixement del riu, les coves del Cabeço de Sant Just i L'Avenc dels Planillars, junt al Morral. Estes dos últimes emprades per amagar

³³¹ Al la font apareix Mas de la "Billa", però entenem que es tracta del mas del Villar per la seua situació al costat de la Manzanera.

ramat. Com podem vore, cada mas solia disposar dels seus amagatalls quan les circumstàncies ho demanaven i el terreny càrstic del terme de Lluçena ofería estos amagatalls, que van tindre un paper molt important al llarg de la història, ja que no només es van emprar durant la guerra, sinó que a les Guerres Carlines ja havien tingut una funció destacada i en època dels Maquis la van seguir tenint. La boca d'estos amagatalls, quan era possible, solia ser coberta per una argelaga nugada amb un cordell, que periòdicament es canviava, ja que quedava seca. (Viciano, 2007)

Els rebels també van tallar la carretera del Castillo a Lluçena al quilòmetre 67 d'aleshores, que seria a les proximitats del Revolcador. Pel sud-oest de Costur els defensors van poder parar l'atac de la *IV División Navarra*³³².

Així estaven distribuïdes les diferents unitats que composaven el XXI Cuerpo de Ejército durant el dia 10:

- *19 División*: Des de l'alt de Tabas fins El Collado (al nord del Revolcador), on enllaçava amb la *52 División*. Post de comandament a Les Cases de Benages. Estava composta per:
 - *6ª Brigada*.
 - *58 Brigada*. P.C. on s'uneix el barranc de Borràs amb el riu Villahermosa.
 - *52 Brigada*. P.C a Bibioj.
 - *16 Grupo de Asalto*. P.C. a l'alt de Tabas.
 - *Bateria Skoda* [3 peces].
- *52 División*: Des del Collado fins la Lloma [de la Carrera]. P.C. al sud de Lluçena, on comença la carretera d'Argelita. Estava composta per:
 - *196 Brigada*. P.C. a Lluçena.

³³² AGMAV,C.837,14,1

- *197 Brigada*. P.C. a la zona del Castillo de Villamalefa.
- *XXXI Grupo de Asalto*. P.C. a Llucena.
- *División Extremadura*. Des de la Lloma a l'oest de Costur, on enllaçava amb el *XXII Cuerpo de Ejército*. P.C. a La Foia. Està composta per:³³³
 - *69 Brigada*. P.C. sobre la carretera a Atzeneta (4km a partir de la Foia). És a dir, per la zona del Mollonàs³³⁴.
 - *49 Brigada*. P.C. al mateix lloc que l'anterior.³³⁵
 - *15 Grupo de Asalto*.
 - *Destacamento Especial de Enlace*.
 - *Grupo Skoda 7,6* (6 peces).
 - una companyia de carros.
 - *74 Brigada*. P.C. a La Foia

En quant al *Destacamento de Enlace*, la Primera Brigada de la 1ª División Navarra va reemprendre la marxa cap al sud des de les altures de la zona del vèrtex Gozalbo però allunyant-se de la carretera de Les Useres a La Foia per no ajuntar-se amb les tropes del *CE de Galicia*. Al final de la jornada va arribar fins el Maset del Col·legial, en terme de Figueroles. Al mateix temps, la IV División

³³³ AGMAV,C.837,14,1

³³⁴ AGMAV,C.1749,1. El butlletí d'informació del *CE Galicia* i *IV Navarra* del dia 10 de junio diu que ha sigut identificada una unitat nova al front, la 69 brigada. Procedent de Torreblanca va ser traslladada a Vilafamés. «Esta brigada nueva en este frente se ha localizado a lo largo de la carretera de Adzaneta a Useras». Es comenta que s'anava a portar una brigada des de Martos i altres dels frons d'Andalússia, Extremadura i Madrid. També apareix informació dispersa sobre altra unitat republicana identificada. Es tracta del *Batallón de Reclutas del 40 de la 70 División*. Es va retirar per la zona de Vistabella, Benafigos, oest d'Atzeneta i fins les Useres. La nit del 9 al 10 va quedar a les immediacions del pont volat de la carretera al eixint de les Useres en direcció Costur. Restaven uns 200 homes i enllaçaven amb la 69 Brigada. La *70 División* ja pertanyia al *XXII Cuerpo de Ejército*.

³³⁵ AGMAV,C.1749,1. Boletín de información del CE de Galicia del dia 10. Segons este butlletí d'informació la 49 brigada estava molt mermada. El *4 Batallón* estava compost per 80 homes amb un fusell metrallador. La informació que tenien no era correcta, ja que situen el post de comandament d'esta brigada al NE de Llucena i no prop de Costur.

agafava, tal com comentem, direcció cap a Vilafamés i Borriol sense avisar al Destacamento de Enlace. Açò, segons Valiño, va deixar a la *1ª División Navarra* amb el flanc esquerre al descobert, mentre que a la seua dreta la columna del centre no podia superar encara el Gorgàs, tot i que el quart regiment, com a reforç, va aconseguir tallar la carretera de Llucena. Les tropes republicanes van aprofitar esta situació per contraatacar sobre la *1ª División Navarra* i guanyar-li terreny, tot i que al dia vinent va aconseguir recuperar-lo.³³⁶

Al flanc dret estaven el *Tercio de Montejurra* i el *Tercio de Lácar* tractant d'avançar encara des del mas de l'Aldúa cap al barranc van ser sorpresos pels republicans i van haver de recular.³³⁷ Tanmateix la columna central del *Destacamento de Enlace*, que el dia anterior havia progressat des de La Talaia fins el Castellar, va intentar progressar i creuar el riu Llucena pel seu flanc dret, però els guardes d'assalt van fer foc des de la roca del Gatell o Lloma Pinera. Després de durs combats els rebels van ocupar esta important posició estratègica que els va permetre tallar la carretera i dominar la zona. També va ser este el dia de l'ocupació del vèrtex Gozalbo (González, 2015;48).

Atenent al part d'operacions de la Comandància de Artilleria de la 1ª División Navarra, als masos a l'E de Llucena els grups d'artilleria 0.100 (Comandant Bennasar) i 0.155 van efectuar 1.440 trets, dels quals 349 eren bateries. Estes dades ens aporten una idea sobre la gran quantitat d'artilleria utilitzada estos dies³³⁸.

Posició de les tropes de la 1ª División Navarra segons el Boletín de Información Republicana del dia 10 de juny³³⁹:

- *Tercio de Lácar*. Penyagolosa.

³³⁶ García-Valiño Marcén, Rafael (1949): Guerra de Liberación Española (1938-1939). Madrid, Biosca.

³³⁷ Cia Navascués, Policarpo (1941): Memorias del Tercio de Montejurra. Pamplona, La Acción Social.

³³⁸ AGMAV,C.1508,Cp.62

³³⁹ AGMAV,C.591,2.

- *5ª Bandera del Tercio*. Sud de Penyagolosa.
- *6ª Bandera del Tercio*. Mas de l'Aldua.
- *7ª Bandera del Tercio*. Mas de Molinos.
- *3 Batallón Regimiento San Marcial 22*. Xodos.
- *3ª y 5ª Bandera de Falange Española de Burgos* de la *3ª Agrupación*. Front a les posicions republicanes a Llucena i Figueroles.
- *5º Tabor de Regulares Alhucemas 5* i *5º Tabor de Regulares Ceuta 3* de la *2ª Agrupación* al mas de la Torreta [al costat del mas de Foios³⁴⁰].

El *CE de Galicia* anava enllaçant ocupacions de nuclis de població importants: havia ocupat Atzeneta el dia 8, Les Useres el dia 9, i el dia 10 va ser el de l'ocupació del Mas d'Avall i Costur, amés de La Barona. Quan es va fer de dia el *3er Batallón de Flandes*, de la primera brigada, va eixir des de les estribacions del vèrtex Gozalbo, on va pernoctar, en direcció a la *Peña del Rayo* [entenem que es refereixen a la Peña Roja, on s'uneixen els termes de Llucena, Les Useres i Figueroles. *Rayo*≈*Royo*]. Esta penya dominava les altures de cota 500 [El Cabeço] que descendeixen fins el Mas d'Avall i Costur i, per tant, allí es va establir la base de focs per a l'avanç de la resta de la Brigada, que va iniciar el descens enfrontant-se als defensors republicans. Seguint estes altures el *3er Batallón de Flandes* va ocupar el Mas d'Avall i Costur. Crida l'atenció el fet que Costur va ser ocupat per la *IV División Navarra*, però la primera comissió gestora es va constituir mitjançant la *Primera División Navarra*, nou dies després de ser ocupat el poble³⁴¹. Sobre l'arribada del front a Costur i els refugis deixo constància del

³⁴⁰ Al terme de Llucena hi ha altre mas de la Torreta prop la Roca Naram.

³⁴¹ A. M. Costur, Actes Municipals, 19-6-1938. «Don José María Salcedo Ortega, capitán honorífico del cuerpo jurídico militar en nombre del Excelentísimo Señor General Jefe del cuerpo del Ejército, Primera División Navarra, nombro la comisión gestora provisional de esta localidad, formándola los siguientes señores: Alcalde Presidente: D. Hipólito Herrero Pradas; Concejales: D. Manuel Vilar Herrero, D. Ismael Ribés Pallarés i D. Manuel Vilar García; Secretari: D. Ramón Bellés Vilar. [...] Presentes los mencionados señores, juran por su honor

testimoni de Manuel Gozalbo:³⁴²

Refugi Hi havia un que està a Costur, quan entres per la carretera estava. Ara igual esta obstruït o el que siga, abans eren tot bancals perquè ja han fet cases i tot i ja no existeix. Quan entres a Costur, quan vas per la carretera es veu un camí que puja a l'esquerra, o eixint cap a les Useres a l'esquerra, totes aquells cases que hi ha, allò eren tot bancals, allí hi ha un bancal amb un talús molt gran, un tallat, que van fer una galeria amb dos portes, ahi, després del bombardeig, m'he refugiat jo a voltes perquè portavem un palet amb un cordellet i el posavem ahí per les explosions doncs que no tancarem la boca, i així no ens feiem mal als timpans, i això ens ho posaven, i això era després dels primers bombardejos, que quan deien que venia la «Pava», que es veu que era un avió de reconeixement ens amagavem, i tots corrent al refugi, però ja no ens van tirar bombes, quan el refugi va ser després del primer bombardeig [...] quan va passar el front, nosltes estavem a una cova bastant lluny del poble que es deia "ojos garchos" que està a prop de la rambla, que allà hi havia molta gent.

Segons l'inventariat de refugis naturals que va realitzar Viciano Agramunt, a Costur prop del mas de Corones hi ha dos cavitats conegudes com «Avencs de la Solana». La més oriental és coneguda com l'avenc de Nel i va ser utilitzada com amagatall durant la Guerra Civil per la gent dels masos propers. Al Covarxo hi ha un avenc d'accés vertical molt espaiós on es va refugiar un centenar de persones i també hi va haver un capellà amagat. Prop d'este avenc es troba la cova del Covarxo, amb una funció idèntica quan la guerra. Per últim, altre amagatall va ser la cova del Simó.

Acte seguit este batalló es va tornar a unir a la resta de la 1ª Brigada a les rodalies de Les Useres. Des d'allí van ocupar, a la caiguda de la vesprada, l'altura 450 davant de Costur [La Muleta o la Lloma Blanca], amb el 1° i 2° Batallón de Flandes a l'avantguarda.

desempeñar fielmente sus respectivas funciones con celo, austeridad y energía, inspirándose en las normas de la España Nacional y del Generalísimo Franco, nuestro glorioso Caudillo».

³⁴² Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista 294. Manuel Gozalbo Segura.

IMATGES 16 i 17. Restes de trinxeres al Cabeço i a la Serra. Costur. Fotografies realitzades per Antonio José García Ruiz.

La 2ª Brigada va avançar des de la cota 500 on havia acabat la jornada anterior, on van patir bombardejos de 12 aparells de l'aviació republicana i foc d'artilleria. Va aconseguir ocupar la cota 450 i creuar la rambla de la Viuda, ja a les 20h. El primer batalló en creuar va ser *el 3° de Bailén*, seguit del *4° de Bailén* i el «C» de *Las Navas* i van pernoctar a la pujada a l'espoló que va de Vilafamés cap al nord oest. El *3° de Sicilia*, que anava pel flanc esquerre, va travessar el Vall de les Useres i la Rambla de la Viuda per ocupar la Fulla Masà, on va passar la nit.

A les 16:30h el *4° Batallón de San Quintín*, seguit per la resta de la 3ª Brigada va avançar des del mas del *Curaco* fins ocupar les altures a l'esquerra de la carretera d'Atzeneta a Albocàsser i La Barona. En esta carretera van enllaçar amb els carros de combat i van avançar amb ells i el *5° Batallón de La Victoria* fins el pont de la Rambla de la Viuda [prop de la Pelejana], on va haver un combat front a tancs republicans. El pont estava ben defès amb trinxeres ben fetes, però no va ser suficient i la defensa del pont va ser una desfeta on els rebels van capturar 466 presoners, un tanc, dos bateries, cinc metralladores i més material de guerra. A les 19:30 el Batalló de San Quintín va assolir tot l'altiplà a l'est i sud-est de La Barona i el *5° Batallón de la Victoria* va ocupar La Barona i altures al sud. El *5° Tabor de Regulares* i la *1ª Brigada de la 55 División* es van encarregar de protegir el flanc esquerre i la carretera.

El resultat de l'operació de Costur i Mas d'Avall va suposar una despesa per als rebels de 5.000 cartutxos de 7,92mm, 2.300 de 7mm i 15 granades mortar. L'operació cap a La Barona i Vilafamés va costar 51.100 cartutxos, 101 granades de ma i 20 granades mortar.³⁴³

El segon regiment, amb la *1ª Bandera i el 6° Batallón* de la *55 División*, va pernoctar a Les Useres i este dia 10 va marxar en recolzament de la *1ª Brigada* de la *IV División Navarra* per la cota 800 pròxima al vèrtex Gozalbo i en direcció al poble de Costur, és a dir, des del Mas de la Serra fins Costur i Mas d'Avall amb el

³⁴³ AGMAV,C.1518,19/28

3er Batallón de Flandes.

Este dia 10 de juny a partir d'un telegrama del cap d'operacions de las Fuerzas Aéreas del Ejército de Levante, podem conèixer més detalladament l'activitat de l'aviació republicana. A les 6 del matí 10 bombarders van actuar sobre un aeròdrom republicà i van espatllar dos aparells, amés de causar desperfectes materials i 6 ferits lleus. Es van enlairar 27 caces però no van poder assolir-los. A les 12:20h sis bombarders republicans van actuar sobre les zones junt a la carretera d'Useres a Atzeneta des d'una altura de 2.800m. No es van trobar amb foc antiaeri ni caces enemics.

A les 13h enviaren 31 caces per protegir el sector sud d'Atzeneta i metrallaren les concentracions enemigues, com una situada entre Useres i Atzeneta, baix d'uns arbres, i en la que un pilot va ser ferit per dispar de fusell. A les 13:45 van entrar en combat amb set Messerschmitt i van aconseguir tombar-ne un al Quinyó de Vistabella³⁴⁴. Per la part republicana van perdre dos *mosques*, un d'ells després de xocar amb un aparell enemic i caure els dos en flames.

A les 14:30 sobre la cota 550 al sud-est d'Atzeneta es trobava el 1er regiment de la *55 División*, el qual va patir la mort de dos soldats i quatre més ferits per un bombardeig aeri³⁴⁵. Cal dir que segons l'horari de l'exèrcit colpista estos fets van passar a les 13:30h, ja que aleshores anaven una hora darrere respecte a la zona republicana

A les 15:20 altres sis aparells van repetir l'acció de sud a nord des de 4.500m d'altitud. Una primera patrulla bombardejà la carretera d'Useres a Vistabella des del km 20 fins empalmar amb la de Benafigos i llançà algunes bombes també a l'esquerra d'este punt. Una segona patrulla va bombardejar des de les Useres per la part dreta de la carretera a Atzeneta, on també van caure algunes bombes al casc urbà. Sobre esta patrulla les defenses van realitzar intens

³⁴⁴ A la font apareix com el "pantano de Quino", però entenem que ha de ser el Quinyó. També apareix la informació a AGMAV,C.591,2.

³⁴⁵ AGMAV,C.1750,Cp.21

foc antiaeri i fum blanc i negre, tot i que no va caure cap aparell. Una bateria antiaèria estava situada a la Cormaneta, al sud-est de Benafigos, i altra a la Bertrana, al nord-est d'Atzeneta.

A les 16h s'enlairaren 23 caces per metrallar i protegir el mateix sector al sud d'Atzeneta. Allí van trobar tropes d'infanteria al voltant de la carretera d'Useres a Atzeneta, que van ser metrallades. No va haver combat aeri però dos aparells van patir averies i van haver d'aterrar d'emergència. No queda clar si l'averia va ser provocada per l'abundant foc antiaeri que van patir, però no sembla el cas.

A les 16:45h per avis de combat al front es va enlairar una esquadrilla i va haver un combat contra 14 *Messerschmitt*, tot i que sembla que no va haver cap baixa. A les 17:30 de nou sis bombarders *katiuska* es van enlairar per bombardejar la zona entre Useres i Atzeneta, especialment la zona vora la carretera. Esta vegada van bombardejar des de 4.800m d'altitud i algunes bombes van caure a la carretera i al poble de Les Useres. Van ser rebudes per intens foc i es van separar en dos patrulles, una de les quals va ser atacada per la caça enemiga, que va incendiar un aparell tot i que els tripulants van resultar il·lesos després de saltar amb paracaigudes. El vol va servir per localitzar una bateria 4 quilòmetres a l'oest d'Atzeneta, altra dos quilòmetres a l'est d'este municipi i altres al llarg de la carretera d'Useres a Atzeneta. A les 19, sempre hora republicana, van tornar els cinc aparells restants. Cal apuntar que segons el part d'operacions de la Comandància de Artilleria de la 1ª División Navarra el *Martin Bomberg (Katiuska)* va ser tomat per una bateria C.88/AA³⁴⁶.

A les 18h es van enlairar 14 caces per protegir aparells de bombardeig, però a causa de l'intens foc antiaeri es van dividir i dos *Messerschmitt* van tomar un *Katiuska*. La tripulació es va tirar en paracaigudes a zona republicana.

A les 18:45 es van enlairar 29 *mosques* i 20 *chatos* a patrullar el front des de

³⁴⁶ AGMAV,C.1508,Cp.62

Llucena a la costa, una quantitat considerable de caces amb l'objectiu de limitar la desfeta causada per l'eterna presència de l'aviació italiana i alemanya³⁴⁷. Atenent a la informació donada al butlletí del *CE de Galicia* l'increment de presència aèria per part del bàndol republicà es deu al fet d'haver traslladat aviació del front de Catalunya al de València. També apunten que quasi diàriament volen sobre la *IV División Navarra* entre 35 i 40 aparells de diferents models, és a dir, els que acabem de citar. Tanmateix fan referència als bombardejos «*con bastante intensidad*» dels *katiuska* sobre la zona d'Atzeneta cap a Les Useres. Dos caces volaven prop d'un dels camps d'aterratge i van eixir 6 *Chatos* a donar protecció, però van tornar a les 21h.

Respecte als bombardejos de l'*Aviazione Legionaria* i la *Legion Kondor*, segons la informació de que disposava el *CE de Galicia* no ocasionaven grans baixes a les forces republicanes «*en relación con los grandes bombardeos que se llevan a cabo*». No obstant s'enorgulleixen de que l'aviació on és vertaderament temuda és als pobles «*hasta el punto de que la población civil hace constantemente su vida en los refugios*»³⁴⁸. L'*Aviazione Legionaria*, va reconèixer el sector de Llucena³⁴⁹.

A les 10:35 l'aviació rebel va actuar sobre Salvatierra i la seua rereguarda i els voltants del post de comandament de la *División Extremadura*, al poble de Costur i proximitats de Les Useres. A les 13:45 bombardejaren Llucena, a l'oest i sud-oest del poble i cota 800 [L'Hostalet i la seua prolongació].³⁵⁰

Al part d'operacions de la *55 División* podem llegir que a les 13:30, com hem comentat, l'aviació republicana va bombardejar les posicions del primer regiment al SE d'Atzeneta amb dos morts i diversos ferits, i també l'artilleria va actuar sobre estes posicions. En definitiva, veiem que la presència aèria va ser constant.

³⁴⁷ AGMAV,C.597,11,3. Telegrama del cap d'operacions de las Fuerzas Aéreas del Ejército de Levante amb el parte d'operacions del 10 de juny de 1938

³⁴⁸ AGMAV,C.1749,1

³⁴⁹ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 234

³⁵⁰ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

Al butlletí d'informació de l'exèrcit republicà del dia 10 els republicans analitzen l'activitat enemiga, que es segueix centrant en la tàctica de les bosses. He cregut convenient deixar el fragment sencer per comprendre millor la manera d'atacar dels rebels durant l'operació³⁵¹.

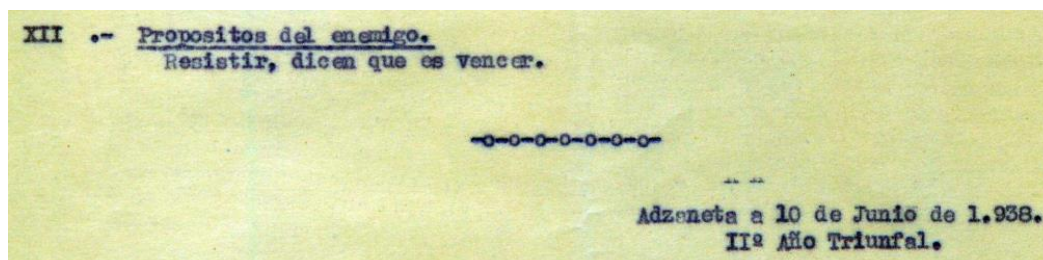
Ha continuado el enemigo su táctica habitual de desguarnecer el frente de ataque para infiltrarse por ambos flancos buscando el constituir bolsas, lo que en primer lugar le permite esquivar los obstáculos serios que nuestra resistencia interpone a su avance y en segundo lugar le coloca en situación de avanzar con la estrangulación, haciendo converger dichos flancos una vez convenientemente avanzados, con lo que cae todo el sistema defensivo propio sin necesidad de que el enemigo se empeñe en grandes luchas con su consiguiente desgaste. Destaca así mismo la reciente actividad enemiga en su peculiar forma de cortar las carreteras transversales, consiguiendo de esta forma que zonas montañosas en las que las vías de comunicación son unilaterales, la mayoría de las veces caigan por falta de medios de avituallamiento suficientes. De este modo se libra de sistemas defensivos apoyados en magníficas fortalezas naturales.

No obstant, segons el mateix butlletí d'informació, la infanteria enemiga és de mala qualitat i només és emprada per ocupar el terreny que prèviament obliga a desallotjar mitjançant grans preparacions artilleres i grans masses d'aviació. La veritat que, tal com hem comentat, este és un detall important que va determinar el relativament ràpid avanç. La zona de trinxeres no estava preparada per suportar este desplegament artiller ni els devastadors atacs de l'aviació italiana i alemanya. Els pobres soldats que cobrien les posicions veien caure pluges d'artilleria als seus voltants i, a pesar de tot, van poder frenar l'avanç tant com va ser possible. Posteriorment, a l'altura de la línia XYZ es van fer bunkers-trinxera, un dels motius que van frenar en sec l'ofensiva cap a València. Un bunker-trinxera, com el seu nom indica, és una trinxera amb un refugi al seu interior on poder protegir-se dels bombardejos i les preparacions artilleres fins que passen i poder fer front a la infanteria des d'una posició privilegiada. Açò va deixar als rebels sense el seu recurs principal.

³⁵¹ AGMAV,C.591,2

També s'indica que estes unitats enemigues estaven deficientment enllaçades en vistes als últims avanços. Esta afirmació la confirma el propi Valiño a les seues memòries, ja que entre el CE de Galicia i el Destacamento de Enlace no hi havia una perfecta coordinació, sinó una situació de competitivitat. Al mateix temps apunten que les unitats colpistes buscaven atacar als punts d'enllaç entre dos unitats republicanes, ja que eren punts dèbils.

La conclusió que trauen és que, després d'haver ocupat Les Useres i la Barona i havent tallat la carretera de Cortes a Castelló al km 70, preveuen que l'enemic seguiria amb les tàctiques d'envoltament de bosses i els propers objectius seran Vilafamés-Pobla Tornesa i Benicàssim. Tanmateix esperen una progressió des del Castillo de Villamalefa fins el riu Millars i des del riu, seguir fins Almassora. És a dir, que esperaven un avanç més a l'Oest del que tenia planejat el Destacamento de Enlace, que planejava avançar des de Lluçena cap a l'Alcora per la Serra d'este mateix nom³⁵².

DOCUMENT 9. Resistir va ser el propòsit de l'exèrcit republicà i així ho recullen els butlletins d'informació dels revoltats. AGMAV ,C.1749,1.

³⁵² AGMAV,C.591,2

3.4. Operacions Militars de l'11 al 15 de juny de 1938. Ocupació de Lluçena, Figueroles i L'Alcora

11 de juny

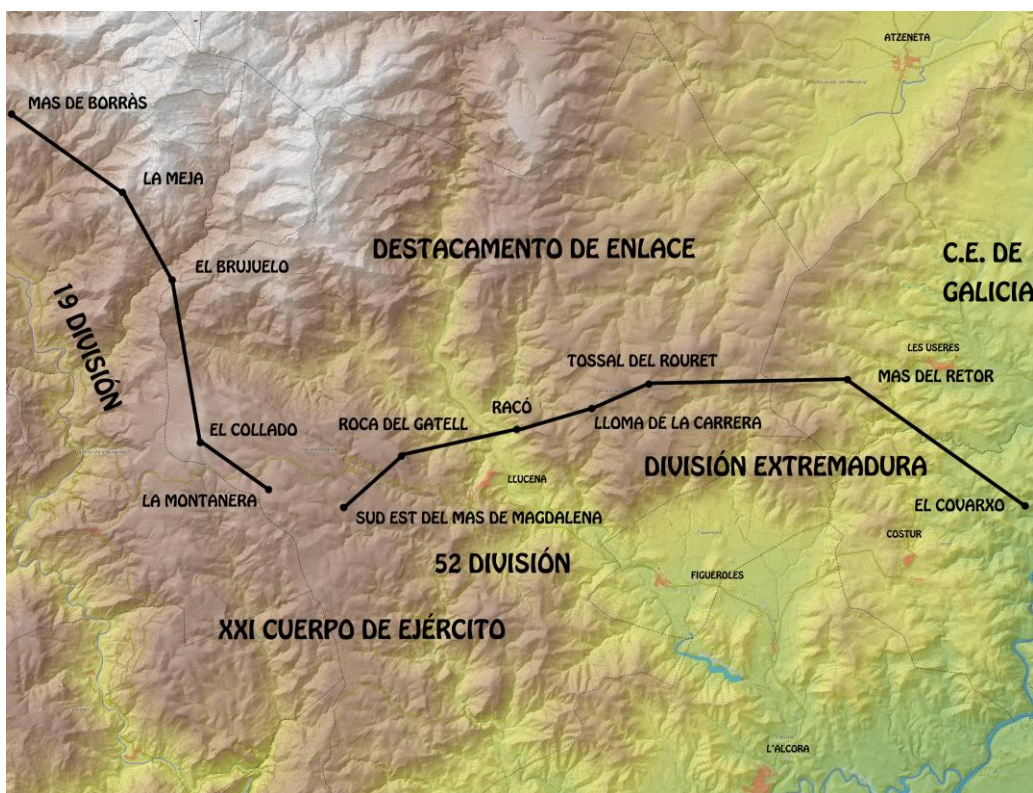
Altre dia més seguiren els intensos combats sobre l'Alcalatén. El butlletí d'informació de l'exèrcit republicà destaca que «*en la zona de Lucena del Cid se lucha con gran dureza en las inmediaciones de Useras, donde las tropas leales resisten tenazmente la fuerte presión enemiga*». En conclusió, seguia la pressió rebel cap a Borriol i, al mateix temps seguien els atacs pel seu flanc dret, és a dir, per la zona de Lluçena.³⁵³

Este avanç cap a Castelló es veia amb preocupació també des de la CNT de Barcelona, ja que l'evacuació de la capital era quasi imminent i es queixaven que encara no s'havia fet una línia defensiva en condicions després de ser desbordada la de Ares fins Alcossebre: «*hace un mes que decíamos que había que buscarse un sitio defensivo y nada se ha hecho, sino que el sitio defensivo son los pechos de nuestras gloriosas divisiones de formación Confederal*»³⁵⁴

Atenent al diari d'operacions del *XXI Cuerpo de Ejército* la línia republicana no va variar des de les 20h del dia anterior fins tancar el diari d'operacions a la mateixa hora. Quedava definida d'est a oest per: V. Tabas, Mas de Borràs, La Meja, El Brujuelo y El Collado, Montanera, on finalitza la *19 División*, sense cap enllaç fins el sud-est del Mas de Magdalena, on comença la *52 División*, seguint pel *Catel* [Gatell, o Lloma de la Pinera], Racó [de les Fleixes], La Lloma [de la Carrera], Gozalbo[retrocés al Rouret], *Retort* [mas del Retor, 2kms a l'oest de Les Useres], El Corbacho [El Covarxo, al nord-est de Costur] des d'on van destacar dos companyies per poder enllaçar amb la 32 Brigada.

³⁵³ AGMAV,C.591,2

³⁵⁴ AGMAV,C.82,2,1

MAPA 11. Primera línia republicana l'11 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

A les 4:30 de la matinada les tropes republicanes van contraatacar el vèrtex Gozalbo, posició que havien perdut el dia anterior a pesar de no figurar al Diari d'Operacions del *XXI Cuerpo de Ejército*. Es va iniciar des del Tossal del Rouret. Va ser un contraatac molt dur però poc exitós, que va tindre el resultat de 11 morts i 33 ferits per als rebels i 180 morts per als republicans segons les fonts rebels. Va ser una autèntica carnisseria que al cap i a la fi va ser infructuosa, però era molt important recuperar eixa posició i els republicans ho van intentar a la desesperada amb molta intensitat. Al dia següent va haver un contraatac rebel a la mateixa zona sobre el Tossal del Rouret, junt al mas de la Parra, però es van trobar amb un intens foc republicà i els rebels no van poder avançar en tot el dia 11 a pesar de l'artilleria. No obstant, a les primeres hores de la nit la *2ª Bandera* i la *5ª Bandera* van aconseguir ocupar esta posició, tot i que al llarg del dia van patir unes 70 baixes a càrrec dels defensors republicans de la *49 Brigada*, adscrita a la *Divisió Extremadura*. (González, 2015: 75)

Per la vesprada l'exèrcit rebel va atacar i ocupar Les Llomes, on enllaça la 52 *División* amb la *División Extremadura*, al sud-oest del vèrtex Gozalbo. Immediatament contraatacaren les forces republicanes i van recuperar la posició. A es 20h es va reiterar l'atac sobre esta posició sense èxit, però a les 20:20, ja tancat el diari d'operacions, el tercer atac va ser el definitiu. L'atac portava, com era habitual, una intensa preparació artillera. L'Artilleria actuà per la zona del nord i sud-est de Les Useres.³⁵⁵

Les unitats d'este cos d'exèrcit estaven distribuïdes de la següent manera³⁵⁶:

- *19 División* – Des del Vèrtex Tabas fins la Montanera [a l'oest del mas de Magdalena]. Formada per: *6ª Brigada*, *58 Brigada*, *52 Brigada*, *16 Grupo Asalto*, Bateria Skoda [3 peces].
- *52 División* – Des del sud-est del mas de Magdalena fins la lloma [de la Carrera] on enllaça amb la *División Extremadura*. Formada per: *196 Brigada*, *197 Brigada*, *31 Grupo de Asalto*, Bateria 15,2 [2 peces]
- *División Extremadura*. Des de les llomes fins el Covarxo, tres quilòmetres al nord-est de Costur. Estava formada per: *69 Brigada*, *49 Brigada*, *15 Grupo de Asalto*, *Destacamento Especial de Enlace*, *Grupo Skoda 7,6*, carros, una companyia de reserva de cos d'exèrcit i dos companyies de blindats.

³⁵⁵ AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.591,2

³⁵⁶ AGMAV,C.837,14,1

IMATGE 18. Restes de fortificacions al Tossal del Rouret. Fotografia: Alfredo Fornas.

El butlletí d'informació del *Cuerpo de Ejército de Galicia* dona informació sobre el *12 Batallón de Zapadores*, una unitat que pertany al *XXII CE* republicà i al qual ubiquen estos dies entre Les Useres, La Barona i Vilafamés. Estava formada

per uns 750 voluntaris catalans i mobilitzats de les lleves del 33 al 36 i dirigit pel Capità Talabardo. El dia 11 estava fortificant per la zona de Vilafamés³⁵⁷.

El *Cuerpo de Ejército de Galicia* s'anirà allunyant de l'àrea d'influència de l'Alcalatén, ja que el seu objectiu era avançar sobre Vilafamés i Borriol. El post de comandament de la *55 División* passà d'Atzeneta a La Barona.³⁵⁸ Segons el butlletí d'informació republicana els rebels es van infiltrar entre Vilafamés i Costur després de partir des de La Barona. A finals de la jornada estava ja la infanteria a les proximitats de Borriol³⁵⁹.

Informació més detallada dona el part de guerra de la IV División Navarra, on s'explica com este dia la IV División Navarra va ocupar el castell de Borriol i les altures de la seua serra, però això ja queda fora de la nostra investigació³⁶⁰.

La *1ª División Navarra* es va dedicar a recuperar les posicions perdudes al dia anterior sobre la serra de la Creu. Costur havia quedat desprotegit, ja que la *1ª Navarra* havia virat el dia anterior cap a l'oest sense saber que la *4ª División Navarra* havia virat cap a l'est des d'esta zona. No obstant els republicans no es van poder adonar d'este fet.

Seguia també la maniobra de la columna central del *Destacamento de Enlace* amb l'objectiu d'envoltar Lluçena. Els republicans dominaven les altures al sud i sud-oest del municipi, és a dir: des de L'Hostalet fins Les Bateries. Després d'un dur combat els rebels van ocupar L'Hostalet i les altures sobre els 800 metres que van confondre amb el vèrtex Cantera, que està quasi tres quilòmetres al sud-oest. La zona està farcida d'altures entre els 800 i els 900 metres d'altitud sense que cap siga sobradament predominant i sense el mapa adient és fàcil confondre's, però és una distància molt gran i perillós per als

³⁵⁷ AGMAV,C.1749,1

³⁵⁸ AGMAV,C.1750,Cp.21

³⁵⁹ AGMAV,C.591,2. «XXII CE: Tomando como base de partida La Barona, el enemigo se infiltra entre Villafamés y Costur, consiguiendo al finalizar la jornada batir con fuego de infantería las proximidades de Borriol. [...] Circulación: De Atzaneta a Useras 43 camiones con fuerza. [...] 7 prisioneros de la IV Div Navarra, entre ellos un Teniente»

³⁶⁰ AGMAV,C.1518,19/33

interessos dels rebels.³⁶¹

Els terços de Montejurra i Lácar al flanc dret aconseguiren avançar on havien fracassat el dia anterior i es van col·locar a la vessant del riu Lluçena, segurament a la zona del mas de la Costa i la Picossa, ja que pel testimoni de Policarpo es dedueix que estaven en un punt elevat. Allí van restar dos dies en un mas.

Sobre l'aviació sabem que la republicana va fer dos incursions, però no tenim més dades³⁶²

12 de juny

Els rebels havien ocupat, segons el butlletí d'Informació Republicà del 13 de juny a les 8:00h, el vèrtex Salvatierra, Mas de Borràs, el poble de Villahermosa, el poble de Lluçena i el seu cementeri, Mas de l'Hostalet [al final del dia anterior] i Mas de Magdalena, Tossal Roig [Borriol], Molinos i cota 300 al nord de la *Choquera* [sud de Borriol].³⁶³ També la Lloma i l'*Excolet* atenent al Diari d'Operacions del XXI CE.

Un atac rebel des sobre l'Hostalet amb efectius aproximats a dos batallons des del *Catell* [El Gatell] va donar amb l'ocupació del mateix. Els defensor es van replegar al sud-oest de Lluçena. A les 14:00h, després d'una preparació artillera van ser atacades les posicions de La Lloma [de la Carrera], Morral I i Morral II [entre Lluçena i Figueroles], on es van replegar els republicans després de perdre La Lloma. També van ser atacats Salvatierra i Mas de Borràs, després d'un violent

³⁶¹ García-Valiño Marcén, Rafael (1949): Guerra de Liberación Española (1938-1939). Madrid, Biosca.

González García, Clemente (2015): Entre Peñagolosa y Espadán. Secretos de un campo de batalla. Castellón, Editorial de Tinta.

³⁶² AGMAV,C.837,14,1

³⁶³ AGMAV,C.591,2

combat i fins que els republicans es van replegar.³⁶⁴

Els combats més intensos es van donar a la posició de Les Llomes, ja que la infanteria republicana, amb ajuda de l'artilleria, va contraatacar per ocupar dos voltes esta posició que havia perdut el dia anterior. La 74 Brigada va entrar a la línia de batalla al flanc dret de la División Extremadura, és a dir, per la zona de Costur. Entrà amb batalló i mig, mentre que la resta quedà a la reserva. També va haver forts combats al mas de Borràs. L'artilleria republicana també va tindre presència al nord de Salvatierra i sobre la carretera d'Useres a Costur.³⁶⁵

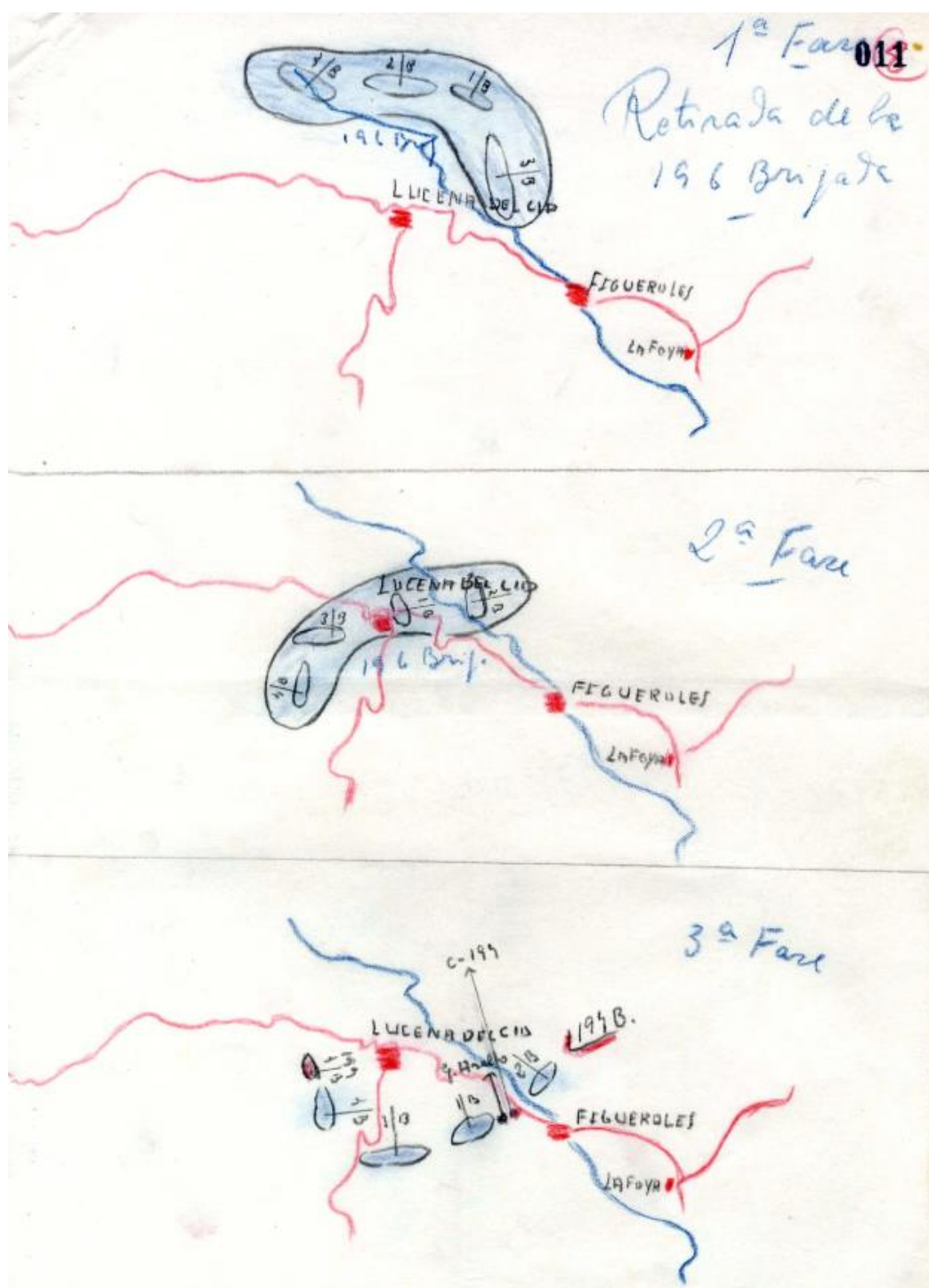
El dia 12 el *Destacamento* va ocupar Llucena³⁶⁶ després de prosseguir la maniobra del dia anterior per les altures al seu oest fins tallar la carretera a Argelita, mitjançant la *5ª Bandera de la Legión*. També diu Valiño, així com la diferent documentació d'aquells dies, que ocupen el vèrtex Cantera, però ja hem vist que erròniament, ja que havien ocupat l'Hostalet i les altures cap al sud.

L'ocupació del poble de Llucena pels rebels va ser més una retirada que no va tindre massa duresa en combat com sí la va haver a les altures que l'envolten. Després de perdre esta posició els republicans esperaven que els rebels intentaren avançar des de Vistabella cap a Zucaina per envoltar la rereguarda de Mora de Rubielos i ho van intentar mitjançant la *B.M Flechas Negras*, però sense èxit (Ciutat, 1978). No obstant van fer nombrosos presoners.

³⁶⁴ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro

³⁶⁵ AGMAV,C.837,14,1

³⁶⁶ CIA NAVASCUÉS, Policarpo (1941): *Memorias del Tercio de Montejurra*. Pamplona, La Acción Social. Segons Policarpo va ser el dia 13 quan el Tercio de Lácar va tallar la carretera a l'altura del Castillo i les forces de la 1ª i 2ª Brigada ocupaven Llucena.

MAPA 12. Retirada de la 196 brigada en la defensa de Lucena. Font: Diari d'operacions del XXI CE. AGMAV, C.1749,1 i 1327, Cp.11

El flanc esquerre per la zona de Costur era atacat durament per les tropes republicanes i va estar uns tres dies frenat l'avanç d'esta divisió (García-Valiño,1949). Les tropes republicanes després de perdre el Rouret es van replegar a les altures del Morral, entre Llucena i Figueroles. A les 22, hora rebel, la 2^a *Bandera de Castilla* abandonà el tossal de Gozalbo i es va dirigir cap al mas de la Torreta on es va passar la nit. Mentrestant, la 5^a *Bandera de Navarra* va ocupar el Morral i els republicans van passar a defensar les proximitats de Figueroles, amb una línia que anava des del Tossal de la Negra al Castellà, passant pel Tossalet, on encara queden restes de trinxeres. (González, 2015: 80)

IMATGE 19. Refugi utilitzat com a polvorí a la vessant occidental del vèrtex Gozalbo.

IMATGE 20. Projectil trobat al tossal del Rouret. Fotografia: Alfredo Fornas

IMATGE 21. El tossal de Gozalbo vist des del tossal del Rouret. Fotografia: Alfredo Fornas

El quart regiment va avançar per la carretera al Castillo de Villamalefa i va ocupar el mas del Royo, que era el seu objectiu(García-Valiño,1949). Com a curiositat, dos *Ingenios Blindados* que reconeixien la carretera de Llucena al Castillo van quedar inutilitzats, tot i que un es tractava de recuperar. La tripulació d'un d'estos blindats va perdre la vida. Per la pista de San Vicente de Piedrahita s'estava fortificant, així com a la segona línia de combat del CD.³⁶⁷

Pel que respecta a l'aviació, segons el butlletí d'informació de l'exèrcit republicà, 18 aparells bombarders rebels van descarregar sobre les proximitats d'Argelita, carretera de Llucena a Argelita i carretera de Llucena a Figueroles.³⁶⁸ Al butlletí d'informació rebel de la *Jefatura del Aire* apareixen només els bombardejos de la *Aviazione Legionaria* al sud de Llucena, protegits pels caces CR-32³⁶⁹. També em consta que entre les 17 i les 17:20, hora republicana, 21 Junkers bombardejaren la Plana i intensament les altures de L'Alcora³⁷⁰. L'aviació republicana consta que va fer una incursió però sense més dades³⁷¹.

S'havien identificat les següents noves unitats republicanes al front de Llucena:³⁷²

- *195 Brigada* de la *52 División*. Es va organitzar a Manzanera.
- *196 Brigada* de la *52 División*. Es va organitzar a Teresa, Begís i Toràs, on es va concentrar fins el 28 de Maig. D'allí va anar a peu a Barracas, on va descansar un dia i d'allí va anar 3 dies a la zona entre Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, en reserva. Després va estar quatre o cinc dies a l'Ermita de San Cristobal, a Sarrión. El 8 de juny es va reunir amb dos esquadrons de cavalleria entre Manzaneras i Los Cerezos i al dia següent van ser traslladats en camions a Llucena.

³⁶⁷ AGMAV,C.837,14,1

³⁶⁸ AGMAV,C.591,2

³⁶⁹ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 239

³⁷⁰ AGMAV,C.845,16 / 12. Diario de operaciones del Ejército de Maniobra XXII CE

³⁷¹ AGMAV,C.837,14,1

³⁷² AGMAV,C.1749,1

- *197 Brigada de la 52 División*. Es va organitzar a Montán i Montanejos. Va arribar també el dia 9 a les posicions que dominen el nord de Llucaena i es va mesclar amb *guardias de asalto 15 i 31*.
- *Brigada 69*. Ja n'hem parlat d'ella prèviament.³⁷³

Al butlletí d'informació del Destacamento de Enlace del dia 12 apareixen unes impressions, no del tot objectives però interessants, sobre la defensa republicana. Ho resumiré en els següents punts:³⁷⁴

- Les unitats republicanes eren, en la seva majoria, unitats de nova creació compostes de personal de quintes molt majors [1927-1928] o molt joves [1941, Quinta del Biberó]. Els soldats joves no tenien experiència, ni capacitat combativa i els vells no esperaven ser mobilitzats i mancaven, segons ells, d'esperit ofensiu. Així estaven formades les brigades 196 i 197, arribades amb el *31 Grupo de Guardias de Asalto* des dels llocs d'instrucció. Açò, per una banda, reforça la tesi de Vicent Grau sobre el paper fonamental que va tindre la rereguarda dels pobles de Castelló en la Batalla de Llevant³⁷⁵, però cal posar en dubte la baixa capacitat combativa de les brigades 196 i 197, que van portar de cap l'ofensiva rebel pel sud d'Araia i als *Flechas Negras* a les operacions del vèrtex Cantera.
- Estes unitats noves entraven a primera línia de manera precipitada. Per exemple, les unitats abans esmentades van arribar en camió «*el día 9 a Lucena del Cid no deteniéndose siquiera en el Pueblo sino yendo directamente a ocupar posiciones no estudiadas ni proyectadas de antemano. Así han guarnecido algunas alturas para abandonarlas inmediatamente yendo a colocar la Unidad en otra nueva posición defensiva.*». Açò coincideix amb diverses

³⁷³ AGMAV,C.1749,1

³⁷⁴ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1

³⁷⁵ GRAU REIG, Vicent. Tesi doctoral inèdita.

entrevistes realitzades a integrants de la lleva del biberó, que van ser enviats al front sense tenir ni idea de res³⁷⁶. D'açò es queixaven la majoria dels presoners quan eren interrogats.

- Els soldats van ser enviats al front sense donar-los menjar durant eixos dies i és cert que va haver molts problemes de logística durant estos dies.
- Les tropes republicanes tenien falta de comandaments militars i les tropes estaven poc disciplinades, ja que tots opinaven sobre les decisions a prendre a l'hora d'ocupar posicions o retirar-se d'elles. Açò és un tòpic que es donava més als primers mesos de guerra i a les columnes de milicians, especialment les d'ideologia anarquista. A estes altures de guerra la disciplina a l'exèrcit republicà era molt estricta i les faltes disciplinàries eren durament castigades. No obstant si és cert que hi havia més militars professionals a l'exèrcit rebel. Per exemple, Errandonea, que comandava el *XXI Cuerpo de Ejército* era taxista de professió i és evident que la preparació compta.
- Els presentats republicans a les files rebels ho feien aprofitant el descontrol i la desbandada provocada per l'impetuós avanç rebel. Hi ha part de raó en esta afirmació, però la seua finalitat sembla més propagandista i moralitzant que plenament fidel a la realitat.
- A les tropes republicanes se les atemoria assegurant que els moros afusellaven a tots els que agafaven, especialment a la *Guardia de Asalto*. Açò sí era cert, ja que ho hem pogut escoltar a molts testimonis i no només s'atemoria als soldats sino també a la població civil amb històries com la del *Moro Juan*, que violava a les dones. Ara bé, tot i que s'exagerava per raons obvies, hi havia part de veritat darrere d'elles... i no només n'eren els moros els

³⁷⁶ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la UJI. Entrevista a Miguel Miravet Doñate. Entrevista núm. 300.

autors dels abusos.

- L'exèrcit republicà no esperava ser atacat a fons per esta part del front a càrrec del Destacamento de Enlace, ja que mancaven de reserva i també d'unitats per cobrir linealment tot el front. En canvi en altres sectors com el front de Castelló immediat a la costa estaven les forces acumulades i també hagueren pogut portar més unitats de brigades sense acabar d'organitzar. Per les zones on van fortificar els republicans i veient l'activitat prevista dels butlletins d'informació podem donar crèdit a esta hipòtesi. Pense que esperaven l'ofensiva més centrada a les zones al voltant de les carreteres.
- A pesar de la importància que se li va donar a l'atrinxerament des de l'exèrcit republicà, realment no hi havia preparades línies de trinxeres ni rases des d'on contindre l'atac. Donen dos possibles raons, una la duresa del terreny i l'altra, al fet que no hi havia cap pista que unia Mosqueruela amb Vistabella[ni Vistabella-Xodos amb Lluçena]. Açò podia descartar l'avanç per esta zona. La veritat que l'exèrcit republicà disposava de bon nombre d'unitats destinades a fer trinxeres i, amés, es contractava als habitants dels pobles per realitzar l'atrinxerament a algunes zones determinades. No obstant, no sempre estes trinxeres eren suficients i moltes voltes eren improvisades, aprofitant les condicions del terreny. Segons consta als documents que he anat trobant es va fer un atrinxerament major per la zona de Penyagolosa-Vistabella, Villahermosa-San Vicente de Piedrahita-Cortes i també per la zona de Vilafamés. En canvi, als termes de Les Useres, Lluçena, Figueroles, Costur o l'Alcora no em consta documentalment que participaren unitats especialitzades de sapadors. Per tant sembla que realment no s'esperava l'atac exactament per on va arribar. On sí s'estava realitzant aleshores una zona important de trinxeres era

a la línia XYZ.

Resumeixen les anteriors afirmacions el punt de vista que es donava al butlletí d'informació del Destacamento de Enlace. Este punt de vista era que l'exèrcit republicà estava aleshores en un moment de crisi, sense fortificacions i amb la moral molt baixa per les constants pèrdues de posicions. Per tant, opinaven que era el moment per a que les tropes de Valiño explotaren l'èxit obtingut per la confusió i precipitació del seu enemic. Certament van ser moments durs per la defensa republicana, ja que van perdre moltes posicions en pocs dies.³⁷⁷

Els presoners i presentats, que en van ser molts, era evident que aportaven informació a les tropes rebels i açò era una dificultat afegida a l'hora de defensar. Per exemple, segons declaració d'un Tinent de *Asalto* interrogat, les tropes republicanes pensaven retirar-se paulatinament des de Vistabella mentre preparaven una línia defensiva a 32km de distància. Esta línia passava per la Serra de l'Alcora i tenia direcció d'oest a est i la informació estava a mans dels rebels.³⁷⁸

Ja pensant en les jornades que anaven a vindre, el dia 12 es publicà una nova ordre d'operacions per al *Cuerpo de Ejército de Galicia*, situat a l'est del *Destacamento de Enlace*, per la qual es distribuïren els objectius de les diferents unitats per al dia següent:

- *1ª Brigada* de la *IV División Navarra*. Havia d'avançar en direcció a Les Pedrisses, al sud-est de l'Alcora.
- *2ª Brigada* de la *IV División Navarra*. Havia d'ocupar Castelló, on hauria d'entrar el batalló més distingit.
- *3ª Brigada* de la *IV División Navarra*. Havia de dirigir-se a Vila-real i Borriana.
- *55 División*. Els 10 batallons de la divisió havia d'emprendre la

³⁷⁷ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1.

³⁷⁸ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1.

marxa a les 7 del matí en direcció oest per ocupar el front des de la confluència del Riu Lluçena i la Rambla fins les Pedrisses on ha d'anar la *1ª Brigada*.

- Una Brigada de la *División 84*. Seguir la carretera de Vilafamés a Moró fins la carretera de l'Alcora.

Des de la part republicana es guardava una actitud més defensiva i s'esperava una pressió rebel en direcció a Castelló i l'Alcora, així com sobre el sector de Lluçena per avançar la seua línia i cobrir el flanc dret.³⁷⁹

13 de juny

Les tropes rebels van ocupar, després d'atacar amb abundant artilleria, les posicions de Morral I i Morral II³⁸⁰, el punt d'enllaç entre la *52 División* i la *División Extremadura* i també la cota 800 al sud oest del Mas de la Parra [la lloma de la Carrera, 788m³⁸¹], que va ser reconquerida per les forces republicanes en un contraatac. També van ocupar el mas d'El Campiello i El Racó³⁸². A la zona de Les Useres els rebels van assolir Sant Andreu. Les tropes republicanes es van replegar a la cota 421 d'El Maset i 453 d'El Castellà, així com al Tossal de la Negra a les proximitats de Figueroles. També va haver combat al sud de Salvatierra, on l'artilleria republicana va fer foc sobre una concentració de 1.000 soldats rebels que es dirigien a Villahermosa.³⁸³

³⁷⁹ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro

³⁸⁰ 3 quilòmetres a l'est de Lluçena, 2km al nord Figueroles. La diferenciació entre Morral I i II pot respondre un a la lloma del Morral i l'altre al propi morral i la seua posició sobre els cingles.

³⁸¹ Esta era la posició que els republicans anomenaven "La Loma" i on enllaçaven la divisió 52 i l'Extremadura els dies anteriors. Un enllaç que com veiem havia retrocedit fins el Morral.

³⁸² El Racó de les Fleixes. Entenem que anomenen El Racó a la cota que hi ha sobre el mas de les Fleixes.

³⁸³ AGMAV,C.837,14,1, AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro (tot i que esta última font situa els esdeveniments al dia 14, suposadament perquè, segons comenten, tenien tallades les comunicacions)

MAPA 13. Ubicació d'alguns topònims a la zona de Llucena, Figueroles, La Foia i Costur. Elaboració pròpia.

La 1ª Divisió Navarra havia sigut frenada a la zona de Costur i la serra de la Creu, però es va anar reajustant mentre els rebels anaven reparant el pas per la carretera després de la voladura de diferents ponts. (García-Valiño, 1949)

Segons el part d'operacions de la Comandància de Artilleria de la 1ª Divisió Navarra, els Grs. 0.100 i 0.155 van fer foc a les 11:00h sobre les altures al sud de Figueroles. Quinze minuts més tard, la Bateria C.88/AA i el Gr. 0.105/19 van repetir el foc sobre les mateixes posicions i els Grs. 0.105 i 0.155 ho van fer a les 13:00h. En total van realitzar 1.161 trets.³⁸⁴

Més a l'oest, la 108 divisió rebia el recolzament de les bateries de la 1^a

³⁸⁴ AGMAV, C.1508, Cp.62

División Navarra. Esta divisió cobria la línia de Linares de Mora a Villahermosa passant per Puertomingalvo i la resta de batallons estaven concentrats per la zona de Vistabella, Atzeneta i Les Useres. El Batallón 200 estava a Villahermosa i el 196 a San Bernabé, ermita on estava el post de comandament d'esta agrupació. La missió era la de «establecer una cortina de vigilancia apoyada en el núcleo de resistencia fuertemente fortificados, compensando la escasez de efectivos con la constante movilidad que dé impresión de fuerzas».³⁸⁵

En l'apartat de l'aviació, cinc bimotors i 33 trimotors rebels van bombardejar les posicions de la División Extremadura³⁸⁶, mentre que l'aviació republicana va actuar durant tota la jornada bombardejant els pobles de la rereguarda.³⁸⁷ Segons el butlletí de la *Jefatura del Aire la Aviazione Legionaria* va bombardejar les posicions del sud de Llucena i, en dos ocasions, les posicions al nord-est de l'Alcora³⁸⁸.

En l'apartat de fortificacions, sí tenim constància de la intenció de fortificar la zona de la serra de l'Alcora. Concretament el 39 *B.O.T*, durant la nit havia de començar els treballs als centres de resistència de Mas de Colomines [pròxim al vèrtex Cantera], Mas de Beltran, Guardamar i Mas del Tossal, tots dins del sector de la 52 División. La resta seguia treballant treballa a la pista de San Vicente de Piedrahita. En el cas del Guardamar poc s'arribaria a fortificar perquè era un dels objectius immediats dels rebels³⁸⁹

Els sectors anarquistes de Barcelona eren molt crítics amb la defensa que s'estava portant a terme durant la Batalla de Llevant i, en un escrit datat este dia, es queixaven que la forta pressió feixista i la por per part de divisions no confederals havien obligat a evacuar diferents pobles del sector de la costa. Adjunte un comentari qualificat de confidencial i que ens aporta informació

³⁸⁵ AGMAV,C.1876,1

³⁸⁶ AGMAV,C.837,14,1. El post de comandament de la División Extremadura estava 1km al sud-oest de l'Alcora, sobre la carretera a Onda.

³⁸⁷ AGMAV,C.591,2

³⁸⁸ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 240

³⁸⁹ AGMAV,C.837,14,1

crítica des de fora del propagandisme rebel.

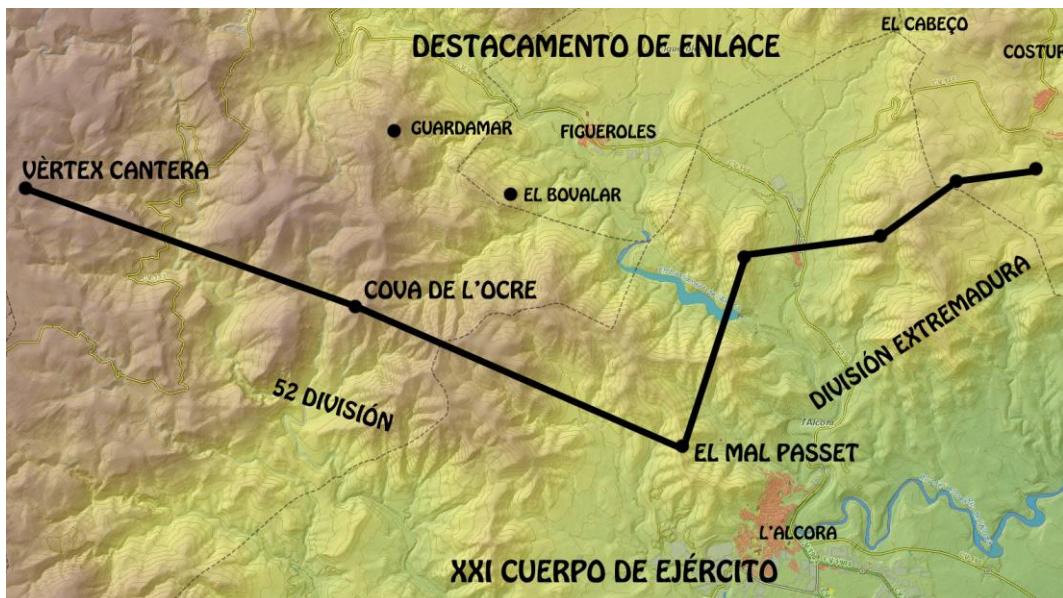
Hasta el 7 de los corrientes, en que se ha refundido los dos ejércitos el de maniobras y Levante bajo un solo mando que ha tomado directamente Rojo, no se ha estudiado definitivamente un plan de fortificaciones en el sector de Levante pues sin ellas Rojo se ha visto imposibilitado de resistir. Del plan de fortificaciones nada se sabe, pero se cree que será la línea detrás de Castellón por cuanto Albocacer y toda la línea de la costa ha debido de evacuarse. La 40 división de Carabineros, abandonó el frente sin casi combatir ni ser combatidos, Un batallón de la 28 división hubo de salir al paso de los mandos de la 40 División y hacer algunas ejecuciones en pleno campo para imponer un poco de respeto. Es impresión de última hora de que Castellón deberá ser abandonado dentro de 4 o 5 días³⁹⁰.

Van errar en els càlculs, ja que Castelló va caure molt abans del que esperaven. Certament van ser els dies més difícils per a la defensa republicana durant la Batalla de Llevant. Els republicans esperaven una pressió rebel en direcció al Millars per la zona del *XXII CE* i per la zona del *XXI CE* esperaven pressió en direcció a L'Alcora i seguint la carretera de Cortes. També tenien previst que s'intensificaren els atacs per tractar d'aconseguir l'ocupació de Castelló.³⁹¹

³⁹⁰ AGMAV,C.82,2,1

³⁹¹ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro

14 de juny

MAPA 14. Primera línia republicana el 14 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

Després de l'atac de les 16h els republicans van crear una nova línia defensiva: vèrtex Cantera, mas de Martín [sud-est de Cantera], Mas de la Cova de l'Ocre, Malpasset [tots dins del sector de la 52 Divisió] i les altures a cavall de la carretera de La Foia a l'Alcora, est i oest de La Foia i sud i sud-oest de Costur [al sector de la *Divisió Extremadura*]. També dins d'esta divisió es defensava la línia entre la zona del castell de l'Alcalatén fins la Bassa Roja.³⁹²

La 1^a *Divisió Navarra* reinicia la seva ofensiva després d'estar frenada a la zona de Costur a causa de l'empenta republicana entre altres factors. La segona brigada d'esta divisió va iniciar una maniobra per envoltar les tropes republicanes que defenien fermament les posicions de La Foia. Van partir des de dos punts: Costur i el Maset del Col·legial i, segons el testimoni de Valiño, el foc va ser molt intens:

³⁹² AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.591,2

[...] La II/1ª Brigada se decide a la ejecución de un envolvimiento táctico del enemigo que defendía La Foya, partiendo de dos bases: Costur y Masía del Colegial. Precedida de una concentración artillera de todos los calibres disponibles y aprovechando el más formidable bombardeo que se recuerda de la aviación legionaria, lanzó su Infantería al asalto, produciéndose el derrumbamiento total de tan obstinado enemigo, ocupándose La Foya a la caída de la tarde.

El Pont de La Foia va ser volat, tot i que posteriorment la *Compañía de Zapadores de Flechas Negras* el va reparar (Piazzoni, 1941). Per la seua part, la *Columna del Centro*, va avançar per les altures de la serra de L'Alcora amb un grup d'artilleria, que va trobar resistència al principi, però que després va avançar ràpidament i va arribar a Sant Vicent al final de la vesprada. Ja per la nit ocuparia esta localitat. (García-Valiño, 1949)

IMATGE 22. Pont provisional a La Foia després d'haver sigut volat l'anterior. Any 1938. Fons fotogràfic: Matilde Chiva Miralles.

A les 21h, després de tancar el diari d'operacions del *XXI Cuerpo de Ejército*, els rebels van ocupar també la Foia, concretament les tropes de la segona

agrupació. El moviment cap a la Foia va prosseguir amb un moviment envoltant. La primera agrupació va partir des de Costur cap al mas de Flors i La 5^a *Bandera de Navarra* va partir des del Morral cap a la masada de La Torreta per avançar cap a la Foia. Des del flanc dret, s'entén que des de la zona del Castellà i el pla del Vinyer, van rebre foc per part de les tropes republicanes, neutralitzada amb artilleria, però, a pesar de tot, la 5^a *Bandera* va aconseguir ocupar el tossal de la Ferrissa, sobre la Foia. Per aconseguir-lo el bombardeig de l'aviació italiana va ser descomunal, amb 25 SM-81, 30 SM-79 i 15 BR-20, protegits per sis caces, que també van metrallar.

IMATGE 23. Trinxeres al tossal del Castellà, a Figueroles. Hi ha diverses de construcció similar. Fotografia realitzada per Alfredo Fornas.

IMATGE 24. Fotografia realitzada des del Guardamar. En primer plànol el Bovalar, en un segon plànol Figueroles i el Castellà i al fons el Cabeço de Costur.
Fotografia realitzada per l'autor.

Atenent al diari d'operacions del *XXI Cuerpo de ejército*, a les 10h va començar, per part dels rebels, una preparació artillera i d'aviació tan intensa que va quedar incomunicat el post de comandament del *XXI CE*, especialment amb les divisions 52 i *Extremadura*, així com ésta i les seues respectives brigades. A les 12:20 va començar el moviment ofensiu rebel iniciat des d'El Cabeço [a Costur, al sector de la *69 Brigada Mixta*], a càrrec d'un batalló protegit per tancs, però va ser detingut pels defensors. A les 13, hora republicana, es tornà a iniciar l'atac, però ara sobre les posicions a l'oest de Costur i també va ser frenat pels defensors republicans. A les 16h van tornar a atacar els rebels i van ocupar el Bovalar [al sud- i les altures a est i oest de la Foia, fet que va provocar una retirada dels defensors. Més tard, les forces de la *197 Brigada Mixta*, de la *52 División*, i forces de la *División Extremadura* van entrar en combat front als rebels a l'Ullal,

al costat de Torremundo, un combat que a les 19:55 encara estava en marxa.³⁹³

També van progressar a la zona de Lluca, ja que van ocupar el Guardamar, on havien fracassat el dia anterior. L'operació els va costar 7 morts i 30 ferits. La defensa la va fer el *31 Grupo de Asalto*, que va passar a la reserva després d'este combat. Des de Guardamar van seguir avançant per la dorsal fins vèncer la resistència republicana de l'Ullal, al costat de Torremundo, no sense l'ajuda de l'aviació italiana, que va ser l'autora d'una autèntica matança sobre les altures de la Serra de l'Alcora, al voltant de Torremundo. Allí *1ª División Navarra* va enterrar més de 200 cadàvers republicans (González, 2015; p54). Així consta també al diari d'operacions del *XXI Cuerpo de Ejército* del dia següent, on relaten sense donar més detalls que els rebels van ocupar a les últimes hores del dia 14 les posicions de Torremundo, Salt del Cavall i L'Ullal³⁹⁴.

D'estos combats sobre la zona de Lluca i Figueroles podem saber-ne més dades a partir del part d'operacions de la Comandància de Artilleria de la *1ª División Navarra*. A les 9 hores, que eren les 10 per a l'exèrcit republicà tal com havíem vist, el Gr. 0.155 del Capità Urzaiz va obrir foc sobre la lloma al sud-est de Lluca [Guardamar]. Un quart d'hora després el Gr. 0.100 del Comandant Bennisar es va sumar com a reforç del Gr. 0.105 del Comandant Sanz, que feien foc sobre posicions al sud-est de Figueroles. A les 9:30h el Gr. 0.100 dirigit pel Capità Varela³⁹⁵ i el Gr. 0.155 reberen la mateixa ordre.

A les 12:45 el Gr. 0.155 va fer foc sobre les llores al sud de Figueroles. Un quart d'hora més tard el grup de Varela va obrir foc sobre el «*punte Figueroles-Alcora*». Si no dona més dades, per importància hauria de ser el pont de la Foia, ja que el que hi ha més prop de l'Alcora, sobre el Riu Lluca, queda més lluny, però si fora el pont de la Foia sembla estrany definir-lo com el pont «Figueroles-Alcora», així que podria ser un pont eixint de Figueroles en direcció a l'Alcora sobre el Barranc Fondo a l'eixida de Figueroles, però crec que l'opció correcta és

³⁹³ AGMAV,C.837,14,1

³⁹⁴ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

³⁹⁵ No confondre al Capità Rafael López Varela amb el General Varela.

pensar que es tracta del pont sobre el riu Lluçena a L'Alcora, que va ser volat.

A les 13:45h el Gr. 0.100 de Bennesar va obrir foc sobre els republicans que avançaven cap al sud-est de Figueroles i a les 15h el Gr. 0.155 va seguir actuant sobre les llores al sud de Figueroles. A les 18h, que serien les 19h a zona republicana, el grup de Bennesar va reforçar el atac que estava fent el Gr. 0.105/19 sobre les llores a l'est del riu Lluçena [el Cabeço de Figueroles]. El total de l'operació va sumar 2.519 dispars.³⁹⁶

La *Aviazione Legionaria* va bombardejar intensivament les posicions de la 52 División, la 19 División i la División Extremadura durant tot el matí, concretament les posicions republicanes de la zona de Lluçena i Figueroles, a més del tràfic a la carretera. També van efectuar cadenes sobre el tràfic d'esta carretera i sobre les posicions del sud de Lluçena. A les 9:00h, hora republicana, la *Legion Kondor* va bombardejar sobre la carretera de Les Pedrisses a Onda.³⁹⁷ L'artilleria del *Cuerpo de Ejército de Galicia* també va fer foc sobre la carretera de l'Alcora a Onda.³⁹⁸

Este mateix dia l'Alferes del servei d'informació, Fernando Vidal Gamarra, de la agrupació que estava a Lluçena va fer un llistat de 96 presentats, dels quals 90 eren voluntaris i 6 presoners. Hi havia 4 naturals i veïns de Lluçena que estaven amagats a Lluçena: Saturno Porcar Lliberós [fortificació], Juan Ventura Peris, Vicente Beltrán Escrig i Antonio García Albella³⁹⁹.

El Batallón de Zapadores i els B.O.F. [*Batallones de Obras y Fortificaciones*] continuaren els seus treballs fixats pel Comandante Principal de Ingenieros del XXI cos d'exèrcit republicà.⁴⁰⁰

Segons el butlletí d'informació del Cos d'Exèrcit de Galicia, els rebels van

³⁹⁶ AGMAV,C.1508,Cp.62

³⁹⁷ AGMAV,C.837,14,1, AGMAV,C.591,2 i AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 241.

³⁹⁸ AGMAV,C.591,2

³⁹⁹ AGMAV,C.1356,53

⁴⁰⁰ AGMAV,C.837,14,1

identificar noves unitats republicanes al front:⁴⁰¹

- *190 Brigada*. Esta brigada es va organitzar per Extremadura amb veterans procedents d'altres brigades. Per exemple, el 4º Batallón havia eixit de la 115, la 25 i la 25 brigades. El 4 de juny van arribar a Segorbe i el 12 la van portar entre L'Alcora i Sant Joan de Moró, per la zona de l'embassament de Maria Cristina.
- *74 Brigada*, es va retirar d'Albocàsser el 9 de juny i portada el dia 11 al nord-est de l'Alcora, on va ser identificada. Els dos primers batallons van anar cap a l'oest en direcció Lluçena, el quart es va retirar per la zona del castell de l'Alcalatén, a l'esquerra de la *32 Brigada* i el tercer batalló estava en reserva darrere del quart. El 13 de juny estos dos últims batallons es van situar al sud del riu Lluçena, a l'est de l'Alcora. Esta brigada es va reorganitzar cap al 25 de maig amb reclutes de les quintes de 1940, 1941 i 1929, portats des de la Vilavella i La Pobla Tornesa. Tenia els efectius complets amb companyies de 145 soldats, armament rus i 300 soldats de reserva.
- *32 Brigada*. Es va reunir a l'Alcora el dia 11 i va ser situada al nord de Sant Joan de Moró. Estava molt minvada d'efectius.
- 4 bateries d'artilleria, situades als voltants de l'Alcora.

Des de l'exèrcit republicà esperaven que les tropes rebels prosseguiren atacant cap al sud de Castelló seguint la carretera General. Per la zona del *XXI Cuerpo de Ejército* veien probable que els seus enemics seguiren atacant en direcció a la Serra de Javalambre.⁴⁰²

⁴⁰¹ AGMAV,C.1749,1

⁴⁰² AGMAV,C.591,2

15 de juny

A les primeres hores del dia 15 van ocupar el poble de l'Alcora⁴⁰³ i a les 19, hora republicana, els rebels van descendir del sud de l'Alcora cap a l'est i van obligar a les tropes republicanes a replegar-se al quilòmetre quatre de la carretera del Mas Nou i el camí del Val. Amés, tot i que la zona estava dominada pels rebels amb des del dia anterior, també va ser el dia en que Figueroles va ser «*liberado*» oficialment pels rebels; al menys així figura a les Actes Municipals. Es sobreentén que no va haver combat per ocupar la localitat, senzillament la línia defensiva que la protegia va ser envoltada per la Foia i Guardamar i les tropes republicanes es van replegar per defendre la serra de l'Alcora.⁴⁰⁴

A Figueroles la població es va refugiar massivament a la denominada Cova del Tio Gilet o de la Solaneta. Esta cova, que actualment no es pot visitar té dos entrades que comunicaven les cases del carrer del Calvari amb les del carrer Llucena i, segons la història oral, té una sala amb gran capacitat. Tanmateix es van fer dos refugis dins del municipi, un a un pati del que actualment és la placeta del Freginal i altre al carrer Sant Blai, que creuava la carretera per baix. El primer no es va poder finalitzar a temps. Amés, a la cova de la Terra Groga i a l'avenc del Castellà es van refugiar algunes persones. La Junta Local de Defensa Passiva⁴⁰⁵

⁴⁰³ AM L'Alcora, Actes Municipals, 16-6-1938. «En la Villa de Alcora a 16-7-1938 a las 18:15 bajo la presidencia del Capitán D. José Millán Pérez en funciones de Comandante Militar nombrado al efecto por el Excmo. Señor General Jefe de la 1ª División de las Brigadas Navarras, se constituye la Comisión Gestora que ha sido designada al efecto por dicho comandante militar y lo que han de actuar con carácter provisional, compuesta por los señores siguientes: Juan Renau Paús, como presidente, Francisco Salvia Gomis, Rogelio Franch Nebot, José Peña Catalán, Florencio Salvia Gomis, Rogelio Franch Nebot, José Peña Catalán, Florencio Albero Cros, Francisco Paús Bernat, Cristóbal Miralles Peña, Manuel Andrés Civa y José Gasch Badenes y como secretario accidental D. Antonio Briones Barbero, los cuales juran por Dios y por la Patria, estar identificados con la cruzada nacional y ser fieles al régimen constituido, a la España Nacional y única y a su glorioso caudillo y laborar por el engrandecimiento de la misma».

⁴⁰⁴ AGMAV,C.591,2 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

⁴⁰⁵ AM Llucena, Correspondència 1938. «Órdenes por las que se han de regir las juntas provinciales y locales de defensa pasiva. Medidas preventivas»:

1. Habilitar refugis provisionals, com sòtans, plantes baixes o coves pròximes. Espessor mínim: 8m de terra, 1,5m de roca consistent o 6m sobre terreny de consistència mitjana.
2. Les senyals d'alarma seran sirenes, motos, campanes, xiulets, etc.

estava formada per un sergent de carrabiners retirat, Ramón Gil, i un tècnic obrer, Miguel Moliner (Fornas, 2015).

El *XXI Cuerpo de Ejército* va pressionar el flanc dret del Destacamento de Enlace amb molta vehemència per evitar l'avanç rebel cap al Millars. Va llançar estos dies diversos contraatacs recolzats a les altures de la Serra de l'Alcora, però l'aviació italiana va estar molt present i va ser un maldecap per a les posicions artilleres i no van aconseguir l'efecte que sí van tindre a la zona de Zucaina. Al sud del Millars esperava el XX CE, que també patia els efectes de l'aviació. (Ciutat, 1978)

IMATGE 25. Vista panoràmica de L'Alcora i algunes de les principals altures de la zona investigada. Any 2014. Foto realitzada per Alfredo Fornas. Elaboració pròpia.

A les 16h els rebels van iniciar un atac al sector de la División Extremadura amb quatre tanquetes i un batalló d'infanteria. Els defensors republicans es van vore obligats a replegar-se, com hem dit, al Mas Nou i camí de Val [al quilòmetre

-
3. Els refugis es faràn segons les normes establertes.
 4. Per les nits s'han d'apagar les llums i de dia suprimir referències visibles.
 5. El veïnat ha d'evitar que des de l'exterior es puga vore a llum de casa.
 6. Si hi ha presència d'aviació, no agrupar-se per contemplar l'evolució dels aparells.
 7. Si l'atac aeri fora de sorpresa, no eixir de les cases. Amagar-se als llocs més recomanats, com són els baixos, sòtans i habitacions junt als murs mestres.
 8. No transitar pel carrer després de l'agressió pel perill dels dispars de metralladores.
 9. Els individus lluny dels refugis o al camp s'han de tombar a terra estesos sobre el pit, amb la boca mig oberta i els braços arquejats protegint el cap.
 10. Els individus han de seguir les fletxes marcades a les parets per desplaçar-se als refugis.
 11. Els vehicles de tracció mecànica portaran llums de color blau o verd.
 12. Els refugis es faran per barriades segons el cens de població.

quatre de la carretera a Onda]. Una volta van perdre l'Alcora i les altures que l'envoltaven, es van retirar fins la zona de les Pedrisses on van crear una nova línia de fortificació. La resta del sector no va patir canvis. Pel que respecta a l'artilleria, la republicana va fer foc sobre una concentració al quilòmetre dos de la carretera de l'Alcora a Onda i l'artilleria rebel va bombardejar sobre les posicions de la *División Extremadura*.⁴⁰⁶

Des del punt de vista rebel el dia 15 de juny va culminar una setmana molt profitosa per als seus interessos, ja que, com hem dit, va ser el dia que els rebels van ocupar Figueroles i l'Alcora, però també van ocupar Castelló, que va caure la matinada del 14 al 15⁴⁰⁷. Franco va enviar el següent fonograma a García Valiño: «*Al ocuparse Castellón como consecuencia de las brillantes jornadas del Maestrazgo envio a VE y a esa tropa entusiasta felicitación por la parte importantísima que han tenido en la victoria*». Al qual, segons la font conservada, Valiño va respondre el següent «*Agradecidos una vez más a la felicitación valiosa de VE esta División renueva sus votos de fe en España y su Caudillo por los que luchará con tesón hasta el final victorioso*».⁴⁰⁸

L'ocupació de l'Alcora es va realitzar durant la nit entre els dies 14 i 15. Quan es va fer de dia la localitat ja estava en mans dels rebels. Per la seua part la segona brigada de la *Iª División Navarra*, va avançar des del castell de l'Alcalatén fins el mas de Flors. Segons observadors republicans a les 14:55h, 30 soldats amb 90 matxos van entrar a l'Alcora, ja ocupada. Alguns grups rebels van ser vistos en direcció Castelló⁴⁰⁹. A l'Alcora no van bombardejar per influència de la família de Marco, no sabem fins quin punt és açò cert però el que podem constatar és que al poble no va caure cap bomba, tot i que abans de l'arribada del front van caure

⁴⁰⁶ AGMAV,C.837,14,1

⁴⁰⁷ La 83 Divisió es va internar per la marjal el 14 de matí i la va ocupar a la matinada del 15. La 6 republicana va contraatacar i es va trobar amb el CE de Galicia celebrant la victòria. Es va iniciar una batalla fins que van arribar tropes de la 84 Divisió i la IV Divisió Navarra (Ciutat, 1978).

⁴⁰⁸ AGMAV,C.1350,Cp.13 també a AGMAV,C.1505,Cp.19

⁴⁰⁹ AGMAV,C.591,2

dos avions: un pujant a Sant Vicent i altre a la fabrica Sanchis⁴¹⁰. Cal dir que a la zona del Vèrtex Gozalbo i del Barranc de les Olles tenien els rebels del *Destacamento de Enlace* els seus observatoris i, segons Valiño, des d'allí van visualitzar els atrinxeraments de la zona de la Foia i de la zona del Gorgàs per poder orientar l'artilleria.

El Destacamento de Enlace durant el seu avanç cap al riu Llucena va constituir a la seva dreta un flanc defensiu marcat pel següents punts: La dorsal que va del Guardamar fins Torremundo i segueix cap al Sud⁴¹¹, Carretera d'Encorna, Mas de Sant Gil⁴¹² i Cau de les Màlies⁴¹³. Este flanc defensiu va ser mantingut defensivament i es va mantindre setmana i mitja, fins l'operació d'Araia i el Mas de Moro.

Per la seua banda, la *Brigada Mixta Flechas Negras* havia avançat el seu front pel riu Carbó fins Villahermosa, que va ser ocupada mitjançant un moviment envoltant cap al Mas del Cura i Salvatierra. Després va ser enviada per Xodos cap a Llucena⁴¹⁴. Segons Valiño va ser un moviment per iniciativa pròpia i no massa encertat, ja que feia més gran el front i en posicions baixes. A continuació va ser traslladada a Figueroles, reforçada pel *Grupo de O. 149/12*. El quart regiment també va quedar ubicat a Figueroles, mentre que la segona brigada de la *108 División* cobria el flanc dret des de la zona de Sant Joan de Penyagolosa. La

⁴¹⁰ Alejandro Montesinos. Entrevista a Lorenzo Sanz Capilla.

⁴¹¹ Una corva tancada de cota 700 que en el seu mapa coincidia amb la "F" del topònim Figueroles, una corva de nivell tancada de cota 600 i l'espoló a l'O de l'Alcora. Cal dir que una corva tancada és una corva de nivell que està tancada per l'anterior, per tant s'entén que es refereixen a les altures sobre la Serra de l'Alcora. No estic 100% segur d'esta afirmació.

⁴¹² A la font apareix Mas de Sanchiz.

⁴¹³ Espolón 2km al nord de Ribesalbes.

⁴¹⁴ Piazzoni, Sandro (1941): *Las tropas Flechas Negras en la Guerra de España, 1937-39*. Barcelona, Juventud. «Farina, en este terreno montañoso, hace guerra alpina con método y audacia. Con el Batallón Santoña [...] se situó en el lomo de La Cabrera. Al día siguiente el Batallón Peña Amarilla ocupa y refuerza la loma de Masía del Rebollo, después de haber echado de ella al enemigo [...] El tercer día sobrepasa con el Algorta (3er Batallón de Bertelli), al Peña Amarilla y apunta contra Casa del Cura, provocando la violenta reacción del enemigo que guarnece las alturas al sur y a los flancos de Villahermosa. Esto era lo que Farina quería. Pronto y decidido, lanza una orden a Salas: –Adelante inmediatamente contra el espolón, al norte de Villahermosa. Por el canal avanzo yo con los ardití y la Compañía del mando. Envolved y ocupad Villahermosa, dando frente a las alturas del otro lado del río [...] Después de pocas horas las campanas del pueblo tocan a fiesta y en lo alto del campanario ondea la bandera de Franco.»

primera brigada d'esta mateixa divisió va ser enviada a primera línia rellevant a la primera brigada de la *Iª División Navarra*. (García-Valiño,1949)

A Figueroles i les rodalies també van quedar acampats els terços de Lácar i Montejurra. Entre les tropes de rereguarda que es van ubicar a Figueroles estaven Policarpo Cia⁴¹⁵ i Javier Nagore⁴¹⁶, que van publicar els seus diaris posteriorment. Un era un pare del *Tercio de Montejurra* i l'altre formava part de *Radio Requeté*. Ambdós ens donen una visió de les seues experiències que ens són molt útils per ambientar, tot i que ho conten de manera molt literària. Estos terços van estar a Figueroles fins el 24 de juny descansant i després van passar a l'Alcora.

Amb allò referent a l'aviació, a les 14:20h van ser bombardejades les posicions de la División Extremadura i la seua rereguarda.⁴¹⁷ També va actuar

⁴¹⁵ Cia Navascués, Policarpo (1941): Memorias del Tercio de Montejurra. Pamplona, La Acción Social. « Era 15 de junio: un Batallón de Flechas Negras nos relevaba junto al barranco de Lucena y disponíamos la impedimenta para iniciar, somnolientos, una marcha nocturna, hasta Figueroles, pasando por Lucena del Cid, arropada en el manto de estrellas que cubren el firmamento y ahogada en el regazo de una paz que simula retaguardía profunda. En el silencio de la noche parecen quejidos los ruidos metálicos de las botas; ladridos solitarios las voces de los Boinas rojas, que se chancean, mientras una voz nostálgica de vascongado fuerte taladra la densidad de una noche oscura con el tzortziko.» «Por Lucena del Cid pasamos la noche; las calles parecían un cuartel cuajado de gorros y boinas coloradas. Sin deternernos seguimos incansables el camino hacia Figueroles. Al amanecer, después de una jornada de dieciséis kilómetros, acampábamos junto a Figueroles, bajo el atrio frondoso de un olivar: dormíamos unas pocas horas y en breve estábamos listos para celebrar con solemnidad la festividad del Corpus Cristi. A las doce, los Tercios de Montejurra y Lácar se hallaban formados para oír la Santa Misa y muchos de sus componentes, para recibir la Sagrada Comunión, no obstante el cansancio de la larga jornada y el poco tiempo del que se disponía para una digna preparación. El acto se celebraba en la plaza del pueblo, teniendo como marco la fachada mutilada de la Iglesia Parroquial, sacrílegamente profanada por los soviets. Era el 16 de Junio.»

⁴¹⁶ NAGORE YARNOZ, Javier (1986): *En la Primera de Navarra (1936-1939)*, Madrid: Dyrsa. «Marcha nocturna, con luna llena, por blancos senderos, atravesando Lucena del Cid [reflejos de luz de la luna en las paredes encaladas; matas de geráneos en las enrejadas ventanas; higueras –¡ya tenemos el verano!–, pitas y chumberas relucientes], hasta llegar, muy tarde, a Figueroles, precioso pueblecito con canales de riego –¡que sensación de frescor ver correr el agua en los arcaduces!– y álamos en las orillas. ¡Álamos plateados por la inmensa luna llena, casi en vertical sobre nosotros, soldados de la 1ª de Navarra, soldados cansados y alegres! Antes de acampar y cobijarnos, un nuevo parte del general. [...]. Calor por la noche. De los 2.000 metros de Peñagolosa habíamos pasado a 200 sobre el nivel del mar, en un junio bien entrado y cerca –de nuevo– del Mediterráneo, con días soleados y noches de plata. Sí, en verdad, muchachas de tierra fría, estamos ya en tierra caliente. [...] De Figueroles (¡que chicass las de Figueroles!, repetía Landín), donde celebramos el Corpus Christi, el 16 de junio con los Tercios de requetés oyendo misa en la plaza, desde Figueroles, pasamos a Alcora, pueblo grande, polvoriento, con moscas a millares y muy gordas por la guerra.»

⁴¹⁷ AGMAV,C.591,2

l'aviació republicana a les 17:30h, que eren les 18:30 a la zona republicana, quan 8 *Katiuska* van bombardejar les proximitats de l'Alcora protegits per 20 caces. Quasi una hora més tard 24 aparells bombardejaren el sector del *CE de Galicia*.⁴¹⁸

La *197 Brigada* cobria la línia entre la *196* i la *49 Brigada* i els carros del *XXI CE* es van desplaçar a la zona de Vila-real⁴¹⁹. Era important per als republicans començar a fortificar la zona sud del Millars per crear una línia defensiva consistent i per això el *3er Batallón de Zapadores C.O.P.J.* va ser enviat ja cap a la zona d'Onda⁴²⁰. A la zona del *XXII Cuerpo de Ejercito*, la línia de resistència principal quedava marcada pels següents punts d'oest a est: vèrtex Pedrissa, cota 216, Sastre del Rei, Mas de Mezquita, El Sitjar i Boverot.⁴²¹

3.5. Operacions Militars del 16 al 19 de juny de 1938. La guerra al sud-est de L'Alcora

16 de juny

El *XXI Cuerpo de Ejército* va patir un atac rebel amb gran quantitat d'efectius, recolzat per artilleria i tres tancs, en la direcció de la carretera de l'Alcora a Onda. Les tropes republicanes s'havien replegar fins el quilòmetre quatre d'esta carretera, al Mas Nou i camí del Val. Al llarg de la jornada les tropes rebels van intentar trencar eixa línia, però no ho van aconseguir. Segons el diari d'operacions del *XXI CE* els rebels van atacar tres voltes el sector est de la *División Extremadura*, però no van poder passar i a més van patir gran quantitat de baixes. Els atacs anaven carregats d'artilleria, sis tanquetes i el recolzament de l'aviació.

El sector més castigat va ser el de la *División Extremadura*, especialment a la zona on enllaçava amb el *XXII CE*. Va haver forts combats amb foc d'artilleria

⁴¹⁸ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire.

⁴¹⁹ AGMAV,C.837,14,1

⁴²⁰ AGMAV,C.837,14,1

⁴²¹ AGMAV,C.951,10. ordre particular al cap de la 32 Brigada (XXII CE) del dia 15 de juny a les 14h.

pels dos costats. A les 12:10, hora republicana, va ser dispersada pel foc d'artilleria una companyia rebel al quilòmetre segon de la carretera d'Alcora a Onda. A les 22:00h van localitzar tropes rebels a l'altura del quilòmetre tres de la carretera Alcora-Ribesalbes i a la d'Alcora a Onda hi havia sis tancs i una companyia al quilòmetre dos. La companyia va ser dispersada pel foc d'artilleria.

422

Durant el matí els rebels van iniciar dos atacs precedits de gran preparació artillera sobre el sector de L'Alcora i Onda, però van ser refusats. Tenien sis tancs a l'altura del quilòmetre dos de la carretera, segons observacions dels republicans.⁴²³

Podem acudir al part d'operacions de la comandància d'artilleria de la *1ª División Navarra* per saber-ne més dades sobre la magnitud de l'ofensiva. A les 10:30h els Grs 0.100 0.155 i C.75L van obrir foc sobre el coll de Les Pedrisses. Mitja hora després el Gr. 0.75L va obrir foc sobre el flanc esquerre per protegir l'avanç de la infanteria de la 108 División i dels Grs. 100 sobre les altures al nord de Les Pedrisses.

Ja a les 13:15, hora rebel, els Grs. 0.100 van fer dos concentracions de cinc minuts sobre la lloma cònica al nord del vèrtex Pedrissa [la dorsal d'esta serra] i el Gr. 0.155 va fer foc sobre este mateix vèrtex de 320m d'altitud. A les 18:15h el Gr. 0.100 de Varela, va tornar a fer una concentració de 10 minuts sobre la dorsal, amb l'objectiu de reforçar al Gr. C.75L, que també atacava el mateix punt. Vint minuts més tard, els Grs 0.100 van obrir foc sobre els tancs republicans sobre la carretera de L'Alcora a Onda. A les 20:15h els Grs. 0.100 van obrir foc sobre el lloc allargat a l'oest del vèrtex Pedrissa, reforçant amb focs del Gr. C.65. En total 2.188 trets dels quals 36 eren de bateria. És a dir, que es repetia la tàctica habitual de castigar periòdicament les posicions amb artilleria i aviació quan no podien ser

⁴²² AGMAV,C.591,3 i AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

⁴²³ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

ocupades per la infanteria.⁴²⁴

L'aviació republicana va bombardejar intensament les posicions rebels al sector oest de la División Extremadura. L'aviació rebel va bombardejant diverses ocasions el pel mateix sector d'esta divisió i va realitzar una cadena sobre la carretera d'Onda a l'Alcora⁴²⁵. A les 17:20h, hora republicana es van enlairar 25 Chatos i 11 Mosca per metrallar a la carretera de l'Alcora a Castelló i van fer foc sobre uns 15 camions i sobre els soldats, sense rebre massa foc antiaeri.

A les 18:20h, hora republicana, 10 bimotors rebels van bombardejar intensament la carretera de Ribesalbes a l'Alcora, protegits per 20 caces⁴²⁶. Vint minuts més tard set bombarders *Katiuska* [Martin Bomberg per als rebels] es van enlairar per bombardejar les rodalies de l'Alcora del sud-est al nord-oest a les 19:23h. Les bombes van caure al mateix poble de l'Alcora i a la carretera al sud del riu Lluçena. Els aparells van tornar a les 20:03. A les 19:15h es van enlairar 23 Mosca per protegir els bombarders abans citats, però no van trobar caces rebels ni van rebre massa foc antiaeri i van tornar a les 19:45h.⁴²⁷ El foc antiaeri que van rebre va ser a càrrec de la Bía. C.88/AA (Cap. M. Carod)⁴²⁸.

Per part de l'aviació rebel em consta un atac a les 15:30, hora republicana, sobre les posicions de la *División Extremadura* i a les 18:20h, deu bombarders amb 20 caces van bombardejar intensament la carretera de Ribesalbes a L'Alcora.⁴²⁹

⁴²⁴ AGMAV,C.1508,Cp.62

⁴²⁵ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 242

⁴²⁶ AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.591,3

⁴²⁷ Telegrama del cap d'operacions de las Fuerzas Aéreas del Ejército de Levante amb el parte d'operacions del 16 de juny de 1938.

⁴²⁸ AGMAV,C.1508,Cp.62

⁴²⁹ AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

DOCUMENT 10. Escut de la Divisió de Asalto Flechas Negras. Fons documental: Archivo General Militar de Ávila.

Segons el testimoni de Sandro Piazzoni, el dia 16 de bon matí⁴³⁰ la brigada mixta *Flechas Negras*, que estava a Figueroles, va haver de rellevar les tropes navarreses de les altures de la zona del Mas del Royo i la zona a l'oest de Figueroles, on hi havia un batalló de Navarra fins Cantera, defenent la carretera a Argelita. Van emprendre la marxa per la carretera de Lluca a El Castillo de Villamalefa per després agafar el camí que va al vèrtex Cantera, però només

⁴³⁰ A través de la història oral sabem que esta Brigada Mixta va estar més temps en rereguarda a Figueroles del que es suposa en cas de partir el dia 16, ja que són protagonistes de diverses anècdotes, com la d'uns xiquets que els portaven pots de cargols a canvi de mermelades fins que un dia un va portar un pot de closques buides i els italians es van enfadar finalitzant el tracte. També acudien als balls i van tindre temps de fer amistat amb diverses joves fadrines de la localitat, així que tal volta es movilitzara només una part de la brigada mentre a Figueroles descansava la reserva o la data del dia 16 siga un error, ja que la brigada mixta havia arribat el dia anterior.

arribar a la corba de la carretera al sud del Mas de Fabra els esperava una sorpresa: van rebre una ràfega que matà un dels ordenances. Els italians estaven desorientats. Per la nit el capità Guerizio va pujar a aquella zona buscant un lloc com a observatori, però també va ser batut. Resulta que Cantera estava a mans dels republicans i ells no ho sabien, així com també les pendents orientals dels tossals que oculten el mas del Royo, és a dir, les altures al sud del Revolcador. Tot va ser a causa d'un error de la cartografia o d'una deficient lectura d'esta. (Piazzoni, 1941)

Per informació de l'exèrcit revoltat sabem que va entrar en batalla una nova unitat republicana, el 2º *Batallón* de la *109 Brigada* [*47 División*], que aleshores formava part de la *68 División*. Estava a Boeda de Jara i el dia 3 va ser portat de Cabeza de Buey a Vall d'Almonacid on va ser reorganitzat. El dia 12 va ser portat en camions a L'Alcora. Entre els dies 14 i 15 de juny, segons informació rebel, va tindre 129 baixes. El matí del dia 16 es va retirar cap al sud-est de l'embassament de Maria Cristina. Comptava amb 4 metralladores i 7 o 8 fusells metralladors.⁴³¹

Pel que respecta a la fortificació, al sector del *XXI Cuerpo de Ejército* es seguia fortificant la pista de San Vicente de Piedrahita a Montanejos i a la zona d'Onda.⁴³²

⁴³¹ AGMAV,C.1749,1

⁴³² AGMAV,C.837,14,1

IMATGE 26. Cantoni Primo, soldat Italià a Figueroles. Juny de 1938. Fons fotogràfic Fornas Pallarés.

17 de juny

Els rebels finalment van aconseguir ocupar Les Pedrisses a la 1:00h del dia 17, després de diversos atacs al sud de l'Alcora al llarg del dia 16 i del constant foc de l'artilleria. Des del *xxii Cuerpo de Ejército* van intentar reconquerir-les en fer-se de dia, però no van tindre èxit. Després d'este atac es va trencar el front republicà, ja que la *División Extremadura*, del *xxi CE*, va perdre contacte amb la *70 División*, del *xxii CE*, que va intentar replegar-se per tornar a establir contacte. Segons les conclusions del *xxii CE* al butlletí de les 10h, els rebels estaven tractant de distraure les forces d'este cos d'exèrcit amb atacs parcials per pressionar fortament sobre l'ala dreta del *xxi CE*, és a dir, la zona de la *División Extremadura*.

433

Segons Valiño el *Destacamento de Enlace* va ocupar les Pedrisses per l'est i allí va poder enllaçar amb la *84 División* del *CE de Galicia*, que atacava des de l'est. També comenta que van arribar a Ribesalbes, a pesar que per esta zona es van trobar forta activitat artillera per part dels republicans (García-Valiño,1949). La *108 División* avançà des del sud de L'Alcora cap a Les Pedrisses, per l'est de la carretera a Onda i la *1ª División Navarra* per l'Oest de la carretera fins el Millars (Galdón, 2012: 139).

No es van quedar allí els rebels, ja que al llarg del dia 17 van seguir avançant, recolzats per l'artilleria i l'aviació, per la zona de la *División Extremadura*, fins creuar el riu Millars pel nord del Mas de Mezquita [per on actualment està l'Embassament de Sitjar]. Des d'allí van arribar al vèrtex Atalaya i el van ocupar a les 21:15h després de fracassar en l'intent en dos ocasions i patir moltes baixes⁴³⁴. Al dia següent este vèrtex va ser recuperat i perdut dues voltes per part de l'exèrcit republicà.

L'aviació rebel va bombardejar intensament el sector occidental de la

⁴³³ AGMAV,C.594,12

⁴³⁴ AGMAV,C.591,3, AGMAV,C.837,14,1 i AGMAV,C.446,3. Telegramas del ejército de Levante al de Centro.

División Extremadura i va realitzar serveis de vigilància i protecció. Va tindre un paper fonamental. L'aviació republicana també va actuar amb una incursió.⁴³⁵ Concretament, a les 18:30, hora rebel, sis *Katiuska* protegits per 32 caces van obrir foc en direcció a L'Alcora. La bateria C.88/AA va obrir foc contra ells.⁴³⁶

D'este dia tenim informació sobre algunes unitats republicanes identificades pels rebels:⁴³⁷

- *190 Brigada* de la *68 División*. Va eixir de Segorbe a principis de mes i va entrar a la línia de foc al sector de L'Alcora el dia 13.
- *División 52*. Situada pel sector de Lluçena i Onda. Les tres brigades de recent formació són considerades de xoc per la seua composició. La seua arribada va permetre una ràpida reorganització, ja que les tropes del front estaven molt castigades.
 - o *Brigada Mixta 195*. Situada a la carretera de L'Alcora a Onda.
 - o *Brigada Mixta 196*. A l'oest de la carretera de L'Alcora a Onda.
 - o *Brigada Mixta 197*. Situada en front de Lluçena

Als butlletins d'informació rebels d'esta jornada queda explicada la maniobra amb que es van replegar algunes de les unitats de l'exèrcit republicà durant estos dies:⁴³⁸

- *Brigada 69*. Des de la zona del vèrtex Gozalbo cap al sud-est, travessant la carretera entre la Foia i Costur.
- *Brigada 74*. Des de la zona del vèrtex Gozalbo cap al sud-est travessant la carretera entre la Foia i Costur. A la dreta de la *69 Brigada*.

⁴³⁵ AGMAV,C.837,14,1 i AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 244

⁴³⁶ AGMAV,C.1508,Cp.62

⁴³⁷ AGMAV,C.1749,1

⁴³⁸ AGMAV,C.1327,Cp.11 i AGMAV,C.1749,1

- *49 Brigada* [molt castigada]. Es va retirar per la dreta de la carretera de la Foia a Costur.
- *14 Batallón de Ametralladoras* [molt castigat]. Es va retirar per la dreta de la carretera de la Foia a Costur. Per l'esquerra de la *49 Brigada*.
- *15 Grupo de Guardias de Asalto* [restes]. Es va retirar per la dreta de la carretera de la Foia a Costur. A l'esquerra del *14 Bón de Ametralladoras*.
- *196 Brigada*. Estava al nord de Lluçena i seguia retirada amb les els grups 15 i 31 de guardes d'assalt.
- *197 Brigada*. També ha seguit retirada amb les forces d'assalt. A la seua esquerra estaven també la *52 Brigada*, la *220 Brigada* i la *129 Brigada*⁴³⁹.
- *74 Brigada*. Va protegir la retirada de la 69 des de les altures a l'esquerra de la carretera d'Atzeneta a Costur després de ser traslladada des de la Serratella a l'Alcora. Posteriorment es va replegar cap a Castelló
- Un grup de 6 tancs muntats en camions es van retirar el dia 16 des d'una casa a 1km al sud-est de L'Alcora cap a la carretera de Les Pedrisses.

Les tropes rebels seguien projectant una imatge negativa respecte a l'organització precipitada de la defensa republicana. Potser siga un anàlisi objectiu de la situació, ja que realment els rebels van avançar molt de terreny durant estos dies, però també hem de contemplar propòsits propagandístics a l'hora de donar esta imatge del seu enemic:

⁴³⁹ AM Lluçena. Registre Civil. El 5 de juny de 1938 van morir a Lluçena, al hospital del Prat, un total de tres combatents del primer batalló de la 129 Brigada: Victoriano Moreno Zamora de Ciudad Real, Juan Grousecaros Kik de Polònia i altra persona de la que no consta el nom.

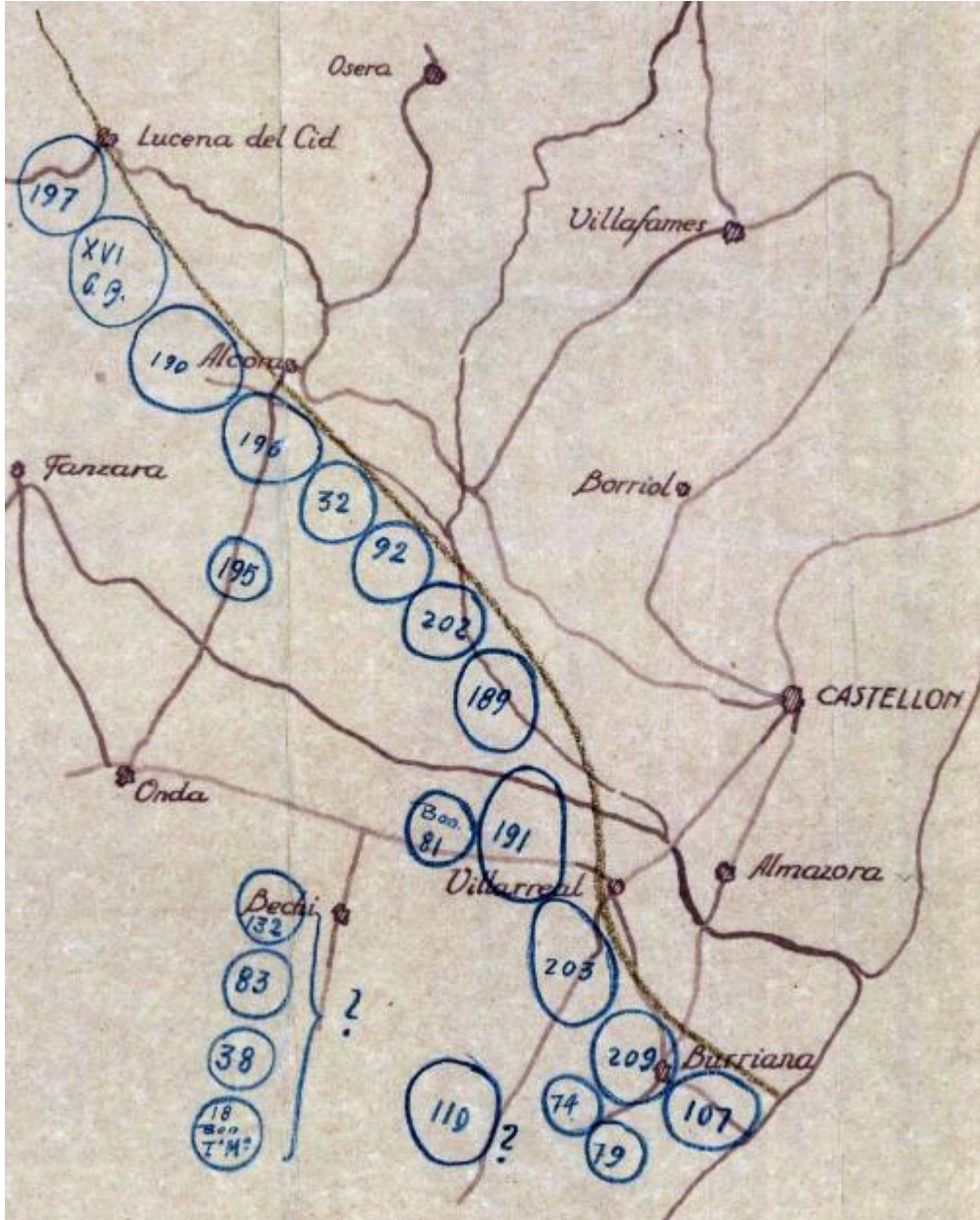
Presionado por nuestras fuerzas el adversario ha continuado su retirada hacia el sur, la cual por la precipitación con que las unidades rojas han acudido a ocupar posiciones para intentar contener nuestro avance así como por el desconocimiento que tenían del terreno por donde habían de actuar y el ser además muchas de ellas tropas de nueva organización, todo ello reunido ha hecho que las fuerzas al retirarse se hayan entremezclado de tal manera que resulta muy laboriosa la tarea de precisar la situación exacta de las unidades enemigas por la confusión de fuerzas que en la desbandada se ha producido.⁴⁴⁰

Segons Ciutat l'exèrcit republicà tenia ara dos missions. La primera era recuperar Castelló i fer fora als rebels cap a la part nord del riu Millars. A banda estava la batalla d'intentar frenar l'intent de penetració des de Teruel cap a la vall del Túria. Entre mig estava el vèrtex Cantera, que suposava una bona base de partida per amenaçar el flanc rebel a Lluçena, una posició que els rebels pensaven que era seua per error (Ciutat, 1978).

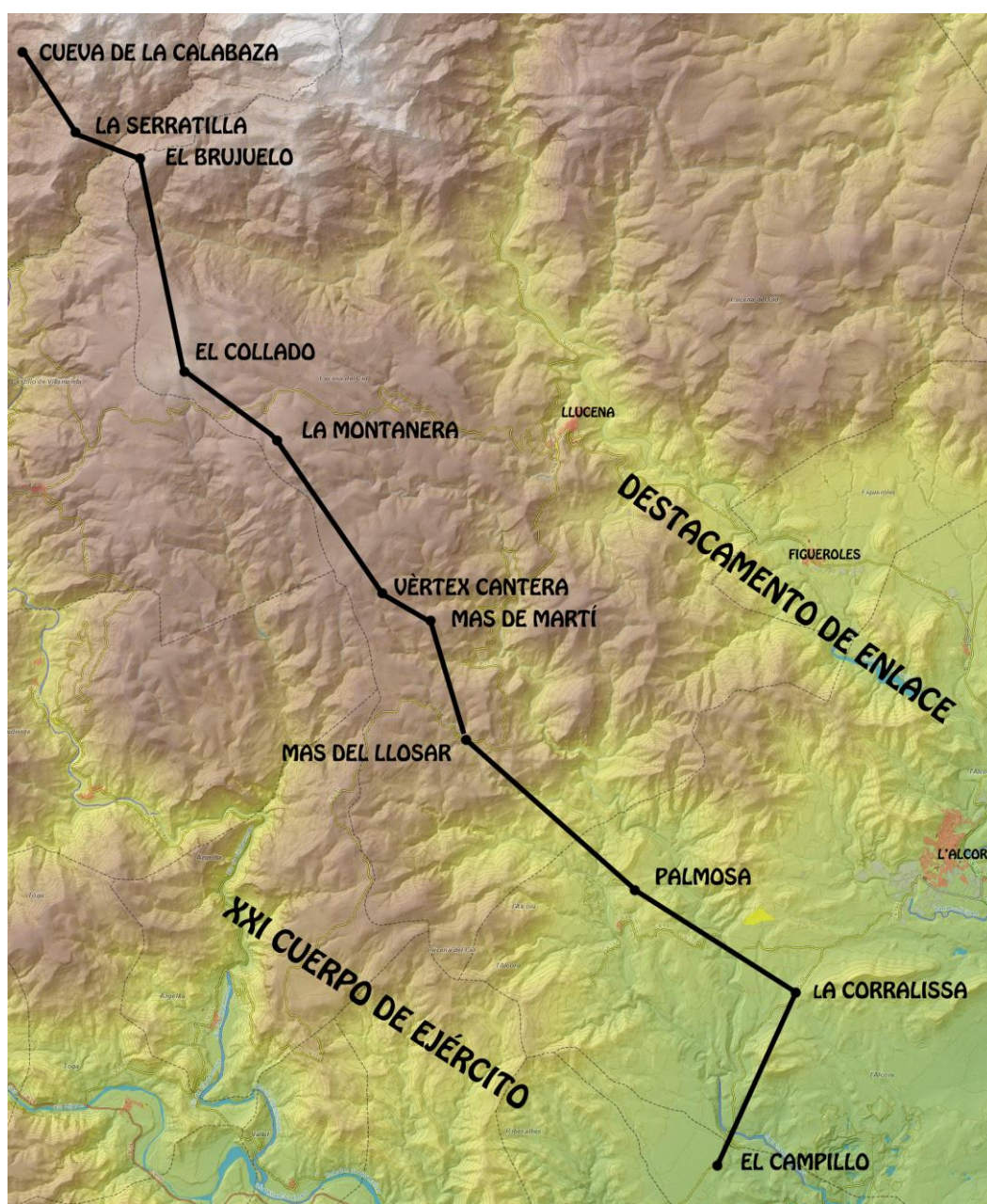
A la zona de Cantera precisament seguia la brigada *Flechas Negras* amb el problema que es van trobar el dia anterior. Seguint el testimoni de Sandro Piazzoni, el primer regiment es va situar front a este vèrtex per protegir el seu flanc esquerre, El comandant de la brigada es va dedicar a estudiar la zona més perillosa, que era la que estava sobre el camí carreter del Castillo de Villamalefa, sobre les altures de la zona del Mas del Royo. Sprega va preparar l'acció per poder dominar la conca del riu Villahermosa al Castillo de Villamalefa. Els republicans van recular però per la nit van contraatacar en dos ocasions amb molta força, una vegada al sud del camí carreter i altra al nord. Els contraatacs van ser efectius però van contraatacar els *Flechas Negras* i van haver de replegar-se. (Piazzoni, 1941)

⁴⁴⁰ AGMAV,C.1749,1

18 de juny

MAPA 15. Mapa del 18 de de juny de 1938. AGMAV 2094, 15.

MAPA 16. Primera línia republicana el 18 de juny de 1938. Font: Diari d'operacions del XXI CE. Elaboració pròpia.

La primera línia republicana estava marcada per les següents posicions: sud del riu Millars, vèrtex Sitjar, Vèrtex Atalaia, El Campillo [est de Ribesalbes], la Corralissa [oest del Tossal de Les Foies, al sud-oest de l'Alcora], Assagadors, La Palmosa [est d'Araia], Llorà [Mas de Llosar;?], Mas de Martí [oest de la font dels Covarxos], vèrtex Cantera, La Montanera, El Collado [Junt al Revolcador], El

Brujuelo [Al nord de l'anterior], La Serratilla [a l'altra part del barranc], Cueva de la Calabaza [al nord-oest de l'anterior], *Misado* sud-oest de Villahermosa del Río, mas del Romeral [nord-oest de Villahermosa], Masía del Royo i Masía de la Peña [Teruel].⁴⁴¹

Durant el matí les tropes del *XXI Cuerpo de Ejército* van recuperar el vèrtex Talaia que havien perdut el dia anterior. La recuperació la van fer sense preparació artillera prèvia i també van agafar alguns presoners, amés d'armament.⁴⁴²

Es va avançar al vèrtex Cantera una companyia de fusells i una secció de metralladores de cada G.U. comandats per un cap del *XVII CE*. Allí seguien els *Flechas Negras* tractant de progressar infructuosament. Al vèrtex Herreria es va retardar una companyia de fusells i una secció de metralladores.⁴⁴³

L'*Aviazione Legionaria* va bombardejar les posicions republicanes al sud de Llucena, posteriorment el sud-est d'Araia, l'oest de L'Alcora i, finalment, el tràfic al nord-oest d'Onda. Els caces van protegir els bombarders i van realitzar tres creuers de vigilància entre Llucena i Onda. L'aviació republicana va bombardejar el sud d'Atzeneta, mitjançant 8 *Natacha*, a les 11:15h⁴⁴⁴

La Missió del *XXI CE* havia de ser la de cobrir tots els accessos de l'Alcora fins Onda per que no avance l'enemic, així como tallar l'eix de Llucena cap a Vallat. Per tal de fer efectiva esta missió. Pel moment els republicans havien aconseguit estabilitzar el front.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ AGMAV,C.597,3,3

⁴⁴² AGMAV,C.837,14,1

⁴⁴³ AGMAV,C.597,3,3

⁴⁴⁴ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 246

⁴⁴⁵ AGMAV,C.597,3,3

19 de juny

La primera línia rebel estava formada per les següents posicions: La Pedrissa, vèrtex Atalaia, Mas de Mezquita [sud de l'actual embassament del Sitjar], El Campillo [nord-est de Ribesalbes], La Corralissa [oest del Tossal de Les Foies], Palmosa [est d'Araia], Urtola [nord-oest d'Araia], Torremundo, Salt del Cavall, Salt d'Andreu [Mas d'Andreu], Mas *Tolosa* [Torrassa?], El Collado [al nord del port del Revolcador], Mas de l'Aldúa [al nord del Collado], Villahermosa del Río, vèrtex Salvatierra, Masía de *Zorré* [Masía de la Torre].⁴⁴⁶

Els rebels van contraatacar per ocupar de nou el vèrtex Talaia, però els defensors de la Divisió Extremadura ho van impedir.⁴⁴⁷ També prosseguia l'ofensiva de la *Brigada Mixta Flechas Negras* cap al vèrtex Cantera.

Distribució de les forces rebels segons informació republicana:⁴⁴⁸

- *Flechas Negras*: al nord del Castillo de Villamalefa [més concretament atacaven entre el Castillo i Llucaena].
- *1ª Divisió Navarra*: del sud de Villahermosa al sud de L'Alcora [*Destacamento de Enlace* seria una denominació més adient]
 - *Tercio de Requetés de Lácar* al sud-oest de Penyagolosa.
 - *Tercio de Requetés de Santiago de Begoña* al Mas de Aldúa.
 - *Tercio de Requetés de Montejurra* a La Calzada.
 - *7ª Bandera del Tercio* a La Montanera.
 - *6ª Bandera del Tercio* al Mas dels Arcs.
 - *3º Bón Rgto San Marial 22* al Salto d'Andreu.

⁴⁴⁶ AGMAV,C.591,3

⁴⁴⁷ AGMAV,C.837,14,1

⁴⁴⁸ AGMAV,C.591,3

- *3ª Bandera FE de Burgos* al sud-oest del vèrtex Guardamar.
 - *5º Bandera FE de Burgos* al Salt del Cavall.
 - *5º Tabor Regulares Ceuta 3* a Les Torrelles [Llucena].
 - *5º Tabor Regulares Alhucemas 5* a l'oest de Alcora [Dia 24 a Llucena]
 - *5ª Bandera del Tercio* al sud-oest de L'Alcora
 - *Un Tabor de Regulares* al sud de L'Alcora
- *55 División*: del sud de l'Alcora fins el nord de Vila-real [la serra de les Pedrisses marcava l'enllaç entre el *Destacamento* i el *Cuerpo de Ejército de Galicia*]

També van localitzar la posició d'algun dels comandaments militars:⁴⁴⁹

- Tte. Coronel Gual *1ª Agrupación 1 División* al el Sector Llucena
- Tte. Coronel Vara del Rey, *3ª Agrupación 1ª División*, al sector de Figueroles
- Tte. Coronel Tutor *2ª Agrupación de la 1ª División* al Sector de L'Alcora.

Centrant-nos en la zona de les Pedrisses, que era on estava centrada l'ofensiva rebel, podem concretar l'emplaçament i distribució de les diferents unitats de la 108 División a partir d'un escrit al Comandant Villa, qui tenia el comandament directe del sector de la carretera Alcora-Ribesalbes:

- Agrupació comandada pel Capità Torrón [batallons 202 i 198] a Les Pedrisses. El *Batallón 202* en línia de batalla enllaçava a l'est amb la *División 84* i per l'oest amb l'agrupació del Tinent Coronel Vicario, de la *1ª División Navarra*.

⁴⁴⁹ AGMAV,C.591,3

- Agrupació comandada pel Comandant Trigueros [batallons 193, 194 i 197], en línia rellevant forces del Tinent Coronel Sanmartín, de la *1ª División Navarra*.

Reserva: *9º América i Tabor de Moha-la*.

3.5.1 Infraestructures i rereguarda del *Destacamento de Enlace*

L'exèrcit rebel, tal com va anar avançant les seues posicions, va anar adaptant la seua rereguarda i distribuint els diferents serveis entre els pobles estratègicament millor situats per la seua distància al front i per les seues característiques. El dia 19 els principals serveis estaven situats de la següent manera:⁴⁵⁰

- Albocàsser: Cap d'etapa de l'exèrcit. Abasteix al *Destacamento de Enlace*.
- La Iglesuela:
 - Punt principal d'etapa.
 - Infermeria
 - Sortidor de gasolina
- Morella: Sortidor de gasolina.
- Atzeneta:
 - Sortidors de gasolina, de gasoil i d'olis pesants.
 - Infermeria. Ferits comuns i malalts.
- Vistabella: Allí es portava als ferits d'intervenció urgent; la resta a la Iglesuela per l'ermita de San Bernabé.
- Castelló de la Plana

⁴⁵⁰ AGMAV,C.1362,42 i AGMAV,C.1362,41

- *Puesto de Clasificación y Evacuación* a càrrec de la *1ª Navarra*.
- Auto-cisternes
- Alcañiz:
 - Fins que funcionés el *Servicio del Ejército del Ejército de Castellón*, seguiria evacuant-se sobre esta localitat, establint relleus amb infermeries a Atzeneta i La Iglesuela.
 - Hospital de ramat avançat de l'exèrcit.
- Puebla de Híjar: Parc d'enginyers de l'exèrcit del sud de l'Ebre.
- Sector Pedrisses, Ribesalbes, l'Alcora: Secció de muntanya.
- Ribesalbes: Ambulància.
- Carretera a Les Pedrisses: Ambulància.
- La Foia:
 - Secció mòbil d'evacuació veterinària de la *1ª División Navarra*.
 - Infermeria de ramat de la *1ª División Navarra*. Esta divisió també s'encarregava del ramat de la *II Brigada de la 61 División*, però no del de la *108 División* i la *III Brigada de Caballería*.
- L'Alcora:
 - *Parque de Artillería de la 1ª División Navarra* [que abastia també a la *108 División* i a la *II Brigada de la 61 División*]. Allí es portaven les armes per ser reparades.
 - *Parque Movil de Artillería Divisionaria del Destacamento*. Havia d'obtindre les municions del de la *Primera División Navarra*. Les municions es traslladaven a l'avantguarda mitjançant la instal·lació de dipòsits avançats de

municionament.

- *Compañía de Parque del Grupo de Zapadores de la 1ª División Navarra.*
- *Compañía Parque de Ingenieros de la División.*
- *Jefatura Administrativa del Destacamento de Enlace*
- Cap d'Etapa, que abastia la *1ª Navarra*, la *108*, els batallons de la regió de Linares i la *II Brigada de la 61 División.*
- Centre de Sacrifici del *Destacamento de Enlace.* A l'escorxador.
- Centre de subministrament de carn del *Destacamento de Enlace.*
- Equips de fleca del *Destacamento de Enlace.*
- Sortidors de gasolina per als tractors d'Artilleria. En bidons.
- *Jefatura del Servicio de Sanidad* de la *1ª División Navarra.*
- *Hospital de Campaña.* Comptava amb 100 llits i un equip quirúrgic que atenia al *Destacamento de Enlace* i *Flechas Negras.* Allí es portaven els que necessitaven intervenció urgent, mentre que els ferits comuns i malalts es portaven a Atzeneta.
- Post de socors divisionari.
- Ambulància.
- Farmàcia i prefectura del servei de farmàcia.
- Companyia de lliteres.
- Post de classificació, evacuació i post de socors divisionari de la *1ª División Navarra.*

- *Jefatura del Servicio de Veterinaria*, secció mòbil d'evacuació de la divisió i infermeria de ramat.
- *Jefatura del Servicio de Automovilismo del Destacamento* i de la *1ª División Navarra*. També les seccions 19 i 41.
- *Taller de la 1ª División Navarra*.
- *Estafeta postal de Campaña* nº13. Dos camions. Altra estafeta estava al quilòmetre 50 de la carretera a Linares. Passava una camioneta diària fent l'itinerari: L'Alcora, Mosqueruela, quilòmetre 50, Alcañiz i tornar.
- *Guardia Civil*. Havia d'establir un servei de vigilància de la circulació a la carretera d'Atzeneta a L'Alcora per impedir velocitats superiors a 50km/h per a cotxes aïllats i 40km/h per a combois, ja que així no s'avançarien uns als altres. També buscaven evitar les aglomeracions de vehicles a L'Alcora mitjançant la construcció de dos circuits.

Els rebels van avançar molt ràpid sobre la comarca de l'Alcalatén i un fet que ho demostra és que quan l'avantguarda ja havia arribat a les proximitats d'Onda, encara es seguia perfeccionant la pista de Mosqueruela a Vistabella per part del *Equipo de Caminos y Puentes*. També estaven reparant la carretera d'Atzeneta a l'Alcora amb el treball del *Batallón de Trabajadores 123*.⁴⁵¹

⁴⁵¹ AGMAV,C.1362,42

3.6. Últims trons a L'Alcalatén. La defensa del vèrtex Cantera front als italians

20 de juny

La zona d'acció s'anava allunyant de les terres de l'Alcalatén, tot i que encara estava fixat per les altures de la Serra de l'Alcora i la zona del vèrtex Cantera. Va haver un atac rebel a l'enllaç al flanc esquerre del cos d'exèrcit, a càrrec de las Flechas Negras. La posició d'Enllaç quedà ara establerta a la cota 942 al sud-oest de la Montanera. Al sud-oest del Mas de Magdalena hi ha una elevació de 942m, però quedaria al sud-est del que suposadament és la Montanera [on està actualment el camp de tir de Llucena]. Per tant, potser hi haja una errata a les coordenades o, potser, que els republicans anomenaren ací Montanera al propi mas de Magdalena o el tossal al nord-est.⁴⁵²

Des de l'altiplà d'Araia els republicans atacaven la carretera de l'Alcora a Onda. Mentrestant el *Destacamento de Enlace* seguia frenat al vèrtex de la Talaia, a Onda, i el *CE de Galicia* no podia avançar fins Moncofa. Este estancament estava fent fracassar l'ofensiva rebel cap a València i encara no havia arribat a la línia XYZ (Ciutat, 1978).

Pel que respecta a les 17:30, hora republicana, 14 bombarders i diversos caces van bombardejar les posicions de la *52 División*, a l'oest de Llucena, i a les 19h tres avions reconegueren la rereguarda del *XXI CE*.⁴⁵³

Reprement el relat de Sandro Piazzoni durant els dies posteriors al dia 17 els republicans havien realitzat més contraatacs a la zona dels *Flechas Negras*. El dia 20 en va haver un amb gran dures al mas de la Torreta, al costat de Foios (González, 2015). També, com hem vist, els italians van actuar a la zona del mas de Magdalena, sempre amb recolzament artiller.(Piazzoni,1941)

⁴⁵² AGMAV,C.837,14,1

⁴⁵³ AGMAV,C.591,3 i AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 249

21 de juny

La *Aviazione Legionaria* va bombardejar a l'oest del Castillo de Villamalefa i els caces van fer un creuer de vigilància sobre Llucena.⁴⁵⁴ Este mateix dia els italians van ocupar el Cabezo Escoba, Mas Quemado, el Collado i la Montanera en una jornada en que també l'artilleria republicana va estar molt activa. (Piazzoni,1941)

Posteriorment, tot i que ja no em consta el dia, el segon regiment, que va substituir al *Laredo* com a primera reserva i després va ser alineat amb la companyia *Arditi* a nord-oest de Cantera, va prosseguir avançant amb lentitud a l'est del camí d'Alcora i es va traslladar a l'espoló, al sud-oest de la cota 600, des d'on podia atacar de revés amb l'artilleria [La roca del Morral junt al mas de Batxero és l'única cota per baix dels 700m que hi ha per la zona i des d'allí certament es podia atacar de revés el vèrtex Cantera, però és una hipòtesi poc contrastada]. El *Laredo* era atacat des de posicions republicanes situades a un pic rocós a la seua dreta [La Roca Alta] que acabà ocupant, tot i patir la baixa del subcontinent Valente.

Com no podien progressar el general dels *Flechas Negras* va demanar un altre grup d'artilleria. Valiño els va enviar al grup de 149 tot i la mancança que tenien per la longitud del front de guerra. Estaven alineats darrere de Mas de Alona [La Lloma], Cantera i *espolons* de cota 600, atrinxerant els dos camins del Castillo i Argelita. Enfront estaven les següents brigades republicanes: la 6, la 196, la 197 i la 55. La reserva estava a San Vicente de Piedrahita. (Piazzoni,1941)

⁴⁵⁴ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 249

22 de juny

Flechas Negras seguia pressionant sobre la carretera entre Llucena i el Castillo de Villamalefa⁴⁵⁵ i també seguien els combats al sud-est de l'Alcora. La zona inicial d'assentament d'artilleria estava a les immediacions i nord de Les Pedrisses.⁴⁵⁶

La missió del *Destacamento de Enlace* era avançar cap a Onda, Artesa, Xóvar, Segorbe, etc., mentre que la missió del *CE de Galicia* era la d'avançar cap a Vila-real per l'est de les Pedrisses i Betxi⁴⁵⁷. Les Brigades republicanes 189 i 190 s'havien replegat per defensar la línia de Tales-Artesa⁴⁵⁸.

Serveis de l'exèrcit rebel el 22 de juny:⁴⁵⁹

- L'Alcora:
 - Parc d'artilleria de la *1ª División Navarra*, que abastia la *108* i la *II Brigada de la 61 División*.
 - Jefatura administrativa del punt principal d'etapa.
 - Cap d'etapa.
 - Centre de sacrifici del destacament.
 - Centre de subministrament de carn per al destacament.
 - Equip de fleca del destacament.
 - Auto-cisterna de gasolina i greixos.
 - Jefatura del servei de sanitat.
 - Hospital de campanya.

⁴⁵⁵ AGMAV,C.1362,42

⁴⁵⁶ AGMAV,C.1362,Cp.45

⁴⁵⁷ AGMAV,C.1362,42

⁴⁵⁸ AGMAV,C.1362,Cp.45

⁴⁵⁹ AGMAV,C.1362,Cp.43

- Post de Socors de la *1ª División Navarra*.
 - Jefatura del servei de veterinària.
 - Jefatura del servei d'automobilisme.
 - Correus.
- La Foia:
 - Secció mòbil d'evacuació veterinària de la *1ª División Navarra*.
 - Infermeria de ramat de la *1ª División Navarra*.
 - El Gargant: centre d'entrega que abasteix la *4ª Agrupación*.
 - Carretera d'Atzeneta a l'Alcora: Centre d'entrega sobre camions amb municions de tots els calibres d'infanteria i artilleria. Prèviament estava a la carretera de Xodos a Atzeneta.

23 de juny

Es va demanar a les Flechas Negras que tallaren la carretera de Llucaena a Argelita establint-se a l'altura del Mas de Marco i l'oest d'Araia i després es coordinaren amb els caps del Destacamento de Enlace⁴⁶⁰. Segons figura al relat de Sandro Piazzoni el general Vigón, cap de l'exèrcit de maniobra del *Ejército del Norte*, va informar als *Flechas Negras* que era necessari atacar i concentrar-se a les altures del Mas del Moro per facilitar l'avanç de Valiño a l'altra banda del Millars. Dos batallons del *Destacamento de Enlace* van ser enviats a la zona del camí del Castillo de Villamalefa per obstruir esta via i els *Flechas Negras* es van apressar a ocupar Cantera per prosseguir cap al Mas del Moro.

El Comandant De Janni va actuar sobre el revés sud de Cantera amb una bateria de 149 portada a la barricada del camí d'Argelita. Altra bateria amb quatre

⁴⁶⁰ AGMAV,C.2237

de les sis peces de 65 del segon regiment van ser portades cap a la cota 600 des d'on van estar disparant als republicans dia i nit, però estos van aguantar la posició. Al Nord de Cantera el grup *Vizcaya* amb altres dos bateries del grup d'obusos de 149. Vaja, que als republicans atrinxerats a Cantera els va caure foc per tots els cantons i encara així van resistir, ja que esta posició era molt important estratègicament per amenaçar el flanc dret de l'avanç del *Destacamento de Enlace*. El general de *Flechas Negras* va organitzar l'operació⁴⁶¹.

Segons les memòries de Valiño era urgent per a ells netejar la carretera de Ribesalbes i fer fora als republicans de les altures que envoltaven la carretera i per això era important envoltar als republicans pel mas del Moro. El fet és que l'avanç fulgurant rebel cap al Millars s'havia estancat gràcies a la gran defensa republicana. Fins i tot Valiño alaba la defensa del seu enemic, que era «*numeroso, bien pertrechado y con un espíritu de resistencia innegable*». (García-Valiño, 1949)

Pel que respecta a l'aviació, a les 16:20, hora republicana, set bombarders republicans van bombardejar al sector d'Atzeneta protegits per 25 caces.⁴⁶²

⁴⁶¹ «El 1er Regimiento, reforzado con el "Laredo" con este último Batallón en cabeza, ataca al oeste de Cantera, la ocupa, despliega por su derecha el otro Batallón suyo, para enlazar con el barricamiento del camino de Castillo de Villamalefa. El 1er Batallón del 2º Regimiento con la sección de cañones (comandante Daddi, un hombre entero, volitivo y enérgico), ataca al este de Cantera y prosigue sin preocuparse por sus flancos, contra Mas de Juncar, cortando el camino de Argelita frente a la cota 1.000. El Mando del 2º Regimiento desde la cota 600 con el 3er Batallón apunta directamente contra Masía del Moro, cortando el camino a la espalda del enemigo y con el 2º, su reserva, adelanta a caballo del camino. El Batallón "M. Jata" del 1er Regimiento, al norte de Cantera cerca del camino, constituía la reserva de la Brigada. Los Ingenieros estarán preparados para iniciar la reparación del camino que conduce a dicha altura, y permitir el tránsito de la artillería y de los automóviles. La aviación legionaria debe iniciar a las siete del día 11 el bombardeo de las posiciones enemigas de Cantera. La artillería entrará en acción apenas la Aviación haya ultimado su cometido y continuará hasta que el lanzamiento de rayos verdes o la visión directa requieran el alargamiento del tiro. A las siete, durante el bombardeo de la aviación, la infantería deberá saltar y seguir por debajo del arco de las trayectorias hasta estar encima del enemigo; después bombas de mano y al asalto.»

⁴⁶² AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire.

24 de juny

L'aviació republicana va bombardejar la zona esquerra de la carretera d'Onda a l'Alcora mitjançant 14 *katiuska* que es van enlairar a les 6:35, hora republicana, des del Millars en direcció nord. Dos d'ells van tindre una averia i van tornar als 20 minuts. El bombardeig es va realitzar del sud-est al nord-oest i a les 7:40h havia quedat batuda la zona del Corral Blanc, a Onda, i el Mas Nou. Van patir molt de foc antiaeri i van resultar tocats lleument tres aparells. A les 7:35 va haver també un reconeixement del sector entre Atzeneta i Llocena per part de 12 bombarders i 11 caces⁴⁶³

Seguint amb les memòries de Piazzoni, la vesprada de *l'11 de juliol* [és clarament una errata de l'autor, ja que els republicans situen la pèrdua del vèrtex cantera el dia 25 i és una font creada al moment dels fets] van arribar dos batallons per rellevar a dos del primer regiment de *Flechas Negras* sobre el camí del Castillo de Villamalefa, després un Tabor marroquí de 300 soldats va rellevar el tercer batalló d'este regimiento. Tot estava llest per la operació del dia següent (Piazzoni,1941)

25 de juny

L'exèrcit rebel va ocupar el vèrtex Cantera [a Llocena], el vèrtex Urtola [al nord d'Araia], el vèrtex Balderan [a Ribesalbes], el vèrtex Colera [prop de Betxí], i el Tossal de Ferrer, tot dins la zona del *XXI CE*.

A les 8:40, hora republicana, i partint des del Mas de Sevilla, els rebels van atacar amb dos companyies el vèrtex Cantera, després d'una intensa preparació artillera i d'aviació⁴⁶⁴. La 195 Brigada estava situada al Salt del Cavall i a

⁴⁶³ AGMAV,C.597,11,3 i AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire.

⁴⁶⁴ AGMAV,C.591,3

l'esquerra la 196 i 197⁴⁶⁵. Després de l'atac van aconseguir ocupar-lo i van situar allí un batalló de reforç. A les 15:46h l'artilleria franquista va fer foc intensament sobre la carretera de Lluca a Argelita, al sud del vèrtex Cantera.⁴⁶⁶

Culminant el relat de Piazzoni sobre l'ocupació de Cantera per part de Flechas Negras *el dia 12* [que realment és el 25 de juny] a les 7 del matí havia de començar l'acció ofensiva programada el dia anterior. Va haver un contratemps i és que un batalló de reforç no va arribar fins la nit, quan havia acabat l'operació. El cas és que per error va ser portat a Castelló. No obstant l'ofensiva seguí endavant.

A les 7 del matí, els bombarders italians, protegits des de dalt pels caces, van bombardejar molt durament sobre Cantera. Va ser un diluvi destructor de bombes segons Piazzoni. Amés l'artilleria va atacar sobre els objectius que tenien prefixats. Va ser una situació difícil per als defensors republicans, que veien com, amés de la intensitat de les bombes, eren atacats pels dos costats. Es van atrinxerar al propi vèrtex Cantera i en vore que eren envoltats es van retirar a una segona línia per posteriorment replegar-se cap al camí d'Argelita i en direcció a una cota 1.000 que no tinc ni idea d'on pot estar, ja que per la zona no hi ha cap cota 1.000, però que segons Piazzoni és presa amb gran foc d'artilleria. També van ocupar el mas del Moro. En total van perdre la vida un centenar de republicans defenent estes posicions i uns 450 van ser fets presoners.

Per la nit van enllaçar amb la *108 División* al nord d'Araia i el front de guerra abandonava l'Alcalatén(Piazzoni,1941). I és que a les 21:15, hora rebel, esta divisió va trencar la línia republicana pel vèrtex Urtola i el va ocupar⁴⁶⁷. Del vèrtex Urtola al Mas del Moro hi ha escassos tres quilòmetres.

Per altres zones, a les 16.40 van ocupar el vèrtex Colera havent partit des del Rodador. Al mateix temps va haver altre atac rebel cap a la Loma del Olmo i

⁴⁶⁵ AGMAV,C.1356,55 - D.1

⁴⁶⁶ AGMAV,C.591,3

⁴⁶⁷ AGMAV,C.591,3

Ludiente. Una hora més tard els rebels van atacar les posicions del vèrtex Balderan, front al poble de Ribesalbes i van aconseguir ocupar-lo a les acaballes de la jornada.⁴⁶⁸

A la rereguarda el *Tercio de Montejurra* i el *Tercio de Lácar* es van desplaçar fins L'Alcora després d'estar des del dia 16 a Figueroles descansant. En paraules de Policarpo Cia:⁴⁶⁹

Coquetona y cándida como una novia, se ofrecía a nuestra vista la Villa de Alcora, recostada su cabeza muellemente en la cumbre de una colina y perfumada su cabellera por el aroma de las huertas circundantes. El día 24 de Junio estábamos en esta villa: proseguía el descanso iniciado en Figueroles. En el pueblo se halla establecido el Cuartel General de la 1ª División de Navarra. Llegaban las ambulancias constantemente trayendo heridos del campo de batalla, que se ofrecía áspero y cruel cual nunca. (Cia,1941)

Segons Carmelo Revilla, del *Tercio de Lácar*, el seu terç va anar a l'Alcora el dia 23 i no el 24 com afirma Policarpo. No és una dada que canvie massa la història, però sempre hem de qüestionar la fiabilitat d'estes fonts respecte a les dates, que normalment són prou inexactes, sobretot en el cas de Piazzoni⁴⁷⁰.

⁴⁶⁸ AGMAV,C.591,3

⁴⁶⁹ Cia Navascués, Policarpo (1941): Memorias del Tercio de Montejurra. Pamplona, La Acción Social.

⁴⁷⁰ REVILLA CEBRECOS, Carmelo (1975): *El Tercio de Lácar. Memorias de la Guerra Civil Española (1936-39)*. Madrid, G. del Toro. P. 240 «por una carretera, la primera que vaíamos desde hacía días, marchamos a Lucena del Cid, y sin parar llegamos al pueblo de Figueroles, donde está el resto del Tercio y la Agrupación, con servicio de una unidad en la cota 600, y el resto de descanso, hasta el día 23, que por marchas ordinarias nos trasladamos al pueblo de Alcora, acampando fuera, y en descanso pasamos hasta el día 27, para emprender una nueva fase de operaciones, con el difícil escollo de la Sierra de Espadán».

27 de juny

Des de Torremundo i la serra de L'Alcora els rebels van avançar en direcció a Araia, per on s'havia tancat la bossa al llarg de la nit. Els republicans que hi havia a la zona d'Araia pertanyien a la recent 197 Brigada Mixta⁴⁷¹.

També l'*Aviazione Legionaria* va bombardejar en dos ocasions estes posicions republicanes a l'oest de Lluçena, mentre els caces efectuaven creuers de vigilància i protegien als bombarders. L'aviació republicana va actuar per la zona a les 18:54, quan 6 *Katiuska*, protegits per 3 *Mosca* van entrar pel nord-est de l'Alcora, tot i que es van retirar sense obrir foc.⁴⁷²

La Brigada del Coronel Barrueco, del *Destacamento de Enlace*, tenia ara la missió d'ocupar l'altiplà de la zona del Cabeço Roig, dos quilòmetres a l'oest d'Araia, per després creuar el Millars en direcció sud fins ocupar la Torrenta, que estava guardada per la *196 Brigada Mixta*. La *108 División* havia de cobrir el flanc. La *4ª Agrupación* de la *1ª División Navarra* havia d'atacar pel camí que va entre Araia i el Mas de Sant Gil⁴⁷³. Un regiment de la *61 División* havia d'atacar cap al mas de Batxero⁴⁷⁴.

28 de juny

Durant esta jornada els rebels van ocupar La Canaleta, a Villahermosa del Río, Las Estañadas, vora 4 quilòmetres al sud-oest d'Araia, cota 363 al sud-est de l'anterior i cota 350 del vèrtex Colera. La *1ª División Navarra* avançà cap a l'oest d'Araia passant pel sud de la pedania a pesar de l'oposició de la *División 70*

⁴⁷¹ AGMAV,C.1362,42 - D.1

⁴⁷² AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire.

⁴⁷³ A la font sempre apareix "Masía de Sanchiz", però a la toponímia oficial no apareix cap mas de Sanchis, així que és molt probable que parlen en realitat del Mas de Sant Gil, que es pronuncia molt similar amb una pronunciació apitxada.

⁴⁷⁴ AGMAV,C.1356,55 - D.1. A la font apareix Masía de Vallero, però no em consta eixe topònim cap mapa i «Batxero» pot sonar molt semblant amb una pronunciació castellana.

(Torralba) i la *División Extremadura* (Galdón,2012: 139).

2 de juliol

Primera línia rebel: El Hostalejo [carretera Puertomingalvo límit provincial], Masía de Cabrera, Salvatierra, Villahermosa del Río, Masía del Tis, Caserío de los Mases, Fuente Ratas, Casas de Benages, Masía de Luis, Lloma Luenga [Cota 986 a l'oest del mas de Evaristo], Mas de la Calçadeta [La Calzada], Mas Quemado, El Collado, Cota 992 de Mas de Montoliu, *Olalla*, Cota 917, Mas del Barranco, El Molar [2,5 quilòmetres al nord-est de Ludiente], Lloma de l'Om, Mas d'Alfons, La Umbría, Corral Blanco, Cota 700 sobre Las Puertas a La Canaleta, vèrtex Cabezo, Las Estañadas, La Cueva Bota, El Pinar, Cucalón, El Callado, vèrtex Balderan [Ribesalbes], [...]

Tot i que el front es va anar allunyant de la zona de l'Alcalatén, encara va haver activitat aèria sobre el sector durant els primers dies del mes de juliol:⁴⁷⁵

- 1 juliol: nou *katiuska* protegits per caces reconegueren les posicions als voltants de l'Alcora.
- 2 juliol: 12 avions republicans bombardejaren el sud de L'Alcora a les 13h.
- 3 juliol: Set caces reconegueren el sector de Llucena a les 8:50h.
- 8 de juliol: 21 *katiuska* van bombardejar a les 18:18h les proximitats de l'Alcora i a les 18:20h la zona entre Llucena i el Castillo de Villamalefa.

L'exèrcit rebel va seguir avançant al sud del riu Millars, però allí no va poder avançar tan ràpidament. En arribar a la línia XYZ, ben fortificada i preparada per suportar les preparacions artilleres amb bunkers-trinxera, l'Exèrcit de Franco va patir una dura desfeta. No va poder sobrepassar esta línia i, amés, va patir allí

⁴⁷⁵ AHEA. A-11. Boletín de información de la Jefatura del Aire. P. 208

moltes baixes. La importància de la Batalla de Llevant, especialment de la defensa a la línia XYZ, queda resumida en les paraules de Beevor:

Esta acción republicana, puramente defensiva, fue una victoria mucho mayor que la tan cacareada de Guadalajara, aunque fuera menos espectacular. Con 20.000 bajas nacionales por 5.000 republicanas, el eslogan «resistir es vencer» tenía, al fin, algún sentido. Lo lamentable fue que los dirigentes republicanos no aprendieran de esta batalla y siguieran dando prioridad a consideraciones políticas y de propaganda sobre la eficacia militar. (Beevor, 2005: 546)

Moltes ciutats i pobles van ser bombardejats, especialment a la Plana, on, afortunadament, s'havien realitzat nombrosos refugis. La ciutat més arrasada per les bombes feixistes va ser Nules, perquè el front va estar molt de temps estroncat allí. Posteriorment va començar la batalla de l'Ebre i, bé, poc a poc els rebels anaren ocupant tot el territori republicà sense cap reacció per part de l'estranger.

Podríem dir que esta maniobra que va passar sobre l'Alcalatén va ser una victòria franquista dins de la derrota que va suposar per ells la Batalla de Llevant, ja que l'Exèrcit Republicà va perdre l'Alt Maestrat, l'Alcalatén i part de l'Alt Millars, així com La Plana Alta, que va quedar encerclada.

CAPÍTOL III.

REVOLUCIÓ A LA REREGUARDA REPUBLICANA DURANT LA GUERRA CIVIL

CAPÍTOL III. REVOLUCIÓ A LA REREGUARDA REPUBLICANA DURANT LA GUERRA CIVIL

La barbàrie no només estava concentrada al front, ja que a la rereguarda es visqué una època de repressió, de fam, de por, d'incertesa, d'evacuacions, d'orfes, de vídues, etc., però va ser també una època de revolució. El període revolucionari que no es va donar l'octubre de 1934 a L'Alcalatén, ni tampoc a la resta del País Valencià, va trobar ara les condicions ideals: un moviment obrer més fort, més convençut, un buit de poder per estar les forces de l'Estat ocupades al front de Guerra, l'esperança d'eixir de la crisi i el fet d'estar dins la rereguarda republicana, que va mantindre als conservadors en un segon plànol d'acció: la quinta columna. També es va incrementar l'odi cap a la gent d'ideologia conservadora i L'Església, a conseqüència no només de la guerra, sino també dels exterminis de la rereguarda franquista.

A pesar que l'entusiasme revolucionari i l'armament generalitzat evitaren la rebel·lió militar a Castelló. No va créixer per ells el poder del Govern, que necessitava combatents organitzats per lluitar front als rebels mentre les masses milicianes es mostraven poc inclinades a la disciplina. (Cardona, 2005: 180)

Durant els primers mesos de Guerra es va donar al llarg de tot el País Valencià i, per extensió, a L'Alcalatén una guerra de columnes. Estes columnes conformaven un moviment popular de reacció front la rebel·lió militar, fonamentalment durant els mesos de juliol, agost i setembre, però van romandre fins el Govern de Largo Caballero a principis de 1937 (Grau, 2007).

Però a pesar de la lluita pel control social i de la repressió, a la rereguarda republicana s'estaven vivint moments de canvi. Els sindicats de la CNT i la UGT es van fer amb el control social de molts municipis i van posar en pràctica models nous d'organització, uns models basats en la igualtat de classes i que només era possible aplicar-los en aquells moments de debilitat de les forces de l'Estat. Estos

sindicats van incrementar el nombre d'afiliats gràcies a la massa treballadora que buscava feina. Ens ho confirma Joaquín Herrero Rubio, veí de les Useres:

Entonces si uno quería ir a trabajar se tenía que... apuntar a un partido, a la CNT o... la UGT y la CNT . Y claro yo como tenía que ir a la carretera que hacían la carretera de Useras a la Barona y yo iba en el carro yo me tuve que hacer socio de la CNT pa poder ir a trabajar, si no, no te admitían. Te habías de hacer de un partido o otro; pero no era un partido, era una sociedad.⁴⁷⁶

1. Les comissions gestores i els consells municipals

Tal com havíem vist durant l'any 1936 es va destituir dels ajuntaments als regidors del PRR i la DRA en favor de comissions gestores fidels a l'ideari del Front Popular, ja que les circumstàncies polítiques havien canviat i es va buscar un major control de totes les institucions. En el moment d'esclatar la Guerra el control de les diferents localitats va recaure als diferents comitès antifeixistes, integrat per activistes d'esquerres. A banda, les comissions gestores realitzaven la seua tasca institucional amb aparent normalitat, aplicant tot el que se'ls ordenava des del Govern Civil.

Si seguim la correspondència rebuda per l'ajuntament de Lluçena podem comprovar que es prenen moltes mesures relacionades amb l'Ordre Públic. Cal dir que Lluçena per ser cap de Partit Judicial rebia telegrams del Governador amb l'objectiu de que s'avisés a la resta de municipis del districte des d'allí. Deixem un llistat amb algunes d'estes mesures:⁴⁷⁷

- 15-7-36. Ban Governador:
 - o Detinguts els qui alteren l'ordre públic.
 - o Les accions violentes seran dissoltes per la força pública.

⁴⁷⁶ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 6. Joaquín Herrero Rubio.

⁴⁷⁷ AM Lluçena, Correspondència 1935-1936.

- Seràn clausurats els centres d'associacions que s'estimen perillosos per l'ordre públic.
 - Es prohibeix l'estacionament de persones i manifestacions o reunions a l'aire lliure.
- 20-7-36 - Totes les armes i llicències de caça s'han de dipositar a l'Ajuntament. A Lluçena el 30 de juliol hi havia 25 delegats d'ordre públic.⁴⁷⁸
 - 23-7-1936. S'ha d'enviar a Govern civil una urgent relació de ciutadans pertanyents als partits i organitzacions obreres afectes al Front Popular que manifesten estar disposats al primer avis per lluitar a qualsevol punt on fora necessari en defensa de la República.
 - 26-7-36. S'ordena la represa del treball i es fa un ban. Com a curiositat: els bans es feien en valencià i el paperet que llegia l'agutzil es conserva a l'Arxiu de Lluçena.⁴⁷⁹
 - 28-7-1936. Ban del Govern Civil: «máxima pena establecida por ley a todo aquel que perteneciendo o no a una entidad política, se dedique a realizar actos contra la vida o la propiedad ajena. Pues tales delincuentes serán considerados como facciosos al servicio de los enemigos de la República».

⁴⁷⁸ Estos delegats realitzaven controls a les carreteres. Era important mantindre l'ordre públic, ja que hi havia bandes d'incontrolats que aprofitaven la situació de descontrol per imposar la seua pròpia llei.

La Guàrdia Civil no era de gran ajuda, ja que no gaudien de la confiança necessària especialment des de la traició de la Puebla de Valverde. El 10 d'agost de 1936 es convidà a les famílies dels guàrdies civils a que desallotgen urgentment la caserna, entregant les claus a l'alcaldia, ja que quedava incautada.

A partir del 25 de Desembre de 1936 es suprimiren tots els controls de carreteres a totes les poblacions. Excepte la gent amb carnet signat pel Governador. AM Lluçena, Correspondència 1935-1936. A l'Alcora els vigilants nocturns van ser destituïts el 16 d'abril de 1937, per haver passat les circumstàncies anormals per les que van ser nomenats.

⁴⁷⁹ Cal dir que el valencià no és un valencià acadèmic, sinò una transcripció literal de com es parlava adaptant-se a la gramàtica castellana. Però és d'agrair el canvi. Un ban que deixe transcrit com a anècdota però del qual no se la data és el dels aparells de radio: «Els establiments tenen l'obligació de posar altaveus en llocs pròxims a la via pública i donar-li la màxima potència a fi de que tots els veïns se n'enteren de les notícies oficials». El 24-9-1936 se'n publica altre que també em va cridar l'atenció en el que es demana no propagar notícies falses.

- 29-7-1936. Per traure diners del banc i declaració de saldos de comptes s'ha de comptar amb l'autorització del Govern.

A Xodos havíem dit que no va haver reunions de l'Ajuntament entre el 2 de juliol de 1936 i el 21 de setembre d'este mateix any, ja que el seu paper el va cobrir el Comité Antifeixista de la localitat.

El dia 1 de gener de 1937 es va constituir a Xodos la gestora municipal proposada pels sindicats⁴⁸⁰ i partits polítics afectes al règim republicà. Quedà constituït de la següent manera: President: Feliciano Colomer Solsona [Izquierda Republicana, 44 anys, llaurador]; Vicepresident i Regidor d'Hisenda: Matías Sanahuja Aparici⁴⁸¹ [UGT, Jornaler, 36]; Abastos: Damián Tomás Monfort [UGT, 30, llaurador]; Instrucció Pública: Valeriano Gonell Galindo [UGT, 32, llaurador]; Comerç i Treball: David Aparici Gonell [CNT, 29, jornaler]; Agricultura i Montes: Francisco Gonell Gonell [CNT, 35, llaurador]; Sanitat Local: Manuel Tena Ibáñez⁴⁸² [CNT]; Governació i Guerra: Ramón Escrig García [FAI]⁴⁸³. Esta gestora el dia 13 de gener va passar a denominar-se Consejo Municipal⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. *Sociedad de trabajadores de la tierra y oficios varios de Chodos* [10-11-1936]: president: Joaquín Porcar Edo; vicepresident: José Arnau; secretari: Arturo Aparici Garcés; vicesecretari: Ramón Solsona Monfort; tresorer: Ramón Porcar Gonell; comptador: Antonio Galindo Seguer; vocals: Matías Sanahuja Aparici i José Aparici Garcés.

Agrupación anarquista Amanecer, adherida a la Federación Anarquista Ibérica de Chodos [27-12-1937]: secretari: David Aparicio Gonell; vicesecretari: Ramón Escrig García; tresorer: Hipólito Gonell Monfort; vocals: Joaquín Porcar Monfort, Juan Escrig Aparici i Pablo Montolio Ventura.

⁴⁸¹ Matías Sanahuja va ser regidor durant el primer ajuntament franquista de Xodos. Durant el període a la rereguarda republicana solia tindre un punt de vista discordant amb moltes de les decisions que es prenen.

⁴⁸² El 6 d'abril de 1937 José Seguer Monferrer va substituir a Manuel Tena Ibáñez com a regidor. Els dos eren de la CNT. El 2 de desembre de 1937 Juan Escrig Aparici i Joaquín Porcar Monfort van substituir a David Aparici Gonell i José Seguer Monferrer. Tots eren de la CNT.

⁴⁸³ AM Xodos, Actes Municipals, 1-1-1937. El 7 de novembre de 1937 es van constituir diferents comissions municipals:

- Comissió d'Acoblament: Feliciano Colomer Solsona, Anselmo Allepuz Moliner i Hipólito Gonell Monfort.
- Comissió de Treball: David Aparicio Gonell, Feliciano Colomer i Ramón Escrig García.
- Comissió d'Abastos: Ramón Escrig García, Matías Sanahuja Aparici i Hipólito Gonell Monfort.

⁴⁸⁴ AM Xodos, Actes Municipals, 13-1-1937.

Durant estos temps de guerra era una mesura habitual el canvi de noms als carrers amb referències a la religió o a personatges de tendència conservadora. Estos canvis figuren als llibres d'Actes, però no sempre es conserven, així que, pel moment, només en podem conèixer estos canvis a alguns municipis. A Figueroles l'11 d'octubre de 1936 es van realitzar els següents canvis de denominació:⁴⁸⁵

Carrer Sant Blai	Avinguda de Lluís Companys
Plaça de l'Església	Plaça de la Constitució
Plaça de J. M. Villalonga	Plaça de la República
Carrer Abadia	Carrer de Casas Sala
Carrer Calvari	Carrer de Don Manuel Azaña
Carrer Cementeri	Carrer de Juan Sapiña
Carrer la Cova	Carrer 14 d'abril

A Xodos, el 12 de gener de 1937 es van fer els següents canvis de denominació⁴⁸⁶:

Calle de las Cruces:	Calle de Buenaventura Durruti
Plaza de la Fuente:	Plaza de la FAI
Calle de la Herrería:	Calle de la Libertad
Calle del Cirujano:	Calle de Francisco Ascaso
Calle de las Peñas:	Calle de Carlos Marx

A L'Alcora van canviar la nomenclatura als carrers més tard, l'1 de juny de 1937. En els noms estaven representades totes les ideologies del Front Popular⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ AM Figueroles, Actes Municipals, 11-10-1936.

⁴⁸⁶ AM Xodos, 12-1-1937. Van votar tots els regidors a favor excepte Matías Sanahuja, qui, a pesar d'estar a la Comissió Gestora, va ser regidor també del primer Ajuntament després de caure Xodos a zona sublevada.

⁴⁸⁷ AM L'Alcora, Actes Municipals, 1-6-1937.

Cal dir que a la postguerra els carrers van tornar a ser batejats amb els mites i símbols de la ideologia franquista.

Calle Mayor:	Calle de Largo Caballero
Calle San Francisco:	Avenida Durruti
Plaza del Patio:	Plaza de Pablo Iglesias
Plaza de la Iglesia:	Plaza de Francisco Ascaso
Calle Dolores:	Calle de la Libertad
Calle Moros:	Calle de las Milicias
Calle San José:	Calle del 1º de Mayo
Calle del Vall:	Calle de Jose Andrés Manso
Calle de San Fernando:	Calle de Casas Sala

També és una mesura comú als diversos Ajuntaments l'emissió de paper moneda amb l'objectiu de substituir la plata i la xavalla durant el conflicte. A Xodos el 30 de març de 1937 se'n van encarregar 1.000 de 1 pesseta, 1.000 de 50 cèntims i 2.000 de 25 cèntims, Van entrar en circulació el 6 d'abril d'este mateix any a tot el terme municipal i es sancionaria a qui fera us de diners convencionals. A Lluçena el 18 de maig de 1937 es va decidir l'expedició de 5.000 tiquets d'una pesseta i 5.000 de 50 cèntims. Eixes quantitats van ser entregades en diners a les Sucursals dels bancs de València i Biscaia. L'objectiu era pal·liar la mancança de de canvi de menudes quantitats del comerç local.⁴⁸⁸ A Figueroles es van emetre un poc més tard, ja que es va acordar la seua emissió el 25 de maig de 1937. En total se'n van fer 500 de 50 cèntims i 500 d'una pesseta. Com a dipositari d'estos vals constava el President del Consell Municipal. Estos vals portaren el segell del

⁴⁸⁸ AM Xodos, Actes Municipals, 30-3-1937, 6-4-1937 i 7-11-1937. Hi havia en circulació 900 cartons d'una pesseta, 1.000 de 50 cèntims i 1.400 de 0,25 pessetes. AM Lluçena, correspondència, 1938. Còpia de l'acta de 1935.

Consell Municipal i es numeraren per ordre correlatiu les dos sèries⁴⁸⁹.

DOCUMENT 11. Paper moneda a l'Arxiu Municipal de Lluçena.

A L'Alcora el 15 de desembre de 1936 es va constituir la nova Comissió Gestora per incorporar als candidats escollits pels partits polítics i les sindicals. Cal dir que no es reunia des del cop d'Estat de Franco, ja que tota l'autoritat passava pel Comitè. Durant este temps «aunque oficialmente existía una, esa gestora quedó desintegrada por el enrolamiento de algunos de sus elementos en las milicias y el apartamiento voluntario de algunos gestores anteriores de sus funciones». Finalment la nova gestora va quedar de la següent manera: President: Vicente Chorva Grangel [UR]; Dipositari: Braulio Montes Cercós [CNT]; Vocals: Cristóbal Miralles Bachero, Vicente Ferrer Pérez [UR], Vicente Gayet Masó i Arcadio Badenes Cano [IR], Francisco Ribés Gasch, Francisco Carnicer Pérez, José Sanz Peris, Vicente Pallarés Prats, Enrique Remolar Ferris, José Latorre Redolat [CNT], Ernesto Branchadell Nebot i Manuel Gasch Garcés [FAI]. Sense

⁴⁸⁹ AM Figueroles, Actes Municipals, 25-5-1937.

dubte la majoria anarquista era clara, amb set membres de la CNT i dos de la FAI.⁴⁹⁰

El 20 de gener de 1937 tornà a haver canvis a la Comissió Gestora, que ara canvià la seua denominació a Consell Municipal: Alcalde: Enrique Remolar Ferris [CNT]; Primer Tinent d'Alcalde: Manuel Gozalbo Vives [UR]; Segon Tinent d'Alcalde: Casiano Andrés Nebot [CNT]; Síndic: José Villalonga Andrés [UR]; Regidors: Ernesto Branchat Nebot [FAI], Braulio Montes Cercós [CNT], Francisco Ribés Gasch, Francisco Carnicer Pérez [CNT], Vicente Ferrer Pérez [UR]⁴⁹¹. Esta composició va durar poc de temps, ja que es va canviar el 26 de març per falta de representació per part de la UGT, que estava constituïda legalment a la localitat, tot i que es va unir a la CNT. Va quedar de la següent manera: Alcalde Enrique Remolar Ferris [CNT]; Primer Vicepresident Manuel Gozalbo Vives⁴⁹² [UR]; Segon Vicepresident Fernando Badenes Calvo [UGT]; Síndic: José Villalonga Andrés [UR]; Dipositari Braulio Montes Cercós [CNT]; Vocals: Vicente Paús Badenes, Juan Bachero Safont [UGT]; Casiano Andrés Nebot [CNT]; Vicente Ferrer Pérez [UR]⁴⁹³.

El 17 de maig de 1938 es constituí un nou Consell Municipal, ja que molts havien sigut cridats a files. El nou Alcalde va ser Cristóbal Bachero Pérez [UGT], però de la CNT faltaven dos regidors i el 3 de juny es va constituir l'últim Consell Municipal, ja que el dia 15 el municipi va caure a mans dels rebels. La composició va ser la següent: Alcalde Cristóbal Bachero Pérez [UGT]; Primer Tinent d'Alcalde Jose Costa Mezquita [UR]; Segon Tinent d'Alcalde Braulio Montes Cercós [CNT]; Dipositari Vicente Sancho Torner [UR]; Síndic Vicente Paús

⁴⁹⁰ AM L'Alcora, Actes Municipals, 15-12-1936. Es van crear 6 comissions:

- Hisenda.- Braulio Montes Cercós, Francisco Ribés Gasch i Cristóbal Miralles Bachero.
- Agricultura i treball.- Francisco Carnicer Pérez i Vicente Gayet Masó.
- Abastos.- José Sanz Peris, Vicente Pallarés Prats i Arcadio Badenes Calvo.
- Guerra i transports.- Ernesto Branchadell Nebot i Enrique Remolar Ferris.
- Indústria i comerç.- José Latorre Redolat.
- Sanitat i obres públiques.- Vicente Ferrer Pérez i Manuel Gasch Garcés
- Ensenyament.- Arcadio Badenes Calvo.
- President de totes les comissions.- Vicente Chorva Grangel.

⁴⁹¹ AM L'Alcora, Actes Municipals, 20-1-1937.

⁴⁹² AM L'Alcora, Actes Municipals, 29-4-1938. L'Alcalde va ser cridat a files per ser de la lleva de 1927 i va passar el càrrec a Manuel Gozalbo Vives, que va ser nomenat el 2 de maig.

⁴⁹³ AM L'Alcora, Actes Municipals, 26-3-1937.

Badenes [UGT]; Vocals: Eliseo Cabrera Gil [CNT], Alfredo Aicart Nebot [PSOE], Matías Trilles Ahís [FAI] i se li guarda un lloc de regidor per la persona que designe IR.⁴⁹⁴

El 6 de febrer de 1937 quedà constituït el Consell Municipal de Lluçena amb la presència de tots els partits polítics i sindicats de la localitat⁴⁹⁵: President Ernesto Porcar Gallén [UGT]; Vicepresident José Vidal Porcar [FAI]; Síndic Alfredo Nebot Aparici [UGT], Vocals: Casimiro Isidro Beltrán [IR⁴⁹⁶], José Bartolín Montins [CNT], Antonio Salvador Porcar [CNT], Joaquín Sangüesa Villach [CNT], Joaquín Moliner Sanz [PSOE] i Fernando Porcar Agut [UGT]. El 8 de setembre de 1937 estava compostat per: Ernesto Porcar Gallén, President, [UGT]; Alfredo Nebot Aparici, regidor síndic, [UGT]; Joaquín Castillo Villach, [UGT], Conseller; Joaquín Juan García, Conseller, [UGT]; Antonio García Gil, 1er Tinent d'Alcalde, [FAI]; Antonio Salvador Porcar, Conseller, [CNT]; Joaquín Sangüesa Villach, Conseller, [CNT]; Dionisio Edo Aparici, Conseller, [CNT]; Casimiro Isidro Beltrán, 2n Tinent d'Alcalde, [IR].

⁴⁹⁴ AM L'Alcora, Actes Municipals, 17-5-1938 i 3-6-1938.

⁴⁹⁵ AM Lluçena, Correspondència 1937. Sindicats i partits de Lluçena: UGT es funda el 14-9-1936, tot i que figuraven diferents societats obreres ugetistes des de 1931; el PSOE es fundà el 13-5-1931; La FAI no és sap quan es va fundar a la font utilitzada; la CNT data del 10 de setembre de 1936 i IR del 13 de Juny de 1931. El 8 de setembre de 1937 hi havia quatre societats obreres: Sociedad Ramo Agricultura, Sociedad Ramo Construcción, Sociedad Textil i Ateneo Socialista AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. Junta de les diferents associacions de Lluçena:

- *Ramo de construcción albañiles y peones UGT-CNT de Lucena del Cid* [10-6-1937]: José Nebot, Antonio Bartoll, Antonio Puerto, Federico Gozalbo, Decoroso García, Cicente Pitarch, Antonio Tomás.
- *Agrupación anarquista Ascaso de Lucena del Cid* [13-12-1937]: Antonio Salvador Porcar, Juan Vidal i Antonio Miralles.
- *Sindicato único de campesinos de Lucena del Cid* [13-12-1937]: president: Antonio Salvador Porcar; secretari: Juan Miralles Mor; vicepresident: Joaquín Fabra Fortanet.
- *Sindicato único de oficios varios de Lucena del Cid* [10-9-1936]: secretari: Antonio Castillo Celades; comptador: Antonio Nebot Miralles; vicesecretari: Luís Porcar Bartoll; tresorer: José Ralda Tomás; bibliotecari: Joaquín Fabra Fortanet; vocals: Antonio Salvador Porcar, Antonio Tomás Alcón, Miguel Ibáñez Edo, Enrique Tena Nebot; Decoroso Edo Olaria; Joaquín Palanques Chiva; Vicente Celades Escrig i Vicente Gozalbo Ibáñez.
- *Juventud Socialista Unificada de Lucena* [1-1-1937]: José Nebot, Marina García, José Safont, Ernesto Porcar, José Segura, J. Moliner i J. Bartolín.

⁴⁹⁶ AM Lluçena, correspondència 1937. Izquierda Republicana de Lluçena el 27-5-1935: President Casimiro Isidro Beltrán, Vicepresident Luis Cabedo Padilla, Secretari Facundo Salvador Sangüesa, Tresorer Enrique Catalán Cortés, Vocals: Emilio Asíño Ibáñez i Antonio Bartoll Olaria.

A Figueroles el Consell Municipal es va constituir el 14 de gener de 1937. Però van seguir els mateixos membres que van entrar el 29 de novembre de 1936: Alcalde-president José Bernat Chiva [IR]; Vicepresident Alberto Ribés Bernat [IR]; Regidor síndic Ramón Allepuz Nebot [CNT]; Regidors: Fructuoso Ribés Colomer [CNT], Vicent Porcar Porcar [UGT] i Tomàs Chiva Bernat [UGT]⁴⁹⁷. Poc podem saber de les comissions gestores i consells municipals de Costur i Les Useres⁴⁹⁸, ja que no disposem de les actes municipals ni de correspondència o documents similars que ens puguin servir per conèixer la seua composició i actuació.

Altra mesura que es va prendre a la rereguarda va ser la de fixar el preu dels aliments per que no es feren abusos aprofitant la situació que es vivia. A Xodos el preu de la carn de corder i cabrit es fixa a 4,75 pessetes el quilo per al productor i a 5 pessetes el quilo a la carnisseria i la d'ovella i cabra a 4,25 per al productor i 4,50 pessetes per vendre-la. Els jornals, que al llarg de la república estaven en 4 pessetes segons es veia constar a efectes de les lleves, ara durant la guerra es van fixar a 5 pessetes, sota pena de multa en cas d'incompliment⁴⁹⁹. Tanmateix el Consell Municipal prohibia que la carn isquera del terme. Posteriorment es va incrementar el preu, ja que el 3 d'octubre de 1937 només hi havia un carnisser⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ AM Figueroles, Actes Municipals, 14-1-1937 i 29-11-1936.

⁴⁹⁸ AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. Junta d'algunes associacions de Les Useres:

- *Agrupación socialista de Useras* [15-1-1937]: president: José Campos Beltrán; vicepresident: Trinitario Rubio Cuevas; secretari: Manuel Gual Escrig; vicesecretari: Alfredo Tomás Branchadell; comptador: Francisco Herrero Bellés; tesorero: Joaquín Escrig Marco; vocals: José Fabra García, Vicente García Herrero, Alejandro Martí Forés, Enrique Martí i Jaime Font Pardo.
- *Agrupación de Izquierda Republicana* [1-3-1937]: president: Jaime Bernat; secretari: José Andrés.
- *Sindicato Único de Oficios Varios de Useras* [24-1-1938]. President: José Martí Tomás.
- *Agrupación anarquista Espartaco de Useras* [27-1-1938]. Joaquín Tomás Font i Ramón Solsona.
- *Sociedad de trabajadores de la tierra y oficios varios de Useras* [28-11-1936]: president: Vicente Royo Dealbert; vicepresident: Jaime Juan Benages; tesorero: Juan Martí Queralt; comptador: Ramón Martí Enaches; secretari: Laurentino Martí Royo; vicesecretari: Vicente Albalate Miralles; vocals: Francisco Herrero Bellés, Rafael Miguel Dealbert i Agustín Albalate Valls.

⁴⁹⁹ AM Xodos, Actes Municipals, 18-4-1937.

⁵⁰⁰ AM Xodos, Actes Municipals, 3-10-1937. Es fixen els preus de la carn d'ovella o cabra a 6,75

A pesar de la guerra, els ajuntaments seguien realitzant les obres públiques indispensables. A Figueroles, per exemple, es va reparar el cementiri que estava en males condicions (Fornas, 2015). A Xodos, per la seua banda es va tractar d'instal·lar la llum elèctrica, una mancança que encara no havien pogut solucionar i que el 18 de setembre de 1937 va començar a instal·lar-se, tant a cases particulars com el propi enllumenat públic⁵⁰¹.

Era important el treball a la rereguarda per mantindre una economia forta, per això el 13 d'Abril el Governador Civil va enviar la proposta del Govern mitjançant la qual, per commemorar el dia de la República s'havia de treballar i entregar el sou en benefici dels hospitals de sang. A Lluçena van participar 18 persones de la iniciativa i van recaptar 102,45 pessetes⁵⁰².

La solidaritat també era indispensable, ja que hi havia moltes persones necessitades al llarg i ample de tota la rereguarda republicana. A banda del manteniment dels refugiats també s'enviaven queviures a Madrid per part dels ajuntaments i també dels sindicats i partits polítics. A Lluçena em consten diversos enviaments de queviures al llarg del mes de maig de 1937⁵⁰³. També es va fer actes benèfics. A Lluçena, amb el front de guerra apropant-se [29-5-1938] es va fer una vetllada artístic musical en benefici del *Socorro Rojo Internacional*, a la que van participar els veïns de Lluçena i l'Exèrcit Republicà.

Si la solidaritat era indispensable, també ho era la propaganda, per això als telegrams del governador s'incidia molt en este aspecte. Així, el 14 de març de 1938 l'aparell de radio de l'Ajuntament va ser ubicat, per ordre de la superioritat,

pessetes per comprar i 7 pessetes per vendre.

⁵⁰¹ AM Xodos, Actes Municipals, 5-6-1937. Per poder pagar esta instal·lació es va autoritzar de tallar 500 pins dels montes.

⁵⁰² AM Lluçena, Correspondència 1937.

⁵⁰³ AM Lluçena, Correspondència 1937. Alguns dels enviaments:

- 11-4-1937 - Queviures a Madrid: dos quilos de bajoques, dos quilos de cigrons, mig quilo de fideus, quatre lliures de xocolata, mig quilo de cafè, dos quilos de cançalada, mig quilo de llonganissa, mig quilo de pernil i deu sardines salades.
- 14-4-1937 - Un quilo de cafè, dos quilos de sucre, un quilo de xorís, un quilo de lletilles, tres quartes de bajoques, dos pots de llet condensada, 3 pots de melmelada, quatre pots de pèsols, quatre pots de pebrera, quatre pots de tomata, dos lliures de xocolata i un paquet de xocolata.

de manera que es pogués escoltar des del carrer. En l'altre extrem estava molt perseguida la propaganda negativa i es prohibia parlar de la guerra. El 9 d'agost de 1937, quan encara cuejaven els fets de maig a Catalunya, a Lluçena es van repartir pel poble tres fulles impreses amb els títols: «Camarada guardia, escucha», «La caída de Bilbao significa el fracaso del gobierno de Negrín» i «Los tres millones de afiliados de la CNT, de los cuales más de doscientos mil son combatientes, no pueden acatar gustosos las órdenes de los que los sabotean, los persiguen, los encarcelan y provocan su salida del gobierno» Estaven signades per *Juventud Libre*. Órgano de la *Federación Ibérica de Juventudes Libertarias*. Es pot deduir per la correspondència que es va acusar a Antonio García Gil, regidor de l'Ajuntament per part de la FAI, amb delictes de *Alta Traición*.⁵⁰⁴

En definitiva, la rereguarda republicana va ser molt heterogènia, però del descontrol original, obligat per les circumstàncies, es va passar a una millor organització. Durant esta època de revolució i de laïcisme es van viure situacions extraordinàries que mereixen ser estudiades: revolució, col·lectivitats, manca d'homes, refugiats, confiscacions de terres, els primers matrimonis civils, etc., però, no obstant això, la gent seguia treballant per a viure i la base de l'economia seguia sent la mateixa. Un testimoni molt valuós, que ja he emprat anteriorment, és el de Fernando, que va viure la Guerra Civil al mas del Puerto, a Lluçena. A través del seu testimoni podem constatar algunes de les circumstàncies que es van donar aleshores. Per una banda el fet que les dones i els xiquets es van encarregar de molts treballs que feien els homes. Per altra banda els masovers van disposar de més subsistències però també van estar més indefensos. També nomena la col·lectivitat de la Torre Negra.

Al mas només vam quedar dones, xiquets i les persones majors, que ja no valien per anar a la Guerra. Les dones llauraven, feien les *faenes* que abans feien els homes. Els xiquets ajudàvem a la casa, amb el ramat, a sembrar, a recollir, coses *aixina*. Mon pare tampoc estava, i també se'n va anar. El que collíem no era per al front, que estava massa lluny. Cada mas s'autoabastia com podia. La gent als masos ens sentíem més segurs que al poble. Sé que el que collien a les hortes del poble

⁵⁰⁴ AM Lluçena, Correspondència 1937.

tampoc era per al front, ben just n'hi havia per a la gent. Prop d'allí, no hi havia cap d'aquelles col·lectivitats, però si que vam sentir parlar de les coses que es feia en elles: ajudaven el front. Vaig sentir parlar d'un mas anomenat La Torre Negra, on els sindicats van construir una bassa per a regar; la bassa encara hi és. En aquell temps, jo no havia estat mai en aquell mas.

El que és fam no en vam passar al mas. El camp ens donava de menjar, se que les zones rurals no ho van passar tan malament com les ciutats, tant durant la Guerra, com després. L'aliment fonamental era el blat, i algunes nits s'anava als molins que estaven al riu de Lluçena. Es tardava dues hores en arribar i un matxo carregava el blat. S'anava a moldre el blat de nit perquè els camins eren massa perillosos durant el dia. També ens alimentàvem de figues i ametlles: d'un mos una figa i una ametlla, era boníssim! Dos productes que van salvar moltes vides de la fam. Pensa que les figues representen dues collites a l'any. Tant als masos com al poble s'aprofitaven tots els bancals, i si no hi havien bancals, els construïen fent parets. Ara tot o quasi tot està perdut o erm; però mira, malament que tinguéssim que tornar a fer parets i aprofitar bancals, seria senyal de mals temps. Sobre menjar, no oblides que havia bestiar i fèiem la matança per a tenir menjar guardat per a temps.⁵⁰⁵

Si tornem al testimoni de Joaquín Herrero Rubio, veí del municipi de Les Useres, tindrem un altre punt de vista sobre la situació viscuda a la rereguarda, en este cas no des d'un mas sinó des d'un poble. En este entorn rural es van pujar els sous i es va pressionar als majors terratinents per contractar treballadors, no obstant escassejava la farina, fet que contrasta amb el testimoni de Fernando.

Subieron los sueldos y... más trabajo, porque, por ejemplo, uno que tenía mucha tierra, pues... el comité, que había un comité, le mandaba hombres a casa de él para que les diera trabajo. Y el hombre decía no tengo trabajo, pues a cortar malea por ejemplo, le obligaron a coger dos o tres hombres todos los días para que les pagara el jornal. Eso a mi pueblo, en los otros pasaría igual. [...] El pan estaba escaso, pan no había. Te daban la ración, te daban la ración corta. Daban... por ejemplo, un kilo de harina por cada persona para toda la semana. Había una ermita, alguna ermita que había al pueblo, estaban los... llevaban la harina allí y de allí la repartían a la gente, los del comité. Y esos del comité cuando se terminó la guerra huyeron a Francia, si no, los hubieran matado.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 10. Fernando.

⁵⁰⁶ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 6. Joaquín Herrero Rubio.

2. Col·lectivitats, revolució i organització de la rereguarda

Després de seguir els processos electorals de la Segona República, on els partits hegemònics eren la DRA i el PRR, és a dir, un partit de dreta i altre de centre, o centre-esquerra a les comarques de Castelló, ens hem de preguntar com en este àmbit va poder esclatar la revolució després del cop d'Estat de Franco. Una revolució de l'esquerra més revolucionària, que de sobte es va tornar hegemònica i multitudinària. Va ser un procés espontani o progressiu (Vicent, 2006)? Quins factors van influir? Va ser la imposició d'una minoria d'exaltats en un moment de desgovern?

El que sí podem afirmar és que els primer anys de la Segona República, com hem comentat al llarg d'esta investigació, es van crear una sèrie de sindicats únics anarquistes i societats obreres ugetistes. A Lluçena van prendre més força les ugetistes, mentre que a L'Alcora els sindicats anarquistes eren els més forts. Però a pesar del nombre d'afiliats l'esquerra treia un nombre mínim de vots. Podríem justificar-ho per les abstencions, però hi havia una altra raó que dissimulava l'incipient socialisme i l'incipient anarquisme a la comarca i és que la major part dels que abraçaven estes idees eren joves, molts dels quals no podien encara votar. Per justificar esta hipòtesi cal observar la mitjana d'edat dels membres del Comitè de L'Alcora o podem basar-nos en alguns informes a l'ajuntament sobre mítings socialistes de l'any 1936 a Lluçena, que asseguraven que la major part dels assistents encara no tenia l'edat per votar⁵⁰⁷.

Encara així seguia sent un moviment minoritari, però molt impetuós i convençut de les seues idees. Este entusiasme cenetista i ugetista va aprofitar la conjuntura del cop d'Estat per fer la revolució, ja que les condicions eren molt diferents a les de l'intent socialista de 1934. Ara l'Estat estava debilitat per la guerra i no tenia els mecanismes per frenar el moviment, ja que el primer enemic era l'exèrcit revoltat. En definitiva, este triomf revolucionari va ser fruit d'un

⁵⁰⁷ AM Lluçena. Correspondència 1936-1936.

procés llarg de lluita sindical que, de sobte, es va vore en les circumstàncies idònies per convertir-se en dominant. L'ambient feixista a Europa i les morts produïdes per una guerra que l'esquerra no va començar van crear el brou de cultiu per a lluitar contra el feixisme i contraposar la revolució.

La regió valenciana va romandre fidel a la República des del cop d'Estat. Els sindicats van tindre un paper decisiu en favor de la defensa de la legalitat republicana i es van transformar en un insòlit poder polític i econòmic, ja que els sindicats locals i comitès revolucionaris del Front Popular, convertits en la única autoritat local efectiva van confiscar les terres abandonades o de propietaris considerats facciosos amb l'objectiu de mantindre la producció d'estes terres en favor de la guerra, però també per fer la tant esperada revolució. Segons Aurora Bosch «El campo valenciano experimentó la revolución cuando ni siquiera había sido considerada en el periodo anterior objeto de reforma agraria» (Bosch, 2001).

A pesar del triomf dels comitès revolucionaris antifeixistes, cal dir que les col·lectivitats no es van fer immediatament, sinó que la majoria es van fer després de l'estiu de 1936 (Vicent, 2006). A L'Alcora el *Sindicato Único de Oficios Varios*, que va ser l'organitzador de la col·lectivitat, va tindre l'ajuda del grup anarquista de Barcelona *Los Inseparables*, els quals van ser més coneguts per la seua actuació repressora que l'organitzativa, tot i que la seua missió era la d'exercir un control social a la comarca.

Les col·lectivitats foren els pilars en què es centrà la política republicana revolucionària a la rereguarda. L'objectiu era abolir els caciquismes i fer una gestió dels beneficis on tots foren iguals. Segons Kaminski, el programa d'actuació dels dos sindicats, la CNT i la UGT a un poble era el següent:

1. Procurar d'evitar que els diners circulin entre el poble; fer que el comitè reculli totes les reserves que existeixen al poble, arreplegar tots els cabals, i les primeres matèries i els queviures per tal de practicar l'intercanvi amb d'altres pobles, emprant els diners només per a comprar els productes que no es poden obtenir de cap altra

manera.

2. Crear per a tots els treballadors un carnet en el qual serà apuntada la remuneració dels membres de cada família, les necessitats particulars de les quals seran examinades pel Comité i resoltes amb justícia, és a dir, amb un sentit humanitari.
3. Totes les persones aptes per al treball han de treballar segons llurs forces i en comú.
4. Tothom esta obligat a posar voluntàriament a disposició del comitè els cabals, l'utilitatge, els productes o la terra a canvi d'un rebut, a fi que puguin recuperar-los en part o íntegrament si l'actual estat de les coses canvia, segons les prescripcions que entrin aleshores en vigor.
5. El sindicat agrari està encarregat pel comitè executiu a recollir i treballar el vi, l'oli i els productes derivats. (Kaminski, 1937)

No obstant, cada municipi col·lectivitzat va tindre les seues peculiaritats i es va organitzar d'una manera pròpia. Podem diferenciar dos tipus de col·lectivitats diferenciades (Bosch, 1986):

- Les col·lectivitats ugetistes [UGT-FETT], també anomenades «de base múltiple», confiscaven i explotaven terres de forma col·lectiva. Els individus obtenien adobs i llavors dels magatzems de la cooperativa i, després de la collita, entregaven el producte al consell d'administració d'esta cooperativa per la seua venda. Posteriorment ésta repartia beneficis segons la quantitat aportada.
- Les col·lectivitats cenetistes [CNT-AIT], anarcosindicalistes, es diferenciaven de les ugetistes bàsicament en la supressió de la propietat privada. Els beneficis es repartien de la manera següent: 25% al fons de reserva, 5% a obres socials, 5% a cultura professional, 15% a la millora de les assegurances d'invalidesa i vellesa i 50% a repartir entre els socis, proporcionalment als jornals percebuts durant l'exercici. Este projecte s'aplicà en alguns pobles,

especialment als més propers a Catalunya, tot i que solia haver-hi moltes variacions i també irregularitats, segons la història oral.

Als pobles de L'Alcalatén només es va desenvolupar la col·lectivitat de L'Alcora, llevat d'algun cas puntual com la Torre Negra (Fortanete, 1998), a Llucena, organitzada conjuntament per UGT i CNT, però que no es fera col·lectivitat no significa que no haguera terres treballades en comú. A Figueroles es van treballar les terres dels terratinents absents com Ignasi Villalonga i la seua família o Juan Sala Coll⁵⁰⁸ i a Xodos, per posar altre exemple, l'Ajuntament es va fer càrrec de diverses finques: Mas de Paula, d'Odón Salvador Monferrer, i Mas de la Carrasca, de Isabel Salvador Porcar, segons figura a una comunicació de la Delegació Provincial de Reforma Agrària⁵⁰⁹. A Les Useres a 1 d'octubre de 1937 es van incautar les finques de Ángeles Grau Tamarit per conservació, manteniment i neteja dels arbres⁵¹⁰.

Estes xifres s'adapten al context valencià, ja que en tota la regió valenciana es va requisar només un 13% de la superfície útil i d'este 13% es va col·lectivitzar només el 31,6%, que suposaria el 4% de la superfície útil. Este 4% estava repartit entre les 264 col·lectivitats cenetistes, les 69 ugetistes i les 20 mixtes que hi havia. Les col·lectivitats valencianes no foren molt nombroses i durà durant poc de temps el període de col·lectivitat total i la implantació del comunisme llibertari. Els sindicats per regla general es limitaren a col·lectivitzar una part de les terres requisades, que convivien amb altres formes d'explotació com la xicoteta propietat familiar. Segons el secretari general de la FNTT predominava l'imperi de l'individualisme. Esta xicoteta propietat era defensa pel PC i IR, que criticaven la política agrària dels sindicats. Els problemes d'aïllament, insolidaritat i falta de

⁵⁰⁸ A Figueroles d'Alcalatén no es va arribar a fer cap col·lectivitat, encara que va haver-hi un projecte. El 18 de febrer de 1937 em consta que s'envià un informe al Governador sobre col·lectivitzacions. Leandro Ros Ortiz i Juan Bernat Escrig van arribar a demanar en un ban que en 24 hores la gent de dretes presentara les escriptures de les finques, pagarés, llibretes d'estalvis, etc., per col·lectivitzar-les, però no es va fer (Fornas, 2015)

⁵⁰⁹ AM Xodos, Actes Municipals, 1-1-1937.

⁵¹⁰ CDMH, PS, Castellon, C0218, 0045. Composició de l'Ajuntament de Les Useres l'1-10-1937: President: Dionisio Sabater Pérez; Vocals: Francisco Domingo Tomás, Ramón Solsona Chaparra, Jaime Bernat Dealbert, Jaime Font Valls.

coordinació es van mantindre en moltes col·lectivitats durant tota la guerra. Les cenetistes tenien el problema del passat doctrinal de la CNT, la improvisació i l'espontaneïtat de moltes de les col·lectivitats. (Bosch, 2001)

El 9 de maig de 1938 em consta que la fàbrica de teixits que va pertànyer a Olegario Godó, a Llucena, estava en activitat i col·lectivitzada. No vull dir que es col·lectivitzara aleshores, sinó que en aquell moment ho estava i suposem que ho va estar des de 1936. Tenia 86 treballadors, la major part dones: 36 teixidores, 22 carrileres, sis ordidores, tres anucadores, quatre repassadores, set canilleres, dos contramestres, dos ajudants, dos en preparació, un porter i un director.⁵¹¹ També a Llucena es van confiscar pel Consell Municipal les propietats de: Ángeles Grau Tamarit, Ana María Pardo Ribés, Manuel Salvador Tena, Vicente Villalonga Peris i Ignasi Villalonga Villalba. No era una mesura repressora, sinó que l'objectiu era que no restaren abandonades i es treballaven per al bé comú de la localitat.

També es van confiscar els bens de l'Església per al bé comú de la localitat, ja que havien quedat abandonats. A Llucena després de la repressió que va patir la institució. A Llucena l'Església Parroquial estava en poder del *Ramo de Construcción del Sindicato Único* de la CNT, que l'utilitzava com a magatzem de ferramentes i cooperativa. L'Ermita Sant Antoni era habitada per refugiats. Les ermites de Sant Vicent, del Calvari i de les Torrocelles eren refugis de transeünts i els horts eren conreats per diversos veïns. Els objectes de plata van ser entregats al Governador Civil, el quadre de Sant Antoni era custodiat pel Museu Provincial i les campanes es van posar el 24 de juny de 1937 a disposició de la secretaria d'armament després que *Inspección General de Fabricación* demanés a Llucena les campanes el dia 19, ja que necessitaven bronze per les indústries de guerra. A Les Useres també es van fondre tres campanes de les cinc que hi havien (Rubio, 2013:4).

⁵¹¹ AM Llucena, Correspondència 1938.

2.1. El Comité antifeixista de L'Alcora i «La Col»

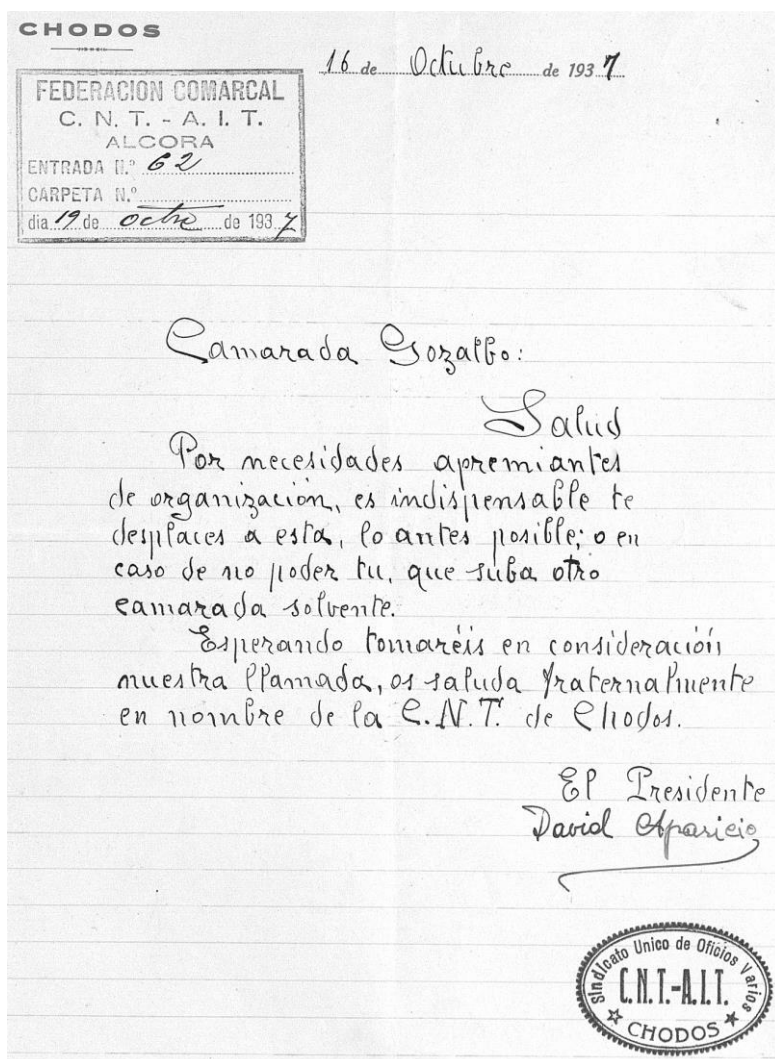
Una revolución es un fenómeno natural gobernado por leyes físicas diferentes de las reglas que rigen el desarrollo de la sociedad en tiempos normales

Federico Engels

A l'Alcalatén va tindre un paper molt destacat la el Comité Antifeixista que es va crear a L'Alcora. Este comitè va donar peu a la col·lectivitat coneguda col·loquialment com «La Col», d'ideologia llibertària tot i que integrava també la UGT de la localitat. El Comité gaudia un radi d'acció sobre una trentena de pobles dels 54 del districte⁵¹². Per conèixer millor el seu funcionament ens basarem en el testimoni de H. E. Kaminski, al seu llibre *Els de Barcelona*, publicat el 1937, i ho contrastarem amb les entrevistes orals i amb la documentació que es troba a l'arxiu de Salamanca.

Un dels grans edificadors del projecte va ser el secretari del Comité Comarcal de la CNT-AIT, Joaquín Gozalbo Gasch, un jove llaurador de 20 anys. A pesar de la seua professió i de la seua edat, era un intel·lectual amb una gran inquietud cultural i una gran capacitat per als idiomes. Parlava esperanto, una llengua que havia après de manera autodidacta per influència de l'internacionalisme anarquista. Segons el testimoni de Kaminski, Gozalbo va inventar un codi secret «d'estranyes jeroglífics que semblen sortits d'una piràmide egípcia» que en temps d'il·legalitat de la CNT servien per comunicar-se. Este mateix autor parla d'ell com «el més gran, l'únic buròcrata que ha conegut a Espanya» i estava segur que «a cap oficina del país, des del Ministeri de la Governació fins al d'Estadístiques, no existeixen estadístiques comparables a les seues»(Kaminski, 1937). Lògicament era una hipèrbole, però ens fa una idea de la importància de la figura de Gozalbo per al funcionament de la col·lectivitat.

⁵¹² CDMH, PS, Castellon, C0254, 0008. Estava en tràmits la creació d'una nova comarcal a Burriana per als pobles de La Plana. 18 de desembre de 1936.

DOCUMENT 12. Correspondència entre Joaquín Gozalbo i la CNT de Xodos amb finalitat organitzadora.

Gozalbo tenia un contacte constant amb al món llibertari de Barcelona, on va passar les primeres setmanes de la guerra, i va ser autor de diversos articles a diaris anarquistes com per exemple este que trobem a *Agitación*, publicació anarquista de Vinaròs, amb el títol «Hacia la nueva estructuración social». És un poc llarg però paga la pena pel seu interès respecte al que estem explicant, ja que relata el que ha fet el Comité de L'Alcora, el que pensa fer i el perquè.⁵¹³

⁵¹³ *Agitación*, 31-10-1931.

No podríamos continuar hacia adelante, si antes no dábamos a conocer nuestra extensiva y eficaz labor que este Comité, sin tregua ni descanso, noche tras día, ha ido derramando la simiente anárquica y confederal por los pueblos y aldeas de donde aún no habían llegado, ni la más remota noticia de lo que es nuestra magnífica organización.

No por que en nuestro ánimo estaba, sinó que siempre y cuando más perseguidos éramos, más eficazmente trabajábamos en pro de la causa, y con más energía. Pero no obstante no faltaba quienes su máxima preocupación era la de deshacer en un instante lo que a nosotros nos costaba muchas gotas de sudor. Este Comité en compañía de sus buenos militantes, que se ofrecía a dar su ayuda moral y material, seguíamos nuestra ruta encaminados hacia la cúspide y de donde podríamos contemplar el panorama sublime de la libertad y desde allí, respirar el puro oxígeno de la anarquía.

Transcurrió así, ese lapso de tiempo desde el 14 de Abril del 31, que más podríamos denominarle el lapso de la inquisición de una democracia mal llamada por el retumbante nombre de «Trabajadores de todas clases».

Pero los hechos han transcurrido y no queremos ni ojear el pasado; lo viejo muere y por consiguiente prescindimos de él. Nos limitaremos escuetamente a entrar de lleno en lo que nos ocupa estas líneas. Ya transcurrida la fecha desde la iniciación de la insurrección fascista y viendo que nuestra Comarca pudo librarse de la alimaña facciosa, inmediatamente comprendimos que era el momento de la intensa y eficaz propagación de nuestros postulados anarquistas, haciendo así un llamamiento a cuantos camaradas estaban dispuestos para esparcir por doquier, la simiente confederal y anárquica y emprendimos una extensiva labor de construcción por los pueblos y aldeas, organizándolos en nuevos sindicatos afectos a la invencible C.N.T., habiendo logrado organizar los pueblos que abajo se expresan: Onda, Argelita, Moró, Useras, Costur, Toga, Puerto Mingalbo, Villa-vieja, Lucena, Vall de Uxó, Figueroles, Zucaina, Castillo de Cirat, Benafigos, Sueras, Fanzara, Torrechiva, Rubielos de Mora, Ayódar, Vallat, Espadilla, Puebla Tornesa, Oropesa, Ivarsos, Artana, Torrechiva, Alcudia de Veo, María Llidona, Ribesalbes, Fuentes de Ayodar, Chodos, Vall d'Alba, Benlloch y Eslida.

Sumando un total de cuarenta y un pueblos organizados recientemente.

Todos estos, más diez que había ya organizados antes del movimiento, marchan colosalmente en sus funciones orgánicas sindicales. Unidos todos los pueblos organizados, forman la pequeña gran organización de la Comarca de Alcora.

Estamos dando paso, a una nueva estructuración social en todos sus aspectos. No queremos con esto insinuar que esta Comarcal trace la nueva trayectoria a seguir,

nueva si, pero en el sentido interno de esta por poner nuevos métodos en práctica de convivencia social, pero no en el sentido externo, por creer que hay algunas comarcales que en orden social en que vivimos, son ellas las que lucen el nuevo sol radiante de la actualidad y de los tiempos venideros. Tales como Cataluña y demás.

Camaradas todos. Son los momentos de constancia e incesante labor en pro de la causa que nos es común a todas las locales y comarcales deben sin tregua ni descanso celebrar cuantos plenos competan ya que nuestra organización sindical emana de ellos. Que ninguna Comarcal ni Local esté cruzada de brazos, siendo la respectiva la que debe trazar y desenvolver cuantos problemas competan a ella, contando con la ayuda moral de los demás Comités responsables. Si esto es así, todos seguiremos a un mismo nivel más o menos, al mismo tiempo que estaremos a las alturas circunstanciales de los momentos en que vivimos, creando una nueva obra y práctica en la retaguardia.

En nombre de este Comité que equivale a todos lo Sindicatos antes mencionados, mandamos un saludo a los antifascistas del resto del mundo para que pongan de sus alcances las máximas aportaciones morales y materiales hasta derrumbar definitivamente el fascismo español que es el internacional.

Por el Comité Comarcal, el Secretario, Joaquín Gozalbo.

El *Sindicato Único de Oficios Varios* de L'Alcora comptava amb 1.125 membres⁵¹⁴ el 22 d'octubre de 1936 i tenia el seu domicili a la Plaça de l'Església. Constava de set seccions: Agricultura [500 afiliats], Empedradors [200], Textil [141], Transports [60], Fusters [47], Arboricultors [24] i Ebenistes [15]. Els 160 afiliats de la UGT es van integrar també a la col·lectivitat llibertària⁵¹⁵.

⁵¹⁴ CDMH, PS, Castellon, C0153, 0117. El 2 de novembre de 1936 tenia, segons esta font, 1.100 afiliats (potser una xifra aproximativa).

AHP, Fons Govern Civil, sèrie Associacions. *Sociedad de trabajadores de la tierra y oficios varios de Alcora* [12-9-1937]: president: Antonio Mascarós Vaquero; vicepresidente: José Gil Ibáñez; secretari: Vicente Negre Herrando; vicesecretari: Fernando Badenes Calvo; tesorero: José Bachero Arzo; comptador: José Costa Mezquita; vocals: Vicente Paús Badenes, Pascual Sans Edo, Francisco Ahís Porcar, Manuel Luna Carnicer, Alfredo Aicart Nebot i Antonio Carnicer Andrés.

⁵¹⁵ Estadístiques del Sindicato Único de Oficios Varios de L'Alcora (Kaminski, 1937).

Producció agrícola:

- Garrofa: 20.000 metres cúbics
- Oli d'Oliva: 3.000 hectòlitres
- Vi: 16.000 hectòlitres
- Taronges: 25.000 metres cúbics
- Ametles: 2.000 hectòlitres

Producció industrial:

Este sindicat no era nou, ja que es va fundar el mes de desembre de 1932 i havia participat activament en manifestacions i actes reivindicatius. Per exemple el 13 de juny de 1936, abans d'esclatar la guerra, van enviar un plec de conclusions a l'Ajuntament on van fer diverses peticions:⁵¹⁶

1. Exigir que totes les terres no conreades passen a poder de L'Ajuntament i que éste s'encarregue de fer-les treballar per alleugerir l'atur obrer.
2. Constituir lavabos per a ciutadans dels dos sexes.
3. Incautar tots els edificis que siguen de la propietat de l'Ajuntament i els que no siguen d'utilitat per algun servei que es lloguen i els beneficis siguen destinats per posar remei a la crisi de treball.

Per tractar-se d'un comunisme de caire llibertari, a L'Alcora no hi havia circulació de diners sinó que només existien bens de consum i bons. L'Alcora era un món apart, una illa rodejada d'un mar de capitalisme. El seu sistema econòmic era particular cadascú rebia la seua part del Comité. Les botigues eren centres de distribució i pertanyien a tot el poble sense benefici per als antics propietaris, que rebien el seu sou en bons. I és que no es pagava amb diners sinó amb bons distribuïts pel propi comité.

Cada família o persona que vivia sola rebia una targeta, que era marcada cada dia al lloc de treball. Estes targes constituïen la base per la distribució dels bons. Per cada dia de treball realitzat es rebia un bo de cinc pessetes⁵¹⁷. Alguns

-
- Totxanes: 6.000.000 peces
 - Ciment i calç: 1.400.000 quilos
 - Guix: 2.150.000 quilos
 - Teixits de punt: 10.000 dotzenes
 - Consum de cotó: 60.000 quilos
 - Tovallons: 16.000 dotzenes

Mancava el blat per al consum, que s'havia d'adquirir.

⁵¹⁶ AM L'Alcora, Actes Municipals, 13-6-1936.

⁵¹⁷ Segons les Actes Municipals, el 3 de març de 1937 el Governador va enviar un escrit ordenant que es prohibisca i perseguisca qualsevol intent d'expedició de paper moneda, ja que això només ho podia fer L'Estat.

bons eren per rebre pa i altres tenien un contravalor de diners, és a dir, que substituïen els diners, tot i que només servien per ser canviats per bens de consum. Este sistema de rebre els bens de consum per caps de família tenia un problema i és que les famílies seguien sent tradicionals on la dona romania dependent del seu marit. En eixe sentit quedava molt de camí per recórrer.

IMATGE 27. Joaquín Gozalbo Gasch (a la dreta) en una foto adjunta a la Causa General de L'Alcora.

Tots els diners de la localitat, unes 100.000 pessetes, els tenia el Comité, que intercanviava productes del poble per altres que en faltaven i el que no podien canviar ho compraven amb estos diners reals. Els intercanvis no eren cap endemisme de L'Alcora, sinó que era una pràctica molt estesa a tots els Comitès de la comarca i de la rereguarda republicana, com per exemple a Les Garrigues

(Rubió, 2004). Tot el poder i tots els diners eren acumulats per este comitè, que tenia la funció d'un autèntic Estat. Això era un gran risc, ja que podia ser un focus de corrupció o convertir-se en una oligarquia, però el sistema previst per evitar-ho era la renovació freqüent de la institució, de manera que tots pogueren prendre-hi part. Per la seua part, les esglésies tenien altres funcions «una ha de servir de teatre, una altra de mercat cobert» (Kaminski, 1937).

Però mentre la resta del món funcionés amb diners no podien prescindir d'ells. Si algú se'n volia anar a Castelló, o al poble del costat, havia d'anar al comitè i canviar bons per diners, ja que, lògicament, estos bons només tenien una validesa a nivell local. Érem com un xicotet Estat on la pesseta era la moneda *internacional*. No hi havia fronteres, si u volia eixir del poble no posaven cap impediment, però els diners els havia de demanar al Comitè i estos avaluaven la situació, ja que, per exemple, els diners no podien ser emprats per a vicis.

No obstant el bon funcionament que es dedueix seguia havent crisi, ja que era difícil vendre alguns productes. En el cas del taulell, en època de guerra es generava un excedent, així que el 15 d'octubre de 1936 la secció taulellera de la CNT de L'Alcora demanava permís per poder enviar a França a dos persones i intentar obrir mercat, ja que el gènere s'acumulava per haver mitja Espanya ocupada pels feixistes⁵¹⁸. Per al cas dels productes agrícoles existia el *Consejo Levantino Unificado de Exportación Agraria*, CLUEA, que es va crear la tardor de 1936, una xarxa de comercialització i exportació de productes agraris organitzada a Castelló, València, Alacant, Múrcia i Almeria per part de CNT i UGT. De tota manera el que més s'exportava a l'estranger eren taronges, poc abundants a la comarca llevat d'algunes zones de L'Alcora (Vicent, 2006).

Diversos anarquistes de la localitat em consta també que van anar voluntaris a les milícies. Al menys ens apareixen una sèrie de noms a la columna Torres Benedito: Bautista Trilles Ahís, Jaime Bachero Safont, José Usoles Artero,

⁵¹⁸ CDMH, PS, Castellon, C0361, 0049

Manuel Mansergas Redolat, Ramón Andrés Savorit i José Artero Badenes⁵¹⁹. Esta columna comptava amb 2.335 milicians voluntaris de la CNT, UGT, POUM, Partit Sindicalista i Esquerra Valenciana. El seu nom el prenia de Domingo Torres, líder sindical de la CNT i José Benedito, d'Esquerra Valenciana i va estar activa al front de Terol, tot i que amb poca efectivitat (Mainar, 1998: 41-42).

Les col·lectivitats no van ser un fracàs tal com s'ha escrit a voltes en història d'Espanya sense tindre en compte tots els factors que estaven en joc per que este tipus d'economia pogués funcionar sense problemes. Segons el punt de vista de Manuel Vicent, estos factor són: els bloquejos de comptes corrents, les no legalitzacions, o el desig per part del Govern de recuperar el control perdut en mans dels revolucionaris. A pesar de tot estes col·lectivitats van tindre una gran versatilitat per adaptar-se a les situacions de cada moment i poder perllongar-se en el temps. (Vicent, 1999:233).

A banda del funcionament innovador de la col·lectivitat, el Comité de L'Alcora també tingué moltes ombres en forma de repressió, tant a nivell local com als pobles dels voltants. La columna *Los Inseparables*, procedent de Barcelona es va desplaçar fins L'Alcora el 10 o 12 d'agost per col·laborar amb el Comitè (Calvo, Salvador, 2009). Estos nou militants de la FAI⁵²⁰ van triar esta localitat perquè feia anys que hi havia moviments sindicals lligats a l'anarquisme de Barcelona i els van demanar ajuda. La seua funció va ser la d'exercir un control sobre la comarca per poder organitzar-la, un control basat en la repressió. En època revolucionària des del Comité es van assassinar capellans, gent de dretes, cacics, etc.

⁵¹⁹ CDMH, PS, Castellon, C0136, 0001

⁵²⁰ A l'Alcora eren coneguts com Els Catalans. Al seu cotxe figurava el nom del grup i vestien amb pantalons de pana grocs, amb polaina de cuir, caçadora de cuir, barrets de palma blancs d'ala gran i una pistola. El seu líder era Vicente Silvestre Llach i l'acompanyaven: Leandro Orozco, Lázaro Clotada, Jaume Font Salas «Germinal», Joaquín Canal, Enrique Moya Martínez, Pedro Fernández, Emilio Castells i Manuel Rubio. (Calvo, Salvador, 2009)

IMATGES 28 I 29. Dos imatges de Los Inseparables a L'Alcora el mes de novembre de 1936. Al fons es pot vore l'escola Puértolas Pardo. Fons fotogràfic: B. N.

Tot això ha fet que en la memòria de la gent de la comarca que hem entrevistat es parla de «La Col» com un grup de joves que anaven amb pistoles pels pobles i volien fer-se els amos de tot. Cal dir que «La Col» era la col·lectivitat que es va organitzar a finals de 1936, mentre que els crims es van realitzar principalment pel Comité Antifeixista als primers moments de la guerra. És a dir, que cal diferenciar la col·lectivitat del comité, tot i que es sol parlar d'ells com a sinònim.

No tinc la data exacta de la creació de la col·lectivitat, però tenint en compte la relació amb Catalunya, podríem fixar-la entre octubre i novembre. Ja quan Kaminski va visitar el Comité s'estaven creant les bases per a la nova col·lectivitat, però en cap moment en parla de col·lectivitat sinò del Comité.

Al Principat moltes col·lectivitats van perdre poders a partir de les jornades de maig de 1937. Els enfrontaments que va haver a Barcelona entre joves llibertaris, anarquistes de la FAI i militants del POUM i comunistes, socialistes i guàrdies d'assalt van finalitzar amb 400 morts i 1.000 ferits com a conseqüència

immediata. A posteriori va suposar la il·legalització del POUM i la exclusió de UGT i CNT del nou govern de Negrín (Casanova, 2007, Torres i Gros, 2008). A L'Alcora no em consta que la col·lectivitat deixés de funcionar després d'estos fets, tot i que a partir del 8 de juny de 1937 les col·lectivitats per ser legals havien d'establir estatuts unitaris (Bosch, 2001). De fet, confirma la seua pervivència el testimoni de Lorenzo Sanz Capilla, qui relata que va ser la pròpia col·lectivitat la que va organitzar l'evacuació de L'Alcora front a l'arribada de les tropes rebels.

Per fer-nos una idea del que ha quedat a la memòria sobre la revolució a L'Alcora i l'actuació dels Inseparables compararé cinc entrevistes orals de diversos pobles estudiats. En primer lloc el testimoni de Rosario Bachero Prades, que va viure tot el moviment en primera persona a L'Alcora:

Va ser diumenge, el dia 17 de Juliol de 1936, i el dilluns ja anaven tots en l'escopeta al coll a les 5 del mati, que el meu germà se'n va anar a treballar i el van tornar a casa, i li va dir a ma mare que havia començat una revolució i se'n van anar tots a la guerra. Tots tancats dins de casa, només hi havia alguna cosa pegaven dos crits i tots amagats, només estaves dins de casa, al terrat, nosaltres vivíem a la cordeta allà dalt, i al terrat. El que s'apuntava a la col i duia les terres tenia menjar, el que no se moria, bé no es moria, perquè lluitava, però no tenia res, i quan se va posar la guerra anava la gent a treballar i allí te donaven uns vals, que no hi havia diners, uns paperets que deien val per una pesseta, val per dos pessetes. Després ja van posar la col i va ser quan va començar a treballar, i ja se va acabar tot, que van treballar moltes finques. La col·lectivitat una *monà*, qui mes podia, tots allí, la herbera allí, i tots allí a vendre, i la gent tots amb una cistella, i tots a menjar. [...] Per entrar tenies que entrar el que tenies, si no ho donaves no podies entrar. [...] Els rics no res, ells a treballar el que els manaven fer.⁵²¹

La *Col* permetia entrar a qui volgués ja tingués terres o no. El requisit era oferir el treball i tots els bens A canvi la col·lectivitat oferia treball i les necessitats bàsiques cobertes⁵²². Per molts camperols, va ser una experiència positiva, ja que el denominat salari familiar els permetia tindre les necessitats bàsiques cobertes

⁵²¹ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 293. Rosario Bachero Prats.

⁵²² Alejandro Montesinos. Entrevista a Lorenzo Sanz Capilla.

després d'una època de crisi i d'atur, però cada situació familiar era diferent⁵²³. Per als llauradors propietaris, el fet de no respectar-se la propietat privada no va fer tan atractiu el projecte. La col·lectivitat controlava l'economia local i, a pesar de que molts no havien sentit parlar mai d'elles, hi van formar part (Bosch, 2001).

Cal dir que les col·lectivitats evitaven moltes discriminacions, ja que també entrava la gent que no estava apta per treballar, per edat o per alguna minusvalidesa (Heard, 2013). Per la seua part, Manuel Gozalbo ens dona una visió molt negativa del moviment anarquista en general, que rivalitzava amb el comunista, i també del Comité de L'Alcora i és que a pesar d'anar junts els comunistes i els anarquistes van tindre autèntiques batalles dins la rereguarda republicana:

Esperaven que en Alcora ho cremaren tot, perquè fins i tot es deia la xicoteta Rússia, encara que dels que més hi havia era anarquistes, la col·lectivitat, la «COL», que deien, que hi havia una llei i les propietaris feixistes dels que havien fugit les confiscaven i les treballaven per a que no es pergués la producció, però ells van *incautar* inclòs als que hi estaven també, van fer una col·lectivitat, es a dir, van fer una revolució que era la tàctica que portaven els anarquistes, a nivell estatal, a la zona que ells controlaven, [...] la seua lluita deien «guerra y revolución», ells deien que, si guanyava, la dictadura comunista... fixat quina errada, però per saber eixes errades s'ha de viure, perquè del contrari no ho veuen, a més a més, dintre dels anarquistes, a la quinta columna estava molt infiltrada, dintre dels anarquistes hi havia molt de quintacolumnista feixista per a desorganitzar la rereguarda, fer destrosses, desacreditar i de tot. A mi encara me ho van dir als anys 60 els exiliats a França, homes majors deien que preferien la dictadura negra, es a dir la feixista o dels nazis, que la roja, perquè deien que de la dictadura negra s'ix, però de la roja no s'ix, [...] els anarquistes que estaven a França, eren irreductibles, per més que els feres recapacitar de que a eixa societat s'ha que arribar per etapes, perquè eixa societat sense autoritats, sense estat, i sense res, ha d'estar la gent a un nivell de conscienciació, de cultura, de solidaritat, d'altruisme, i gent que ha de ser perfecta, i ells encara continuaven així, que ja eren veterans exiliats, que havien fet la guerra a Espanya, estic parlant de l'any 63-64 que va ser els últims anys que vaig anar a

⁵²³ AHNSGC, Madrid, P-S, cp. 523. Acta de la asamblea celebrada en el Teatro Cine Nuevo el día 9 de enero de 1937.

França, i encara estaven en eixes de que en de la dictadura negra se pot eixir i volien fer-se amb el poder per la força, ells volien convèncer, però van ser ells els que van fer les repressions republicanes, i el cremar les esglésies i això.⁵²⁴

Els altres tres testimonis es centren més en la vessant repressiva, ja que va ser la que va marcar a la gent. A Xodos la població, principalment dels masos, van plantar cara als membres del Comitè de L'Alcora en una visita que van fer a Xodos. Al menys així com ens ho relata Maria Gual Seguer.

No, quan ells, els milicians manaven de tot i demanaven i tenien sis homes d'aquí del poble en la llista per matar-los. [...] A llavors arribe un dia que va entrar un cotxe de milicians de l'Alcora ací, i ahí al carrer Enmig, encara me'n recorde quina hora era, però sí, aquella casa tan nova que té dos balcons van fer una cassola de grans d'arròs per menjar-se-la tots els milicians d'aquí i els que van pujar de l'Alcora. Van pujar de l'Alcora amb un cotxe per endur-se'l i matar-lo. [...] ja tenien la cassolada allà de l'arròs i quan se donen compte s'ompli el poble d'homes però no ningú anava amb l'escopeta [...] la cassola de l'arròs se va quedar damunt la taula i els milicians que van pujar de l'Alcora, agafen el cotxe i se'n van. I quan van arribar ací al pont, hi havia sis homes amb garrots. Quan van passar els van dir -obriu el cotxe a vore que porteu dins- Els van fer baixar, els van mirar el cotxe i no portaven a ningú. I els van dir –doncs aneu avall, si no porteu a ningú tireu avall– i quan van arribar al pont del corralet hi havia sis homes més i els van fer el mateix. I a llavors este milícia saps que va dir? –A Xodos no tornarem més perquè està la gent molt avinguda– i si aquell dia arriben a portar a un home dins del cotxe, dels que tenien apuntats ací els pobres milicians que anaven dintre paren tots sota el pont⁵²⁵.

Fernando, que va viure la guerra al Mas del Puerto, a Lluçena, ens dona el seu testimoni des del punt de vista d'un xiquet masover. Coincideix amb l'anterior en que els Inseparables van actuar més sobre les poblacions que sobre els masos, ja que des del món masover els van plantar cara. La visió que donava este grup d'anarquistes no era la d'uns joves idealistes que buscaven un món més just i millor, sinó la d'una banda d'assassins que semblava el terror per la comarca. Si el

⁵²⁴ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista 294. Manuel Gozalbo Segura.

⁵²⁵ Entrevista a María Gual Seguer. Cedida per Artur Aparici Castillo.

seu propòsit era exercir un control sobre els municipis, el que van aconseguir va ser l'efecte contrari i és un odi cap a l'anarquisme.

Ufff... Lo de les represàlies va ser horrible, horrorós! Què roïns podem arribar a ser les persones. De L'Alcora, sobre tot, i també de Castelló pujaven a Lluçena uns xics joves, la gent els hi deia els *Desiparables*. Al poble no els coneixien i anaven en grups i ben armats. Venien quan algú del poble els avisava que vinguessin per algun suposat feixista. Els que avisaven no eren més que traïdors. Denunciaven donant noms i direccions, però després no anaven en els *Desiparables* a les cases denunciades, no donaven la cara, eren uns covards. Estos xics agafaven la gent i se l'enduïen, qui sap si per a matar-los o tancar-los, o ves a saber. Estos xics no eren més que uns malcriats. Uns dies que vaig passar al poble amb l'avia i ja havia començat la guerra, vaig veure el que feien els *Desiparables* en el meus propis ulls. Es van endur dos veïns, un del mateix carrer i un altre del carrer de dalt, a més maltractats, de qualsevol manera, sense respecte. Al menys, als masos no anaven, allí no s'atreïen, sabien que acabarien malament si s'enfrontaven amb gent masovera. Només venien molt de tant en tant a demanar diners per a la causa.⁵²⁶

Per últim, el testimoni de Joaquín Herrero, de Les Useres, ens fa vore la visió divulgativa dels comunisme llibertari per part dels Inseparables, tot i que no compartia la seua ideologia. És una llavor menys recordada, però que també ha de ser reflectida, tot i que no van guanyar massa adeptes fora de L'Alcora.

Alcora había un... siete, que decían los siete inseparables, que esos iban por los pueblos a hacer propaganda. Y a la iglesia pues...y allí se puso uno a hablar dice...:«Aquí hace 30 años vine yo a este pueblo y jugaban a pelota, y ahora he vuelto y vuelven a jugar a pelota, no piensan que nuestros hermanos están en el frente pegándose tiros ». Yo le dije... y era una chico joven, y yo entre mí dije –¿y tu que haces aquí? ¿por qué no te vas al frente a defender la patria?..⁵²⁷

Per què s'havia d'embrutar amb morts tot este moviment? Kaminski justifica la violència a la rereguarda de diverses maneres. Per una part opina que

⁵²⁶ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 10. Fernando.

⁵²⁷ Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I. Entrevista núm. 6. Joaquín Herrero Rubio.

«les velles formes de vida deixen pas a les formes noves. Certament això comporta alguna pèrdua de vides humanes, però no hi ha sang a tots els naixements? Tot comptat i debatut, les coses que hom ha destruït són ben poques, i es segueix treballant per tot arreu.». Potser algunes morts de conspiradors i gent de la quinta columna foren necessàries des del punt de vista revolucionari, però van morir molts innocents.

Altra justificació que dona és que es mata als dos Bàndols, es mata molt, però «els antifeixistes són infinitament més clements i humans que els reaccionaris». Això vist les xifres d'ambdós repressions al llibre de Paul Preston *El Holocausto Español* és totalment cert. El revoltats van fer autèntiques matances a les zones que tenien dominades, on van morir milers i milers de proletaris afiliats a sindicats i n'hagueren mort més de no haver sigut evacuats. Amés cal afegir als que morien al front per culpa del cop d'estat. La impotència generada pel genocidi franquista de ben segur va ser un detonant més de la violència a la rereguarda republicana, una violència cap a la gent o els sectors que havien defensat les idees dels que en aquell moment havien declarat la guerra.

Per altra banda l'anarquisme havia estat perseguit i molts anarquistes torturats. A L'Alcora la guàrdia civil colpejava amb cadenes d'acer als anarquistes detinguts i, després de la revolució, alguns llauradors van lligar als huit guàrdies civils amb eixes cadenes i els van executar⁵²⁸. Podríem, per tant, afegir el principi d'acció-reacció com a raó, però, per ser justos, els anarquistes moltes vegades eren detinguts per fer ús de la violència a l'hora de fer protesta. Per raons justes o justificables i en defensa del treballador però, era necessari cremar dos fàbriques de taulell per donar força a una vaga com la de llenyataires de 1935? No tinc la

⁵²⁸ AM L'Alcora, Actes Municipals, 27-6-36. Ofici del Governador Civil de la província censurant la proposta de destitució de la Guàrdia Civil com a Institució de l'Estat, per ser un assumpte que està fora de l'òrbita municipal. En la reunió anterior s'havia aprovat per unanimitat la seua destitució. Este cos s'havia guanyat molt mala reputació entre els sectors revolucionaris per les seues actuacions repressores.

- Badenes Calvo mostra la seua disconformitat.
- Se decidix dirigir una petició a la Electro-Textil demanant que accedisca voluntàriament a la desaparició de la clàusula obligatòria del pagament del consum mínim d'energia elèctrica perquè és perjudicial als interessos dels obrers.

capacitat, ni les dades suficients, ni dispose de la suficient objectivitat com per jutjar els fets correctament, però deixe la pregunta en l'aire.

Cal dir que durant la Segona República es va viure la lluita política amb molta intensitat i l'odi front al rival polític encoratjat per la propaganda va polaritzar molt la societat d'aquells anys. Amb esta situació el cop d'Estat va transformar este odi en violència. Però per molt que puguem arribar a comprendre estos crims en un moment de sang calenta, analitzant-los de manera crítica els hem de qualificar com a casos de violència inútil, gratuïta i generalment injusta, que, amés, va embrutar el nom i la llavor d'esta col·lectivitat tan ben organitzada. Potser hauríem de valorar per separat el funcionament de la col·lectivitat i la repressió de *Los Inseparables*.

No obstant, a voltes es simplifica molt la visió que es dona dels anarquistes com a extremistes violents i cal fer una diferenciació que defineix molt bé Chris Ealham. La CNT es va crear el 1910 com una fusió de l'anarquisme amb el sindicalisme col·lectivista, és a dir de l'individualisme filosòfic anarquista amb la supeditació de la voluntat de l'individu als objectius genèrics de la col·lectivitat. Hi havia dos branques enfrontades i açò generava contradiccions. Els incontrolats extremistes respondrien als individualistes, que buscaven el benefici propi. Alguns sectors de l'anarquisme eren molt crítics amb estos grups i imploraven als militants que no caigueren en desitjos egoistes individuals en perjudici de la classe obrera. Per exemple Joan Peiró publica a la premsa que «si les revolucions consistissin en robar i matar gent, els lladres i els assassins per ofici i per instint serien els més grans revolucionaris». (Ealham, 1999: 155-173)

Tornem a situar la nostra atenció en Joaquín Gozalbo Gasch⁵²⁹, ja que va ser ell el fundador de les *Juventudes Libertarias de Alcora*, el mes de gener de 1937.

⁵²⁹ CDMH, PS, Castellon, Ct0025, Exp0027, 0100. Joaquín Gozalbo va ser cridat a files poc després de fundar les Joventuts Llibertàries. El Secretari Antonio Nebot va fer un escrit al comitè provincial de Joventuts Llibertàries el 16 de març de 1936 per evitar-ho, ja que segons ell «el único compañero comprendido en estos llamamientos que nos hace muchísima falta es el camarada Joaquín Gozalbo Gasch». També a Lluçena va ser cridat a files José Vidal, molt necessari en l'organització de les joventuts a Lluçena. A la postguerra, Joaquín Gozalbo va ser afusellat el 24 de juliol de 1942 a Castelló (Gabarda, 2007).

Esta entitat tenia com a objectiu agrupar als joves dels dos sexes amb inquietuds socials i el desig d'una superació que faça de l'home un ser lliure, social i individualment i un igual davant dels seus semblants social i econòmicament. Tot amb la lluita front la propietat, el principi d'autoritat, l'estat, la política i la religió. Adjunte la declaració de principis de la *Federación Ibérica de Juventudes Libertarias de Alcora*⁵³⁰.

Con el nombre de Federación ibérica de Juventudes Libertarias, se constituye en esta localidad una entidad juvenil de ambos sexos, que tendrá por objetivo lo siguiente.

Agrupar a los jóvenes de ambos sexos sin distinción de razas ni de color que sientan las inquietudes sociales y el deseo de una superación que haga del hombre un ser libre, social e individualmente y un igual ante sus semejantes social y económicamente.

Para estos fines, esta agrupación luchará contra la propiedad, el principio de autoridad, el estado, la política y la religión.

Contra la propiedad porque es una injusticia humana, que un hombre detente la riqueza producida por otros hombres a la tierra que solo a la humanidad pertenece y que es un atributo para la sociedad, tan sagrada como la vida lo es para el individuo.

Porque tiene su origen en un violento y criminal despojo del más fuerte contra el más débil, creando la odiosa existencia de los parásitos de una colmena humana, que no tienen otra misión social que vivir del trabajo ajeno mediante la explotación y miseria de los demás.

Porque crea el capitalismo y este establece la ley del salario que condena al hombre a una permanente esclavitud económica y a los vaivenes y consecuencias de su desequilibrada economía.

Porque es la causa de la prostitución, el más infame y degradante ultraje que la sociedad infiere a la conciencia humana al condenar a la mujer a hacer objeto de mercantilismo las manifestaciones más puras y de más elevada sensibilidad que atesora el sentimiento ético y moral de los humanos; sus sentimientos de madre y sus amores de mujer.

Contra el principio de autoridad, porque es suponer este, el relajamiento de la personalidad humana, al someter unos hombres a la voluntad de otros, despertando en ellos instintos que les predispone a la crueldad e indiferencia ante el dolor de un semejante y por ser la autoridad el instrumento que sirve para someter por la

⁵³⁰ CDMH, PS, Madrid, C0028, Exp. 0017, 0001

violencia al individuo a los intereses de la propiedad.

Contra el estado, porque coarta el libre desenvolvimiento y normal desarrollo de las actividades éticas, filosóficas y científicas de los pueblos y por ser el funcionamiento básico que mantiene el principio de autoridad y defiende la propiedad mediante los cuerpos armados, policía y magistratura.

Porque mantiene el ejército y la armada, cuya misión destructora es inhumana al lanzar unos pueblos contra otros, destrozando los sentimientos de sensibilidad, sociabilidad y solidaridad propia del ser humano para convertirse en medio de dominación de los pueblos fuertes contra los más débiles.

Contra la política porque presupone la anulación de la individualidad al entregar la voluntad propia a otra extraña, desvirtua los intereses colectivos por una falsa mayoría parlamentaria y es el sistema para legalizar los intereses de la propiedad y las leyes para el cuidado y defensa del estado.

Contra todas las religiones porque ostenta al libre pensamiento del hombre creándole una jerarquía moral que le predispone a admitir sin protesta toda la tiranía y desvirtuando las relaciones sociales por el terror, el fanatismo negador de la razón y el progreso científicos.

El esfuerzo de esta agrupación tenderá a crear en los jóvenes una convicción libertaria a fin de prepararles individualmente para luchar contra todas las formas autoritarias tanto en el terreno sindical como en el ideológico, para la consecución de un medio social libertario en el que las funciones y actividades del individuo para la producción no estén sujetas a ninguna tiranía económica a las posibilidades profesionales, asegurándose la igualdad económica entre y mediante la libre cooperación y apoyo mutuo y en sus relaciones a la libre afinidad, sin otra ley que la solidaridad y el amor; llevando el ánimo del pueblo al ánimo del pueblo en general y particularmente a sus componentes la convicción de que mientras la igualdad económica no sea un hecho no será posible la verdadera igualdad entre los hombres y que la igualdad económica no será tampoco posible mientras exista la propiedad y el estado y que por lo tanto la propiedad debe ser común para el mejor aprovechamiento de los esfuerzos; sin otra traba entre la comunidad y el individuo que la necesidad de cohesionar los esfuerzos para mantener la producción industrial y de que las comunas entre sí para las relaciones de intercambio y transporte y en el orden material como moral por la afinidad entre los individuos y la solidaridad entre las comunas.

Para lograr estos fines se realizará una activa propaganda por medio de charlas, conferencias, mítines, periódicos, folletos y cuantos medios haya a nuestro alcance.

10-1-1937 Mecanoscrit signat per Joaquín Gozalbo

DOCUMENT 13. Segell de les Joventuts Llibertàries de L'Alcora. Font: CDMH, PS Castellon Ct0025

Eren el mes de febrer 140 afiliats i se'ls va concedir com a seu una casa al carrer Major⁵³¹. Des del comitè comarcal de L'Alcora estaven organitzant altres pobles i el mes d'abril ja hi havia sis pobles amb Joventuts Llibertàries, un dels quals era Lluçena⁵³². Allí es va intentar crear una nova comarca el mes d'abril de 1937, però des de Lluçena no van acceptar, ja que a la comarca només hi havia dos localitats organitzades⁵³³.

En definitiva, l'experiència anarquista és de gran interès per als investigadors, ja que va suposar la posada en pràctica d'un model econòmic i social radicalment diferent al que hi havia prèviament i també al que hi va haver després. En paraules de Josep Termes:

El anarquismo ha sido seguramente el producto más original que la izquierda hispánica ha dado al mundo contemporáneo. Con un bagaje doctrinal poco original (en su mayor parte traducción o copia) y a veces primario, pero con una riquísima experiencia en las luchas sociales, con un profundo enraizamiento entre los sectores populares, y con un proyecto, aún hoy, no igualado, de difundir cultura y conocimientos entre el pueblo humilde, hecho, en ocasiones sectariamente, pero casi siempre con una visión ecléctica e integradora de las distintas corrientes culturales aparecidas desde el siglo XVIII hasta nuestros días. (Termes, 1986)

⁵³¹ AM L'Alcora, Actes Municipals, 4-1-1937.

⁵³² CDMH, PS, Castellon, Ct0025, Exp0027, 0149. Ja estaven organitzats els pobles de L'Alcora, Vilafamés, Els Ibarsos, Moró, Lluçena, Vistabella i en altres es tenia confiança. El secretari del comitè comarcal de JJ.LL. de L'Alcora era Antonio Nebot.

⁵³³ CDMH, PS, Castellon, Ct0025, Exp0027, 0132 i CDMH, PS, Castellon, Ct0025, Exp0027, 0140.

2.2. Els hospitals de Llucena i L'Alcora

Una guerra no es guanya només per la energia amb que es pot combatre al front, també es guanya per tindre una rereguarda ben organitzada. De la rereguarda depèn la logística, l'organització del front, la preparació militar, el subministrament de nous efectius i, dins d'esta llarga llista, també la curació dels soldats. Als pobles que hem estudiat hi havia dos, tot i que el de L'Alcora estava ubicat a dos edificis.

La distància del front marcava el tipus d'hospital i, en un primer moment, estos hospitals estaven a una distància tranquil·litzadora. Els soldats ferits al front eren tractats immediatament als hospitals de campanya proper a la línia de combat, posteriorment podien ser tractats en alguns llocs sanitaris intermedis i, finalment eren evacuats cap a estos hospitals per la seua curació a llarg termini.

Hem de considerar que es tracta d'un conjunt no homogeni, de concepte i tipologia variables. Així per exemple, i segons la seva proximitat al front, podem parlar d'hospitals de primera línia o de Divisió, de classificació, d'evacuació o de rereguarda. També segons la seva funció, podem trobar, situats principalment a la rereguarda, els especialitzats en determinades patologies o els de recuperació. pràcticament sempre en tren, pero a vegades també s'utilitzaren les ambulàncies. (Hervàs, 2008)

DOCUMENT 14. Logotip del *Colegio de Huérfanos de Carabineros de Lucena*. Font: AM de Llucena, correspondència 1936..

A Lluçena quan es va iniciar la Guerra Civil feia poc que s'havia construït el *Balneario Fuente El Prat*. Este nou edifici que tenia una finalitat turística finalment va ser útil durant la Guerra Civil pel seu paper com a hospital. Però abans de ser Hospital va ser una *Colonia de Huérfanos y Educandos* dels *Colegios del Cuerpo de Carabineros*. Ja el 29 d'octubre de 1936 es volia col·locar allí un Hospital de Sang i els primers dies del mes de desembre hi havia notícies sobre el trasllat dels orfes. Finalment, el 18 de desembre el Governador anuncia que han de ser traslladats a un altre punt els xiquets orfes per començar els treballs per establir allí un hospital de sang⁵³⁴.

Al municipi hi havia opinions oposades al trasllat dels orfes, al menys així ho exposava l'Ajuntament a la diferent correspondència. Però el que anava a ser originalment un hospital de sang va acabar sent un sanatori de tuberculosos. La corporació municipal, el 8 de febrer de 1937 va participar a la Junta de Sanitat que no estava molt conforme amb l'Hospital d'antituberculosos, ja que El Prat està pròxim al naixement i pas de l'aigua de les fonts públiques que aprofiten pels veïns per usos domèstics. Amés de l'hospital estava rodejat d'horta i això suposava un perill. Demanaven que s'ubicara a un local amb aires més purificats i apartats del focus de la polació «cuyos peligros por sus escombros e inmundicias» no perjudiquen a la localitat.

DOCUMENT 15. Segell del Sanatori El Prat. Font: AM de Lluçena, correspondència 1937.

⁵³⁴ AM Lluçena, Correspondència 1936.

Izquierda Republicana de Lluçena va ser més contundent i, en un escrit sense data ubicat entre l'abundant correspondència d'este any de l'Arxiu Municipal de la localitat, recorden que l'hotel balneari El Prat estava ofert per instal·lar un Hospital de Sang, no el de Tuberculosos, i demanaven un desallotjament del local en 24 hores. En cas contrari actuarien pel seu compte, lamentant haver de prendre certes mesures violentes.

El 2 de febrer de 1937 els malalts hospitalitzats al *Balneario Fuente El Prat* van fer un escrit on figura que van ser evacuats el 29 de gener de l'hospital Villa Dolores de Castelló, on van arribar procedents dels fronts de combat. Afirmen que no suposen perill per al veïnat, que han sigut evacuats moltes voltes i necessiten repòs, que demanen solidaritat i que es neguen rotundament a evacuar el local, ja que té molt bones condicions. Signen l'escrit unes 60 persones, tots amb noms i cognoms espanyols.

Poc a poc es van tranquilitzar els ànims i el veïnat va donar matalassos, mantes, llits i coixins per a este sanatori, que el mes de setembre de 1937 albergava a 110 malalts. Tampoc em consta cap infecció ocasionada pel sanatori. No obstant encara va haver discussions puntuals entre els hospitalitzats i els veïns del municipi. Així el 2 de juliol de 1937 va haver fortes discussions entre els malalts del sanatori El Prat i els veïns propietaris d'horts al voltant, que els acusaven de furtat fruites i hortalisses.

En definitiva, a cavall entre gener i febrer de 1937 va entrar en funcionament el *Sanatorio Antituberculoso del Prat*. Segons informació facilitada per Joaquim Escrig, li va dir un testimoni de l'època que este hospital tenia la denominació de *Hospital Antituberculoso de las Brigadas Internacionales*. També figura esta informació a una publicació en la xarxa de Carles Mulet i García, on figura la mateixa informació⁵³⁵. Malauradament no he trobat tota la documentació

⁵³⁵ www.memoriacastello.cat/pagina223.html Mulet García, Carles: «La repressió Franquista a Cabanes». Centros de acción antituberculosa: Villa Dolores (Castellón). «Hospitales de Sangre para las Brigadas Internacionales»: – Hospital de El Prat (Lluçena).

que haguera volgut i en ella sempre figura com a *Sanatorio Antituberculoso El Prat*, sense cap referència a les brigades internacionals. Podria confirmar esta afirmació el Registre Civil de Lluçena, on el 12 de juliol de 1937 consta la mort d'Ivan Techelkopf, de nacionalitat Búlgara, el 17 de desembre de 1937 la de l'argelí Emilio Calatayud Fenollar i el 5 de juny de 1938 la del polonés Juan Grousecaros Kik⁵³⁶. Però encara que van morir tres estrangers, de nascuts a Espanya en figuren al Registre Civil 33 que van perdre la vida al Prat durant el conflicte.

Segons un escrit del 29 d'abril van ser entregats al caporal del *Destacamento de Asalto de Lucena* sis brigadistes internacionals, probablement després de curar-se. Es tractava de Juan Vega Luna, Antonio Alcalá Tudela, Francisco Jordán Argilés, Furencio Járez, Jasaque Francas i Lenec Jean, que procedien de Villahermosa.

A l'Arxiu de Salamanca el que sí trobem són algunes nòmimes. Així sabem que el mes de febrer de 1937 l'hospital ubicat al Prat no tenia personal de l'estranger com sí tenia el de Benicàssim (Casañ, 2006), fet que descartaria una organització del mateix per part de les Brigades Internacionals.⁵³⁷

- Administrador: Salvador Ortiz Portolés
- Metges:
 - o Agustín García Girona
 - o José Ferreres Roso
 - o Vicente García Mingarro
 - o Valentín Carreras
 - o Cristóbal Mesado
- Practicants:
 - o Sigifredo Llach Ortells
 - o José Rubio Rodríguez

- Hospital de Almazora.

- Hospital de Las Villas (Benicàssim).

Hospitales de Guerra especializados: Alquerías del Niño Perdido.

Hospitales de Guerra de Vanguardia: Hospital de Cabanes.

Hospital para convalecientes: Fuente en Segures (Benasal).

Hospital Mixto de Alcora»

⁵³⁶ AM Lluçena, Registre Civil

⁵³⁷ CDMH, PS, Castellon, C0358

- Infermeres:
 - o Ana Martí Inocencia
 - o Manola Cardenach
 - o Joaquína Porcar Colón
 - o Consuelo López Garnés
 - o Natalia Pitarch Ballester
- Electricista: Emilio Santiáñez Lamadrid
- Costurera: Carmen Nogueiras
- Neteja:
 - o María Pérez Barguín
 - o Consuelo Vaquer Arrufat
 - o Rosario Saura Tusón
 - o Carmen Barres Pla
 - o Rosario Ruiz Legarreta
- Cuiners:
 - o Francisco Tirado Castell i Milagro Belaire Castell.
 - o Recader: Joaquín Miralles

El 14 de febrer de 1938 els metges eren Agustín García Girona [36 anys] i José Ferreres Roso⁵³⁸ [34 anys], que portaven un any allí; els practicants eren Miguel Nebot Bartoll i Manuel Isidro Bachero, mentre que la matrona ho era Herminia Esteller Badal, és a dir, res de personal estranger⁵³⁹. El mes de gener de 1938, per la proximitat del front, l'Hospital es va convertir en un hospital de campanya, tal com figura al Registre Civil de Lluçena.

A L'Alcora hi va haver dos hospitals, un ubicat a la caserna de la Guàrdia Civil i un altre a l'edifici de La Salle (González, 2015: 85). El primer que es va fer entenem que va ser el de La Salle, ja que d'ell ja en parla Kaminski sobre la seua visita l'any 1936 «Abans a l'Alcora no hi havia hospital i ne van instal·lar un a un antic convent» (Kaminski, 1937). Hi havia també malalts de les brigades internacionals segons consta al CDMH de Salamanca: Farin André, Marcel Leon Haussais, Bernardi Lucio i Víctor Fontaná⁵⁴⁰.

El nom que rebia este hospital ubicat a La Salle era *Hospital de Sanidad Militar de Castellón, Pabellón nº4*. Sabem que el 9 de gener de 1937 hi havia uns

⁵³⁸ Segons flordeldia.blogspot.com.es, este metge va estar a Santa Magdalena de Polpis i era d'ideologia conservadora.

⁵³⁹ AM Lluçena, Correspondència 1938.

⁵⁴⁰ CDMH, PS, Castellon, C0168, Exp0002

50 ferits⁵⁴¹. També tenim constància del seu personal durant el mes de gener de 1937:⁵⁴²

- Metge Director: Federico Michavila Paús [sou: 10 pts. diàries]
- Metge Titular: Pedro J. Pallarés Segura⁵⁴³ [6 pessetes]
- Practicants [10 pessetes diàries]:
 - o Letancio Moliner Edo
 - o Rosario Nomdedeu Sancho⁵⁴⁴
 - o Julia Negre Català.
- Administrador: Vicente Ferrer Pérez.
- Infermeres [5 pessetes diàries]:
 - o Carmen Ribés Gasch
 - o Isabel Gascón Añó
 - o Amparo Maneus Salvador
 - o Encarnación Ferrer Pérez
 - o Carmen Peña Aicart
- Cuineres [4 pessetes diàries]:
 - o Ángeles Alberó Artero
 - o Carmen Aicart Nebot
 - o Rosario Andrés Nebot
 - o Ramona Gasch Marzal
- Netejadores hi havia tres, però no figuren els noms [4 pessetes diàries]

⁵⁴¹ AM L'Alcora, Actes Municipals, 9-1-1937.

⁵⁴² CDMH, PS, Castellon, C0358.

⁵⁴³ AM L'Alcora, Actes Municipals, 18-9-1937. Pedro J. Pallarés Segura va ser nomenat per la Jefatura de Sanitat de l'Exèrcit, metge de la línia núm 6 del 5º *Cuerpo de Hospitales Militares* instal·lat a L'Alcora i renuncia al sou de metge de L'Alcora.

⁵⁴⁴ AM L'Alcora, Actes Municipals, 16-10-1937. La matrona titular Rosario Nomdedéu Sancho va ser nomenada per la *Jefatura de Sanidad del Ejército* amb el càrrec de practicant militar de la clínica número 6 del 5é grup d'Hospitals Militars de L'Alcora, amb la categoria de Alférez-Practicante. Renuncia al sou del municipi.

IMATGE 30. Interior de l'Hospital ubicat a La Salle durant la Guerra Civil. L'Alcora. Fons fotogràfic: Alejandro Montesinos.

El que estava ubicat a la caserna de la Guàrdia Civil, entenem que va ser la clínica militar que va funcionar l'any 1938 quan s'apropava el front. Em consta que el 15 de gener d'este any s'acabava d'instal·lar, però faltaven taules de marbre per al menjador. Esta clínica pertanyia també al *Hospital Militar Base 4º Grupo* de Castelló segons els segells⁵⁴⁵, però atenent a les Actes Municipals de L'Alcora els mesos de setembre i octubre de 1937 ja treballaven per posar en marxa esta clínica, que era la *Clínica nº 6 del 5º grupo de Hospitales Militares*.

⁵⁴⁵ CDMH, PS, Castellon, C0349, 0026

CAPÍTOL IV.

**ELS REFUGIATS DE LA GUERRA CIVIL A
L'ALCALATÉN**

CAPÍTOL IV. ELS REFUGIATS DE LA GUERRA CIVIL A L'ALCALATÉN

La Guerra Civil Espanyola va ser el primer conflicte armat de la història en el qual es bombardejà a la població civil. L'objectiu de les bombes era la destrucció de l'enemic, però quan estes es llançaven sobre els nuclis de població es buscava la desmoralització de la rereguarda o, en alguns casos, la prova d'armament nou, però s'aconseguia simplement la barbàrie.

En aquells moments la por de la població civil estava justificada; no només a estes bombes, sinó a la guerra en totes les seves conseqüències. Per altra banda, molts es van veure obligats a deixar les seves llars abans de veure's represaliats per la seva ideologia política, ja que la seua localitat havia caigut en mans del l'enemic polític o estava a punt de caure. La conseqüència va ser un gran flux de gent que, per voluntat pròpia o per obligació, va haver de canviar la seva residència cap a zones més segures dins del territori encara lleial a la República. Estes zones més segures eren lògicament les més allunyades del front i els pobles de Castelló eren una bona opció fins l'any 1938. Este any, amb l'arribada del front de guerra, anava a ser la gent de les comarques de Castelló la que hauria de ser evacuada cap a les províncies de València, Alacant o Albacete majoritàriament.

En este capítol anem a estudiar a tots estos nouvinguts, que provenien principalment del centre peninsular i Andalusia. Quan van arribar a la nostra zona van ser distribuïts de la millor manera possible entre les diferents localitats, tenint en compte la seva població total i els informes enviats pels ajuntaments sobre la capacitat per acollir. La proporció era d'una mitja que s'aproximava a un refugiat per cada vint habitants, però en algunes localitats va arribar a habitar un refugiat per cada tres habitants, amb l'impacte social que açò pot suposar.

En la *Gaceta de la República* el *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social* dóna esta definició de refugiat: «*Se entiende por refugiado toda persona que ha tenido que mudar su residencia por razones de guerra, que no es desafecto al*

régimen y que no tiene medios inmediatos de subsistencia ni está acogido por otra de su familia o amistad»⁵⁴⁶. Una definició més propagandista la trobem en el *Heraldo de Castellón*: «Un refugiado es un elemento a quien debemos ayudar fraternalmente, sin reparar en sacrificios. Un refugiado puede ser también un valioso colaborador y un entusiasta defensor de la causa antifascista, que no es lo mismo que veranear...»⁵⁴⁷. En este mateix diari i, amb un similar llenguatge propagandista, se'ns dóna una altra emotiva definició, que es refereix als refugiats com a:

Familiares de los heroicos defensores de nuestro pueblo. Ellos, que día tras día, tras los parapetos, tras las trincheras, derraman su sangre generosa luchando por una España libre y digna tienen derecho, no a pedir, a exigir el amparo y la protección de los suyos: los padres, las esposas, los hijos, que entre lágrimas y espanto vieron derrumbarse su hogar llevándose entre aquellos escombros y ruinas los más preciados recuerdos, esos recuerdos íntimos que mueren con el hogar destruido y que encierran el alma de toda una generación⁵⁴⁸.

Com vorem més avant, durant l'octubre de 1936 es crearen, per necessitat, els primers organismes que regulaven els refugiats i la seva evacuació. L'exèrcit rebel estava atacant Madrid i era molta la població que s'havia d'evacuar el més aviat dels possibles. Les bombes no eren la única raó; també ho era la higiene i la salubritat, ja que en Madrid s'amuntegava molta població refugiada de Castella i Extremadura fugint de la repressió.

⁵⁴⁶ *Gaceta de la República*, 2-4-1937.

⁵⁴⁷ *Heraldo de Castellón*, 2-7-1937.

⁵⁴⁸ *Heraldo de Castellón*, 8-4-1937.

MAPA 17. La Guerra Civil en Novembre de 1936. Principals línies d'evacuació de refugiats. Elaboració pròpia

1. Procedència dels refugiats

La principal via d'evacuació era, per tant, la de Madrid cap a la zona del llevant peninsular i de Catalunya. Un gran contingent de població va ser evacuat des d'aquesta ciutat cap a València, des d'on es procedia a la seva distribució.

La situació era límit a Madrid. La fam s'havia convertit en un malson i la gent s'alimentava de tot el que podia per subsistir... fins i tot coloms, gats o herbes. Aliments com el sucre o la llet només es podien comprar legalment amb una recepta mèdica. També eren escassos la llenya o el sabó, i la falta d'higiene, unida a la massificació de la ciutat, provocaren la proliferació de paràsits i malalties. De fet, molta gent havia de dormir al ras al Retiro o en al metro perquè no hi havia suficients habitatges per a tots. Els bombardejos no ajudaven, ja que feien augmentar el nombre de desnonats (Belmonte, 2012: 69). Així, a l'octubre

de 1936 es van prendre les primeres mesures d'evacuació per part del *Comité de Refugiados*.

Els primers que s'havien d'evacuar eren «*quienes no residían en Madrid antes de julio de 1936*» i els qui «*no realizaban ninguna labor útil para la guerra*». El motiu és fàcil de comprendre, ja que és lògic treure primer als forasters que als madrilenys que tenen allí la seva llar i, per altra banda, no anaven a prescindir dels qui, per motius de guerra, feien falta en la que va ser capital de la República Espanyola fins novembre de 1936⁵⁴⁹. Els que podien realitzar tasques útils per la guerra eren els homes de 20 a 45 anys, les infermeres i demés personal sanitari, els càrrecs públics i els familiars directes d'estos. Malgrat estes normes, la pràctica no va ser una ciència exacta.

Moltes d'estes persones evacuades acabaren repartides, com ja hem citat, entre els diferents municipis de les comarques de Castelló. Ho podem saber gràcies als llistats elaborats pels diferents comitès locals de refugiats. El primer flux migratori que arribà als pobles de Castelló data de principis del mes de desembre de 1936. El 18 de desembre de 1936 ja havien eixit de Madrid 7.000 evacuats per carretera i 2.000 per ferrocarril cap a zona llewantina (Clavijo, 2003). El 27 de desembre consta en premsa l'arribada d'una important onada de 1.600 refugiats de Madrid a Castelló⁵⁵⁰.

Segons *La Vanguardia* la xifra d'evacuats per l'Estat des de Madrid va ser de 450.000 el 9 de febrer de 1937, entre els quals hi havia 170.000 xiquets. Si es suma la quantitat dels evacuats per entitats particulars, estaríem parlant de més de mig milió de persones que van emigrar. Els 50 camions, de que es disposava aleshores, transportaven diàriament a 5 o 6 mil persones⁵⁵¹. A 19 de març, uns 40 dies després, s'havia evacuat per l'estat a 700.000 persones, i encara en faltava evacuar 200.000 més (Clavijo, 2003). El degoteig va ser constant i una volta eixir

⁵⁴⁹ *La Vanguardia*, 13-1-1937 i *Heraldo de Castellón*, 25-9-1937.

⁵⁵⁰ *Heraldo de Castellón*, 27-11-1936. Aquestos refugiats foren repartits de la següent manera: 250 Castelló, 200 Almassora, 200, Vila-real, 200 Torreblanca, 200 Alcalà de Xivert, 200 Vinaròs, 100 Benicàssim, 100 Lluçena, 100 l'Alcora i 50 Figueroles.

⁵⁵¹ *La Vanguardia*, 9-2-1937.

de Madrid, no els estava permès tornar a les seves cases, a no ser que tinguessin un salconduit de la *Oficina de Etapa de Madrid*. Així ho publicà la OCEAR a l'*Heraldo de Castellón*⁵⁵².

La segona via més important va ser la que procedia d'Andalusia, sobretot de Màlaga, des d'on moltes famílies fugiren per la carretera d'Almeria. En febrer de 1937 foren molts els refugiats de Màlaga que vingueren en trens i autos de línia, als quals la Junta de Refugiats destinà: 5.000 quilos d'arròs, 2.000 de sucre, i 1.000 caixes de llet condensada, així com taronges i embotits⁵⁵³.

Hi hagué altres vies importants i altres secundàries, normalment de més curta distància. Algunes puntuals com l'evacuació de Teruel el desembre de 1937, després de la conquesta d'esta ciutat per l'Exèrcit Popular, i que significà un total de 6.000 evacuats cap als pobles de Castelló⁵⁵⁴.

No hem d'oblidar-nos dels milers d'exiliats a països com Gran Bretanya, França, Bèlgica, Mèxic o l'URSS, primer des de les zones del nord d'Espanya que no tenien cap altre lloc on anar per terra i, posteriorment, des de la resta del territori republicà, que veia com l'exèrcit de Franco anava guanyant la guerra. El mes d'agost de 1937 ja hi havia a França 40.000 refugiats i el govern francès va resoldre no admetre'n a més⁵⁵⁵. Però els refugiats a l'estranger no són l'objectiu d'este capítol.

Sí estudiarem als refugiats dels pobles de l'Alcalatén que quan el front arribà a les seues cases emprengué el seu pelegrinatge cap a zones de València i Albacete. Basant-nos en diferents testimonis orals podem dir que va ser una evacuació menys programada o, millor dit, una fugida pels propis mitjans de locomoció, que eren bàsicament el peu esquerre i el peu dret. Les famílies agafaren les seves pertinences i abandonaren les seues cases cap a un futur incert.

⁵⁵² *Heraldo de Castellón*, 2-8-1937.

⁵⁵³ *La Libertad*, 19-2-1937.

Heraldo de Castellón, 18-2-1937. «En casi todos los trenes que pasan por Castellón y autos de línea mandados al efecto, van viniendo a esta capital refugiados procedentes de Málaga»

⁵⁵⁴ *Heraldo de Castellón*, 2-2-1938.

⁵⁵⁵ *Heraldo de Castellón*, 14-8-1937.

La major part d'estos refugiats es dirigiren a zona republicana, però també coneixem algunes evacuacions puntuals cap a poblacions que ja estaven en mans de Franco, com el cas de l'evacuació diverses persones de Villamalur cap a Llucena i Figueroles, per donar un exemple.

Passem ara a detallar els mitjans de locomoció. Tots els transports des del centre i sud de la península es realitzaven per carretera i/o mitjançant el ferrocarril. Fent un mostreig de diverses fitxes de refugiats el principal mitjà de transport podríem afirmar que va ser el camió, tot i que és molt usual que una part del viatge es realitzés amb tren. El transport dels evacuats entre el *Centro de Concentración de Refugiados* de Castelló i la localitat destinació es feia amb tren als pobles on arribava el tren i on no arribava se'ls transportava amb òmnibus de *Fuente en Segures*⁵⁵⁶.

El procés d'evacuació va tenir les seves fases, ja que administrativament van anar canviant els organismes que s'encarregaven d'organitzar-lo i les lleis, però hi ha unes pautes generals que s'havien de fer sempre igual, com el transport⁵⁵⁷. Va ser difícil per a tots; cada família portava com a equipatge el seu drama particular. Però, objectivament, hem de qualificar l'evacuació d'exitosa, ja que transportar, distribuir, allotjar i mantindre una massa poblacional tan gran en

⁵⁵⁶ *Heraldo de Castellón*, 18-2-1937.

⁵⁵⁷ *La Vanguardia*, 28-3-1937. «La obra de asistencia a los evacuados». En una entrevista a Barauta s'explica molt bé el funcionament de tot l'entramat institucional referent als refugiats. Este fragment publicat a *La Vanguardia* ens explica com s'estaven realitzant les evacuacions des de Madrid a finals de març de 1937:

«Para los refugiados que llegan enfermos o padecen enfermedades crónicas, se ha creado en Valencia, en uno de los barrios modernos, un magnífico hospital dotado de todos los servicios. Es notable cómo funciona la delegación establecida en la estación del Norte de Valencia, donde un médico selecciona a los evacuados y refugiados enviando a nuestro hospital a los enfermos. Una de las secciones de esta oficina [OCEAR], digna de todo elogio, es la del servicio de información, en el que utilizando ficheros con centenares de miles de fichas, pueden los familiares de los evacuados saber dónde se encuentran estos.

La evacuación se hace por ferrocarril principalmente, utilizándose el transporte por carreteras sólo cuando es imposible emplear el primero de dichos medios. Los evacuados que salen de Madrid provistos de la correspondiente tarjeta, van en cómodos autocares hasta las estaciones de Aranjuez, Tembleque, Alcázar y Albacete, desde donde continúan por ferrocarril hasta las localidades donde ya está previsto que pueden admitir evacuados. Cuando la expedición viene a Valencia, ya sea con destino a Levante o Cataluña, en la estación se les tiene preparada ropa y comida, avisándose telegráficamente a los comités locales de la llegada de los evacuados con tiempo más que suficiente para preparar el alojamiento.»

les circumstàncies del moment era una tasca faraònica i es va aconseguir. I es van salvar vides⁵⁵⁸.

Quan de València arribaven a Castelló, se'ls portava al Palau del Bisbe, on estava el *Centro de Concentración de Refugiados*. L'edifici tenia grans sales i menjadors, així com una infermeria o sala de cura, on estava el metge. Allí se'ls atenia abans de ser distribuïts entre els pobles. El mes d'agost de 1937 havien passat per allí 16.000 refugiats⁵⁵⁹.

L'arribada d'un nombre tan gran de refugiats va suposar una espècie de xoc entre cultures. No un xoc violent, sinó un encontre en un mateix espai geogràfic de dos estils de vida pareguts, però diferents en alguns aspectes. Esta diferència era més palesa en el cas dels evacuats de Madrid que eren destinats a pobles menuts. Amés de la diferència idiomàtica i els lleugers matisos culturals, els madrilenys eren gent acostumada a la ciutat. No una ciutat com la coneixem ara, però Madrid era una ciutat d'aproximadament un milió d'habitants i no es vivia de la mateixa manera allí com en un poblet de l'Alcalatén amb predomini del sector primari.

El tracte cap als refugiats va ser generalment cordial, però un grup social nou sempre pot ser percebut com invasor per la part més irracional del pensament humà. Tanmateix es generà una curiositat quasi exòtica cap a estos nouvinguts. S'ha de tenir en compte que estos refugiats feien pràcticament de corresponsals de guerra, ja que foren transmissors dels horrors que estaven passant per les seves terres; una visió de la guerra molt diferent respecte a l'optimisme dels mitjans de

⁵⁵⁸ *Heraldo de Castellón*, 10-3-1937. «Las evacuaciones –desde Madrid por ejemplo– se producen del siguiente modo: Las expediciones salen en vehículos por carretera hasta la estación de ferrocarril que se designe y son atendidas en el punto de partida por el personal adecuado, que se ocupa del acomodo de los evacuados en los distintos coches, a fin de garantizar y comprobar su comodidad y su orden. Estas salidas de expediciones se avisan por telegrama o por conferencia telefónica a las delegaciones establecidas en los lugares de tránsito. Como el transporte de refugiados hasta el punto de destino es en algunos casos de larga duración, hay establecidos “puestos de ruta” especiales, donde a los refugiados se les facilita alimento y descanso si lo necesitan. Una vez reparadas sus fuerzas, y atendidos siempre por el personal adecuado, los refugiados continúan su ruta hasta el punto de destino. Ya en este se procede al alojamiento.»

⁵⁵⁹ *Heraldo de Castellón*, 10-8-1937.

comunicació republicans. Este fet generava por a la gent de la rereguarda, però al mateix temps compassió i empatia cap a la seva realitat. Quan van arribar les bombes, els refugiats ja tenien experiència i van transmetre la manera amb que s'havia de procedir durant un bombardeig.

A partir de fragments d'una carta escrita per una refugiada en Figueroles l'11 de febrer de 1937 podem fer-nos a la idea de com veia la gent refugiada a la població autòctona. L'autora de la carta és Carmen Martínez Ortega, una refugiada de 19 anys procedent de Madrid, però natural de Serón [Almería], refugiada en Figueroles amb tres germans, sa mare i la seva avia. La carta va dirigida a un conegut de Madrid anomenat José. És més llarga, però només ens interessen estos fragments⁵⁶⁰:

[...] yo no lo paso mal porque con los paletos de aquí nos reímos mucho porque no saben nada más que decir burradas. Aquí no hay nada para divertirse pero hay un baile que se parece al que había en la Florida que le decíamos el baile de las marmotas y nada más está abierto los Domingos. [...] si vieras como cabreo a las chicas... porque desde que hemos venido las madrileñas dicen que les hemos quitado los novios, así que nos tienen una tirria que no nos pueden ver. [...] De lo que me dices que os falta el pan, pues aquí aún no falta el pan ni nada. [...]

En primer lloc la jove es veu sorpresa per l'humor valencià, que acostuma a ser molt verd i exagerat, però la paraula «paletos» en referència a la població autòctona ens transmet una atmosfera despectiva derivada d'un sentiment de superioritat alimentat pel fet de ser de ciutat i parlar castellà com a primera llengua. Tot açò són suposicions; no ho hem de treure del context que té i posar estes paraules en veu de tots els refugiats, ja que cada individu sol traure diferents conclusions d'un mateix fet i, fins i tot, un mateix individu canvia el seu pensament d'un dia a un altre segons les circumstàncies personals. Dit açò observem una queixa anecdòtica sobre la poca oferta d'oci a Figueroles en relació

⁵⁶⁰ *Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca, PS CASTELLON C0026 EXP0052*

a la que hi havia en Madrid. Quan la preocupació es centra en l'oci, és perquè les necessitats bàsiques estaven satisfetes a la data de la missiva, tot i que també es sol escriure que ú està bé per no fer patir als familiars.

El segon fragment també apunta cap a l'oci, tot i que als seus 19 anys pense que no quedarien a la localitat molts «novios» disponibles, ja que estaven tots al front. Sobre este fragment entenem que hi havia un conflicte amb les joves autòctones; fet que demostra, en este cas, la pertinença de les refugiades a un grup social separat. Les joves autòctones veien a les refugiades com una competència o una interferència en la seva ambició amorosa. És una reacció molt humana que no deixa de ser una anècdota. Aquesta realitat ens porta a reflexionar que si en un poble menut la integració del grup social dels refugiats amb els autòctons no era encara òptima, a una ciutat esta empresa havia de ser més complicada per necessitat. Carmen deia que estava bé i no li faltava de res, però la situació no era igual per tots els refugiats, ja que a voltes l'arribada de nova gent no es podia assolir amb la prestesa necessària⁵⁶¹.

L'actitud dels refugiants i també la dels refugiats no era sempre la millor. A la premsa provincial podem llegir crides a la camaraderia i la comprensió cap als refugiats⁵⁶² i també a l'inrevés, demanant als refugiats que acceptessin que els

⁵⁶¹ *Heraldo de Castelló*, 12-2-1937. El 12 de febrer de 1937 es publicà a la premsa de Castelló un article de M. Cervera que ens fa vore una visió ben diferent:

«[...]Hace algunos días pasé por la puerta del caserón llamado del Obispo. En su interior había gran número de evacuados; varias familias allí apiñadas en un lamentable estado, percibiendo un olor desagradable, propio de los locales habitados con exceso y poco aireados. Todas las ventanas estaban cerradas herméticamente. Creo que las autoridades pueden evitar esto. No dudamos que el Consejo Municipal pondrá todos los medios para evitar este espectáculo tan triste. Me permito insinuar lo eficaz que sería divulgar en estos locales las normas de higiene, mediante carteles u otros procedimientos.»

⁵⁶² *Heraldo de Castelló*, 20-2-1937. «El pueblo castellanense ha sido siempre un pueblo liberal, acogedor, caritativo, sensible ante la desgracia de sus semejantes. Cuando ha sido menester un sacrificio para aliviar una desgracia, no se ha mostrado jamás remiso y ha cumplido con su deber de humanidad. Tal ha ocurrido en el caso presente con los refugiados de Madrid, de Extremadura y de Andalucía. Pero [...] se han podido observar discrepancias, rozaduras y hasta si se quiere un poco de reserva[...]en la camaradería, fraternidad y trato cariñoso que debiera existir –sobre todo en el elemento femenino– entre los evacuados y los naturales de esta tierra. [...] Y en este sentido, les decimos a los castellanenses que debe terminarse cuanto antes y para siempre ese constante recordar a los evacuados que si comen es por nosotros, que si pudieron salvar la vida es por nosotros, y que si tienen un techo para cobijarse es por nosotros. Eso es indigno de un pueblo como Castellón [...] si la tragedia que ha convertido a estos pacíficos

pobles d'acollida estaven fent un gran esforç⁵⁶³. No es tractava de grans conflictes, sinó de simples conductes que s'havien d'anar corregint per una millor convivència.

Crec adient mencionar el fet que en la present capítol estem tractant als refugiats com un tot, però res més lluny de la realitat. Entre estos refugiats que seguiren camins pareguts hi havia gent molt diversa: hi havia qui no tenien res, però també hi havia refugiats i refugiades amb un podeu adquisitiu alt, que foren evacuats amb les seves serventes. Per un altre costat estan també els xiquets que havien de separar-se dels seus pares, als quals en moltes ocasions no tornarien a veure. És a dir, que cadascú respon a una realitat ben diversa.

ciudadanos en expatriados de su tierra hubiese caído sobre nosotros, igualmente hubiéramos reclamado el mismo derecho de asilo.»

⁵⁶³ *Heraldo de Castelló*, 20-2-1937. «Pero también es obligado llamar a las puertas de los refugiados ara decirles que sean un poco tolerantes, que se sitúen dentro de la realidad [...] que aquí se ha de trabajar para comer como en todas partes y que son tan innecesarias como contraproducentes las exigencias y las imposiciones. Si hay mucho comeremos más. Pero si hay poco nos repartiremos como a hermanos lo que haya, sin protestas y sin remilgos. Que sepan que las comodidades propias de sus hogares no pueden en manera alguna ser reemplazados en una población que no está sobrada de edificaciones propias [...] A vivir todos como las circunstancias demanden, con la auténtica camaradería, con la indispensable fraternidad.»

2. Organització dels refugiats poble a poble

Segons la població total de cada localitat, es destinava un nombre determinat de refugiats. El percentatge màxim que va estipular la Generalitat va anar canviant amb el temps, ja que en alguns documents consta el 6%, en altres fonts el 10% i fins i tot el 20%, és a dir que si un municipi tenia 800 habitants i li corresponia el 10% de la seva població, doncs hi havia cabuda per 80 refugiats. Això va ser la teoria, ja que en la pràctica diríem que es va ubicar als refugiats on es va poder, independentment del total d'habitants de cada municipi. Ho podem comprovar als diferents llistats de refugiats dels diferents comitès locals.

Els refugiats arribaven al municipi de destinació i eren distribuïts entre els diversos habitatges lliures, ja foren cases de gent de dretes que estaven absent o simples pallers. Si ja no quedaven finques disponibles per instal·lar-hi a gent evacuada, els comitès locals de refugiats podien allotjar-los amb famílies, voluntàries o escollides pel comitè. En la capital, el *Consejo de Asistencia Social de Castellón* disposava, pel mes d'abril de 1937, de cinc refugis amb una capacitat de 2.000 persones⁵⁶⁴.

Per fer front a les despeses hi havia un finançament institucional que no era suficient i feien falta donacions particulars, ja fora en diners o en espècie⁵⁶⁵. També els refugiats treballaven. Les tasques que realitzaven els refugiats eren diverses. Per una part, els menors de 15 anys no realitzaven en principi cap treball, ja que es dedicaven a l'estudi o aprendre algun ofici. Els homes en edat massa avançada per anar a la guerra, però encara en condicions de treballar, realitzaven tasques segons l'activitat econòmica de la zona, de fet, foren claus en els treballs de fortificació quan s'aproximava el front. Les dones, moltes voltes s'encarregaven de les tasques de neteja per altres refugiats amb més diners, ja que

⁵⁶⁴ *Heraldo de Castellón*, 14-4-1937.

⁵⁶⁵ *Heraldo de Castellón*, 26-1-1937.

Heraldo de Castellón, 27-5-1937.

en general el sector serveis dels refugiats era cobert per altres refugiats i refugiades (Travessa i Prats, 2005).

Era important també la vacunació, ja que les epidèmies eren tot un perill en les seves circumstàncies. Negar-se a la vacunació suposava la retirada de la targeta de refugiat i de tots els drets com a tal⁵⁶⁶.

A la taula següent consta el nombre total de refugiats dels pobles de l'Alcalatén actual, tot i que a la font no figura Atzeneta.

TAULA 13. NOMBRE DE REFUGIATS ALS MUNICIPIS DE L'ALCALATÉN, A FINALS DE 1937.

Municipi	Població	Total refugiats	Habitants per refugiat	% de refugiats
L'Alcora	4541	212	21,4	4,46
Llucena	4451	152	29,3	3,30
Les Useres	3077	136	22,6	4,23
Figueroles	633	98	6,5	13,41
Vistabella*	2343	94	24,9	3,86
Benafigos*	936	49	19,1	4,97
Xodos	957	43	22,3	4,30
Costur	912	40	22,8	4,20

Font: *Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca*, PS Castellón C0066, Exp0001, 0466. Elaboració pròpia.

Com es pot observar, el nombre d'habitants no guardava una relació directa amb el nombre total de refugiats. Figueroles és, amb diferència, el municipi amb major nombre de refugiats per habitant de la comarca, tot i que a la resta de municipis hi ha una proporció similar. No és Figueroles un cas excepcional, ja que si ampliem el nombre de municipis a la resta de comarques de Castelló, trobem municipis com Begís o La Vall d'Alba que tenien per damunt del 20% de població refugiada, mentre que a altres com Ribesalbes o Cortes de Arenoso no arribava al 2%. També cal dir que el nombre d'evacuats per localitat no va ser sempre el mateix, ja que l'arribada d'evacuats no va parar i també hi va haver

⁵⁶⁶ *Heraldo de Castelló*, 5-5-1937.

trasllats, de fet, a Figueroles no hi ha cap llistat, a banda de l'anterior on figuren tots els pobles, on conste que a esta localitat hi hagués més de 64 refugiats convivint al mateix temps, el que suposaria un 9,2% de refugiats en compte del 13,41%.

Tot l'èxode estava ben controlat documentalment i gràcies a açò hui en dia podem conèixer qui eren estos refugiats, d'on procedien, on s'allotjaven i altres dades que consten a les seues fitxes o els diferents llistats. La major part d'estos llistats els podem trobar en el Centro Documental de la Memòria Històrica de Salamanca.

Provincia de Castilla *Pueblo de Costur*

Nombres de los Refugiados que acudieron a este pueblo, que se les trata en el pueblo de Costur de la provincia de Cordoba, los han cumplido facultades a los camaradas José Moreno Carranillo y Rafael Medina Aguado, para gestionar los asuntos del traslado.

Nº	Nombres y Apellidos de los Refugiados	Naturalidad	Provincia	Edad	Ocupación	Observaciones
1	Piyye Medina Espirito	vaupista	Cordoba	17 a	Agustino	
2	Regleta Pato Urquiza	"	"	16 a	Labrador	
3	Rafael Medina Pato	"	"	19 a	Alcega	
4	Armando Medina Pato	"	"	12 a	Agustino	
5	Piyye Medina Pato	vaupista	Cordoba	31 a	Agustino	
6	Benito Pato Gonzalez	"	"	39 a	Labrador	
7	Piyye Medina Pato	"	"	3 a	campesino	
8	Baron Garcia Gonzalez	vaupista	Cordoba	36 a	Labrador	
9	Francisco Agredano Garcia	"	"	11 a	jornalero	
10	Benito Garcia Agredano	"	"	13 a	Labrador	
11	Baron Agredano Garcia	"	"	16 a	campesino	
12	José Moreno Carranillo	vaupista	Cordoba	33 a	Industrial	
13	Esteban Moreno Abadano	"	"	36 a	Labrador	
14	Esteban Moreno Abadano	"	"	31 a	"	
15	José Cuadrado Moreno	"	"	5 a	campesino	
16	Rafael Cuadrado Moreno	"	"	13 años	"	
17	Andrés del Oro Moreno	vaupista	Cordoba	39 a	jornalero	
18	Andrés del Oro Moreno	"	"	42 a	Labrador	
19	Benito del Oro Moreno	"	"	19 a	"	
20	Joaquín del Oro Moreno	"	"	12 a	jornalero	
21	Benito del Oro Moreno	"	"	3 a	campesino	
22	Baron del Oro Moreno	"	"	6 a	"	
23	Andrés del Oro Moreno	"	"	16 a	"	
24	Salvador Pato Moreno	vaupista	Cordoba	39 a	jornalero	
25	Esteban Muñoz Rodilla	"	"	21 a	Labrador	
26	José Pato Muñoz	"	"	22 a	"	
27	Francisco Pato Muñoz	"	"	16 a	"	
28	Esteban Pato Muñoz	"	"	11 a	"	
29	Benito Rodilla Muñoz	"	"	31 a	"	

Costur 11 de Junio de 1934
Los Refugiados
Subscritores
José Moreno
Rafael Medina

193 Nos
Subscritores
San Juan

Salvo el 28 del 1934

130

DOCUMENT 16. Llistat de refugiats en les Costur. Font: *Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Històrica de Salamanca, PS Castellón C0062*

2.1. L'Alcora

Els primers refugiats van arribar a l'Alcora el 26 de novembre de 1936. En total la xifra va ser de 120 refugiats procedents del centre peninsular. El 6 de desembre va arribar un segon grup de 38 refugiats de Madrid i Extremadura, que sumats als anteriors, feien un total de 158 persones.⁵⁶⁷

El 3 d'abril de 1937 es va constituir el Comité Local de Refugiados, compostat segons la legislació existent:

President:	Enrique Remolar Ferris [Alcalde]
Vocals:	Casiano Andrés Nebot [CNT]
	Fernando Badenes Calvo [UGT]
	Pedro Juan Pallarés Segura [Metge Titular]
	Fermín Pozo Nieto [Representant dels refugiats]

L'arribada de refugiats va ser constant, especialment la segona quinzena de febrer de 1937 si atenem a la font de les fitxes d'evacuació que es conserven. El 8 de desembre de 1937 es va fer un nou llistat de refugiats, on consten 212 individus sobre els quals figuren una sèrie de dades que a continuació analitzaré. Només 12 eren refugiats per voluntat pròpia, la resta van arribar en qualitat d'evacuats. La gran majoria van partir des de Madrid [176], tot i que també hi havia un grupat d'evacuats des de Málaga [26] i uns pocs des de Badajoz [5]. Pel que respecta a les localitats de procedència, anem a desglossar-ho, ja que hi havia de tot els racons de l'Espanya revoltada.⁵⁶⁸

-
- Lugo – 4:
 - o Lugo – 3
 - o San Cipriano – 1
 - Oviedo [San Julian de los Prados] – 1

⁵⁶⁷ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0001, 0008

⁵⁶⁸ CDMH, PS, Castellon, C0066, Exp0001, 0212a

- Santander – 2:
 - Santander i Ramales – 1 de cada
- Guipuscoa [Azpeitia] – 1
- Biscaia [Bilbao] – 3
- Saragossa [Alpartir] – 1
- Segovia – 4:
 - Segovia – 2
 - Nava de la Asunción i Santa Marta – 1 de cada
- Valladolid – 2:
 - Valladolid i Medina del Campo – 1 de cada
- Ávila [El Tiemblo] – 6
- Soria [Pinilla del Campo] – 1
- Madrid – 108:
 - Madrid – 68
 - Carabanchel – 18
 - Leganés – 6
 - Brunete, Puente Vallecas i *No id.* – 4 de cada
 - Navalcarnero, Aranjuez, Brea de Tajo i Chamartín de la Rosa – 1 de cada
- Toledo – 26:
 - Toledo – 15
 - El Viso de San Juan – 9
 - Talavera de la Reina i La Torre Esteban Hambrán – 1 de cada
- Guadalajara – 4:
 - *No id* – 3
 - Mohernando – 1
- Albacete [Bienservida] – 1
- Badajoz – 20:
 - Azuaga – 7
 - Valle de la Serena – 5
 - Sta. Marta – 4

- V. de Cañada – 2
 - Mérida i Monesterio – 1 de cada
 - Málaga – 15:
 - Antequera – 6
 - Málaga – 4
 - Cuevas Bajas - 3
 - Fuengirola i Almogía – 1 de cada
 - Cádiz [Jerez de la Frontera] – 6
 - Córdoba [Belmes] – 4
 - Jaen [Torreperogil] – 1
 - Castelló [L'Alcora – 2
-

Els dos de l'Alcora eren Cristóbal Montoliu Pallarés i Constantina Pons Pallarés, un matrimoni de camperols de 64 anys que van ser evacuats des de Madrid i van tornar al seu poble en qualitat de refugiats.

He pogut tindre accés també a 50 fitxes de refugiats de l'Alcora⁵⁶⁹, tot i que algunes estan repetides. Amb elles he fet un mostreig per completar amb algunes dades l'anterior informació. Per una banda en elles apareix la filiació política, que estaria distribuïda de la següent manera: 50% UGT, 24% CNT, 4% PSOE, 4% PRRS, 2% IR, 2% JSU i 10% sense filiació política. És una dada important que a un poble totalment dominat per la CNT i on la UGT havia sigut assimilada per la CNT, la meitat dels refugiats pertanyera a este sindicat majoritari a Espanya.

⁵⁶⁹ CDMH, PS, Castellon, C0260, 0001

<p>Apellidos <i>Valero Martínez</i></p> <p>Nombre <i>Maria</i> Edad <i>44 años</i></p> <p>Naturaleza <i>Bienesvidua</i> Estado <i>casada</i></p> <p>Residencia anterior <i>Madrid</i></p> <p>Domicilio <i>calle Sicilia</i> Prov. <i>Madrid</i></p> <p>Cédula tarifa <i>no tiene clase</i></p> <p>Otros documentos <i>ninguno</i></p> <p>Posee pensiones? <i>no</i></p> <p>¿Y propiedad? <i>no</i> ¿Cuales?</p> <p>Fecha de evacuación <i>26 noviembre 1936</i></p> <p>Medios de evacuación <i>auto y tren</i></p> <p>Residencia actual <i>Alcora</i></p> <p>Domicilio <i>San Fernando</i></p> <p>Fecha entrada <i>26 noviembre 1936</i></p> <p>Cabeza de familia en nueva residencia <i>independiente</i></p> <p>Familiares que luchan y apoyan <i>su compañero Pedro Lora Lorano y un sobrino</i></p> <p>Familiares evacuados <i>sus cuatro hijos, dos en Valencia, uno en Barcelona, y uno en Alcora</i></p> <p>Ministerio de Sanidad y Asistencia Social Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados</p>	<p>Apellidos <i>OROSA Pedregal</i></p> <p>Nombre <i>JOSE</i> Edad <i>62 años</i></p> <p>Naturaleza <i>Madrid</i> Estado <i>casado</i></p> <p>Residencia anterior <i>Madrid</i></p> <p>Domicilio <i>General Masveya 47 Madrid</i></p> <p>Cédula tarifa <i>3.ª</i> clase <i>1.ª</i></p> <p>Otros documentos</p> <p>Posee pensiones?</p> <p>¿Y propiedad? ¿Cuales?</p> <p>Fecha de evacuación <i>4 de diciembre 1936</i></p> <p>Medios de evacuación <i>auto y tren</i></p> <p>Residencia actual <i>ALCORA</i></p> <p>Domicilio <i>calle Largo Caballero, 53</i></p> <p>Fecha entrada <i>6 de diciembre 1936</i></p> <p>Cabeza de familia en nueva residencia</p> <p>Familiares que luchan y apoyan <i>ninguno</i></p> <p>Familiares evacuados <i>SEIS</i></p> <p>Ministerio de Sanidad y Asistencia Social Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados</p>
--	--

DOCUMENTS 17 i 18. Fitxes de dos refugiats a L'Alcora. CDMHS, PS Castellón C0260

Altra dada són els mitjans de transport amb que van arribar, que van ser de tot tipus i normalment combinats: una part a peu i altra en camioneta, en tren i autocar, en camió i a peu, etc. Tanmateix podem conèixer alguns dels habitatges on s'allotjaven i que eren molt diversos: Fàbrica 20, Hospital Vell, Fàbrica Gran⁵⁷⁰, Sant Francesc, Martinet, Carretera 40, Barceloneta alta 93, Teixidors 20, Cristóbal Aicart, Largo Caballero 53, etc., són algunes de les més repetides. També a l'escola de La Salle rebien allotjament els xiquets refugiats. Així ho confirma Kaminski: «Una escola que estava dirigida pels capellans va estar transformada en casal de la infància i hi rebien allotjament els petits refugiats del territori ocupat pels feixistes» (Kaminski, 1937).

⁵⁷⁰ La Fàbrica Gran estava al costat del centre de la col·lectivitat de L'Alcora. La tenda estava a la plaça d'Espanya.

L'1 de juliol de 1937 havien llevat als refugiats de les cases on vivien i els van allotjar independentment, però per que puguen subsistir havien d'ajudar-los, així que es va acordar de fer un repartiment entre totes les persones «pudientes» del poble de la quantitat necessària per les despeses dels refugiats.⁵⁷¹

També hi havia refugiats allotjats a La Foia, al menys dos famílies. Per una banda la de José García Cuevas, de Monte Llano [Sevilla] que va arribar el 6 de desembre de 1936 amb la seua dona i un fill i que com a domicili figura «Dolores». Per altra banda la de Joaquín Benítez Velázquez, amb cinc familiars evacuats. No cite a les seues respectives parelles, no per masclisme del llenguatge, sinó perquè desconec el seu nom, així com el dels seus fills.

2.2. Lluçena

El primer llistat del refugiats de Lluçena del que disposem data del 26 de febrer de 1937 i, ja aleshores, hi havia un total de 124, procedents majoritàriament del centre peninsular, d'Extremadura i la zona de Màlaga.⁵⁷²

El 5 de novembre de 1937, a través d'un altre llistat podem comprovar que la xifra total havia pujat a 152, dels quals 24 vivien pels seus propis mitjans, 93 vivien a compte del Comité, 28 vivien allotjats en famílies i 7 vivien en part pel seu compte i en part a compte del Comité. Els que vivien en famílies procedien tots del nord d'Espanya, especialment d'Astúries i el País Basc, mentre que els que vivien pels seus propis mitjans procedien quasi tots de Madrid, tot i que només alguns eren d'allí. En definitiva, la gran majoria dels refugiats eren mantinguts pel comitè, però hi havia diverses possibilitats d'allotjament i manutenció.

La major part procedia de Madrid [107], tot i que també hi havia 17 procedents d'Astúries, 17 de Màlaga, 7 de Biscaia i 4 de Lleida. Anem a

⁵⁷¹ AM L'Alcora, Actes Municipals, 1-7-1937.

⁵⁷² CDMH, PS, Castellon, C0147, 0073

desglossar la varietat de llocs de naixement dels refugiats de Lluçena a partir d'este llistat, ja que és el més nombrós.⁵⁷³

-
- Lugo [capital] – 1
 - Orense [capital] – 1
 - Asturies – 21:
 - o Oviedo – 13
 - o Gijón – 3
 - o La Laguna – 5
 - Santander [Villacarriedo] – 1
 - Biscaia – 3:
 - o Bilbao – 2
 - o Trucios – 1
 - Àlava [Vitoria] – 1
 - La Rioja [Pradejón] – 1
 - Saragossa – 2:
 - o Aníñón i Calatayud – 1 de cada
 - Alacant [Benidorm] – 1
 - Ávila – 11:
 - o Cebreros – 10
 - o Navalmoral – 1
 - Burgos [Manciles] – 1
 - León [capital] – 1
 - Zamora [Venialbo] – 1
 - Madrid – 38:
 - o Madrid – 37
 - o Cenicientos – 1
 - Toledo – 7:
 - o Escalona – 5
 - o Esquivias i Torrijos – 1 de cada

⁵⁷³ CDMH, PS, Castellon, C0066, Exp0001, 0063a

- Guadalajara [Villaseca de Uceda] – 1
 - Cáceres – 5:
 - Valdelacasa de Tajo – 2
 - Plasencia, Villanueva de la Sierra i Baños de Montemayor – 1 de cada
 - Jaén – 2:
 - La Carolina i Guarromán – 1 de cada
 - Málaga – 12:
 - Málaga – 11
 - Torre del Mar – 1
 - Sevilla [El Saucejo] – 5
 - Portugal – 1
 - França – 2:
 - París i Lyon – 1 de cada
 - El Marroc [Casablanca] – 1
-

Amb data del 3 de desembre de 1937 es va fer un altre llistat en el que només constava un total de 109 refugiats en esta vila. És un llistat on no figuren dades com la procedència, però sí l'ofici i la professió de cadascun, que també és informació de gran valor.

Només hi ha 8 dels 109 que tenien treball en aquell moment i cap era menor de 18 anys. Concretament hi ha quatre que treballen al Sanatori del Prat [Rosario López Álvarez, Antonio Giménez del Pino, Carmen Sánchez Pastor i Aquilina Montes Espejel], un que treballava de forner [Pedro Pérez Pérez], altre a un allotjament [Vicente Sánchez Puntigudo], altre que té treball els caps de setmana com a barber [Miguel Lebrón Gallardo] i un més que treballa a un molí fariner [Mariano Muñoz Madrigal]. De la resta cal dir que dos consten com a «inútils», dos com a labores i que la majoria són xiquets, ja que 68 tenen menys de 20 anys i d'estos 68, hi ha 40 que en tenen menys de 10.

Les professions pròpies de cada refugiat no són una dada que ens aporte informació valuosa, ja que la distribució d'estos refugiats es fa de manera aleatòria, però com a dada curiosa he de dir que 52 dones es dedicaven a labors i la majoria dels homes eren llauradors. No disposem de motes fitxes dels refugiats de Lluçena, només 7, i d'elles podem deduir que el dia 4 de desembre de 1936 va arribar un grup important d'immigrants, que hi havia diversos refugiats ubicats a Casa de Cobo, així com a l'ermita de Sant Antoni⁵⁷⁴, o que les vacunacions que es practicaven eren contra la pigota, la diftèria i la tifoide⁵⁷⁵. La presó es va destinar a albergar als refugiats de l'expedició de Màlaga i donava un bon servei segons notifica l'Ajuntament el 10 de maig de 1937⁵⁷⁶.

Per complementar esta informació, gràcies a la correspondència de L'Ajuntament podem saber que el 26 de juny de 1937 es va decidir de fer un repartiment i també als estiuejants se'ls havia de cobrar un arbitri entre 10 i 150 pessetes per la falta de subsistències, tot amb l'objectiu de sufragar les despeses ocasionades pels refugiats. Les condicions d'higiene no sempre eren les més adients, així el 25 de maig alguns refugiats de Casa Cobo patixen ronya el mes de maig de 1937. Tal com s'anava aproximant el front de guerra van arribar a Lluçena més refugiats. Sabem que el 14 de febrer de 1938 hi havia a Lluçena un total de 180 Refugiats, amés dels malalts de l'hospital antituberculós.⁵⁷⁷

2.3. Les Useres

El dia 29 de desembre de 1936 hi havia a les Useres un total de 36 refugiats procedents quasi en la seua totalitat del centre peninsular. Tots residien al «cuartel». A partir de les fitxes podem saber que van arribar a Les Useres el dia 5

⁵⁷⁴ AM Lluçena, Correspondència 1937.

⁵⁷⁵ CDMH, PS, Castellon, C0057, Exp0002, 0113r

⁵⁷⁶ AM Lluçena, Correspondència 1937.

⁵⁷⁷ AM Lluçena, Correspondència 1937.

de desembre procedents de Madrid, des d'on havien eixit el dia 2. Segons el seu lloc d'origen els podem classificar de la següent manera.⁵⁷⁸

-
- Madrid – 21:
 - o El Escorial – 1
 - o Chamartín de la Rosa – 1
 - o Madrid – 19
 - Toledo [tots de Calera] – 10
 - Àvila [tots de San Bartolomé de Pinares]– 3:
 - Saragossa [capital] – 1
 - Granada [capital] – 1
-

Un mes després, el 27 de gener de 1937, a partir d'un altre llistat podem comprovar que la xifra no havia variat⁵⁷⁹ i el primer de març tampoc, es mantenia en 36 refugiats⁵⁸⁰. El 5 de març van arribar 35 nous refugiats, tots procedents de Màlaga, dels quals 31 procedien de San Pedro Alcántara i quatre de la capital⁵⁸¹. Ja la xifra de població refugiada era de 76 persones.

Encara s'anava a incrementar més la població refugiada durant el mes de març, ja que el dia 13 arribà un grup de 31 persones més. Este grup procedia principalment de Màlaga [23] i Sevilla [7], tot i que també comptava amb un refugiat de Zamora⁵⁸². Ja teníem a Les Useres 107 refugiats. A pesar que Les Useres era un poble relativament gran, ens podem imaginar que l'arribada de 70 nous residents en pocs dies es va notar. El 20 de març va arribar altre grup de gent, tot i que no puc concretar-ne el nombre total, i a algunes fitxes trobem gent que va arribar el 7 de juliol o el 4 d'octubre.

⁵⁷⁸ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0001, 0024a

⁵⁷⁹ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0001, 0108a

⁵⁸⁰ CDMH, PS, Castellon, C0147, 0025

⁵⁸¹ CDMH, PS, Castellon, C0147, 0023

⁵⁸² CDMH, PS, Castellon, C0147, 0029

51	151
Apellidos <u>Gallego Hidalgo</u>	Apellidos <u>Rosa Rodríguez</u>
Nombre <u>María</u> Edad <u>Juvenil</u>	Nombre <u>Manuel</u> Edad <u>51</u>
Naturaleza <u>Montejaque</u> Estado <u>Córdoba</u>	Naturaleza <u>Algarraque (Huelva)</u> Estado <u>Casado</u>
Residencia anterior <u>id</u>	Residencia anterior <u>Madrid</u>
Domicilio <u>C. Artilla</u> Prov. <u>Malaga</u>	Domicilio <u>Caba Baja</u> Prov. <u>Madrid</u>
Cédula tarifa <u>—</u> clase <u>—</u>	Cédula tarifa <u>—</u> clase <u>—</u>
Otros documentos <u>—</u>	Otros documentos <u>—</u>
Posee pensiones? <u>—</u>	Posee pensiones? <u>—</u>
¿Y propiedad? <u>—</u> ¿Cuáles? <u>—</u>	¿Y propiedad? <u>una</u> ¿Cuáles? <u>una tienda pequeña</u>
Fecha de evacuación <u>16 agosto</u>	Fecha de evacuación <u>25 noviembre 1936</u>
Medios de evacuación <u>Auto y camion</u>	Medios de evacuación <u>Camión y auto</u>
Residencia actual <u>Utrera (Castellón)</u>	Residencia actual <u>Utrera Castellón</u>
Domicilio <u>Calle Mayor</u>	Domicilio <u>Calle Mayor</u>
Fecha entrada <u>13 marzo 1937</u>	Fecha entrada <u>4 octubre 1937</u>
Cabeza de familia en nueva residencia <u>Manuel Gallego</u>	Cabeza de familia en nueva residencia <u>no</u>
Familiares que luchan y apoyan <u>su padre</u>	Familiares que luchan y apoyan <u>ninguno</u>
Familiares evacuados <u>12 personas</u>	evacuados <u>—</u>
 <p>Ministerio de Sanidad y Asistencia Social Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados</p>	 <p>Ministerio de Sanidad y Asistencia Social Oficina Central de Evacuación y Asistencia a Refugiados</p>

DOCUMENTS 19 i 20. Fitxes de refugiades a Les Useres. CDMHS, PS Castellón C0058

Tot este increment de gent va suposar que al llistat del 9 de gener de 1938 consten 131 persones refugiades a Les Useres repartides en 37 famílies i on 67 eren del sexe femení i 34 no arribaven als 10 anys. Tots els refugiats estaven en règim familiar, cap en règim col·lectiu. Segons la procedència podem fer el següent estudi:⁵⁸³

- Toledo – 11:
 - o Calera – 10
 - o Ocaña – 1
- Madrid – 25:
 - o Madrid – 16
 - o Carabanchel – 5

⁵⁸³ CDMH, PS, Castellon, C0066, Exp0001, 0313a

- El Escorial, Chamartín de la Rosa, Aranjuez i Naval Moral de la Mata – 1 de cada localitat
 - León [La Bañeza] – 2
 - Zamora [capital] – 1
 - Ávila – 3:
 - San Bartolomé de Pinares – 2
 - Hoyo Pinares – 1
 - Oviedo [Cangas de Tineo, ara Cangas de Narcea] – 1
 - Saragossa [capital] – 1
 - Lleida [Solsona] – 1
 - Málaga – 65:
 - San Pedro Alcántara – 25
 - Montejarque – 15
 - Antequera – 12
 - Málaga – 5
 - Vélez – 5
 - Manilva – 3
 - Sevilla [Pruna] – 2
 - Granada [capital] – 1
 - Córdoba – 15:
 - Bujalance – 10
 - Alcolea – 2
 - Cabra, Montoro i Córdoba – 1 de cada localitat
 - Castelló – 3:
 - Les Useres – 2
 - Castelló – 1
-

Crida l'atenció que al llistat apareguen dos persones naturals de Les Useres refugiades a Les Useres. Estes persones són: Manuel Escobar Sánchez i Bernardo González López. Per comprendre-ho hem de comprovar la seua edat, ja que el

primer té cinc mesos d'edat i el segon tres dies, és a dir, que havien nascut a Les Useres en el si de dos famílies de refugiats malaguenys.

Observant les fitxes d'evacuació i refugi que es conserven al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca podem completar algunes dades més sobre els refugiats a Les Useres. Les estadístiques que se'n poden traure tenen la qualitat de mostreig, ja que només se'n conserven 20. La primera dada és el mitjà de transport amb que van ser portats, que majoritàriament l'auto i el camió, mentre que no es nomena el tren. Per altra banda les vacunes que rebien: contra el tifus i contra la pigota. També podem saber alguns dels habitatges on es van allotjar: Major 1, L'Alcora 42, Nou 4, Abadía i Joaquín Maurín.⁵⁸⁴

2.4. Xodos

A Xodos el president del *Comité Local de Refugiados*, constituït el 12 de setembre de 1937, va ser Feliciano Colomer. El 17 de setembre, cinc dies després, hi havia a la localitat un total de 43 refugiats, dels quals huit es podien mantindre pels seus mitjans, mentre que la resta eren mantinguts pel *Consejo Municipal*.⁵⁸⁵

No he trobat cap llistat de refugiats d'este municipi, però sí un document de la *Junta Delegada de Defensa de Madrid* on figuren 33 persones que van ser evacuades de Madrid cap a Xodos el 26 de gener de 1937.⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ CDMH, PS, Castellon, C0057, Exp0002, 0000a

⁵⁸⁵ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0001, 0229

⁵⁸⁶ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0002

DOCUMENT 21. Llicència d'armes de Feliciano Colomer Solsona, president del Comité de Refugiats de Xodos. CDMH, PS, Castellon, C0064, EXP.0001, 0022

2.5. Costur

El president del Comité Local de Refugiados era José Folch Escrig, és a dir, l'Alcalde de la localitat, tal com manava la legislació.

El 15 de febrer tenim el primer llistat dels evacuats que hi havia a Costur, que eren un total de 37 i que conformaven sis famílies, totes elles procedents de Fuente Obejuna, a Córdoba. No consta la data d'arribada, però entenem que va ser durant aquells dies.⁵⁸⁷

La segona onada de refugiats a la localitat data del 25 de març de 1937. Es van establir allí un total de 19 persones: 9 procedents d'Antequera [Málaga], 7 de Porcuna [Jaen], un de Sevilla, un de Madrid i una d'Alcalá la Real [Jaen]. Al

⁵⁸⁷ CDMH, PS, Castellon, C0147, 0069

marge del document apareix una suma: 19+37=56, que era el total de refugiats que hi havia aleshores a Costur.⁵⁸⁸

El dia 11 de juny de 1937 els refugiats naturals de Fuente Obejuna⁵⁸⁹, que ara eren 35, van sol·licitar el seu trasllat al municipi de Conquista, de la província de Córdoba, que al document figura erròniament com al seu lloc d'origen. Del trasllat se'n feren responsables José Merino Cavanillas i Reyes Medina Expósito, que eren els refugiats sol·licitants.⁵⁹⁰

La raó d'esta sol·licitud la podem deduir fàcilment. La província de Córdoba va quedar partida en dos. La capital i el sud-oest va caure a mans dels revoltats, mentre que el nord-est va romandre republicà. Fuente Obejuna havia caigut a mans dels rebels, mentre que Conquista estava encara a la zona republicana. El front s'havia estabilitzat allí durant molt de temps, així que van decidir tornar a la seua terra, tot i que a uns 80 quilòmetres de sa casa.

El mes d'octubre de 1937 va arribar a Costur un total de 40 nous refugiats. Isidoro Gutiérrez Gómez, natural de Santander, va arribar el dia 13, mentre que la resta, tots naturals d'Andalusia, van arribar el dia 22.⁵⁹¹

- Màlaga – 24 refugiats en total:

- Arriate – 7
- Málaga – 7
- Antequera – 7
- Ronda – 2
- Marbella - 1

- Sevilla – 15:

- Pruna – 13
 - La Puebla de Cazalla – 2
-

⁵⁸⁸ CDMH, PS, Castellon, C0147, 0068

⁵⁸⁹ El topònim oficial és Fuente Obejuna a diferència de la novel·la *Fuenteovejuna*.

⁵⁹⁰ CDMH, PS, Castellon, C0062, Exp0001, 0130a

⁵⁹¹ CDMH, PS, Castellon, C0066, Exp0001, 0043a

El primer de desembre de 1937 es va fer a Costur un nou llistat on figuraven un total de 48 refugiats i on podem comprovar que havia hagut variacions:⁵⁹²

-
- Màlaga – 37:
 - o Antequera – 19
 - o Archidona – 1
 - o Ronda – 2
 - o Málaga – 7
 - o Arriate – 7
 - o Marbella – 1
 - Sevilla [tots de Pruna] – 11
-

Éste és l'últim llistat del que disposem per a Costur.

2.6. Figueroles

El *Comité Local de Refugiados* de Figueroles es va constituir el 9 de novembre de 1936 i estava format, tal com marcava l'ordre del 26 d'octubre, per l'Ajuntament, el metge i representants dels sindicats:

President:	José Bernat Chiva (Alcalde)
Vicepresident:	Avelino Gregori Porcar
Secretari:	Juan Bernat Escrig
Vocals:	Alberto Ribés Bernat, José Escrig Alentado, Vicent Porcar Porcar, Isidoro Fortanet Bartoll (els quatre formaven part de l'Ajuntament), José Aicart Seguer, Ángel Bartoll Bernat i Juan José Tomàs Arnau (metge titular).

⁵⁹² CDMH, PS, Castellon, C0066, Exp0001, 0093a

El 10 d'abril de 1937 a les 20h es canvià la composició d'este comitè, segons l'ordre de l'11 de març i quedà format per: José Bernat Chiva (Alcalde), José Rubio Cazador (CNT), Àngel Bartoll Bernat (UGT), Juan José Tomàs Arnau (metge) i Eusebio Lino Díaz (representant dels refugiats).

La xifra de refugiats al municipi ha anat variant, tot i que entre desembre de 1936 i març de 17 no va haver massa canvis: 26 de desembre de 1936 [36 refugiats], 29 de gener de 1937 [36 refugiats] i 3 de març de 1937 [35 refugiats]. Tots procedien de Madrid, tot i que la seua naturalesa era diversa i arribaren a la localitat el 4 de desembre segons podem comprovar a algunes fitxes.

Al llarg de 1937 va arribar més gent i ho podem comprovar al llistat del 4 de novembre, on figuren un total de 64 refugiats, dels quals 18 estaven per compte propi i 46 en règim col·lectiu. Molts d'ells estaven a la Casa del Col·legial, al carrer Major, però també figura moltes voltes com a domicili el Carrer de Les Useres i, sobretot, l'avinguda Lluís Companys, actual carrer de Sant Blai. Així consta a les fitxes d'evacuació i refugi de que disposem, però malauradament no podem concretar més.

DOCUMENT 22. Segell del *Comite Local de Refugiados* de Figueroles. Font: CDMHS.

En algun moment el nombre de refugiats va poder arribar a 98, ja que així consta al llistat que havíem vist anteriorment, però no ho podem contrastar amb cap altre document. Al llistat del 5 de desembre la xifra torna a baixar i es queda

en 57. A partir de tota la documentació disponible podem confirmar el nom i cognoms de 71 refugiats. La seua procedència és sobretot de la zona de Madrid [56], però crida més l'atenció la presència de 14 persones procedents de Llivia i una de Camprodon, tot i que eren naturals de la zona de Màlaga. Crida l'atenció perquè Llivia és un municipi espanyol dins la frontera amb França, és a dir, envoltat de territori francès i a molta distància de Figueroles. A continuació desglossaré la naturalesa d'estos 71 refugiats:

-
- Santander [capital] – 1
 - Saragossa [capital] – 1
 - Barcelona [capital] – 1
 - Ávila [El Tiemblo] – 7
 - Segovia – 2:
 - o Cuéllar i San Cristóbal de la Vega – 1 de cada
 - Salamanca [Peñaranda de Bracamonte] – 1
 - Madrid – 22:
 - o Madrid – 21
 - o Getafe – 1
 - Guadalajara – 3:
 - o Arroyo de Fraguas – 2
 - o Molina de Aragón – 1
 - Toledo – 3:
 - o Torre de Esteban Hambrán – 2
 - o Casarrubios del Monte – 1
 - Cáceres – 3:
 - o Plasencia – 2
 - o Navalmoral de la Mata – 1
 - Málaga – 14:
 - o Teba – 5
 - o Antequera – 4
 - o Málaga – 2

- Puebla de Cazalla, Villanueva⁵⁹³ i Chipiona – 1 de cada
 - Granada [capital] – 1
 - Almería – 6:
 - Serón – 4
 - Gergal – 2
 - *No consta* – 5
-

⁵⁹³ A Màlaga hi ha tres municipis anomenats «Villanueva», però no consta més informació a la font.

3. Legislació i institucions per als Refugiats

L'entramat institucional i legislatiu que va regir sobre els refugiats va ser molt complex i va patir massa canvis. Massa canvis diria jo. Pel que respecta a les lleis estos canvis no poden ser considerats com un aspecte negatiu, ja que s'anaven adaptant a les circumstàncies i es van anar perfeccionant segons la realitat. Però el canvi constant d'institucions amb idèntiques competències va ser exagerat i, baix el meu judici, contraproduent. Tractaré de resumir-ho breument.

El 5 d'octubre de 1936 la *Presidencia del Consejo de Ministros* va decretar la creació d'un *comité de refugiados* a Madrid i per als refugiats de Madrid..., era el primer pas⁵⁹⁴. El dia 13 d'este mes, per ordre de Largo Caballero, que era el president del *Comité de Refugiados*, es va estendre el radi d'acció del comitè, al que ja podríem anomenar *Comité Nacional de Refugiados* [CNR]⁵⁹⁵..

El 26 d'octubre de 1936 per una ordre del President del *Comité Nacional de Refugiados*, Largo Caballero, es va resoldre substituir la manera d'efectuar l'allotjament als evacuats. En primer lloc es declarà obligatori l'allotjament als emigrats dels fronts de lluita. En el segon punt es crearen els comitès provincials i locals de refugiats, que havien de tenir la següent composició:

- Comité Provincial:
 - o President – Gobernador Civil
 - o Vocals – Representants de cada un dels partits del Front Popular, UGT, CNT, el *Inspector Provincial de Sanidad*, un representant del *Socorro*

⁵⁹⁴ *Gaceta de Madrid*, 6-10-1936. Les seves funcions eren «organizar en Madrid y su provincia el alojamiento, refugio y sostenimiento de las personas emigradas de los pueblos de zonas ocupadas por los rebeldes y organizar la evacuación a otras poblaciones y provincias leales de los refugiados que se encuentren actualmente en Madrid o que lleguen en lo sucesivo a esta capital».

⁵⁹⁵ *Gaceta de Madrid*, 14-10-1936. «El Comité de Refugiados extenderá su acción y funciones a todos los refugiados y emigrados (que procedan de cualquiera de los pueblos enclavados en zonas ocupadas por los rebeldes) que no sean hostiles al régimen, carezcan de medios de vida, no estén acogidos por personas de su familia o amistad y hayan salido del lugar de su residencia con permiso de la autoridad civil local o de la militar competente, teniendo derecho preferente para la asistencia social que ha de prestárseles, las mujeres, niños, ancianos y enfermos»

Rojo i altre designat pels organismes de *Asistencia Social* i, almenys, dos representants de l'Ajuntament de la capital de la província.

- *Comité Local*:
 - o Integrat per: l'Ajuntament de la localitat, representants de les organitzacions sindicals existents i el metge titular. Si hi ha diversos metges, el metge amb major antiguitat.

La jurisdicció del *Comité Provincial de Refugiados* era, com el seu nom indica, la província. Els seus càrrecs eren gratuïts i tenia les següents funcions: organitzar tots els *comités locales de refugiados*, distribuir als evacuats que enviés el *Comité Nacional de Refugiados* entre els pobles, vetllar per que als refugiats se'ls tracte correctament, adoptar iniciatives per millorar les condicions de vida d'este col·lectiu, atendre i resoldre les reclamacions, acatar els acords del *Comité Nacional*, reunir-se al menys una volta per setmana i establir, d'acord amb els *comités locals*, els mitjans per atendre l'alimentació i necessitats dels refugiats. Es donaren tres opcions:

- Opció I – Règim col·lectiu. El *Comité* podria portar-los a un o diversos edificis i satisfer les despeses de manutenció. També queda autoritzat per establir quotes, proporcionals a la riquesa dels veïns.
- Opció II – Règim familiar. El *Comité* podria distribuir als evacuats entre els veïns de la localitat en proporció als ingressos d'estos. Donant l'opció d'admetre'ls o abonar una quota del que suposarien les despeses de manutenció més un plus del 50%.
- Opció III – Establir qualsevol altre sistema que es considerés millor amb l'aprovació del comitè nacional⁵⁹⁶.

Dos mesos després, el 26 de desembre, la *Delegación del Comité Nacional de Refugiados de Castellón* va fer una crida d'atenció als diferents *comités locals* mitjançant una circular. El fet d'existir esta circular deixa entreveure que es donaven certes irregularitats a l'hora d'aplicar els diferents punts de la disposició

596 *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 31-10-1936.

del 26 d'octubre i que la conducta d'alguns nouvinguts no era la més adient, però també suposa una voluntat per millorar el sistema de refugi. Açò és extrapolable a altres províncies. La circular constava de cinc punts:⁵⁹⁷

1. S'ha d'acomplir la disposició del 26 d'octubre.
2. És obligatori comunicar a la delegació els noms dels homes entre 18 i 50 anys útils per al treball, perquè treballen a cada localitat segons les seues aptituds.
3. S'ha observat mancança d'esperit cívic entre alguns refugiats, que porten una vida bohèmia, fet que s'ha d'impedir. S'insta a que les dones ajuden a realitzar les tasques domèstiques a les famílies d'acollida i no estiguen ocioses.
4. Es reitera sobre la perfecta atenció sanitària que mereixen els refugiats. El metge ha de realitzar inspeccions per evitar possibles epidèmies.
5. És urgent que els comitès locals posen en coneixement del Comitè Provincial la relació de refugiats que tinguen en cada poble amb indicació d'edat, professió i procedència.

Per decret del 30 de gener de 1937 es va dissoldre el *Comité Nacional de Refugiados*, poc abans dels seus quatre mesos d'existència. Les seues competències foren adjudicades al *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social*, que presidia Manuel Azaña⁵⁹⁸.

597 Ministerio de Cultura, Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca, Ps Castellon C0313 Exp0031.

598 *Gaceta de la República*, 2-2-1937.

IMATGE 31. Grup de Refugiats de Madrid a Castelló. Font: Torres Fabra , Ricard Camil i Calzado Aldaria, Antonio (2006): Las historias locales de la Guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, vol. 8. Ed. Prensa Alicantina.

El dia 17 de Febrer s'establí, adscrit al *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social*, un *Comité de Evacuación y Asistencia a Refugiados* (CEAR)⁵⁹⁹. En altra ordre, esta del 23 de febrer de 1937, es canvià el nom del *Comité de Evacuación y Asistencia a Refugiados* [CEAR] pel d'*Oficina Central de Evacuación y Asistencia al Refugiado* [OCEAR]. El motiu era que la paraula «Comité» creava confusió amb l'anterior *Comité Nacional de Refugiados* i pareixia poc indicada per al ministeri al que pertanyia⁶⁰⁰.

Per ordre del 19 de febrer d'este mateix mes es van dissoldre també els comitès provincials de refugiats. Les seues tasques les exercirien a partir d'este moment els *consejos provinciales de Asistencia Social*, que es van crear el 21 de novembre de 1936 i que segons esta ordre eren els organismes més adients per desenvolupar-les. Però en la pràctica no és tot tan ràpid. Per exemple, a la

599 *Gaceta de la República*, 18-2-1937. Este comité estava compostat per 5 seccions: 1. Transports, 2. Abastos, 3. Allotjaments, 4. Santitat i 5. Ocupació de refugiats i tresoreria

600 *Gaceta de la República*, 26-2-1937.

província de Castelló no va existir el *Consejo Provincial de Asistencia Social* fins el 6 de març de 1937, quan es fusionà el *Comité Provincial Pro-Refugiados* amb la *Oficina de Evacuación y Asistencia al Refugiado*⁶⁰¹. Els comitès locals de refugiats van seguir existint, adscrits ara als esmentats *consejos provinciales de asistencia social*⁶⁰².

El dia 20 de febrer el *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social* va publicar una ordre per la qual s'ordenà l'allotjament i manutenció obligatòria dels evacuats, segons les possibilitats de refugi de cada localitat. El refugi i alimentació s'havia de fer gratuïtament en règim familiar a raó d'un refugiat per família; nombre que podria ser augmentat pel *Comité Local de Refugiados* segons la situació econòmica de la família d'acollida⁶⁰³.

El 26 de febrer de 1937 aparegué una ordre del *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social*. Des d'ençà els refugiats havien de fer-se una *ficha de evacuación y refugio*, de possessió obligada per tots els qui volien acollir-se als beneficis de ser considerats evacuats. L'objectiu era portar un control dels refugiats i, també, dificultar que elements de la quinta columna es pogueren camuflar entre ells.

Estes fitxes s'havien de realitzar per quadruplicat, perquè una se la quedava el President del *Comité Local de Refugiados*, altra la *Delegación*, altra l'interessat i la quarta era per l'arxiu de la OCEAR. Les persones ja refugiades havien de fer-se la fitxa durant el mes de març i els nous refugiats tenien un termini de huit dies des de l'arribada a la seua destinació⁶⁰⁴. En la pràctica, a finals d'agost encara hi havia poblacions, per exemple a Castelló, que no havien demanat les fitxes a la

601 *Heraldo de Castellón*, 13-3-1937. El president, J. Ferrer, és l'autor de l'article. El Consejo Provincial fixà el seu domicili en l'Avinguda dels Germans Bou, 33 [antic edifici del gremi de Sant Isidre]

602 *Gaceta de la República*, 20-2-1937.

603 *Gaceta de la República*, 21-2-1937. També a: *Heraldo de Castellón*, 26-2-1937. Encara faltava molta gent per evacuar i «se ha agotado una gran parte de las posibilidades de alojamiento de que se disponía en los diferentes territorios leales al Gobierno»

604 *Gaceta de la República*, 1-3-1937.

OCEAR i, per tant, no les havien ofert als refugiats⁶⁰⁵ i si això passava a Castelló..., al pobles...

Moltes d'estes fitxes les podem trobar actualment al *Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca* i es tracta del document que ens dona un major nombre de dades personals relatives al seu refugi. Les fitxes s'havien d'anar actualitzant, per exemple quan es subministrava una vacuna havia de constar allí⁶⁰⁶.

El dia 11 de març de 1937 es dictaren noves normes per l'organització dels refugiats a nivell institucional. Les institucions no canvien però sí la composició⁶⁰⁷. Els *comitès locals de refugiats* havien d'estar formats ara de la següent manera:

- President – el president del *Consejo Municipal*
- Un representant de cada sindicat, és a dir: CNT i UGT.
- Un metge de la sanitat nacional escollit pel president o en el seu defecte el metge titular de la localitat.
- Un representant del *Socorro Rojo Internacional* (SRI).
- Un representant dels organismes sanitaris i de *Asistencia Social*.
- Un representant dels refugiats.

Pel tercer punt d'esta ordre es suprimiren definitivament les diferents delegacions que tenia l'extint *Comité Nacional de Refugiados*. Estes delegacions passaren a ser substituïdes per *oficinas de Etapa*, que abans havíem citat i que s'encarregaven de l'evacuació i assistència dels refugiats dependents de cada *Consejo Provincial de Asistencia Social*⁶⁰⁸.

605 *Heraldo de Castellón*, 27-7-1937.

606 *Heraldo de Castellón*, 15-12-1935.

607 Segueixen sent: 1. OCEAR, 2. Consejo Provincial de Asistencia Social, 3. Comité Local de Refugiados.

608 *Gaceta de la República*, 13-3-1937. A Castelló la Oficina de Etapa estava al C/ Casas Sala, 117.

El primer d'abril de 1937 va eixir publicat un decret del mateix *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social*, de Manuel Azaña, mitjançant el qual «*se pone en vigor la facultat de exigir la prestación personal y el derecho de requisición sobre las cosas*». Segons este decret és molt important establir els deures dels refugiats en compensació a l'assistència que reben i fixar les obligacions dels refugiats. Les requis es farien, a ser possible, previ pagament⁶⁰⁹ L'11 d'abril de 1937 trobem publicada a la Gaceta una extensa ordre del mateix ministeri, amb data del dia 9, que intentà complementar el decret anterior⁶¹⁰. El producte del treball dels refugiats s'havia de repartir de la següent manera:

- 10% - A l'OCEAR per les despeses de transport.
- 20% - Per pagar sanitat, subministres i altres serveis dels refugiats. Si no haguera prou es cobrarien impostos de fins un 5% en els articles de luxe.
- 10% - Destinat a cobrir les necessitats del treballador en quant a roba i demés despeses personals.
- 60% - Destinat a les necessitats i funcions derivades de la presència dels refugiats a cada localitat. El 19 de juny es va baixar al 40% per ser el 60% un percentatge massa elevat.

La OCEAR podia autoritzar als comitès locals a requisar ferramentes, útils, màquines i eines inactives si escau. També podia desplaçar als refugiats on estimés convenient. Segons el quart punt de l'ordre, els refugiats sense llavor específica havien d'ajudar a la casa on eren acollits, sempre que no foren tasques

609 *Gaceta de la República*, 2-4-1937. Prestacions obligatòries:

1. El treball personal dels qui puguem servir de cooperadors a la llavor d'evacuació i refugi.
2. La ocupació i us de finques rústiques i urbanes o embarcacions inutilitzades.
3. Els queviures i tot allò necessari per la llavor.
4. L'allotjament i mantenició de refugiats a cases particulars.
5. Qualsevol altra prestació indispensable per al serveis d'evacuació i refugi.

610 *Gaceta de la República*, 20-06-1937. En primer lloc esta ordre delegava en la OCEAR els drets d'exigir la prestació personal i el dret de requisició. Els refugiats serien destinats, en qualitat de cooperadors, a treballs segons les seues aptituds i sense que les seues activitats perjudiquen als demés productors de la localitat ni a l'economia del país. Estos treballs els disposaria: la OCEAR, els comitès locals, si no contradeien la oficina central, i, en darrer lloc, els representants dels acollits als comitès locals.

vexatòries. Les tasques més desagradables s'havien d'alternar entre els amfitrions i els refugiats.

Es fa referència a la qualitat de la prestació d'allotjament, que es defineix de la manera següent: donar alberg i manutenció al refugiat, proporcionant-li una habitació adient i aliments en igualtat de condicions respecte a la resta de membres de la família, així com els mitjans necessaris per la seua neteja. Este allotjament havia d'estar en condicions d'habitabilitat i el tracte cap als refugiats havia de ser el mateix que rebia la resta de membres de la família. L'habitatge calia que fora el propi domicili o una casa amb les condicions sanitàries adequades. Si no es donaven estes condicions, el *Comité Local de Refugiados* havia de buscar un altre lloc.

Tant els refugiats com els refugiants podrien fer reclamacions als *comités locals*, on havia d'haver un llibre-registre de queixes. Si una reclamació era subscripta per més del 60% dels refugiats de la població o més del 30% de les famílies que donaven refugi, la resolució podria ser recorreguda front l'OCEAR en un termini de 20 dies⁶¹¹.

El dia 23 d'abril en una nova ordre ministerial s'especificaren les cinc casuístiques per les quals un refugiat podia traslladar la seua residència sempre que tingués en regla la fitxa de refugiat⁶¹². Com veiem les lleis es van crear i adaptant en vistes a les necessitats que van sorgint.

611 *Gaceta de la República*, 11-4-1937.

612 *Gaceta de la República*, 25-4-1937.

1. Per malaltia que, segons informe facultatiu previ, ho fera necessari. 2. Per necessitat de donar ajuda a un familiar malalt resident en altre lloc. Feia falta un aval del consell local de la localitat on es troba este malalt. 3. Per necessitar la seua prestació personal en un lloc assenyalat per la OCEAR. 4. Per necessitats socials o acompliment de deures com a ciutadà. 5. Per canviar de residència voluntàriament, amb el vist i plau del consell local del poble de destinació. Este fet suposava el pas de refugiat obligat a voluntari.

La despesa del desplaçament als tres primers casos corria a càrrec del Consejo Local fins la *Oficina de Etapa* més pròxima i a càrrec de la OCEAR des d'ací fins la seua destinació. En el cas «4» el cost correria a càrrec de la OCEAR en la seua totalitat i en el cas «5» havia de pagar el viatge qui formulés la petició de trasllat, excepte quan el trasllat obeïa a una evacuació.

En un decret de la *Presidencia del Consejo de Ministros* del 8 de maig, es canvià la denominació dels *consejos provinciales de asistencia social*⁶¹³ per evitar confusió amb els *consejos provinciales*. A partir d'aleshores cadascun d'estos rebé el nom de *Delegación de Asistencia Social*⁶¹⁴. El 18 de maig de 1937, però amb data del dia 15, es publicà una ordre del *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social* amb un llistat de tots els càrrecs d'estes *Delegaciones de Asistencia Social* a cada província⁶¹⁵.

Però encara havien d'arribar més canvis, per si no n'havien hagut prou. Amb el govern de Negrín les funcions del *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social* van passar, el 18 de maig de 1937, al *Ministerio de Instrucción Pública y Sanidad* i al *Ministerio de Trabajo y Asistencia Social*. El primer s'havia d'encarregar dels xiquets i les colònies, mentre que el segon ho havia de fer de l'assistència social als refugiats en general. A conseqüència d'este canvi ministerial, el dia 27 de maig, per decret de la *Presidencia del Consejo de Ministros*, es suprimí el *Consejo Nacional de Asistencia Social* i es crea la *Dirección General de Asistencia Social*, amb equivalents funcions, però esta depenent del recent *Ministerio de Trabajo y Asistencia Social*. La OCEAR es va annexar a la nova institució⁶¹⁶.

El 3 de juny també es van vore dissoltes les *delegaciones de Asistencia Social* per decret de la mateixa *Presidencia del Consejo de Ministros*⁶¹⁷. Esta

613 *Gaceta de la República*, 17-1-1937. Es constitueixen el dia 14 de gener el *Consejo Provincial de Asistencia Social*, els *consejos provinciales de Asistencia Social* i les seues delegacions comarcals.

614 *Gaceta de la República*, 9-5-1937. La *Delegación Provincial de Asistencia Social* de Castelló estarà ubicada en el mateix lloc que el *Consejo Provincial de Asistencia Social*, és a dir, en l'Avinguda dels Germans Bou, 33.

615 *Gaceta de la República*, 18-5-1937.

A la província de Castelló els càrrecs els detenten: José Pascual Masip, Miguel Santos Moliner, José Guallart Lluch, Antonio Remolar Bastero, Vicente Simó Zapater, Julián Barberán Escorihuela, Felipe Aragonés Andrade, Manuel Aragonés Cucala, José Soriano Lloret i Santiago Moya Sacedo.

En esta mateixa gaceta, consta també una ordre del 12 de maig del Ministerio de Hacienda, que donà gratuïtat a la correspondència entre els consells municipals i la OCEAR, amb l'objectiu de facilitar l'intercanvi de dades sobre els refugiats.

616 *Gaceta de la República*, 28-05-1937.

617 *Gaceta de la República*, 04-06-1937.

dissolució creà una inconnexió entre la OCEAR i les *oficines de Etapa*, que es resolgué per una ordre del *Ministerio de Trabajo y Asistencia Social* del 19 de juny de 1937, en la qual es disposà que les *oficines de Etapa* havien de dependre directament de la OCEAR a través de la *Secretaria General*. Per exemple, a Castelló a partir del 23 d'Agost la *Delegación Provincial de Asistencia Social* es va desentendre de tot allò relacionat amb evacuació i refugiats. A partir d'aleshores a cada província tot quedà centralitzat a la *Oficina de Etapa*⁶¹⁸.

El 23 d'agost de 1937, per una millor coordinació dels serveis de protecció dels refugiats i evacuats, Negrín va ser l'autor d'una ordre circular que buscava centralitzar tot allò relacionat amb els refugiats en la OCEAR. Tot havia de passar a través d'esta institució.⁶¹⁹

Per decret de la *Presidencia del Consejo de Ministros*, el 4 de gener de 1938 es va dissoldre l'OCEAR, institució que tan destacada llavor havia tingut per als refugiats durant l'any anterior. El seu buit el va cobrir la *Dirección General de Evacuación y Refugiados*, pertanyent al *Ministerio de Trabajo y Asistencia Social*⁶²⁰.

El 13 d'octubre de 1938, ja passada la batalla de Llevant i amb els pobles de l'Alcalatén baix domini dels rebels, es dividí en dos la *Delegación General de la Dirección General de Evacuación*, que estava situada en València. Des d'aleshores hi va haver una a Madrid i altra a València, de la que van seguir dependent els refugiats de l'Alcalatén que estaven a València, Alacant o Albacete⁶²¹.

618 *Heraldo de Castellón*, 25-8-1937 i 26-8-1937. El President de la Delegación de Asistencia Social és Ferrer Torregrossa.

619 *Gaceta de la República*, 25-08-1937. «los socorros y donativos que de diversos paises y organizaciones se destinan al socorro de las víctimas de nuestra lucha no son debidamente canalizados y distribuidos por un único organismo, lo cual perjudica enormemente la eficiencia del auxilio, cuando no da ocasión para que del mismo se lucren ciertos intermediarios.»

620 *Gaceta de la República*, 06-01-1938.

621 *Gaceta de la República*, 18-10-1938.

L'any 1939, per decret del 20 de març de la *Consejería de Trabajo y Asistencia Social*, es suprimiren les *Delegaciones Generales de Evacuación y Refugiados*, «desaparecidas las causas que originaron su creación». La guerra estava a punt d'acabar i l'única possibilitat d'escapar a la repressió franquista era l'exili, que no va ser un camí fàcil.

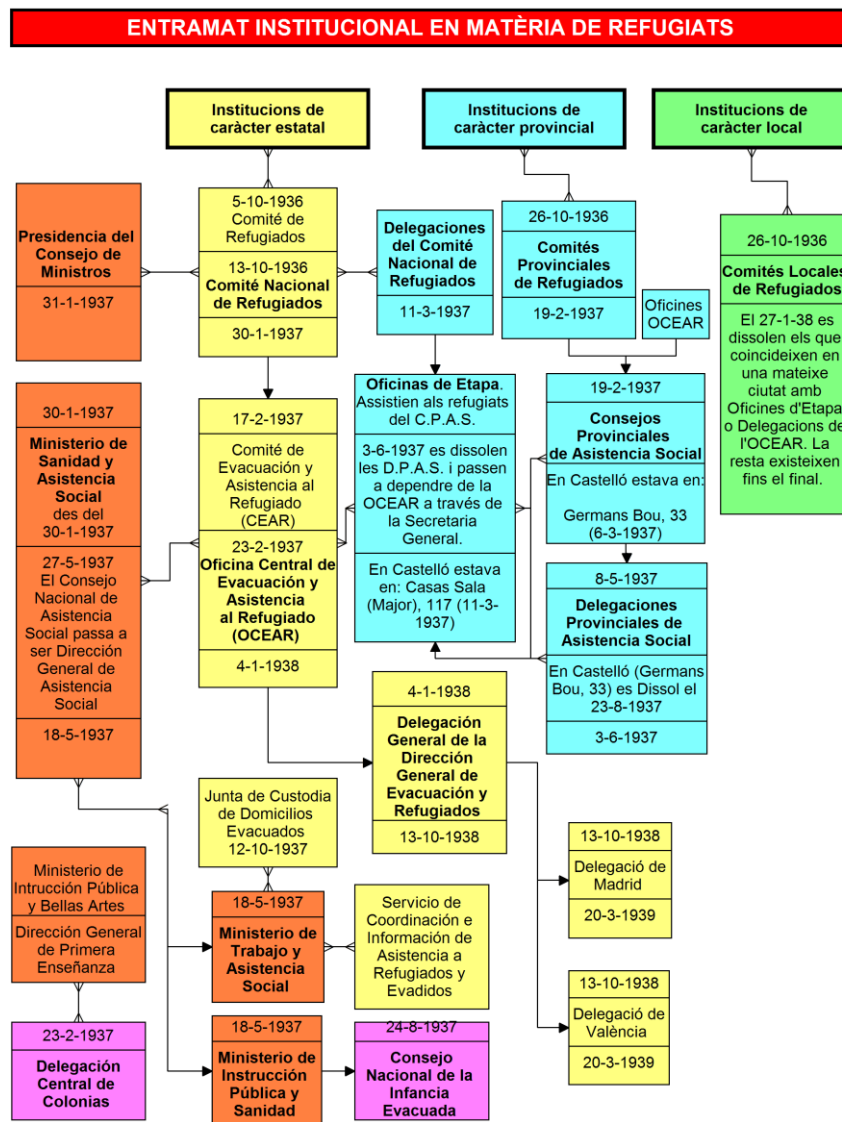

FIGURA 39. Esquema de les institucions que afectaren als refugiats. Elaboració pròpia.

4. La Infància evacuada i les colònies escolars

El cas dels xiquets evacuats, mereix un capítol a banda. La seva evacuació, es realitzava amb els mitjans habituals, però en arribar a la destinació necessitaven altre tipus d'acollida.

Una de las preocupaciones constantes de Gobierno de la República ha sido, desde el inicio de la guerra que impuso la sublevación fascista, la de alejar de las zonas de peligro a los niños y atenderlos con el cuidado que la infancia merece. No se ha limitado esta atención a tener a los niños apartados del peligro, sinó también proporcionarles medios de subsistencia y los elementos necesarios para instruirles en una perfecta educación escolar⁶²².

En arribar als municipis, moltes famílies locals escollien entre estos xiquets famolencs allunyats dels seus pares per emportar-se'n un a casa com a nou membre de la família. La *Junta Administradora Pro Niños Evacuados* era la institució que a Castelló s'encarregava de registrar en un fitxer a tots els xiquets refugiats en la província, per proporcionar-los roba, calçat, útils d'higiene personal i material escolar⁶²³. Moltes institucions van ajudar de manera desinteressada a diverses localitats. També es va crear el gener de 1937 a Govern Civil el *Comité de Ayuda Infantil*, amb representació de tots els partits polítics i sindicats, per organitzar l'estància a la província de tots els xiquets refugiats⁶²⁴.

Les institucions encarregades d'organitzar aquesta evacuació infantil van ser la *Junta de Protección de Menores*, la *Federación Nacional de Pioneros* i el *Comité de Auxilio del Niño* (Clavijo,2003). Era una tasca de grans dimensions, ja que en febrer de 1937 entre les 500.000 persones evacuades des de Madrid hi havia 170.000 xiquets, dels quals més de la meitat acabarien en les zones de

⁶²² *Heraldo de Castellón*, 30-9-1937.

⁶²³ *Heraldo de Castellón*, 09-12-1936 i 30-12-1936. Es fa una crida per que es registre a tots els xiquets refugiats a la Junta, en l'institut.

⁶²⁴ *Heraldo de Castellón*, 13-1-1937.

Llevant i Catalunya i la resta en l'estranger, principalment França⁶²⁵, tot i que també a l'URSS⁶²⁶ o a Mèxic⁶²⁷.

A totes les Comissions Gestores es va enviar els primers dies de gener de 1937 un comunicat del *Ministerio de Sanidad y Asistencia Social* on informaven que França havia convidat a tots els xiquets de famílies antifeixistes entre 7 i 14 anys⁶²⁸. Era una tasca sense precedents, ja que per primera volta en la història es van fer evacuacions oficials de xiquets sense l'acompanyament de la seva família, amb l'objectiu d'allunyar-los del perill de la guerra.

IMATGE 32. Grup de xiquets refugiats de arribant a València per ser distribuïts.
Font: Aróstegui, Julio (1997): *Historia de España*, vol. 27. *La Guerra Civil*.
Madrid, Historia 16.

⁶²⁵ *La Vanguardia*, 9-2-1937.

⁶²⁶ *Heraldo de Castellón*, 5-3-1937. El Comité Provincial del Socorro Rojo Internacional, situat en el carrer Casas Sala[Major], 66 de Castelló, feia una crida en la premsa local per enviar xiquets d'entre 8 i 11 anys a Rússia, altra destinació comú.

⁶²⁷ *Heraldo de Castellón*, 27-2-1937. Es va fer fet una crida per evacuar a Mèxic 500 xiquets de 5 a 10 anys.

⁶²⁸ AM Xodos, Actes Municipals, 3-1-1937.

Amb un nombre tan elevat de xiquets feien falta llocs per allotjar-los, cobrir-los les necessitats bàsiques i al mateix temps donar-los una educació que els integrés en la societat. El *Ministerio de Instrucción Pública* va cobrir aquestes necessitats mitjançant la creació de colònies escolars a la zona de Llevant i Catalunya, allunyades de les zones de conflicte⁶²⁹. Així el 23 de febrer de 1937 es creà la *Delegación Central de Colonias* depenent de la *Dirección General de Primera Enseñanza*⁶³⁰.

El 24 d'agost de 1937 és la data de fundació del *Consejo Nacional de la Infancia Evacuada*, que agafaria el relleu com a institució a càrrec de les colònies, tot i que tindrà unes competències més àmplies⁶³¹. El decret anunciava la creació d'un nou organisme i este va ser el *Consejo Nacional de la Infancia Evacuada*. Les seves competències eren tot allò que «*se refiera a la organización, dirección, régimen pedagógico y sostenimiento de residencias para los niños evacuados, tanto en España como en otros países, así como la inspección de las instituciones de este tipo, realizada por entidades particulares y oficiales*»⁶³².

És molt destacable que en meitat del conflicte bèl·lic, tan decisiu per la història d'Espanya, es destinés una quantitat molt important de recursos en educació; de fet, l'ensenyança secundària també va passar a ser gratuïta per als

⁶²⁹ *Gaceta de la República*, 01-03-1937. «La Numerosa población escolar que ha sido alejada de las zonas de peligro, crea la necesidad apremiante de un organismo que, actuando en zonas leales, pueda organizar residencias infantiles de tipo distinto –colonias, colocación en régimen familiar, cantinas, etc.– para que, en breve plazo, los niños evacuados y comprendidos en la edad escolar puedan ser atendidos debidamente».

⁶³⁰ *Gaceta de la República*, 01-03-1937. Esta estaria integrada per quatre seccions: recepció i trànsit de xiquets, allotjaments i instal·lació de colònies, administració de règim administratiu de colònies i règim pedagògic

⁶³¹ *Gaceta de la República*, 28-08-1937. «El decreto de 28 de junio, por el que se ordena que todas las colonias infantiles e instituciones creadas, tanto en España como en el extranjero, para recoger y atender a la población infantil española evacuada o privada de hogar por la barbarie fascista, queden bajo la dirección del Ministerio de Instrucción Pública y Sanidad, obliga a este Ministerio a crear un organismo adecuado que, recogiendo la experiencia de la primera etapa de trabajo, en la cual la Delegación de Colonias de este departamento ha realizado una muy meritoria labor, sea capaz de afrontar y resolver, con ritmo acelerado, un problema de tanta magnitud y de tan enorme responsabilidad para nuestro pueblo.»

⁶³² Les seues seccions eren les següents: 1. Propaganda, 2. Evacuació i trasllats, 3. Residències i abastos, 4. Economia i administració, 5. Personal i orientació pedagògica, 6. Sanitat i 7. Relacions exteriors.

xiquets a partir d'una ordre de l'11 de setembre ⁶³³. A banda del cost pedagògic, també hi havia un cost sanitari en vacunacions, en neteja i altres despeses com els diners que rebia diàriament cada xiquet. També és cert que molts dels recursos econòmics provenien de subvencions per part d'institucions com el *Socorro Rojo*, col·lectivitats, o d'alguns països estrangers.

Hi havia dos tipus de colònies(Crego, 1989):

- Colònies en règim familiar. Els xiquets eren acollits per diferents famílies però hi havia un nexa comú amb els mestres responsables del grup. El 13 de setembre de 1937 hi havia en Llevant 406 colònies de règim familiar amb un total de 33.121 xiquets⁶³⁴. A Costur el febrer de 1937 hi havia una colònia de 88 xiquets i a Xodos altra de 30 xiquets.
- Colònies col·lectives. Els xiquets estaven internats en règim de residència permanent. El 13 de setembre de 1937 hi havia en Llevant 159 colònies escolars, o col·lectives, amb un total de 12.027 xiquets⁶³⁵. A Lluçena va estar el *Colegio de Huérfanos de Carabineros*, ubicat al balneari del Prat, tot i que va ser substituït per un hospital⁶³⁶.

A banda de la inversió econòmica, hem de destacar també la revolució en pedagogia que es practicà en les colònies, tant per l'estructura de les classes, com pels continguts i pel conjunt en general. Cal tenir en compte també que normalment aquestes colònies estaven situades en llocs especials: palaus abandonats, masos grans, hotels, casernes de la Guàrdia Civil, balnearis, cases de camp o col·legis requisats a congregacions religioses. Llocs normalment en un entorn idíl·lic, en contacte amb la natura (Crego, 1989).

⁶³³ *Gaceta de la República*, 20-09-1937.

⁶³⁴ *La Vanguardia*, 14-09-1937. Informe de Regina Lago en la Conferencia Nacional sobre Refugiados, que va tindre lloc el dia 13 en València.

Heraldo de Castellón, 15-9-1937. Fa ressò de la mateixa notícia.

⁶³⁵ *Ibidem*.

⁶³⁶ *Heraldo de Castellón*, 28-10-1936. S'imparteix Instrucció Primària [Elemental, Mitjana i Superior], Comerç i Batxillerat. Però necessiten llibres.

Ja amb la guerra colpejant els pobles de Castelló, el 2 de maig de 1938, el Governador Civil demanava als alcaldes dels diferents municipis que havien de construir menjadors infantils per xiquets refugiats⁶³⁷. Esta dada ens aporta que fins a l'últim moment va haver una cura per estos xiquets.

5. L'evacuació dels pobles de L'Alcalatén per l'arribada del front

IMATGE 33. Refugiats de Castelló tornant a les seues llars. Fons: Biblioteca Nacional, GC, 064, 000017, 0007R

Una volta el front arribà als pobles de l'Alcalatén, va ser la població autòctona qui va haver d'evacuar cap al sud a raó d'evitar el front de guerra i la implacable repressió franquista. La gent que no temia ser represaliada es va amagar en casa o els voltants fins que va passar el front, però les persones amb idees d'esquerres, tal com van fer els madrilenys o andalusos al seu moment, es van convertir aleshores en refugiats de guerra. En esta ocasió no va ser possible

⁶³⁷ *Heraldo de Castellón*, 2-6-1938.

tanta organització i es van dirigir cap a les províncies de València i Albacete principalment.

Molts dels que van haver de refugiar-se amb l'arribada de les bombes i el front de guerra anaren a llocs on tenien coneguts o familiars, a altres els van col·locar els partits polítics i sindicats als que estaven afiliats i altres anaren a l'aventura, tot i que *aventura* és una paraula amb connotacions massa positives per una experiència tan traumàtica com és el desnonament. Per exemple, els refugiats de L'Alcora van ser distribuïts per la pròpia col·lectivitat, que es va posar en contacte amb els comitès de diferents pobles. Així ens ho relatà Lorenzo Sanz Capilla, qui va ser portat a Sueca amb la seua família amb els propis carros de la col·lectivitat⁶³⁸.

Cal posar-se en la pell d'estos evacuats i imaginar-nos el que suposa deixar la llar a mercè d'una guerra, caminar amb la teua família sense saber bé on anar per sobreviure, amb la incertesa de desconèixer el temps que anava a durar la situació i el que anava passar després. Per sort, segons el testimoni de diverses entrevistes orals, la població receptora d'estos els va donar una bona acollida dins de les seves possibilitats⁶³⁹.

Els refugiats encara en edat de treballar van tenir un paper destacat en les tasques de fortificació, tal com podem veure en aquesta notícia publicada a *La Vanguardia*:

⁶³⁸ Alejandro Montesinos. Entrevista a Lorenzo Sanz Capilla.

⁶³⁹ *Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I*. Entrevistes a Abelardo Ripoll Segarra.

Terminada la recolección los trabajadores del campo son destinados a obras de fortificación

Valencia, 23. — El alcalde de Valencia ha dirigido a los Consejos municipales y provinciales de Albacete, Murcia, Alicante, Ciudad Libre, Cuenca y Guadalajara, la siguiente comunicación:

«Habiendo terminado los trabajos de recolección en los campos, y teniendo conocimiento de que bastantes refugiados de la provincia de Castellón y otras provincias se encuentran sin colocación en las provincias mencionadas, nos dirigimos a los alcaldes y a los directores de evacuación para que todos los hombres útiles, entre los 43 y los 55 años de edad, que no tengan trabajo, sean enviados a Valencia, con el fin de emplearlos en las brigadas de fortificación. Así, pues, nadie debe estar en paro; y si los hombres útiles, están recibiendo la ayuda material de las oficinas de evacuación o la ayuda de los Consejos municipales, debe cesar ésta tan pronto sean requeridos para el trabajo y se nieguen a presentarse.

Con este ofrecimiento hacemos una labor práctica y necesaria, mediante la movilización de todos los hombres útiles para el trabajo de defensa de Levante. Los trabajadores así movilizados se presentarán en las oficinas del Frente Popular de Valencia.

Esperamos la ayuda de todas las autoridades de estas provincias para lograr que la movilización de brazos se efectúe con toda rapidez y que ninguno de los que están parados continúe en esta situación, a fin de que se resuelva así el problema de la huelga de brazos que nos ha creado la incorporación a filas de los últimos reemplazos.

DOCUMENT 23. Refugiats de Castelló en les brigades de fortificació. Font: *La Vanguardia*, 30-9-1938.

CONCLUSIONS

CONCLUSIONS

Després de detallar els esdeveniments ens disposem a respondre les hipòtesis plantejades a la introducció. En primer lloc hem comprovat que la Segona República a L'Alcalatén va ser també una època de crisi. Hi havia molt d'atur a conseqüència encara del *crack* de 1929 i a això es va unir la crisi del conreu de la garrofa, que va afectar especialment a L'Alcora. Esta crisi va incrementar el descontent popular i es va començar a unir al proletariat en societats obreres de la UGT i sindicats únics de la CNT.

A les zones urbanes i industrials era hegemònica la CNT, mentre que al món rural va tindre més força la UGT. Esta hipòtesi d'Aurora Bosch s'acompleix a la comarca, ja que el socialisme va agafar molta força a Lluçena mentre que les idees llibertàries van triomfar més a L'Alcora, més industrial. Cal dir també que els afiliats a estos sindicats obrers eren majoritàriament joves, ja que a les zones rurals no hi havia un associacionisme obrer important en èpoques prèvies a la Segona República com sí passava a les ciutats.

No obstant la crisi, les autoritats no van restar impassibles i van prendre diverses mesures amb l'objectiu de minvar este atur. Mesures com la construcció d'un grup escolar a l'Alcora o de les escoles de Lluçena anaven destinades també a donar treball als obrers. A les indústries es va obligar a contractar a un nombre major de treballadors amb horaris més reduïts; no només per humanitzar la jornada laboral, sinó també per donar un sou a més famílies. Tanmateix, per tractar de solucionar la crisi de la garrofa es va oferir este producte com a matèria prima dels pinsos de les cavalleries. A pesar de tot eren mesures insuficients i es van produir algunes vagues puntuals com la de llenyataires a L'Alcora.

La Revolució d'Octubre va passar pràcticament desapercibuda a la comarca i també als pobles de Castelló, ja que no es van donar les condicions per fer una revolució de caràcter socialista. De fet, este partit no va assolir mai un nombre de vots suficientment significatiu com per pensar en fer una revolució. Sí hi havia a

Llucena un ateneu socialista amb una participació social activa, que, com hem vist, ja des de la seua creació l'any 1931 va exercir mesures de pressió front a les polítiques realitzades des de la casa consistorial. Sí que va tindre més repercussió la revolució de juny de 1934, la més important al camp valencià durant la Segona República, tot i que tampoc va ser d'especial duresa.

El nombre d'afiliats a este l'ateneu socialista de Llucena i a les diferents societats obreres de la UGT era prou superior al nombre de votants del partit, que era molt baix. Una de les raons era, com he comentat, que estava format principalment per gent jove, sense l'edat mínima per votar. En tot cas, per fer una revolució es necessitaven unes circumstàncies més favorables, que no s'anaven a donar fins el cop d'Estat de Franco. A L'Alcora la CNT tenia molta influència de Barcelona, de ben segur pel contacte creat a través dels moviments migratoris en dècades anteriors.

Va ser una època de renovació, de canvi de mentalitat i de conscienciació de classe per part d'una part del proletariat. Els actes de propaganda van divulgar estes ideologies que, si bé no eren noves, encara no gaudien de la popularitat que havien assolit a altres zones. Així, responent a la hipòtesi plantejada sobre la participació en política cal dir que efectivament es va incrementar a partir de 1931. Les classes populars es van adonar que, amb la democràcia, era possible un canvi i el triomf d'unes polítiques més afavoridores als seus interessos o, en tot cas, més justes i igualitàries, mentre que les classes tradicionals van vore perillar els seus privilegis i van incrementar també l'activitat política amb un missatge de por al canvi que basava les seues polítiques en la defensa de la religió i les tradicions front a la «barbàrie» amb que definien la laïcitat de l'Estat i de l'ensenyament.

Eixa era altra de les hipòtesis que havíem de comprovar i sí: des dels sectors conservadors es va promoure eixa idea apocalíptica del fi de la civilització cristiana. El comunisme i el socialisme tenien, segons la premsa, «afan destructor,

odio satánico, sadismo de degeneración, revolución por la revolución misma»⁶⁴⁰. Este discurs, que pot semblar infantil, va servir als conservadors per guanyar molts vots a les eleccions de 1933 i 1936. No crec que l'electorat en general cregués que els comunistes eren endimoniats, però el catolicisme estava molt arrelat a la societat. La doctrina cristiana era inculcada des de la infantesa i, a més, totes les festes i tradicions giraven entorn a la religió. Canviar això era un procés que havia de durar generacions i s'havia de fer des de la integració, no com es va fer.

Per tant, ens podem imaginar que als pobles d'interior les polítiques que anaven contra les festes religioses o la prohibició dels actes amb bous i vaquetes, podien no entendre's per un sector de població amb poc esperit crític. En definitiva, va ser un error electoral l'aplicació poc progressiva d'algunes mesures en favor d'un estat laic. Al menys esta hipòtesi s'acompleix a la comarca de L'Alcalatén atenent als resultats electorals de 1933, al contingut de les campanyes polítiques que els van provocar i a l'alfabetisme, que en general no era molt alt.

Esta lluita electoral no es va desenvolupar en harmonia perquè hi havia molt en joc i el camp de batalla eren les urnes i la propaganda. Analitzant la propaganda política a la premsa de l'època i, especialment, els articles d'opinió escrits des dels pobles de L'Alcalatén, la sensació és de constant enfrontament, sobretot a Lluçena i L'Alcora. Responent a la hipòtesis plantejada, la propaganda política es va dedicar més a encendre els ànims que a conciliar-los, especialment als diaris conservadors que plantejaven una autèntica croada a l'hora de buscar vots.

Les polítiques dels partits de caire conservador i progressista eren incompatibles, radicalment oposades. Esta creixent lluita de classes va polaritzar la societat també als pobles de L'Alcalatén i la revolució que no va esclatar l'octubre de 1934 ho va fer durant la Guerra Civil. Relacionat amb el procés de

⁶⁴⁰ *Diario de Castellón*, 4-3-1934., «La campaña comunista contra Dios».

polarització política respondrem a altra de les hipòtesis i ho farem afirmativament: també a L'Alcalatén el PRR va perdre molts vots en favor, majoritàriament, del Front Popular entre les eleccions de 1933 i les de 1936. No es tractava només d'un gir a l'esquerra d'una massa electoral centrista, sinó del castic de l'electorat pel pacte d'este partit amb la dreta, dels casos de corrupció i de la divisió interna que vivia aleshores.

Cal apuntar per una banda que el districte de Llucena era un feu inexpugnable del PRR i que els votants del PRR a Castelló eren majoritàriament de centre-esquerra als pobles de Castelló. Esta afirmació s'acompleix plenament als resultats electorals especialment de Les Useres, però cal dir que a altres poblacions com L'Alcora o, especialment, Llucena, la major part dels votants del PRR es va abstenir a la segona volta de les eleccions de 1936.

Centrant-nos en els focus de conflicte potser donem una visió esbiaixada de la realitat i estariem donant la raó als que justifiquen el cop d'estat com un fet inevitable. A pesar de les diferències irreconciliables entre corrents polítiques durant les campanyes electorals i de la crisi obrera dels anys 30, la Segona República no va ser una època de barbàrie sinó tot el contrari. Va ser una època de progrés, de foment de l'educació, de construcció d'escoles per alfabetitzar als masovers, de millores socials i laborals, de foment de la cultura i, a més, les dones començaren a ser reconegudes socialment i políticament. Es feien vagues, mítings, protestes, hi havien diferències polítiques entre el veïnat, però no es matava a ningú. Era una democràcia en un moment de canvi a Europa i es van trobar les expectatives generades per les idees comunistes amb la por a estes idees per part de les classes tradicionals. Quan les ideologies van tan clarament lligades als interessos personals de cadascú era difícil arribar a acord, però les urnes eren les que havien de jutjar i no les armes.

En definitiva, la hipòtesi de la república com a època de prosperitat no es va complir a este entorn rural en la vessant econòmica a causa de la crisi i l'atur, però sí en la social, ja que la població va despertar i va conèixer noves corrents de

pensament. En cap cas es donaren les circumstàncies que justificaren el cop d'estat de Franco, ja que la crisi era una situació conjuntural i no hi havia abandonat per part dels ajuntaments i institucions, sinó tot el contrari.

Sobre el procés revolucionari posterior al cop d'Estat ens havíem plantejat algunes hipòtesis. En primer lloc he de dir que a L'Alcora sí es va crear una col·lectivitat anomenada «La Col», creada a partir del Comitè Antifeixista de L'Alcora. Este Comitè es va formar a partir del *Sindicato Único de Oficios Varios* i funcionava segons les bases del comunisme llibertari. Hem pogut constatar que a esta localitat el comunisme llibertari estava organitzat des dels inicis de la Segona República, tot i que no era majoritari. L'integrava gent jove, molts d'ells encara sense edat per votar, ja que entre els joves estaven els grups d'edat més alfabetitzats. Durant aquella situació de crisi i atur veien al comunisme llibertari com la solució per arribar a una societat més justa i igualitària. El gran organitzador va ser el també jove Joaquín Gozalbo Gasch, qui va fer molta força mitjançant la correspondència i la premsa per implantar el comunisme llibertari a la comarca, almenys fins que va ser cridat a files l'any 1937.

Una de les característiques del Comitè va ser l'eliminació de la circulació de diners a la vila. Cada família rebia una assignació diària i, com hem comentat, la població va tindre les necessitats bàsiques cobertes. El procés es va viure amb entusiasme per les classes més pobres, ja que solucionava moltes de les misèries que havia patit la població durant els anys de crisi. No obstant, no podem negar que el Comitè i el grup de *Los Inseparables* van ser autors de molts crims a tota la comarca. Era època de revolució i buscaven un major control social per implantar el comunisme llibertari. A més, hem de tenir en compte altres circumstàncies que no justifiquen però sí expliquen els fets: els revoltats estaven realitzant un autèntic extermini de simpatitzants d'esquerra a l'altra rereguarda, hi havia una forta quinta columna i es venia d'una època de crisi i de persecució de l'anarquisme. No obstant, des d'una perspectiva actual estos fets esborronen la gran tasca organitzativa del Comitè i de la Col·lectivitat i açò queda palès a la història oral, especialment quan els entrevistats són de fora de L'Alcora, on es veia a *Los*

Inseparables com a simples botxins, ja que no van aconseguir res més que matar.

A la resta de municipis es van treballar en comú les terres de grans terratinents, però no em consta cap col·lectivitat llevat de la del mas de Torre Negre, a Llucena, que també va tindre el seu origen amb la confiscació d'una finca d'un gran terratinent. Tanmateix, la fàbrica de teixits d'Olegario Godó a Llucena, on treballaven majoritàriament dones, estava col·lectivitzada pel que he pogut constatar a partir de la correspondència de l'Ajuntament de Llucena, però no he pogut conèixer més dades sobre el seu funcionament.

L'actuació de les comissions gestores no va suposar cap revolució als ajuntaments. A partir de les Actes Municipals podem comprovar que van treballar pel poble i buscant el que era millor tal com s'havia fet fins aleshores. Després del cop d'Estat sí van haver de prendre, a sol·licitud del Governador, una sèrie de mesures d'ordre públic que alteraven la normalitat, però que responien a les circumstàncies excepcionals del moment. Algunes característiques que es donen en comú als diferents municipis són, entre altres, el canvi de denominació dels carrers amb onomàstics de caire catòlic o conservador, l'emissió de vals o tiquets per solucionar la manca de moneda als establiments o el foment d'obres per donar treball, tot i que el problema de la falta de treball es va anar solucionant tal com la població masculina era cridada per anar al front.

No m'ho vaig plantejar a les hipòtesis però a l'Alcalatén va haver també tres hospitals durant l'època de rereguarda. Un era el *Sanatorio Antituberculoso El Prat*, a Llucena, que va entrar en funcionament el mes de febrer de 1937 amb molta controvèrsia, ja que estava ubicat a la zona de captació d'aigua per la localitat i podia generar problemes d'higiene, així que va haver moltes protestes. També hi va haver dos hospitals a L'Alcora, ubicats a La Salle i a la caserna de la Guàrdia Civil. Malauradament, la documentació que es conserva sobre estos hospitals és escassa a causa de la seua temporalitat institucional.

Sobre els refugiats hem pogut comprovar que majoritàriament procedien de Madrid i Málaga, tal com passava a la resta de municipis de Castelló. No hem

pogut saber molt sobre les condicions en que van ser allotjats, ja que no hem trobat dades sobre elles, però molts eren ubicats a cases riques de grans propietaris, normalment absents o represaliats. Sí que hem pogut constatar algun problema d'higiene puntual, però res generalitzable.

Cal dir que esta aportació té el valor i la dificultat de ser un tema poc investigat i ens aporta diverses conclusions. Una d'elles és la bona organització de les institucions republicanes que, a pesar dels continus canvis, van poder portar a terme esta faraònica tasca de traslladar i allotjar a tanta gent en moments de dificultat. També les lleis es van anar adaptant a les circumstàncies, ja que era una situació sense precedents. Quan va arribar el front de guerra molts van haver d'emigrar cap al sud, cap a València, Alacant, Múrcia i Albacete majoritàriament per no ser represaliats. La situació era més complicada, ja que els refugiats eren més i la rereguarda més menuda.

Un bloc a banda és el de les operacions militars durant la Guerra Civil. Efectivament, després de comprovar tota la documentació al nostre abast podem constatar que el front de Guerra va passar ràpid sobre L'Alcalatén, però els combats van ser de gran intensitat. Les tropes revoltades del *Destacamento de Enlace* i el *Cuerpo de Ejército de Galicia* van disposar d'un poder artiller i d'aviació molt superior i els combats van ser realment cruents. Per la part republicana el *XXI Cuerpo de Ejército* va fer gala del lema «resistir es vencer», però no va poder aturar este avanç a cap línia defensiva per un temps suficientment llarg i els revoltats van aconseguir encerclar la zona defensiva d'Alcalà de Xivert. Es va viure a L'Alcalatén una victòria dels rebels dins de la derrota que va suposar la Batalla de Llevant.

Les causes d'este avanç relativament ràpid dels rebels es deu a diverses circumstàncies que hem analitzat. La principal, a banda de la no-intervenció de les potències democràtiques, era el superior poder artiller rebel i la constant presència de l'aviació. Però, al llarg del treball n'he enumerat moltes altres: el desgast d'algunes unitats del *XXI Cuerpo de Ejército*, com era el cas de la *División*

Extremadura, que estava molt castigada; la manca de munició, d'armes automàtiques, de medicaments i de combustible; els problemes de logística especialment a l'hora d'alimentar algunes unitats; la minva en la moral de les tropes pel constant retrocés o altres efectes com el tancament de la frontera amb França; les dificultats per moure unitats d'altres fronts com a reforç; alguns casos d'indisciplina i evasió de tropes; la falta de preparació d'alguns oficials militars i la deficient fortificació, ja que la major part de les trinxeres que hem observat a la zona eren improvisades.

Les preparacions artilleres i la constant presència de l'aviació va tindre dures conseqüències per als defensors republicans, tant física com moralment, ja que es veien superats en este aspecte tan vital de la guerra. La tàctica dels republicans era la de «resistir es vèncer», ja que buscaven frenar als rebels tant com fóra possible i esperar una situació internacional més favorable. Per aconseguir-ho era imprescindible crear línies defensives i resistir el màxim dels possibles. La tàctica dels revoltats també era sempre similar i es basava en dos punts: 1. rodejar les posicions per que els republicans les abandonen abans de vore's rodejats, 2. utilitzar tota l'artilleria necessària per ocupar cada posició ben defesa.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR RÓDENAS, Consol (1997): *Educació i Societat a Castelló al llarg de la II República*. Castelló, Diputació de Castelló.
- ALCÓN SORNICHERO, Eva (1999): «El 1º de mayo durante la II República en Castellón y sus comarcas. A: *Estudis Castellonencs*, núm 8. Diputació de Castelló.
- ALCÓN SORNICHERO, Eva (2006): «Las republicanas en Castelló durante la Guerra Civil». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- ALCÓN SORNICHERO, Eva, NÚÑEZ SILVESTRE, Alejandro (2005): *La mujer de la República en las comarcas de Castellón (1931-1939)*. Ajuntament d'Onda
- ALÓS FERRANDO, Vicente, «Llucena: las elecciones generales durante el reinado de Alfonso XIII». A: ESCRIG FORTANETE, Joaquim (coord.) (2000): *Monogràfica de Llucena (L'Alcalatén)*. Castelló, Universitat Jaume I.
- APARICI GALLART, José A. «Cronologia de la Guerra Civil 1936-1939 en la costa de Castellón». A: aulamilitar.com.
- ARAFIL, Rafael i VILLAROYA, Joan (2010): *El País València sota els bombes (1936-1939)*. Universitat de València
- ARAQUISTAIN, Luis; TUSELL, Javier (1983): *Sobre la Guerra Civil y en la emigración*. Madrid, Espasa-Calpe.
- ARCHILÉS, Ferrán (2002): «Una nacionalización no tan débil: patriotismo local y republicanismo en Castellón (1891-1910)». A: *Ayer*, núm. 48. Madrid. Marcial Pons.
- ARCHILÉS, Ferran (2002): *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellonenc (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló.
- ARCHILÉS, Ferran (2006): «La invenció del patriotisme local a Castelló de la

- Plana (1891-c. 1922): republicanisme i nacionalisme espanyol». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- ARÓSTEGUI, Julio (1997): *La Guerra Civil, 1936-1939*. Madrid, Historia 16.
- ARÓSTEGUI, Julio (1998): «Revolución, contrarrevolución y Guerra Civil en España». A: Requena Gallego, Manuel (Coord.): *La Guerra Civil Española y las Brigadas Internacionales*. Cuenca, Universidad de Castilla la Mancha.
- ARÓSTEGUI, Julio (2003): «Guerra, poder y revolución. La República española y el impacto de la sublevación». A: *Ayer*, núm. 50. Madrid. Marcial Pons.
- ARÓSTEGUI, Julio (2004): *La guerra Civil Española*. Madrid, Editorial Dastin Export, S. L.
- ARTOLA, Miguel (1991-1994): *Enciclopedia de Historia de España*. Madrid, Alianza Editorial.
- AZAÑA, Manuel (1986): *Causas de la Guerra de España*. Crítica, Barcelona.
- BADENES MARTÍN, Miquel Àngel, NEBOT GARCIA, Ferran (2002): *Un municipi de la Plana durant el Sexenni Revolucionari (1868-1874)*. II Vila de Betxí. Publicacions de l'Ajuntament de Betxí.
- BADENES-GASSET RAMOS, Inmaculada (2006): «La experiencia política de Fernando Gasset durante la Segunda República (1931-1936)». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- BAHAMONDE, Ángel (coord.) (2005): *Historia de España. Siglo XX. 1875-1939*. Madrid, Cátedra.
- BEEVOR, Antony (2005): *La Guerra Civil Española*. Barcelona, Crítica.
- BELMONTE, Antonio (2012): «La ayuda humanitaria en el Madrid de la Guerra Civil». A: *Madrid Histórico*, mayo 2012. Madrid Histórico Editorial.
- BEN-AMI, Shlomo (1990): *Los orígenes de la Segunda República: Anatomía de una transición*. Madrid, Alianza editorial.

- BERNAT MARTÍ, Joan Serafí (1999): «Recursos Humanos». A: GIMENO SANFELIU, María Jesús: *La Provincia de Castellón*. Castelló, Diputació de Castelló.
- BERNECKER, Walther (1982): *Colectividades y revolución social: el anarquismo en la Guerra Civil española, 1936-1939*. Barcelona, Crítica.
- BIZCARRONDO, Marta (1987): «La crisis socialista: de la República a la Guerra Civil». A: *Estudios sobre la Segunda República*. València, Alfons el Magnànim.
- BORKENAN, Franz (2001): *El reñidero español: La Guerra Civil Española vista por un testimonio europeo*. Barcelona, Península.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (1983): *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y revolución en el País Valenciano, 1936-1939*. València, Alfons el Magnànim.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (1987): «Las colectivizaciones: estado de la cuestión y aspectos regionales». A: *Estudios sobre la Segunda República*. València, Alfons el Magnànim.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (1992): «Sindicalismo, conflictividad y política en el campo valenciano durante la Segunda República». A: *Estudios sobre la Segunda República*. València, Alfons el Magnànim.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (2001): «La Segunda República y la Guerra Civil: conflicto rural y colectivización» A: PRESTON, Paul i SAZ, Ismael (Eds.): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria*. València (1808-1975). Universitat de València.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (2006): «Movilización política y conflictos sociales en el País Valenciano durante la II República». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- BOSCH SÁNCHEZ, Aurora (2006): *La Economía revolucionaria*. València, Editorial Prensa Valenciana. Alacant, Editorial Prensa Alicantina.

- BOSCH, Aurora (2006): «Movilización política y conflictos sociales en el País Valenciano durante la II República». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- BOSCH, Aurora, CERVERA, Ana María, COMES, Vicent i GIRONA, Albert (1993): *Estudios sobre la Segunda República*. València, Alfons el Magnànim.
- BOSCH, Aurora, MANCEBO, María Fernanda, GIRONA, Albert i altres autors (1987): *La II República. Una esperança frustrada*. València, Alfons el Magnànim.
- BRONÉ, Pierre (1977): *La revolución española, 1931-39*. Barcelona, Península.
- CALDERS, Pere (1983): *Unitats de xoc*. Barcelona, Edicions 62.
- CALERO, Juan Pablo (2009):«Vísperas de la revolución. El congreso de la CNT (1936)». A: *Germinal, revista de estudios libertarios*, núm. 7.
- CALVO, Patrici, SALVADOR, Elena (2009): «La repressió oblidada». A: Pagès i Blanch, Pelai: *La repressió franquista al País Valencià. Primera trobada d'investigadors de la Comissió de la Veritat*. València, Tres i quatre.
- CALZADO ALDARIA, Antonio (2006) :«La evolución militar de la Guerra Civil» A: MAINAR, Eladi: *¡Todos al frente! La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*.València, Editorial Prensa Valenciana.
- CALZADO ALDARIA, Antonio (2010): *Simat: cent anys d'història 1900-2000*. Simat de la Valldigna, Ajuntament de Simat.
- CALZADO ALDARIA, Antonio(2007): «La participación Extranjera en la Guerra Civil, La ayuda de Hitler y Mussolini fue decisiva para el triunfo de los sublevados». A: MAINAR, Eladi: *Bajo las bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. València, Editorial Prensa Valenciana.
- CAPITÁN DÍAZ, Alfonso (1994): *Historia de la Educación en España*. Madrid, Dykison.
- CARDONA ESCANERO, Gabriel (2003): «Entre la revolución y la disciplina. Ensayo sobre la dimensión militar de la guerra civil». A: *Ayer*, núm. 50. Madrid. Marcial Pons.

- CARDONA ESCANERO, Gabriel (2004): «Rebelión militar y Guerra Civil». A: JOVER ZAMORA (Dir.): *Historia de España Menéndez Pidal, República y Guerra Civil*. Espasa-Calpe, Tomo XL.
- CARDONA FERNÁNDEZ, Lara (2008): *Almenara II República y Guerra Civil. Un homenaje a la mujer republicana*. Ajuntament d'Almenara.
- CARDONA, Gabriel (1998): «Las brigadas internacionales y el ejército popular». A: Requena Gallego, Manuel (Coord.): *La Guerra Civil Española y las Brigadas Internacionales*. Cuenca, Universidad de Castilla la Mancha.
- CARR, Raymon (1970): *España, 1808-1939*. Barcelona, Ariel.
- CARR, Raymond, i FUSI, Juan Pablo (1979): *España, de la dictadura a la democracia*. Barcelona, Planeta.
- CASAÑ, Guillermo (2006): «El hospital de Benicàssim en el contexto del servicio sanitario de las Brigadas Internacionales (Guerra Civil, 1936-1939). A: Requena Gallego, Manuel, Sepúlveda Losa, Rosa M^a (Coords.): *La sanidad en las Brigadas Internacionales*. Cuenca, Universidad de Castilla la Mancha.
- CASANOVA, Julián (2007): «Mayo de 1937». A: *El País*, 3-5-2007.
- CASANOVA, Julián (2007): *República y Guerra Civil*. Barcelona, Crítica
- CASANOVA, Julián (2013): *España partida en dos*. Barcelona, Crítica.
- CASANOVA, Julián i GIL ANDRÉS, Carlos (2009): *Historia de España en el siglo XX*. Ariel.
- CHECA GODOY, Antonio (1989): *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Universidad de Salamanca.
- CHUST, Manuel, MONLLEÓ, Rosa i altres autors (1992): *Historia de Castellón. Castelló*, Universitat Jaume I i Levante.
- CIA NAVASCUÉS, Policarpo (1941): *Memorias del Tercio de Montejurra*. Pamplona, La Acción Social.

- CIUTAT, Francisco (1978): *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*. Madrid, Forma Ediciones S.A.
- CLAVIJO LEDESMA, Julio (2003): *La Política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil*. Universitat de Girona.
- COLLADO, Juan Carlos (2009): «Refugiados y evacuados de la provincia de Toledo al comienzo de la Guerra Civil (1936)». A: *Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea*. Universidad Nacional de Educación a Distancia [UNED].
- CREGO NAVARRO, Rosalía (1989): «Las colonias escolares durante la Guerra Civil. (1936-1939)». A: *Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea*. Universidad Nacional de Educación a Distancia [UNED].
- CRUZ, Rafael i Pérez Ledesma, Manuel (1997): *Cultura y movilización en la España Contemporánea*. Madrid, Alianza Universidad
- CUCÓ, Alfons (1975): *Republicans i Camperols Revoltats*. Barcelona, Crítica.
- CUESTA BUSTILLO, Josefina (2008). *La odisea de la memoria: historia de la memoria en España, siglo XX*, Madrid, Alianza Editorial.
- D.A. (1994): *Geografía de les comarques valencianes*, vol. 2. València, D.C.V. Ediciones S.L.
- D.A. (2005): *Gran enciclopèdia de la Comunitat Valenciana*, vol. VI. Universitat de València.
- D.A. (2007): *Castelló sota les bombes*. Castelló, Onada.
- DE BLAS GUERRERO, Andrés (1991): *Tradición republicana y nacionalismo español*. Madrid, Tecnos.
- DE PUELLES BENÍTEZ, Manuel (1980): *Educación e ideología en la España Contemporánea*. Barcelona, Politeia.

- DE RIQUER I PERMANYER, Borja (dir.) (1999): *Història Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Volum 9. Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- DE RIQUER, Borja (coord.) (1996): *Història, política, societat i cultura als Països Catalans*. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana.
- DEL ALCÁZAR, J. (1987): *Temps d'avalots al País Valencià*. Diputació de València.
- DEL REY, Fernando (Dir.) (2011): *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República Española*. Madrid, Tecnos.
- DELGADO RUIZ, Manuel (1997): «Anticlericalismo, espacio y poder. La destrucción de los rituales católicos, 1931-1939». A *Ayer*, núm. 27.
- EALHAM, Chris (1999): «De la cima al abismo: las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- ENGEL, Carlos (2005): *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército de la República (1936-1939)*. Madrid, Almena.
- ESCRIG FORTANETE, Joaquim (1978): «Evolución demográfica de un municipio de l'Alcalatén». A: *Revista Millars*. Castelló, Universitat Jaume I.
- ESCRIG FORTANETE, Joaquim (1999): *Llucena: una historia de l'Alcalatén*. Castelló, Diputació de Castelló.
- ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina, MESTRE MARÍN, Rafael (2011): *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936 1939*. València: L'Eixam.
- ESLAVA GALÁN, Juan (2011): *Una historia de la Guerra Civil que no va a gustar a nadie*. Barcelona, Planeta.
- ESPINOSA MAESTRE, Francisco (2010): *Violencia Roja y Azul. España, 1936-1950*. Barcelona, Crítica.

- FERNÁNDEZ SÓRIA, Juan M (1987): «La Asistencia a la infancia en la Guerra Civil. Las colonias escolares». A: *Historia de la Educación: Revista interuniversitaria*, núm 6. Universidad de Salamanca.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel i AGULLÓ DÍAZ, María del Carmen (2005): «El problema de l'escola rural durant la Segona República». A: *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 8. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- FERRANDO PUIG, Emili (2006): *Fuentes e investigación histórica. Orientaciones metodológicas para crear Fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*. Barcelona, Serbal.
- FOLGUERA CRESPO, Pilar (1997): «La II República, entre lo privado y lo público (1931-1939)». A: Garrido González, Elisa (ed.): *Historia de las Mujeres de España*. Madrid, Síntesis.
- FONT PITARCH, Domingo J. (2007): «Els bombardejos a Vila-real durant la Guerra Civil (1937-1939)». A: *Font. Publicació d'investigació i estudis vila-realencs*, núm. 9. Vila-real.
- FONT PITARCH, Domingo J. i PITARCH FONT, Antoni (2006): *Vila-real al temps de la República (1931-1936)*. Ajuntament de Vila-real.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo (2008): «Figueroles a través del silenci». A: PAGÉS BLANCH, Pelai (ed.): *La repressió franquista. Primera trobada d'investigadors de la comissió de la veritat*. València, Tres i Quatre.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo (2014): «Els refugiats de la Guerra Civil com a subjecte col·lectiu als pobles de Castelló». A: *IV Trobada d'Investigadors de la Comissió de la Veritat*. Universitat Jaume I. Inèdit.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo (2015): *Figueroles, un espai en temps de canvi. D'una societat tradicional a la modernitat (1870-2010)*. Castelló, Universitat Jaume I.

- FORNER MUÑOZ, Salvador (1982): *Industrialización y movimiento obrero Alicante 1923-1936*. València, Alfons el Magnànim.
- FRASER, Ronald (2001): *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la Guerra Civil Española*, Crítica, Barcelona.
- FUERTES PALATSÍ, Juan Francisco i MALLECH SANZ, Carlos (2013): *La batalla olvidada*. Vila-real, editorial Divalentis.
- GABARDA CEBELLÁN, Vicent (2008): «Els afusellaments al País Valencià». A: PAGÉS BLANCH, Pelai (ed.): *La repressió franquista. Primera trobada d'investigadors de la comissió de la veritat*. València, Tres i Quatre.
- GABARDA CEBELLÁN, Vicent (1996): *La repressió en la rereguarda republicana (1936-1939)*. València, Alfons el Magnànim.
- GALDÓN CASANOVES, Edelmir (2010): *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*. Universitat de València.
- GALDÓN CASANOVES, Edelmir, MALLECH SANZ, Carlos [Et. al] (2011): *La guerra Civil en el alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia(1938)*. ICAP.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, Fernando (2006): *Los perdedores de la Historia de España*. Barcelona, Círculo de Lectores.
- GARCIA SANCHO, Manuel (1997): *Sacerdotes diocesanos fieles hasta el martírio: Diócesis de Tortosa 1936-1939*. Sant Carles de la Ràpita, M. García Sancho.
- GARCÍA-VALIÑO MARCÉN, Rafael (1949): *Guerra de Liberación Española (1938-1939)*. Madrid, Biosca.
- GIL PECHARROMÁN, Julio (1997): *La Segunda República. Esperanzas y Frustraciones*. Madrid, Historia 16.
- GINÉS SÁNCHEZ, Andreu (2010): *La instauració del franquisme al País Valencià*. Universitat de València.

- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (1986): *Guerra i revolució al País Valencià (1936-1939)*. València, 3 i 4.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (1992): «La Segona República i La Guerra Civil en el País Valencià (1931-1939)» A: *Història Contemporània de País Valencià*. València, Tabarca.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (1993): «La clase dominante valenciana en los años 30: Respuestas económicas y sociales» A: *Estudios sobre la Segunda República*. València, Alfons el Magnànim.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (2001): «Política y Sociedad: el País Valenciano durante la República y la Guerra Civil (1931-1939)». A: *De La Revolución Liberal a la democracia Parlamentaria. València (1808-1975)*. Universitat de València.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (2006, a): «La historiografia valenciana de la Guerra Civil: Inventari de propostes i resultats». A: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (2006, b) (dir.): *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. València, Prensa Valenciana.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert (2007): «De tot el poder per als comitès a tot el poder per al Govern». A: PAGÉS i BLANCH, Pelai: *La Guerra Civil als Països Catalans*. Universitat de València.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert i NAVARRO, J (2009): *Fa setanta anys. La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. València, Universitat de València.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert i SANTACREU SOLER, Josep Miquel (2007): *La Guerra Civil en la Comunitat Valenciana*. València, Levante.
- GIRONA I ALBUIXECH, Albert, AGUADO, Ana i altres autors (1992): *Història Contemporània del País Valencià*. València, Tabarca.
- GONZÁLEZ GARCÍA, Clemente (2015): *Entre Peñagolosa y Espadán. Secretos de un campo de batalla*. Castellón, Editorial de Tinta.

- GONZÁLEZ SOBACO, Antonio (1986): *Los partidos políticos durante la Segunda República en Castellón*. Diputación de Castellón.
- GRAHAM, Helen (1999): «La movilización con vistas a la guerra total: La experiencia republicana». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- GRAHAM, Helen (2005): *El PSOE en la Guerra Civil. Poder, crisis y derrota (1936-1939)*. Debate, Barcelona.
- GRAU REIG, Vicent (2008): «La repressió franquista i la memòria històrica de Castelló». A: PAGÉS BLANCH, Pelai (ed.): *La repressió franquista. Primera trobada d'investigadors de la comissió de la veritat*. València, Tres i Quatre.
- GRAU REIG, Vicent (2011): «La defensa numantina de Castelló i la Batalla de l'Ebre». A: SÁNCHEZ CERVELLO, Josep i AGUDO BLANCO, Sebastián J. (Coords.): *Congreso internacional sobre la Batalla del Ebro (Vol 2)*. Tarragona, Arola editors.
- GRAU REIG, Vicent (2012): *Segona República i Guerra Civil a Castelló. Una memòria Històrica Positiva*. Castelló, Universitat Jaume I.
- GUTIÉRREZ-RAVE, José (1953): *Las Cortes errantes del Frente Popular*. Madrid, Editorial Nacional.
- GUZMÁN, Eduardo de (1976): «Agonía y muerte de la Segunda República en el Puerto de Alicante» A: *Triunfo*, nº 688.
- HEARD, Martha Elizabeth (2013): *Salir del Silencio. Voces de Càlig 1900-1938*. Benicarló, Onada Edicions.
- HERRÁIZ ESCRIBANO, Josep L (1995): *Republicanisme i valencianisme (1868-1938): la familia Huguet*. Castelló, Universitat Jaume I.
- HERVÀS PUYAL, Carles (2008): «Hospitals de Sang a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939). Visió de conjunt: Metodologia de Recerca». A: *Revista Gimbernat*. Universitat de Barcelona.

- HOBBSAWN, Eric J. (2001) «La producción en serie de tradiciones: Europa, 1870-1914 en la restauración española» A: *Historia Social*, nº 41.
- HOWSON, Gerald (1999): «Los armamentos: Asuntos ocultos a tratar». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- ÍÑIGUEZ GRÀCIA, David (2008): *La batalla del Ebro*. Simat de la Vallidigna, La Xara.
- JACKSON, Gabriel (1974): *Breve historia de la Guerra Civil Española*. Barcelona, Grijalbo
- JULIÀ DÍAZ, Santos (1998): «Discursos de la Guerra Civil Española». A: Requena Gallego, Manuel (Coord.): *La Guerra Civil Española y las Brigadas Internacionales*. Cuenca, Universidad de Castilla la Mancha.
- KOWALSKY, Daniel (2003): *La unión Soviética y la Guerra Civil Española*. Barcelona, Crítica.
- LEITZ, Christian (1999): «La intervención de la Alemania nazi en la Guerra Civil Española y la fundación de HISMA/ROWAK». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- LIVI-BACCI, Massimo (1988): *Ensayo sobre la historia demográfica europea: población y alimentación en Europa*. Barcelona, Ariel.
- LLANSOLA GIL, Gerard (2006): «Estructua organitzativa i participació electoral del carlisme castellonenc en la decadència de la Restauració (1914-1918)». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- LLANSOLA GIL, Gerard (2006): *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Castelló, Universitat Jaume I.
- LLORENS SERRA, Manuel (dir.) (1991): *Gran Enciclopèdia Valenciana*. València, Difusora de la Cultura Valenciana.
- LÓPEZ DÍAZ, Teodoro. «Caudiel, Diario de la Guerra Civil Española de 1936-

1939». A: *historiaycronicasdecaudiel.wordpress.com*

LORENZO GORRIZ, Antonio (1988): *Movilización popular y burguesía republicana en Castelló de la Plana: las elecciones de 14 de abril de 1931*. Ajuntament de Castelló.

MAINAR CABANES, Eladi (1998): *De milicians a soldats. Les columnes valencianes en la Guerra Civil Espanyola (1936-1937)*. Universitat de València.

MAINAR CABANES, Eladi (2006): *¡Todos al frente!*. València, Editorial Prensa Valenciana. Alacant, Editorial Prensa Alicantina.

MAINAR CABANES, Eladi (2007): *Bajo las Bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. València, Editorial Prensa Valenciana

MARCOS DEL OLMO, Concepción (2002): *La Segunda República y la Guerra Civil*. Madrid, Actas.

MARTÍ, Manuel (1985): *Cossieros i anticossieros. Burgesia i política local*. Castelló de la Plana, 1875-1891. Diputació de Castelló.

MARTÍNEZ BANDE, Jose Manuel (1977): *La ofensiva sobre Valencia*. Madrid, San Martín.

MARTÍNEZ LEAL, Juan (2005): *Los socialistas en acción. La II República en Elche (1931-1936)*. Universitat d'Alacant.

MARTORELL, Manuel i MIRALLES CLIMENT, Josep (2009). *Carlismo y represión franquista: tres estudios sobre la Guerra Civil y la Posguerra*, Ediciones Arcos.

MAS, Manuel (Dir.) (1973): *Gran enciclopedia de la Región Valenciana*. Vol IV. València.

MATEOS RODRÍGUEZ, Miguel Ángel (1991): *Fuentes y metodología para el estudio electoral de la II República*, Miguel-Ángel. A: *Ayer*, núm. 3. Madrid. Marcial Pons.

- MEDALL CHIVA, Ivan (2008). «Ribesalbes, de la revolució a la repressió». A: PAGÉS BLANCH, Pelai (ed.): *La repressió franquista. Primera trobada d'investigadors de la comissió de la veritat*. València, Tres i Quatre.
- MEDALL CHIVA, Iván (2015): *Ribesalbes, un enclave de la cerámica en la Plana Baixa de Castelló. De los inicios de la Revolución Industrial al impulso de los años 60*. Castelló, Biblioteca de les Aules.
- MINISTERIO DE JUSTITICIA (1943). Causa General. La dominacion roja en España. Avance de la información instruída por el Ministerio Público. Madrid.
- MIRALLES CLIMENT, Josep, (2008): *Realitat o mite? L'heroica defensa de Castelló*. Biblioteca Ciudad de Castelló, Historia 66, Ajuntament de Castelló.
- MIRALLES, Ricardo (2011): «Las gestiones internacionales de la República y la no intervención». A: Sánchez Cervello, Josep i Agudo Blanco, Sebastián J. (Coords.): *Congreso internacional sobre la Batalla del Ebro (Vol 1)*. Tarragona, Arola editors.
- MOLERO PINTADO, Antonio (1977): *La Política Educativa de la Segunda República durante el Bienio Azañista*. Madrid, CSIC.
- MOLINER, Odet (2006): «Escuelas rurales en Lucena durante la II República». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- MOLTÓ, SALOMÉ (1986): *Socialización y Colectividades Alcoyanas 1936-1939*. València, Gràficas Papallona.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa (1996): *Los diputados valencianos en la I República. Federalismo y levantamiento carlista en las comarcas de Castelló*. Diputació de Castelló.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa (1999): «Del Sexenio Democrático a la Guerra Civil». A: ORTELLS CHABRERA, Vicent: *La ciudad de Castellón de la Plana*. Ajuntament de Castelló.

- MONLLEÓ PERIS, Rosa (1999): «La revolución liberal y el voto femenino. La Religión como instrumento de poder». A: *Dossiers feministes 2: Deesses i verges*. Universitat Jaume I.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa (2008): «Les dones de Castelló en la societat urbana contemporània: de la reclusió en la llar al protagonisme públic en la Segona República». A: *VIII Vila de Betxí*. Ajuntament de Betxí.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa (2008): «Memòria històrica e identitat colectiva. Entre el pasado y el presente». A: VILLANUEVA ALFONSO, María Luisa : *El Mediterrani i la cultura del diàleg*. Brusel·les P.I.E. Peter Lang S.A.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa, FORNAS PALLARÉS, Alfredo, MEDALL CHIVA, Ivan (Eds.) (2014): *Biografies rescatades del Silenci: experiències de guerra i postguerra a Castelló*. Universitat Jaume I.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa, OLIVER EXPÓSITO, David (Eds.) (2014): *Vides truncades per la Guerra Civil a Castelló*. Universitat Jaume I.
- MONLLEÓ, Rosa (edit.) (2006): *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- MONTESINOS CERVERA, Jesús (dir.) (1997): *Personajes ilustres castellonenses. Diccionario biográfico de la provincia de Castellón*. Ajuntament de Castelló.
- MORADIELLOS, Enrique (1999): «El general apacibla. La imagen oficial británica del general Franco durante la Guerra Civil». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- MORADIELLOS, Enrique (2003): «Ni gesta heroica, ni locura trágica: nuevas perspectivas sobre la guerra civil española». A: *Ayer*, núm. 50. Madrid. Marcial Pons.
- MORADIELLOS, Enrique (2014): *1936 Los Mitos de la Guerra Civil*. Barcelona, Quinteto.

- MORADIELOS, Enrique (2004): «El mundo ante el avispero español: Intervención y no intervención extranjera en la Guerra Civil». A: SANTOS JULIÁ (coord.): *República y Guerra en España (1936-1939)*. Madrid, Espasa.
- MORANT, Isabel (dir.) (2006): *Historia de las mujeres en España y América*. Madrid, Cátedra.
- MOYA JULVE, José Vicente (2005): *Alcalá de Xivert: revolución, guerra y represión, 1936-1948*. Ajuntament d'Alcalà de Xivert.
- MUNDINA, Bernardo (1988): *Historia, Geografía y estadística de la Provincia de Castellón*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- NAGORE YARNOZ, Javier (1986): *En la Primera de Navarra (1936-1939)*. Madrid: Dyrsa
- ORELLA, José Luis (2001): La formación del estado nacional durante la Guerra Civil Española. Madrid, Actas editorial.
- ORTELLS CHABRERA, Vicent (1986): Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló. Castelló, Ajuntament de Castelló.
- ORTELLS, Vicent, OLÀRIA, Carme i SÁNCHEZ ADELL, José: *La ciudad de Castellón de la Plana*. Castelló, Universitat Jaume I i Ajuntament de Castelló.
- PAGÈS I BLANCH, Pelai (1977): *El movimiento trotskista en España, 1930-1935: la izquierda comunista de España y las disidencias comunistas durante la Segunda República*. Barcelona, Península.
- PAGÈS I BLANCH, Pelai (2013): *El sueño igualitario entre los campesinos de Huesca : colectivizaciones agrarias en la Guerra Civil (1936-1938)*. Sariñena, Editorial Sariñena.
- PEIRATS, José (1971): *La CNT en la revolución española*. París.
- PEIRATS, José (2001): *Empresarios, políticos y sindicalistas. La pugna por el poder en el Benicarló de la II República (1931-1936)*. Benicarló, Pratsevall.

- PEIRÓ, Joan (1936): *Perill a la reraguarda*. Mataró, Edicions Llibertat.
- PÉREZ ARRIBAS, Eduardo (1988): *Polítics i Cacics a Castelló (1876-1901)*. València, Alfons El Magnànim.
- PÉREZ MOREDA, Vicente. «La Població». A: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *Historia de España: Los Fundamentos de la España Liberal (1834-1900)*, Vol. XXXIII.
- PIAZZONI, Sandro (1941): *Las tropas Flechas Negras en la Guerra de España, 1937-39*. Barcelona, Juventud.
- PIQUERAS, José Antonio i PANIAGUA, Javier (2006): *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2005)*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- PORCAR ORIHUELA, Juan Luís (2007). «La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló». A: *Millars*. Castelló, Universitat Jaume I.
- PRESTON, Paul (1987): *La destrucción de la democracia en España*. Madrid, Alianza Universidad.
- PRESTON, Paul (1998): *Las tres Españas del 36. Una visión radicalmente distinta y original de la compleja trama de la Guerra Civil Española*. Barcelona, Plaza & Janés.
- PRESTON, Paul (1999): «La aventura española de Mussolini: Del riesgo limitado a la guerra abierta». A: Preston, Paul (Ed.): *La República Asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil*. Barcelona, Península.
- PRESTON, Paul (2011). «Les conjuntures polítiques de les dues Espanyes. Dues Espanyes, dues polítiques, dos esforços bèl·lics». A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO BLANCO, Sebastián: *Actes del Congrés Internacional sobre la Batalla del Ebro*. Tarragona, Arola Editors.
- PRESTON, Paul (2011): *El Holocausto Español*. Barcelona, Debate.

- PRESTON, Paul i SAZ, Ismael (2001): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*. València, Biblioteca Nueva i Universitat de València.
- PUELLES BENÍTEZ, Manuel de (1980): *Educación e ideología en la España contemporánea, (1767-1975)*. Barcelona.
- RAGUER, Hilari (1986): «L'Església i la Guerra Civil (1936-1939). Bibliografia recent (197-1985)». A: RCaT XI/1. Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya
- RAGUER, Hilari (1995): «La cuestión religiosa». A: *Ayer*, núm. 20.
- RAGUER, Hilari (2001): *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Barcelona, Península.
- REBOLL GIL, Carmen (1975): *Figueroles, estudio geográfico*. Tesi de llicenciatura inèdita. València, Universitat de València.
- REGUILLO SIMÓN, Germán (2001): *El partido republicano de Castellón : de la extrema izquierda federal al centro político: (1868-1936)*. Diputació de Castelló.
- REIG TAPIA, Alberto (2006): *La Cruzada de 1936. Mito y memoria*. Madrid, Alianza.
- REIG TÁPIA, Alberto (2011). «Los mitos de la Guerra Civil: de la propaganda al revisionismo». A: SANCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO, Sebasitán J. (coords.): *Congrés Internacional sobre la Batalla de l'Ebre*. Tarragona: Arola Editors.
- REIG TAPIA, Alberto (2011): «Los mitos de la Guerra Civil: de la propaganda al revisionismo». A: SÁNCHEZ CERVELLO, Josep i AGUDO BLANCO, Sebastián J. (Coords.): *Congreso internacional sobre la Batalla del Ebro (Vol 1)*. Tarragona, Arola editors.
- REIG TÀPIA, Alberto (2011): «Los mitos de la Guerra Civil: de la propaganda al revisionismo». A: Sánchez Cervelló, Josep (coord.): *La Batalla del Ebro*,

- perspectivas y balance: actas del Congreso Internacional de Historia la Batalla del Ebro, 70 años después.* Tarragona, Arola.
- REIG TAPIA, Antoni (2006): «Represión y esfuerzos humanitarios». A: MALEFAQUIS, Edward (Dir.): *La Guerra Civil Española*. Madrid, Taurus.
- REIG, Ramir i PICÓ, Josep (2004): *Feixistes, rojos i capellans*. Universitat de València.
- REQUENA GALLEGO, Manuel (1991): *Partidos, elecciones y élite política en la provincia de Albacete 1931-1933*. CSIC i Diputación de Albacete.
- REQUENA GALLEGO, Manuel, i SEPÚLVEDA LOSA, Rosa M^a (eds.) (2003): *Las Brigadas Internacionales*. Albacete, CEDOBI.
- REVILLA CEBRECO, Carmelo (1975): *El Tercio de Lácar. Memorias de la Guerra Civil Española (1936-39)*. Madrid, G. del Toro.
- ROJO, Vicente (1939): *¡Alerta los Pueblos! Estudio político-militar del periodo final de la guerra civil*. Barcelona, Planeta.
- ROJO, Vicente (2010): *Historia de la Guerra Civil Española. Estudio introductorio y edición de Jorge Martínez Reverte*. Barcelona, RBA
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicent M. (1995): *Geografia del País Valencià*. Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, Generalitat Valenciana, Diputació de València. València.
- RUBIO MIGUEL, José (2013): «La Parròquia Userana durant la Guerra Civil». A: www.lesuseres.es.
- RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep (2004): «La revolució al camp. Les col·lectivitats agrícoles a Les Garrigues (1936-39)». A: *Plecs d'història local*, núm. 114. Barcelona, L'Avenç S.A.
- RUIZ TORRES, Pedro (coord.) (1990): *Història del País Valencià*, Vol. V. Barcelona: Edicions 62.
- SAIZ CIDONCHA, Carlos (2006). *Aviación Republicana: Historia de las Fuerzas*

- Aéreas de la República Española (1931-1939)*, Almena Ediciones.
- SALAS LARRAZÁBAL, Ramón (2006): *Historia del Ejército Popular de la República*. Madrid, La esfera de los libros.
- SALVADOR GASPÀR, Manuel (2011): «Año 1938 - Operaciones Militares en la Provincia de Castellón». A: aulamilitar.com
- SAMPEDRO RAMO, Vicente (2012): «Ales negres i ales roges. Bombardeig i lluita aèria a Castelló durant la Guerra Civil». A: *La Batalla de Llevant en la Guerra Civil Espanyola. Avantguarda i Rereguarda a les Comarques de Castelló*. Universitat Jaume I. En Premsa.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (2001): *Conflicte i violència a l'Ebre: de Napoleó a Franco*. Flor del Vent. Barcelona.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (2006): *¿Por qué hemos sido derrotados? Las divergencias republicanas y otras cuestiones*. Flor del Viento ediciones.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (2011). *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro*, 2 volums. Tarragona, Arola Editors.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José: «Los Marcos de vida: las sociedades campesinas y las formas de vida rural». A: MENÉNDEZ PIDAL, Ramon: *Historia de España: Los Fundamentos de la España Liberal (1834-1900)*, Vol. XXXIII
- SÁNCHEZ RECIO, Glicerio i SANTACREU, Josep Miquel (1986). «La causa general: fuente para el estudio y la rebelión de la guerra civil». Madrid, Arbor.
- SANMARTÍN BESALDUCH, Adolf (1999): *Empresarios, políticos y sindicalistas: la pugna por el poder en el Benicarló de la II República (1931-1936)*. Ajuntament de Benicarló.
- SANTACREU Soler (1992): *L'economia valenciana en la Guerra Civil*. València, IVEI.
- SANTACREU SOLER, José Miguel (1986): *Crisis monetaria española de 1937, Moneda y municipios en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil Española*. Universitat d'Alacant.

- SANTACREU SOLER, José Miguel (1987): «Programas económicos e ideologías políticas en la provincia de Alicante durante la guerra civil española». A: *La II República. Una esperanza frustrada*. València, Alfons el Magnànim, IVEI.
- SANTACREU SOLER, José Miguel (1997) (coord.): *II Jornadas Internacionales sobre Historia Contemporánea y nuevas fuentes*. Universitat d'Alacant.
- SANTACREU SOLER, José Miguel (2008): *Una pressó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant, març de 1939*. València, Tres i Quatre, Universitat d'Alacant.
- SANTACREU SOLER, José Miguel (2006) (dir.): *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Alacant, Prensa Alicante.
- SANTACREU SOLER, José Miguel (1986): «El anarcosindicalismo alicantino durante la Segunda República». A: *El anarquismo en Alicante (1868-1945)*. Diputació d'Alacant.
- SANTACREU SOLER, Josep Miquel (2008): *Tres claves de la Guerra Civil en el Mediterráneo*. Simat de la Valldigna, La Xara.
- SANTANA MORRO, Manel i MARIMON RIUTORT, Antoni (2003): *Les emigracions forçades del Franquisme. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil de 1936-1939 i de la Postguerra*. Palma de Mallorca: Govern de les Iles Balears.
- SAZ CAMPOS, Ismael (1986): *Mussolini contra la II República*. València, Alfons el Magnànim.
- SAZ CAMPOS, Ismael (1990): «República, guerra i franquisme», A: *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62.
- SAZ, Ismael (2003): «Política en zona nacionalista: la configuración de un régimen». A: *Ayer*, núm. 50. Madrid. Marcial Pons.
- SEPÚLVEDA LOSA, Rosa María i REQUENA GALLEGO, Manuel (2005): *Del afianzamiento de republicanismo a la sublevación militar. Albacete 1931-1936*. Diputación de Albacete.

- SEVILLANO, Francisco (2007): *Rojos: La representación del enemigo en la Guerra Civil*. Madrid, Alianza.
- SHUBERT, Adrian (1991), *Historia social de España (1800-1990)*. Madrid, Nerea.
- SOLDEVILLA, Daniel (2010): *Sierra de Espadán*. Castelló, Impremta Rossell.
- SORLÍ MOLINER, Josep Joaquim (2006): «La revolució popular i les seues conseqüències a Cervera del Maestrat (1936-1938)». A: Monlleó, Rosa (ed.): *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- SORRIBES ROIG, Vicent Enric (2001): *La Vall d'Uixó durant la Segona República (1931-1936): expectatives, enfrontaments i frustracions en un període de crisi*. La Vall d'Uixó, Associació Arqueològica.
- SORRIBES, Vicent Enric, NÚÑEZ, Alejandro (2001): *La Vall d'Uixó durant la Segona República [1931-1936]: Expectatives, enfrontaments i frustracions en un període de crisi*. Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó.
- SOUTO KISTRÍN, Sandra (2013): *Paso a la juventud. Movilización democrática, estalinismo y revolución en la República Española*. Universitat de València.
- SULLER TRILLES, Vicenta: *Medicina y enfermedad a principios del siglo XX en España. Un estudio comparativo*. Universitat Jaume I, Departament d'Història, Geografia i Art.
- TAMAMES, Ramón (2011): *Breve historia de la Guerra Civil*. Barcelona, Ediciones B.
- TERMES, Josep (1986): «El anarquismo en España. Un siglo de historia (1840-1939)». A: *El anarquismo en Alicante (1868-1945)*. Diputació d'Alacant.
- TERMES, Joseph (1999): *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*. Volum 6. Barcelona, Edicions 62.
- THOMAS, Hugh (2003): *La Guerra Civil Española*. Barcelona, Debolsillo.
- THOMPSON, Paul (1988): *La voz del Pasado La historia oral*. València, Edicions Alfons el Magnànim.

- TORRES FABRA, Ricard Camil i CALZADO ALDARIA, Antonio [2010]: «La violencia política en el País Valencià (1936-1945): un modelo analítico». A: DD.AA.: *La Represión Franquista en Levante: fuentes para su estudio*. Madrid, Eneida.
- TORRES I GROS, Jaume (2008): «De la incautació i comitè obrer a la col·lectivitat M. Pollina Germans». A: *Quaderns d'El Pregoner d'Urgell*, núm 21. Bellpuig, Associació d'Amics de la Plana d'Urgell.
- TORTELLA, Gabriel (1994): *El desarrollo de la España contemporánea*. Madrid, Alianza.
- TOWSON, Nigel (edit.) (1994): *El republicanismo en España (1830-1977)*. Madrid, Taurus.
- TRAVESA I PRATS, Gerard (2005): *Refugiats, desplaçats i exiliats durant la Guerra Civil Espanyola a Camprodón*. Camprodón: IES – SEP La Garrotxa.
- TUSELL, Xavier (1996): *La Guerra civil : una nueva visión del conflicto que dividió España*. Madrid, Historia 16.
- UCELAY DA CAL, Enric (1990): «Ideas preconcebidas y estereotipos en las interpretaciones de la Guerra Civil española». A: *Historia Social*, núm. 6. Madrid, UNED.
- VALERO GÓMEZ, Sergio (2012): *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*. Universitat de València.
- VALLS TOMÀS, Amparo i GOMIS, María Lidón (2006): «Ensenyament i debat educatiu a Castelló en el canvi de segle». A: MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Castelló al segle XX*. Castelló, Universitat Jaume I.
- VALLS, Rafael (1992): *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*. València, Alfons el Magnànim.

- VEGA, Eulalia (1987): *Anarquistas y Sindicalistas 1931-1936*. València, Alfons el Magnànim.
- VICENT BALAGUER, Manuel (1999): «Colectivismo y colectivistas en Burriana. Una propuesta económica para la Guerra Civil (1936-1938). A: *Estudis Castellonencs*, núm 8. Diputació de Castelló.
- VICENT BALAGUER, Manuel (2006): *Conflicto y revolución en las comarcas de Castelló, 1931-1938*. Castelló, Universitat Jaume I.
- VICIANO AGRAMUNT, Josep Lluís (2007): «Amagaments en cavitats a la Guerra de 1936/39». A: *Revista del Espeleo Club Castelló*. Castelló, Associació Cultural Berig.
- VICIANO AGRAMUNT, Josep Lluís (2008): «Punts de resistència republicana als voltants de Castelló de la Plana. Treball de camp». A: *Estudis Castellonencs*, núm 11. Diputació de Castelló.
- VILANOVA CANDAU, Víctor (2003): «La depuració del magisteri a Castelló durant el Front Popular (1936-1938)». A: *Millars*, núm. 26. Castelló, Universitat Jaume I.
- VILANOVA CANDAU, Víctor (2015): *La educación durante la Segunda República, la Guerra Civil y el Primer Franquismo en las comarcas de Castellón. La Depuración del magisterio*. Tesi doctoral inèdita. Castelló, Universitat Jaume I.
- VILAR, Pierre (1975): *Historia de España*. París, Librairie Espagnole.
- VILAR, Pierre (1985): *La Guerra Civil Española*. Barcelona, Crítica.
- VIÑAS, Ángel (2006): *La soledad de la República. El abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética*. Barcelona, Crítica.
- VIÑAS, Ángel (2007): *El escudo de la República. El oro de España y los hechos de mayo de 1937*. Barcelona, Crítica.
- VIÑAS, Ángel (2009): *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la plítica de Stalin*. Barcelona, Crítica.